

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXX

Бр. 1-4/2007.

ЗАПИСИ
ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ
(1927-1933. године)
Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ
ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА
(1935-1941. године)
Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ
ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ
(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић 1998-2001,
др Божидар Шекуларац 2002-2006, др Ђорђе Борозан од 2006. године.

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXX

1 - 4

ПОДГОРИЦА
2007

Р е д а к ц и ј а:

Jean-Paul Bled (Француска), Андреј Николаевич Сахаров (Русија),
Gabriella Schubert (Њемачка), Arduino Agnelli (Италија), John D. Treadway
(САД), Ђорђе Борозан, Божидар Шекуларац, Шербо Растодер,
Бранислав Ковачевић, Радоица Лубурић, Рајко Вујичић, Љубодраг Димић,
Милан Ристовић, Драгана Кујовић

Одговорни уредник
Ђорђе Борозан

Секретар Редакције
Раденко Шћекић

“Историјски записи” излазе четири пута годишње. Власник и издавач:
Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати Редакцији
“Историјских записа”, Историјски институт Црне Горе, 81000 Подгорица,
Булевар револуције 3, пошт. факс 96, тел. 241-336. Рукописи се не враћају.
Годишња претплата износи за Црну Гору 15 €, а за иностранство 30 €. Цијена
по једном броју у продаји за Црну Гору је 4 €, а двоброја 8 €.

Претплата се шаље на адресу: Историјски институт Црне Горе -
Подгорица, на рачун 510-8148-40 код Црногорске комерцијалне банке.

За истакнути допринос изучавању историје, “Историјски записи” су,
поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани Орденом
заслуга за народ са златном звијездом.

*Рјешењем Министарства културе бр. 03-963/2 од 27. јуна 1997. године
часопис “Историјски записи” ослобођен је општег пореза на промет
производа.*

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIETE DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXX

1 - 4

PODGORICA
2007

R e d a c t i o n :

Jean-Paul Bled (France), Andrej Nikolaevic Saharov (Russie),
Gabriella Schubert (Allemagne), Arduino Agnelli (Italie), John D. Treadway
(Etats-Unis), Đorđe Borozan, Božidar Šekularac, Šerbo Rastoder,
Branislav Kovačević, Radoica Luburić, Rajko Vujičić,
Ljubodrag Dimić, Milan Ristović, Dragana Kujović

Rédacteur responsable

Đorđe Borozan

Sekréttaire de la rédaction

Radenko Šćekić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur: Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être adressés à: Istorijski zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica Montenegro, Bulevar revolucije 3, boîte postale 96, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 15 € pour la Montenegro et de 30 € pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en SCG est de 4 € et le prix de double numéro est de 8 €. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Historique du Monténégro; Podgorica, N° 510-8148-40 chez de la Banque Commerciole Montenegro à Podgorica.

80 ГОДИНА
ЗАПИСА - ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА
1927 - 2007

ЈУБИЛЕЈ

Миомир ДАШИЋ*

ОД ЗАПИСА ДО ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА И ОД ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА ДО ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Апстракт

*Предмет обраде у овом раду су нека теоријско-методолошка питања историографије Црне Горе на преднаучном ступњу у њеном развоју. Границу између преднаучног и научног приступа прошлости у црногорској историографији означила је појава часописа **Записи**. Овај часопис је између два свјетска рата имао два периода излажења – први 1927-1933. и други 1935-1941. године. **Записи** су од јануара 1935. до априла 1941. излазили као орган Историјског друштва у Цетињу. У часопису је у 146 мјесечних и двомјесечних свесака на 9.280 страна публиковано највише драгоцене историјске грађе, знатан број чланака, студија, расправа и других историографских прилога. Записи су тако остварили чврсту основу за изучавање цијелокупне прошлости Црне Горе до 1918. године.*

*У овом раду дат је приказ дјеловања Историјског друштва у Цетињу за проучавање историје Црне Горе и Друштва за проучавање историје Црне Горе формираног децембра 1933. године у Београду. Цетињско друштво је у организационом и научно-стручном раду, нарочито преко свог органа **Записа**, дало значајан допринос развоју ерудицијско-генетичке историографије Црне Горе. Ово Друштво и његов часопис престали су са радом одмах послје Априлског рата 1941. године.*

*Ново Историјско друштво Црне Горе основано је 1947, а часопис **Историјски записи**, као орган почео је да излази почетком 1948. године. Од 1959. године **Историјски записи** излазе као заједнички орган Историјског института Црне Горе и Друштва историчара Црне Горе.*

---

* Аутор је редовни члан ЦАНУ.

Осамдесет година научног гласила *Записа* односно *Историјских записа* је значајан јубилеј за научну историографију Црне Горе. Обиљежавање овог јубилеја је дуг не само према овом часопису чија је појава 1927. године означила почетак новог научног периода у развоју црногорске историографије него и дуг према нашој културној историји уопште.

Кратко о историографији Црне Горе

О историји историографије Црне Горе писано је у нас, углавном, фрагментарно. О проблемима црногорске историографије у новије вријеме писали су Димитрије Димо Вујовић, Владо Стругар, Миомир Дашић и Јован Бојовић (*О развоју и проблемима историјске науке у Црној Гори*, у Зборнику: Стање и улога науке у Црној Гори, Титоград, 1986, стр. 199-212); Димитрије Димо Вујовић, *Тезе о неким идејним и теоријско-методолошким проблемима изучавања историје Црне Горе* (Зборник ЦАНУ: *Прошлост Црне Горе као предмет научног истраживања и обраде*, Титоград, 1987, 85-126); Миомир Дашић, *Неки проблеми и специфичности историографске обраде прошлости сјеверне Црне Горе* (у истом Зборнику ЦАНУ, 127-260); Мијушко Шибалић, *О неким питањима историографске обраде црногорско-херцеговачких племена с посебним освртом на Пиву и Дробњак* (у истом Зборнику, 167-179); Драгоје Живковић, *Прилог питању развоја црногорске историографије* (исти Зборник, 181-199). И у неким другим прилозима у овом Зборнику третирана су поједина питања из домена историје историографије Црне Горе.

Потписник ових редова разматрао је поједине проблеме из историје историографије Црне Горе у више својих радова. Потпуније је писао о развоју историографије о Црној Гори у студијама: *Значај научног дјела Димитрија Вујовића у историографији о Црној Гори* (у Зборнику: Научно дјело академика Димитрија Дима Вујовића, ЦАНУ, Подгорица, 1994, 21-94); *Историјски извори и њихово коришћење у историјској науци у Црној Гори* (Зборник радова: Извори и историографија о Црној Гори, Подгорица, 1993, 11-70); у реферату *Педесет година Друштва историчара СР Црне Горе* (Десети југословенски симпозијум о настави историје, Цетиње 1984. године), као и у неким другим краћим радовима и у предговорима својих монографија.

О појединим проблемима из историје црногорске историографије и историчарима писали су више-мање сви истраживачи историје Црне Горе друге половине 20. стољећа. На овој теми су се огледали Глигор Станојевић, Бранко Павићевић, Ђорђије Ђоко Пејовић, Радоман Јовановић, Зоран Лакић, Бранислав Ковачевић, Јован Бојовић, Радоје

Пајовић, Радослав Распоповић, Сенка Бабовић-Распоповић, Чедомир Лучић, Жарко Шћепановић, Новица Ракочевић и други историчари старијих генерација.

У најновије вријеме о историји црногорске историографије писали су, и пишу, Шербо Растодер, Живко Андријашевић, Ђорђе Борозан, а ове теме се дотичу и други историчари Црне Горе млађе генерације.

Од историчара ван Црне Горе историјом историографије Црне Горе узгредно, у оквиру својих расправа о појединим догађајима и појавама из прошлости Црне Горе, писали су Васа Чубриловић, Бранислав Ђурђевић, Сима Ћирковић, Иван Божић, Михаило Војводић, Славенко Терзић, Веселин Ђуретић, Милан Терзић и други.

Ипак, о историји историографије о Црној Гори још увијек нема цјеловитог дјела. Но, историчари, који су се, у оквиру тема које су обрађивали, дотицали проблема црногорске историографије, прије свега они који су се занимали за теоријско-методолошка питања, дошли су до сазнања да је историографија Црне Горе у свом развоју имала три видно обиљежена ступња. Потписани је те ступњеве класификовао у: (1) *преднаучни*, (2) *ступањ историјске критике и историцизма* и (3) *ступањ разријешавања каузалности (узрочности) историјског развоја (социолошка историографија)*.

Иако сваки од ових ступњева у развоју историографије о Црној Гори има значајно мјесто, ипак, нећу се задржавати подробније на њиховом објашњавању. Једино ћу покушати да покажем гдје је мјесто *Записа*, односно *Историјских записа* у нашој историографији уопште.

Све што је писано у историографији о Црној Гори прије појаве *Записа* (1927) – почев од историјско-политичког списа владике Василија Петровића *Историја о Црној Гори* (1754. године штампана у Москви), затим *Кратке историја Црне Горе* митрополита Петра I Петровића Његоша, и његових литерарно-политичких списа (посланица, епских пјесама о појединим историјским догађајима и разних писама), књижевних и политичких радова митрополита Петра II Петровића Његоша, и, на крају, политичких и мемоарских списа краља Николе Петровића – одговара преднаучном ступњу у развоју историографије уопште. Преднаучном ступњу припадају мање-више и сва друга историографска дјела настала у вријеме конституисања, развоја и дјеловања самосталне црногорске државе све до њеног уласка у Краљевство Срба, Хрвата и Словенаца (1. децембра 1918). Црногорски владари, умни и политички надарени државници, неки познати и као велики писци, инспирисали су школоване извањце и домаће људе од пера и повјеравали им писање историје Црне Горе у оновременим границама. Њихова имена су добро позната стручној јавности, па нема потребе да их овдје истичем. Напо-

мињем да су прије неколико година све те историје о Црној Гори, написане до почетка 20. вијека, објављене под насловом *Повјесница Црне Горе* (Подгорица, 1997. године).

И странци су се у 19. вијеку интересовали за прошлост ове мале јужнословенске земље (Виала, Кокел, Вацлик, К. Петкович, П.А. Ровински и др.) и њеног слободољубивог народа, који је вјековима с пушком и напрегнутим мишицама, много више него дипломатским средствима и методама, био принуђен да осваја слободу у борби против туђина, у првом реду против освајачког Турског царства. Владике и владари светородне лозе Петровића, из своје карстне тврђаве Старе Црне Горе, више од два стољећа били су врсни организатори и предводници ратовања за ослобођење околних српских области, стварајући постепено слободну црногорску државу.

О историји Црне Горе у доба Петровића сви писци мање-више – како они из владалачког дома Петровића, тако и домаћи историчари, или Срби извањци и странци – на сличан начин су писали: саопштавали су догађаје хронолошки, без критичности су преузимали податке из богатог народног предања, мало су користили писану изворну грађу, па и мали фонд познатих писаних докумената који су се налазили у дворској архиви и архиви Цетињског манастира – често их не провјеравајући ни онда када је о појединим догађајима и историјским личностима било више вијести у разним савременим изворима.

У преднаучном ступњу развоја историографије о Црној Гори дуго је доминирала романтичарска концепција историје. Наиме, писци историјских радова све до краја 19. вијека – а неки су се тог романтичарског схватања држали и касније – нијесу поклањали пажњу критичком приступу у тумачењу прошлости Црне Горе. У историјским дјелима, углавном, је доминантно мјесто имала политичка историја, што је одговарало лози Петровића и њеној улози у процесу стварања и организације државних установа. Стога се може рећи да је на првом ступњу (преднаучном) црногорске историографије била наглашена дворска концепција историје Црне Горе.

Први покушај раскида с некритичком концепцијом писања о прошлости Црне Горе учинио је Иларион Руварац (крајем 19. вијека), који је, као представник ерудицијско-генетичког правца у српској историографији – у својим полемичким расправама нарочито (*Montenegrini*) критички непоштедно, рекао бих чак и претјерано ригорозно, извршио обрачун с романтичарским приказивањем историје земље Црне Горе и њеног народа. Руварац је (а и неки други његови сљедбеници) показао смјер, односно прокламовао научна начела, методолошке принципе за систематско истраживање прошлости Црне Горе на темељу историјске

грађе. Та његова строга критика дотадашњег начина писања историје Црне Горе - у којој је, на примјерима појединих историјских догађаја и појава, показао како се разликује историјско од неисторијског – утицала је да се почне критички промишљати о прошлости Црне Горе и улози њеног слободарског народа у изградњи црногорске државности, у процесу балканских револуција које су започеле борбом црногорског народа за државну самосталност 1796. године и српском национално ослободилачком револуцијом (1804-1813; 1815-1830).

Први образовани црногорски историчар који је отпочео да сакупља и објављује историјску грађу био је Марко Драговић. Он је, као професор Цетињске гимназије упућен у историјску науку још на универзитетским студијама, истраживао и објављивао писане историјске изворе уз критичке напомене и опширније коментаре. Прије њега у црногорској историографији није постојала критика извора (било је извора из историје Црне Горе који су публиковани без икаквих коментара). Ријечју, црногорска историографија, а знатним дијелом и остала историографија о Црној Гори, све до почетка 20. стољећа била је више нека врста књижевности и имала је, прије свега, значај практичне поуке.

Од зачетка црногорска историографија је, као уосталом и европска историографија преднаучног периода, по свом садржају била наративна и прагматично-поучна (хуманистичка). И у нашој, као и у европској историографији, у описивању историјских догађаја и појава није се поклањала пажња истраживању узрока и посљедица и дубљем откривању и сагледавању улоге и значаја личности у историјским кретањима. Аутори историјских радова нијесу се трудили да критички осмисле смисао и суштину друштвених збивања и живота људи, па су отуда изостајали аналитички судови и научне оцјене о историјским појавама и процесима. Све до краја независне Црне Горе (1918) наративној (дескриптивној) историографији главну идеолошку основу и тон давали су владари. Они – интелигентни, самообразовани и политички водећи људи, успјешни државници, а појединци и далековиди политички мислиоци и национални стратези и даровити књижевни ствараоци (митрополити Петар I и Петар II Његош, па и краљ Никола) – имали су пресудан утицај и на историографију. На срећу Црне Горе, тај утицај је био осмишљенији него у неким другим земљама. Црногорски владари су, и као писци и као носиоци владарске идеологије, имали за циљ да њихове историје забиљеже разне политичке и војне догађаје, и, наравно, истакнуте личности у свом окружењу, одговарајући, углавном, на основно питање: Шта се догодило? Много мање их је интересовао одговор на питање: Зашто се нешто догодило и какви су коријени историјских појава које су предмет обраде?!

Ваља нагласити да и у наративној и у прагматично-поучној историографији (у црногорској историографији тешко је између њих повући јасну граничну линију), главни циљ историчара-наратора био је да задовољи читаочеву радозналост за сегментима прошлости (конкретним догађајима и личностима) и да се својим описивањима догађаја, прије свега, сачува потомству успомена, историјско памћење о томе шта се и када се то догодило. Полазећи од такве концепције писања историје, први историографи, како Црногорци тако и извањци, односно странци, пишући историје о Црној Гори, осим напријед реченог, односно описивања историјских догађаја и личности, истим поступком описивали су и дјеловање институција и личности које су их стварале (на примјер: Црногорско-приморску митрополију и друге епархије на тлу данашње Црне Горе, поједине манастире, племенске скупове и мјеста састајања, Црногорски сенат и друге државне установе и сл.).

Прагматична концепција у историографији Црне Горе се дуго преплитала са нормативном. Јер, наративно описивање историјских догађаја и појава увијек је требало да да (и давало је) и понеку конкретну историјску поуку. Тако се писало у првом периоду (преднаучном) историографије све до треће деценије 20. стољећа. Тај наративни (приповједачки) начин писања, међутим, очувао се све до најновијег времена у неким врстама публикација (календарима, алманасима, краћим хронолошким прегледима историјских збивања, у разним историјама локалног значаја и другим дескриптивно фактографским хроникама). Тако се савремена црногорска историографија није потпуно ослободила наративног (приповједачког) метода, који подсјећа на некадашњи романтичарски стил у приказивању црногорске прошлости. Одрживост таквог поступка у приказивању прошлости Црне Горе да се објаснити чињеницом да је развој црногорске историографије у методолошком погледу заостајао за европском историографијом. Наиме, у европској историографији наративна и прагматична (поучна) историја имала је значајно мјесто још од времена хуманизма и ренесансе, док је у црногорској историографији наративно и прагматично писање почело средином 18. стољећа (*Историја о Црној Гори* владике Василија Петровића), што је даљим развојем било од значајног утицаја на формирање историјске свијести Црногораца.

За историчаре прагматичке концепције историје основно је било да њихово описивање прошлости буде у функцији владарске идеологије, идентификује обиме и садржаје државних установа у њиховом развоју, да подстиче патриотизам, моралне вриједности, па и религиозност читалаца, прије свега историчаревих савременика. Такве историје (видјети: *Повјесница Црногорска*, Подгорица 1997) вршиле су значајну улогу

у народу Црне Горе, снажно су дјеловале на буђење његове историјске и националне свијести. Али ваља рећи да историчари (прагматичари), полазећи од романтичарске концепције писања историје, међутим, нијесу се задовољавали само хронолошким ређањем догађаја и њиховим описивањем, већ су ишли и корак даље: настојали су да продру и у људске намјере и открију свјесно мотивисану људску дјелатност. Али колико су писци историје Црне Горе успијевали да открију те мотивације и намјере до међуратног периода 20. вијека – посебна је тема која тражи шире објашњење. Том темом у овом раду нећу се посебно бавити.

Када је ријеч о историографији Црне Горе прије појаве *Записа*, треба истаћи да се прагматичка концепција одржала, као и наративна, што је већ речено, присутна је и данас, иако је у међувремену превладало научно сазнање о цјелини историје. Прагматичка концепција је, дакле, пролазила кроз различите ступњеве историографског развоја, добијајући, наравно, различите садржаје и форме. У наше вријеме прагматичко схватање историје се огледа у оправдавању националне идеологије и стварању нових митова које заступају и промовишу одређене друштвене групе, па и политичке партије, с тенденцијом афирмације дневне политике. Јер, од историографије, не само црногорске него и историографије уопште, тражило се, и тражи се, да буде тенденциозна, да њени резултати буду у складу с владајућом партијском идеологијом и да буде пристрасна у односу на одређено друштвено ангажовање и владајући режим. Умјесто строге научности, од историографије се захтијевало (и захтијева) да служи страначким политичким борбама, а то значи да се априорно пориче њена научност. Такво утилитаристичко схватање и писање историје Црне Горе оживљава и цвјета и у савременој историографији. Од таквог приступа много трпи научност, историографија постаје слушкиња политике.

То дуго одржање наративности и прагматичности у развоју црногорске историографије зависило је од друштвених услова, односно економске и културно-просвјетне неразвијености у црногорском друштву. Да се одржи такво стање било је од утицаја и то што су црногорској држави све до треће деценије 20. вијека недостајали високообразовани историчари и истраживачи способни да превазиђу ненаучност и да се савременом научном методологијом супротставе наметању усмјеравања у историографији, односно њеном служењу владарским интересима и, касније, интересима појединих историјских личности или партијским идеологијама. Скоро два стољећа црногорска историографија је идеологијом лозе Петровића усмјеравана претежно на приказивање политичке историје, односно на слављење владара Црне Горе. Подређена том основном циљу црногорска историографија све до новијег времена није

успијевала да прихвати методолошке постулате засноване на харменеутици историзма, односно критичког историографског смјера по коме је основна бит историчаревог истраживања и стваралачког анализирања утврђених чињеница њихово научно просуђивање, односно осмишљавање и уживљавање у прошлост да би се она разумјела и освијетлила. Без школованих историчара упућених у методологију историјске науке, разумије се, није било могуће да се разлучи ненаучно и научно и да се историографија ослободи романтичарског заноса, устаљених заблуда и да крене научним смјером који подразумеива шире захватање и дубље проучавање свих врста извора о прошлости Црне Горе.

Историографски значај појаве часописа Записи

Други период у развоју црногорске историографије временски се поклапа са појавом научног часописа *Записи* (прва серија 1927-1933. и друга 1935-1941. године). Од појаве *Записа* историографија у Црној Гори је пошла смјером историјске критике и историцизма, или *генетичке историографије*. То је био виши ступањ у ходу црногорске историографије кад је у њој преовладао (позитивистички) научни метод, како у истраживању политичке тако и других сегмената друштвене историје Црне Горе. У периоду између два свјетска рата историјска мисао у Црној Гори чинила је прве кораке с југословенском научном мишљу, настојећи да у проучавању прошлости идентификује и утврди не само чињенице о минулим временима, него и да, по угледу на научно утемељеније историографске резултате других, укаже на историјске законитости. Основни смјер таквом раду давали су историчари окупљени око *Записа*, односно историчари *ерудицијског смјера*, који је у културно развијенијим земљама већ одраније био прихватио и усавршио научни метод и техничке поступке за утврђивање чињеница и њихово критичко промишљање. Зато се може несумњиво рећи да *Записи* представљају најзначајнију научну и опште културну појаву у историји науке у Црној Гори.

Записе су покренули и уређивали (у првој серији 1927-1933) угледни цетињски професори – Радосав Меденица, Видо Латковић, Милан Вукићевић и Илија Зорић – које је предводио као одговорни уредник часописа Душан Вуксан, иначе истакнути научни и просвјетни посленик (тада директор Беранске гимназије, коме су више просвјетне власти замјерале што чешће борави у Цетињу него у Беранама). Од првог броја *Записи* (изашао 1. јула 1927) су окупљали црногорску стваралачку интелигенцију, нарочито ону која се интересовала историјским и књижевним темама. Часопис је излазио као мјесечник. Заслуге за његово покретање највише је имао Д. Вуксан, чије је име у просвјетно-култур-

ном и научном животу превазилазило границе оновремене Црне Горе, односно Зетске области. Он је био познат као иницијатор научног рада на историји одраније (као директор Беранске гимназије вршио је и археолошка истраживања развалина манастира Шудикове). Његовим ангажовањем и прегалаштвом групе цетињских професора био је покренут прије Записа *Ловћенски одјек*, часопис научно-белетристичког карактера који је излазио само у 1925. години.

Од почетка *Записи* су се с знатно више интересовања, а рекао бих и научне систематичности, посветили проучавању појединих раздобља прошлости Црне Горе, окупљајући на сарадњу научнике – историчаре, етнологе, правнике, књижевне историчаре и друге стручњаке – не само оне који су живјели и радили у Црној Гори већ и оне изван њених граница, па и појединце из иностранства. Та плодна сарадња научника, који су се бавили прошлошћу Црне Горе, учинила је да *Записи* (ИЗ прве серије) стекну завидно мјесто у породици оновремених часописа у Краљевини Југославији. Часопис је већ првих година излажења стекао респектабилан научни, књижевни и општекултурни реноме, па су и научници и књижевници и изван граница Црне Горе радо објављивали своје радове на његовим страницама. У овоме гласилу доминантни су били чланци и прилози из политичке, културне и економске историје. У првој серији часописа објављено је на стотине историјских, књижевних и других текстова културолошке садржине. Како је уредништво, под руководством Душана Вуксана, из броја у број, објављивало историјску грађу, то је часопис «по сили прилика и по жељи оснивача и уредника», углавном, постао историјски. (О овоме видјети опширније у мом чланку: *Историјски записи – темељ црногорске историографије*, Југословенски историјски часопис, 3-4/1977, стр. 155-184).

Уредништво *Записа* је сасвим оправдано настојало да се, прије свега, објављивањем историјске изворне грађе, створе основе за систематично научно проучавање прошлости Црне Горе. И у томе су постигнути значајни резултати. Ипак, уредништво је, очигледно, прецјењивало улогу часописа у погледу публиковања грађе, јер је она била скромног садржаја да би се само на основу ње могле написати обимније научне расправе, студије и монографије. За комплекснији научни подухват било је потребно, осим у цетињске и београдске, ући и у иностране архиве – Русије, Аустрије, Француске, Италије, Енглеске, Турске и балканских држава – и из њих објављивати грађу која се односи на Црну Гору. Али за такав истраживачки рад недостајала су и финансијска средства и стручни историчари - добри познаваоци страних језика. Из прве серије *Записа* евидентно је да је Д. Вуксан, као уредник, који је - узгред да споменем, највише и писао о прошлости Црне Горе и који је неуморно

радио на припремању извора за штампање - истраживање вршио само у Цетињском архиву, а ни остали чланови уредништва нијесу се трудили да уђу у тајне чак ни Дубровачког, Задарског архива и других архива са југословенских простора, гдје је било фондова грађе од значаја за историју Црне Горе. А без увида у архивске фондове поменутих архивских установа и увида у архивалије страних земаља, чије су дипломатије ревносно пратиле политичке и друге процесе у Црној Гори још од 15. вијека (па и прије, на пријмјер: Венеција), није се могла написати научна историја Црне Горе. Амбиција уредништва *Записи* да се задовољи претежно објављивањем извора из домаћих архива – цетињских и београдских – одговарала је оновременом стању у историографији у Црној Гори, чији су резултати били врло скромни у односу на достигнућа европске историјске науке. Историографија о Црној Гори заостајала је и квантитативно и квалитативно и за развијенијом историографијом Србије, која је још од друге половине 19. вијека имала научно креативних снага.

Но, без обзира на превиђање неких битних историјских категорија и чињеница, неопходно потребних за потпуније и комплексније изучавање прошлости Црне Горе, *Записи* су, прије свега, објављивањем изворних докумената и разних других историјских прилога, створили темељ за студиозније и дубље проучавање историјских процеса у Црној Гори. Већ у првој серији часопис је почео да објављује и *научну критику*, без које нема значајнијег напретка у науци. Осим грађе и радова из политичке историје *Записи* су, штампањем прилога о друштвеним и државним установама и другим друштвеним институцијама, доприносили ширењу научне основе за проучавање привредних, културних, вјерских и других процеса у Црној Гори. Стога се може тврдити да су *Записи* дали значајан допринос и освјетљавању и појединих државника и других истакнутих личности из црногорске прошлости. Зато се може, без претјеривања, рећи да су *Записи* постали окосница црногорске научне историографије.

Записи, као часопис за књижевност и науку, излазио је (прва серија) од јула 1927. до априла 1933. године. Привремени прекид штампања (од маја 1933. до 1. јануара 1935. године) био је условљен прије свега недостатком финансијских средстава, а било је и неких других разлога за ову паузу.

Оснивање Друштва за поручавање историје Црне Горе

У међувремену дошло је до оснивања *Друштва за проучавање историје Црне Горе* (основано 19. априла 1934. године у Цетињу), односно *Историјског друштва на Цетињу* (тако називано од јануара

1935. године). У оновременој штампи и периодици, међутим, често се среће и назив *Цетињско историјско друштво*. Ово име је настало из практичне потребе да се Друштво за поручавање историје Црне Горе у Цетињу разликује од *Друштва за поручавање историје Црне Горе*, које је било основано (децембра 1933. године) у Београду, четири мјесеца раније.

Иницијативу да се оснује *Друштво за проучавање историје Црне Горе* са сједиштем на Цетињу дао је Душан Вуксан, бивши уредник прекинуте серије *Записа*. Његову идеју су подржали, у првом реду, чланови бившег уредништва *Записа*, који су се тешко мирили с гашењем часописа који је током седам година излажења постигао завидан научни, књижевни и културни реноме у Црној Гори, и шире у оновременој југословенској држави. Иницијатива о формирању Друштва за проучавање историје Црне Горе које би обновило и *Записе*, подржана је не само од првих чланова уређивачког одбора овог часописа него и од широког круга научне и културне јавности и изван Црне Горе.

Више од десет година Д. Вуксан је – пише његов блиски сарадник Ристо Драгићевић – «писао драгоцјене расправе на основу богате грађе Цетињског архива, најбоље је знао каква је штета за нашу науку», што су престали да излазе *Записи*, па се свим бићем zaloжио «за оснивање Друштва за проучавање историје Црне Горе» и издавање његовог органа у којему би се штампали научни радови, «те да се тако не само расвјетљавају догађаји из политичке и културне историје Црне Горе већ и спасава од пропадања грађа Цетињске архиве, коју је још Његош издвојио из архиве Цетињског манастира, («за вријеме Његошево и књаза Данила чувана у Биљарди, а за вријеме краља Николе у његовом двору»).

Дакле, свјестан значаја публикавања историјске грађе – (дијелом је била у стању пропадања због закопавања у земљу за вријеме Свјетског рата и остала неоткопана и неколико година послје његовог завршетка) – из фондова Цетињског архива, што је историчарима давало могућност за дубље и студиозније проучавају прошлост Црне Горе, Д. Вуксан се са својим једномишљеницима и сарадницима пожртвовано ангажовао на изналажењу могућности да се организовано приступи том важном научном и културном послу.

Сви културни посленици и оних неколико цетињских научника историчара били су свјесни да без научних институција и једног чвршћег културног језгра тај деликатан научни посао се не може организовати и радити на трајним основама, односно усмјерити у жељеном научном правцу. На то је упозоравало искуство стечено у дотадашњем изучавању прошлости Црне Горе и њеног друштва. Јер, први кораци учињени ка организованијем и систематичнијем проучавању црногор-

ске историје објављивањем домаће архивске грађе у *Ловћенском одјеку* (1925) и *Записима* (1927-1933), иако је то било значајно, будући да су историчарима постала доступна многа документа, ипак, није било довољно да задовољи њихову научну радозналост. Стога је било неопходно створити услове за континуирано издавање историјских извора и обраду комплекснијих тема, а то је захтијевало формирање стручно-научне организације – Друштва за проучавање историје Црне Горе и обнављање *Записа*. Идеју Д. Вуксана, која није била нова (идеја о оснивању друштва «домаћих историчара» потекла је у Цетињу још 1926. године), овога пута је пирхваћена и од шире културне јавности, као и Банске управе Зетске бановине. Снажну подршку идеји о оснивању Друштва за проучавање историје Црне Горе, односно Цетињског историјског друштва дао је и ондашњи митрополит Црногорско приморске митрополије др Гаврило Дожић, иначе, водећи црквени великодостојник у земљи, и човјек познат и као културни посленик, чија се ријеч уважавала у политичким круговима и државном врху у Краљевини Југославији.

Оснивачка скупштина Друштва за проучавање историје Црне Горе одржана је 19. априла 1934. године, у резиданцији Митрополије, под предсједништвом митрополита др Г. Дожића. Обновљени *Записи* су касније о том догађају и закључцима Оснивачке скупштине Друштва, саопштили сљедеће: «Митрополит Г. Дожић је изразио потребу оснивања Историјског друштва, подвлачећи нарочито слабо познавање прошлости Црне Горе, а многобројна драгоцјена изворна историјска грађа пропада, те је треба што прије спасити и сачувати за науку. То би се најбоље могло урадити издавањем једног часописа у коме би се објављивале грађа из цетињског архива и разне студије из политичке и културне историје Црне Горе и сусједних јој крајева. Послије свестране дискусије усвојени су изнесени предлози».

Оснивачка скупштина одлучила је да се на научан начин приступи проучавању прошлости Црне Горе а о чему се имало старати новоосновано Друштво за проучавање историје Црне Горе, чију су управу чинили: предсједник митрополит др Гаврило Дожић, потпредсједник Душан Вуксан, професор и први директор обновљеног Државног музеја у Цетињу, и добар познавалац његовог богатог драгоцјеног (откопаног) архивског фонда; генерални секретар Ристо Драгићевић, професор; секретар Јован Ражнатовић, професор; благајник Милан Вујачић, професор; библиотекар Марко Бошковић, професор; генерал у пензији, Петар Мартиновић; Михаило Рајнвајн, професор и начелник Просвјетног одјељења Банске управе; Гавро Милошевић, адвокат и народни посланик; Мирко Меденица, професор и директор Државног музеја у Цетињу, Михаило Зорић, професор и Андрија Јовићевић, учитељ у

пензији и афирмисани етнолог, сарадник Српске академије наука и Југословенске академије знаности и умјетности. За чланове Надзорног одбора Скупштина је изабрала: др Милорада Шошкића, професора и директора Учитељске школе у Цетињу, Михаила Вујисића, ректора Богословије у Цетињу и Сава Милуновића, управника Филијале Народне банке у Цетињу.

Одлуком Оснивачке скупштине наложено је Управи Друштва да приступи припремама за издавање часописа као његовог сталног органа. Тај задатак повјерен је Редакционом одбору којег су сачињавали: Душан Д. Вуксан, уредник, Ристо Драгићевић, одговорни уредник и чланови: Мирко Меденица, Марко Бошковић, Милан Вујачић, Јован Ражнатовић и Михаило Зорић. Редакциони одбор је одлучио да се часопис издаје под истим именом – *Записи* – и да се од Банске управе захтијева да омогући да се бесплатно штампа у бановинској штампарији *Обод* на Цетињу.

Дјелатност Друштва за проучавање историје Црне Горе у Београду

Четири мјесеца прије оснивања Друштва за проучавање историје Црне Горе у Цетињу, на иницијативу неколико бивших министара, генерала и других високих личности из доба владавине краља Николе, као и публициста и књижевника поријеклом из Црне Горе, у Београду је (у децембру 1933) било основано *Друштво за проучавање историје Црне Горе*. У београдској штампи је тим поводом писано да је ово Друштво састављено «од најугледнијих и најозбиљнијих људи из Црне Горе» и да то «јемчи да оно неће бити зле судбине досадашњих црногорских удружења и да ће у свом тешком подухвату постићи жељени успјех». Занимљиво је истаћи да је ово београдско Друштво за проучавање црногорске историје у својим правилима предвиђало оснивање индентичног друштва на Цетињу, као и његових огранака по цијелој Црној Гори, чији задатак би био «прикупљање историјских докумената од пропадања, њихово издавање и научна обрада истих». Управа је имала амбициозан план и програм рада на изучавању историје «са подручја пређашње Краљевине Црне Горе».

Већ при конституисању београдско Друштво се zaloжило за његовање стручног и научног приступа «изучавању Црне Горе и Брда, прошлости која је најљепши украс наше југословенске историје». Тако широк програм образлаган је тиме што у дотадашњем проучавању црногорске историје није било систематичности, писана је без научног метода. Црногорска историја је заиста представљана у сасвим кривом

свијетлу, било да су је писали цетињски или београдски историчари. Али за научни приступ истраживању и освјетљавању историје Црне Горе у овом Друштву, као што се да запазити по његовом саставу, није било научних снага. Били су то заљубљеници у прошлост Црне Горе који су уочавали недостатке у црногорској историографији, али они нијесу имали научних референци да критички превреднују написано. Београдско Друштво се још на почетку свога рада критички одредило према писању историчара у Црној Гори, оцјеном: «Констатујемо једну жалосну истину: док су званични историчари Цетиња подешавали писање историје Црне Горе према династичким интересима послодаваца, дотле су београдски историчари, опет, из династичких улагивања, још више унапређивали славну историју Црне Горе и Брда. Примјера ради поменућемо само једно. Посљедњи историографски списи о херцеговачком устанку од 1875. године већином су обична лагања да се умањи значај Црне Горе и Брда под Турцима у овом устанку и све ради тога да се они који пишу препоруче неке коме је најмање потребно – тенденциозно извртање историјске истине». У тој оцјени било је истине, али оно што су касније писали поједини чланови тога Друштва у научном погледу није достигало ни методологију ни фактографију научног рада историчара окупљених најприје око *Ловћенског одјека* а потом око *Записа* (1927-1933). Напротив, заостајало је за цетињском историографском школом која се стварала.

Црногорска културна јавност, нарочито креативне интелектуалне снаге у Цетињу, с радозналошћу су очекивали прве резултате београдског Друштва за проучавање црногорске историје. О оснивању тога друштва Ј.И. (Јован Ивовић, професор историје у Беранској гимназији – М.Д.) писао је у *Слободној мисли* да је то историјско друштво «себи поставило много задатака». Није му оспоравао могућност и корисност прикупљања историјске грађе, међутим, упозорио је да је студиозно проучавање прошлости Црне Горе много тежи посао него што га замишљају чланови Друштва, јер они су већином «личности које не могу схватити да историја више није бајка, већ наука». Редакција *Слободне мисли* је написом Ј.И. и сама изразила увјерење да чланови ваљда неће имати «претензија кроз ово друштво да постану научници». Јер, међу члановима београдског Друштва за проучавање црногорске историје није било «Црногораца који с правом заслужују име научника историчара». Ипак, потписани текстописац је претјерао у својој оцјени, утолико прије што је др Петар Петровић, родом са Његуша, био врхунски историчар у београдском Друштву. На страницама *Слободне мисли* је речено и да би оно требало да остане само на прикупљању историјске грађе, а да изучавање црногорске историје препусти научницима.

Чланови београдског Друштва за проучавање црногорске историје, међутим, нијесу прихватили овај јавно упућен савјет, већ су покушали да реализују свој амбициозни програм – да управо они организују рад на изучавању историје Црне Горе. Даљи рад је, међутим, показао да од замишљеног програма готово ништа није озбиљно остварено на плану научне историографије о Црној Гори. Чланови Друштва су највећу активност испољавали у повременом држању предавања о појединим историјским догађајима и личностима Црне Горе и Брда. *Записи* су у једној краткој билешци о његовом раду констатовали: «Предавачи су обично неколика члана Друштва који се узгредно баве историјом Црне Горе». Међу њима су најактивнији били Марко Цемовић, Томо Ораовац и генерал Мартиновић, иако су били без темељног историјског образовања. По методологији рада и образовању најблискији историјској науци био је Марко Цемовић (богослов и правник), који је дао занимљиве прилоге из историје Црне Горе, па и ширег јужнословенског простора (Македоније, на примјер).

Управа београдског Друштва за проучавање црногорске историје, на својој сједници од 25. јула 1935. године, предложила је *начин израде и објављивања и историје Црне Горе*. Историјском цетињском друштву (дописом бр. 149 од 29. јула 1935. године) упутила је предлог да оба друштва заједнички раде на писању историје Црне Горе. Али са Цетиња одговор није стизао, па је Управа београдског Друштва поново својим актом бр. 173 од 15. јуна 1936. године затражила мишљење о свом пројекту. Из докуманетације се не види да ли је било конкретног одговора на овај захтјев. Има индикација да је Историјско цетињско друштво у начелу прихватило предлог београдског Друштва, у коме је истицана потреба да се напише «једна потпуна историја» Црне Горе, јер «постоји богата грађа, код нас и на страни», која је додуше несређена и разбацана, а на основу које се може написати историја ове земље. Сматрало се да треба приступити том послу и да то «захтијева и интерес науке».

И у Београду и на Цетињу постојала је сагласност о значају Црне Горе и њене историјске улоге у Југославији и словенству, улоге која није историјски мала, па ипак о њој се мало зна, или неће да зна изван ње саме. Стога се стајало на становишту да историја Црне Горе треба да «обухвати све вријеме већ од доласка нашег народа на Балкан, на територију Зете и Црне Горе», па до стварања југословенске државе 1918. године.

Занимљиво је истаћи како је у пројекту београдског Друштва замишљена концепција историје Црне Горе. План обраде је предвиђен у четири периода – *I – Од доласка Словена на Балкан до Косовске битке 1389. године; II – Од Косовске битке до краја владавине Црнојевића; III – Од «владавине митрополита» до Петра II; IV – Од Петра II Петровића Његоша до уједињења 1918. године.*

На писању историје требало је ангажовати историчаре који би се «позвали конкурсом», уз прецизне услове међу којима и награде ауторима рукописа. У овако замишљеној историји на крају сваког периода требало је навести изворе и исцрпну библиографију научних и других озбиљних радова о Црној Гори. Пројекат је предвиђао и објављивање одговарајућег илустративног материјала – фотографија, факсимила докумената, умјетничких прилога, географских и историјских карата. Поред историчара које би ангажовале Управе друштава у Београду и на Цетињу, за писање овако конципиране историје, рачунало се и на «остале снаге које још нијесу приступиле ни првом ни другом друштву». Читавим пројектом требао је да руководи *Одбор за издавање историје Црне Горе*, састављен «од ауторитативних личности». Што се тиче финансијских средстава рачунало се на прилоге око 15 хиљада Црногораца и других Југословена («са сумом од 10 динара по појединцу»), затим на претплату државних надлештава, јавних и културних установа и појединаца, а то би било довољно да се покрију сви издаци «за уређивање, награду писцима и штампу» историје Црне Горе. Објављујући овај пројекат у јавности, Друштво у Београду је изразило увјерење да би и штампарија Краљевине, Банска управа и Банско вијеће Зетске бановине на Цетињу могли да прихвате трошкове штампања историје Црне Горе.

Читав овај пројекат, међутим, остао је само папир за архиву. Јер, за овакав научни пројекат још није било зрелих услова: недостајали су многи квалитетни извори, а, свакако, није био јасан ни научни метод који је требало примијенити у писању историје. Пројекат су могле да реализују креативне научне снаге, а таквих је било мало у оба друштва. Осим тога за један овако амбициозно пројектован научни задатак било је потребно доста финансијских средстава за истраживање у земљи и иностранству. Пројекат се могао реализовати само у току дужег времена. Јер, прије него би се приступило писању синтезе историје Црне Горе, требало је простудирати и монографски обрадити многа неријешена и сложена историјска питања и појаве, а то је захтијевало високостручне снаге, обилна финансијска средства, а сем тога и рад на дуго вријеме. У годинама Другог свјетског рата и тешких година иза њега није било услова да се ради на овако замишљеном пројекту. Као што је познато рад на писању историје Црне Горе отпочео је на новој концепцији, тек шездесетих година прошлог стољећа и још није окончан (треба написати најмање још четири тома *Историје Црне Горе* од 1878. године до времена стицања црногорске независности). Држим да је предратни пројекат о писању историје Црне Горе могао корисно послужити и Редакцијском одбору историје Црне Горе да почетком шездесетих година

20. вијека заснује валидан научни пројекат који се реализује (изашле су четири књиге – друга и четврта у два тома).

Иначе, када је ријеч о изрази цјеловите синтезе историје Црне Горе, идеја да се она пише јавила се још у трећој деценији 20. вијека. Интереси не само интелектуалаца него и шире културне јавности Црне Горе «у цјелини и интереси науке увелико су захтијевали критичко дјело о прошлости ове мале земље и у свему по чему се она карактерисала од најстаријих дана до њеног постојања» - писао је Ђоко Пејовић. Тако су, на примјер, студенти на Цетињу 1935. године водили жустру расправу о плану будућег проучавања црногорске прошлости, а 1937. године се и у једном документу КПЈ истиче неопходна потреба «израде народне историје на основу непобитних докумената». То је био и захтјев за марксистички приступ писању историје Црне Горе.

Истовремено црногорска напредна интелектуална јавност, нарочито научна, критички се односила према ненаучним и шовинистичким написима и тезама Савића Марковића Штедимлије, који је неосновано доказивао да је Црна Гора настала наводно из «Црвене Хрватске» и да су Црногорци поријеклом «Црвенохрвати». Ова схватања С.М. Штедимлије оштро су критиковале интелектуалне снаге грађанске профилације, а и поједини интелектуалци са лјевице. И једни и други су указивали да су изворишта Штедимлијиних ставова у његовом идејном приближавању усташкој идеологији и одређености Усташког покрета за разбијање Краљевине Југославије. Његова теза о црвенохрватској генези Црногораца коренсподирала је с ултранационалистичком идеологијом усташког покрета, која је узимала све више маха у Хрватској, као и емигрантским хрватским круговима ван Југославије. Расправе о Штедимлијиним схватањима о црвенохрватској генези Црне Горе и Црногораца јасно су указивале да неће бити тако лако доћи до научне синтезе историје Црне Горе.

Ваља рећи да су историчари, а и неки други људи од пера и на Цетињу и у другим градовима Црне Горе, врло критички пратили цјелокупну дјелатност београдског Друштва за проучавање историје Црне Горе. Та критичност је долазила отуда што је Друштво имало чланове којима историја није била струка већ су се њоме бавили узгредно, аматерски. Неки су били блиски и двору Карађорђевића и стајали су на унитаристичком становишту, настојећи да и приказивање прошлости Црне Горе подреде унитаристичкој идеологији. За њих, као и за историчаре Цетињског друштва, Црна Гора је била изворно српска држава, а Црногорци носећи стуб Српства. Па, ипак, између ова два друштва било је видљивих разлика у схватању важности црногорске државности. За цетињску групу историчара Црна Гора и њена државотворна поли-

тика до 1916. године – до аустроугарске окупације Црне Горе, никако није смјела да се подреди идеологији унитаризма и избрише црногорска историјска индивидуалност.

То што је рад већине писаца о историји Црне Горе био лишен систематичности и научне методологије не значи да поједини чланови београдског Друштва нијесу искрено били заинтересовани за расвјетљавање појединих тема, догађаја и појава из црногорске прошлости. Тако, на примјер, од појединих чланова и Управе Друштва потицали су корисни предлози и иницијативе за подизање споменика знеменитим личностима, као: Његошу (на Цетињу), Љубомиру М. Ненадовићу (на Цетињу), Божидару Вуковићу (у Подгорици), борцима (Црногорцима и Србијанцима) палим у борбама за Скадар, погинулим Црногорцима на потпљеном броду у Медовском заливу, као и обиљежавању других историјских догађаја и личности. Занимљива је преписка овог Друштва с Министарством војске и морнарице и краљевским владама да се свим Црногорцима који су у јануару 1916. године одступали и затим се борили на Солунском фронту обезбиједи право на «Албанску споменицу». Упорношћу Управе многи Црногорци су то право и остварили.

Значајан допринос београдско Друштво је постигло популарисањем црногорске историје, држећи предавања о појединим важним догађајима међу којима су били најважнији они у којима су исправљане грешке или полуистине о појединим питањима из прошлости Црне Горе у школским уџбеницима. Иако су у тим написима и предавањима догађаји и личности приказивани више на основу усменог предања и народних пјесама, а не на изворној грађи, то актуелизовање је указивало на потребу да прошлост Црне Горе мора постати предмет сталног истраживања. Јер, рад чланова Друштва је упозоравао да се већина у јавности (предавањима, штампаним и периодичним) мало служи поузданим изворима, а ако се и позивају на њих чине то површно, незнајући да разлуче историјско од неисторијског, да нијесу у стању да разумију историјске појаве и процесе. Са таквим нестручним снагама се заиста у историографији о Црној Гори није могло нешто значајније постићи. Због тога београдско Друштво није оставило запаженији траг у развоју црногорске историографске мисли.

Дјелатност Историјског друштва у Цетињу.

Записи - орган Друштва

Управа београдског Друштва за поручавање историје Црне Горе сматрала је да је Цетињско историјско друштво формирано (послије четири мјесеца 19. априла 1934) под утицајем плана и програма београд-

ског Друштва за проучавање историје Црне Горе. Ђоко Пејовић, који је писао о оба та друштва, међутим, то децидно оспорава тврдњом: «његово постојање (Друштва у Београду – М.Д.) уопште није утицало на оснивање Цетињског историјског друштва, које је из више разлога обећавало за историјску науку знатно корисније и веће резултате». Држим да је ова Пејовићева тврдња само у дијелу тачна. Јер, раније формирано београдско Друштво с опширно објављеним замишљеним програмом проучавања историје Црне Горе, поготово што је било истакло потребу оснивања својих одбора у градовима Црне Горе, морало је имати утицаја на остварење идеје Душана Вуксана и његовог круга историчара о организовању црногорских, у првом реду домаћих историчара у Цетињу. На то упућује и чињеница што је у почетку и цетињско друштво названо Друштво за проучавање историје Црне Горе (као и београдско). На другој сједници Друштва, одржаној 3. јула 1934. године на Цетињу, под предсједништвом митрополита Дожића, вођена је расправа о односу цетињског и београдског друштва и њиховој међусобној сарадњи. Уочено је да цетињско Друштво има потребе и разлога да сарађује са истоименим Друштвом у Београду на остваривању планираних задатака на изучавању прошлости Црне Горе, али је оправдано једногласно закључено «да се рад Друштва за проучавање историје Црне Горе има концентрисати на Цетињу... гдје се налази богата изворна грађа за прошлост ових крајева у овдашњем Архиву». И на овој сједници се расправљао о потреби издавања *Записа* и предузимању мјера да се поведу разговори и увјери Банска управа да се часопис штампа у Државној штампарији на Цетињу. У вези с тим закључено је да неколико чланова Управе Друштва «лично посјете бана Муја Сочицу и замоле га за одобрење» да се *Записи* бесплатно штампају у штампарији Зетске бановине. На истој сједници одлучено је и да се поведе активност да се на *Записе* претплате «разне бановинске, црквене и општинске институције».

С обзиром на постојање два истоимена друштва за проучавање историје Црне Горе, а у циљу избјегавања неспоразума због истоимених назива, осим тога, донекле, и разликовања у карактеру њихове организације, Управа цетињског друштва је донијела одлуку да Друштво преименује у *Историјско друштво у Цетињу*, које је често називано и *Цетињско историјско друштво*. Ново име – Историјско друштво у Цетињу – ушло је и у друштвена Правила, која су усвојена на Скупштини Друштва 18. фебруара 1935. године.

Правила Историјског друштва у Цетињу потврдила је Банска управа Зетске бановине 2. марта 1935. године (одобрење N° 3410, од 2. марта 1935), а објављена су у *Записима*, који су почели да редовно излазе (јануара 1935) у мјесечним свескама, као гласник Историјског

друштва. Основни задаци цетињског Историјског друштва исказани су у чл. 1 и 2 Правила. У чл. 1 каже се да је Историјско друштво са сједиштем у Цетињу основано са циљем «да се прикупља и објављује грађа за културну и политичку историју Црне Горе и сусједних крајева», док се у чл. 2 његови задаци прецизније одређују: «а) да преко својих чланова и повјереника прикупља сву грађу која се односи на културну и политичку историју поменутих крајева; б) да прикупља историјске књиге (нарочито историје), које се односе на ове крајеве; в) да издаје друштвени орган; д) да сарађује са истоименим београдским и осталим сличним друштвима у земљи».

Из документације Друштва види се да се његова дјелатност у свему одвијала на основу одредаба Правила – уредност документације (записника о годишњим скупштинама, извјештајима, преписци и другим актима) заслужује респектовање и може да послужи као узор како би ваљало поштовати регуле сличних институција и у овом нашем времену. Правила, изузев чл. 26 и 27, остала су непромијењива све до краја постојања Историјског друштва у Цетињу.

Друга серија Записа

Управа Историјског друштва је у 1934. години успјешно извршила припреме за обнављање *Записа* – први број је изашао из штампе, без икакве напомене уредништва, у јануару 1935. године. Тако је прећутно стављено на знање научној и широј културној јавности да *Записи* настављају своју историографску мисију, а новина је била само у томе што је часопис кренуо као орган Цетињског историјског друштва (на корици је назначена година VIII, књ. XIII, св.1-јануар 1935). Тим је наглашен континуитет у излажењу овог већ у културном свијету афирмисаног гласила (назив *Записи* је задржан «јер су за неколико година излажења стекли приличан глас»). Као власник часописа наведено је Историјско друштво, уредник је био Душан Д. Вуксан, а одговорни уредник Ристо Драгићевић. У другој серији *Записа* радови су штампани «дијалектом и азбуком као што је рукопис» аутора. Појава часописа (у јануару 1935) наишла је на неподијељено одобравање историчара, нарочито научника истраживача, просвјетних и књижевних дјелатника, и многих других љубитеља историјске научне мисли.

Нова серија *Записа* топло је поздрављена и у београдском Друштву за проучавање историје Црне Горе. Поједини његови чланови су понудили сарадњу и помоћ у његовом растурању. Ипак, када се анализира садржај часописа уочљиво је да је мало чланова београдског Друштва у њему објавило прилоге до краја његовог излажења.

Послије првих неколико бројева услиједиле су и похвале *Записима*. Критика је позитивно писала о раду Уредништва, као и активностима Цетињског друштва у цјелини. У похвалама су често истицана имена Д. Вуксана и Р. Драгићевића, нарочито њихови научни критеријуми у одабиру историјске грађе и ауторских текстова које су објављивали у часопису.

Упоредо, припремајући неопходне услове за настављање штампања *Записа*, привремена управа Друштва је радила и на обезбјеђивању финансијских саредстава «како би се штампале посланице митрополита Петра I Петровића Његоша, које је за штампу био спремно Душан Вуксан», а митрополит Дожић написао предговор. О потреби штампања посланица Историјско друштво је расправљало на сједници 3. јануара 1935. године. На тој сједници присуствовао је замјеник бана Зетске бановине Крсто Перовић, «који је саопштио да ће бан помоћи Друштво колико дозволе материјалне могућности», да се одштампа књига Посланица Петра I. Бан Мујо Сочица је одобрио Историјском друштву износ од 30.000 динара за штампање «Посланица митрополита црногорског Петра I» - стоји у извјештају Управе поднесеном на годишњој Скупштини Друштва, одржаној 16. фебруара 1936. године. Посланице су објављене у тиражу од 2500 примјерака (књига је продавана по цијени од 20 динара). Било је то прво и једино ванредно издање Историјског друштва у Цетињу до априла 1941. године. Овим издањем значајно су обогаћена сазнања о политичкој и државничкој мисли Петра I и племенским односима у црногорском друштву с краја 18. и првих деценија 19. вијека.

За вријеме свога постојања цетињско Историјско друштво одржало је осам редовних, једну ванредну и пет годишњих скупштина. Шеста годишња скупштина није одржана иако је била заказана за 12. јануар 1941. године, јер је морала бити одложена на неодређено вријеме из више разлога. До тога је дошло због неповољних зимских услова (високог снијега на Цетињу) и затим драматичног стања у Југославији – мартовских догађаја. Патријарх Г. Дожић због велике заузетости патријаршијским радом у Београду и учешћем у државним пословима није могао доћи да предсједава скупштини, а то није могао да уради ни потпредсједник Д. Вуксан, који је такође живио у Београду, јер је већ био оронолог здравља. Но из сачуваног концепта извјештаја (недовршеног) може се сазнати каква је била дјелатност Друштва и у 1940. години. «Током 1940. године друштвени часопис *Записи* излазио је редовно свакога мјесеца у свескама од по 64 стране велике осмине, сем за мјесеце, јули, август и септембар, за које је мјесеце часопис изашао са закашњењем од 10 до 15 дана због тога што је одговорни уредник и коректор био на војној дужности, а децембарска свеска је изашла са за-

кашњењем од 10 дана због тога што је машиниста штампарије Обод био на војној вјежби». Ове појединости свједоче с каквом су одговорношћу одговорни уредник Р. Драгићевић и Уредништво радили на припремању и благовременом штампању часописа. Рад и одговорност Уредништва је веома поучан за данашње редакције *Историјских записа* и других периодичних публикација.

Историјски записи у последње вријеме се штампају као четворобројеви, понекад и са закашњењем од годину-двје дана, наравно, без икаквог објашњења зашто се то дешава (усмено се наводи разлог недостатак финансијских средстава). Ако се зна да наука више живи у часописима него у другим публикацијама, онда се морају обезбиједити услови да *Историјски записи* редовно излазе на пољу историјске науке.

Осврт на историографски учинак Записа

У другој серији изашло је 76 свезака *Записа*, на готово 5000 страница. Главни задатак Историјског друштва и Уредништва био је обрада историје Црне Горе и сусједних крајева, али часопис није заобилазио ни теме из неких помоћних историјских наука, етнографије и права. Ипак, највише страница *Записи* су уступили публиковању историјске грађе из Цетињског архива. Ова грађа је објављивана у рубрикама: *Историјска грађа*, *Стара писма* и *Ситни прилози*. Тако само у 1935. години објављено је око 550 докумената, углавном, у три поменуте рубрике. Уредништво је настојало да све студије, чланци и расправе буду написани на основу изворне грађе.

Записи из овог периода су имали и врло корисну и сталну рубрику: *Странци о Црној Гори и Црногорцима*, у којој су објављиване, у преводу, карактеристичне расправе, путописи, запажања и утисци странаца о Црној Гори и њеним људима. Сва ова свједочанства била су велика новост за читаоце *Записа*, па је разумљиво да је та рубрика спадала у најчитаније. Готово сву архивску грађу за часопис припремао је Душан Д. Вуксан, добар познавалац ондашњих архивских фондова, те је захваљујући његовом марљивом раду у последњем моменту сачувано доста изворних докумената који су послје откопавања из земље (1923) били већ толико оштећени од влаге да се нијесу могли даље одржати у оригиналу.

Д. Вуксан је био и најплоднији сарадник и ове као и прве серије *Записа*. Од јануара 1935. до априла 1941. године он је написао низ научних расправа и објавио огроман број докумената. О његовом плодном раду најбоље говори податак да 3592 странице, од укупно 4864 странице, колико је штампано у овој серији часописа, испуњавају прилози који су потекли из његовог пера. Преостале странице испунили су други

домаћи и страни научници и други писци. Међу њима најплоднији је био Р. Драгићевић, који је Вуксану у овом важном научном послу много помагао. Р. Драгићевић је такође објавио разних прилога на 716 страница часописа. Захваљујући оваквом упорном раду уредника и одговорног уредника, *Записи* су успјели да се одрже, постали су незамјенљиви и својеврсни зборници изворне грађе, без које би даљи научни рад на политичкој, друштвеној и културној историји Црне Горе био веома сиромашан, готово незамислив.

Записи из овог периода су имали сталну рубрику и за приказивање нових студија, монографија и других дјела историјског карактера. У овој рубрици реаговало се, колико су то могућности допуштале, на све значајније појаве у ондашњој историјској науци. Часопис се нарочито трудио, најчешће радовима Р. Драгићевића, да пропрати освртом или приказом и биљешком све важније књиге, литературу о Црној Гори, Боки Которској, Херцеговини и Санцаку, често на врло смион начин, демаскирајући поједине фалсификаторе историјске истине о прошлости ових крајева. Реагујући на разне шовинистичке и националистичке чланке о Црној Гори, *Записи* су нетачностима супростављали историјска аргумента, архивску грађу, залагали су се за објективан научни приступ у валоризацији историје Црне Горе и њене културе.

Уредник Душан Вуксан и одговорни уредник Ристо Ј. Драгићевић стављали су под научну лупу и радове тако ауторитативних историчара какви су били: Владимир Ћоровић, Станоје Станојевић и други, додуше, мањег научног ауторитета. Њиховој пажњи није измицало ни површно приказивање, или прећуткивање, појединих важних догађаја из прошлости Црне Горе у школским уџбеницима. Часопис је у тој критици исправљао многе грешке и слабости у уџбеницима.

О историји Црне Горе у овом периоду (а неки и у првој серији *Записа*) највише радова су написали: Душан Вуксан, Ристо Ј. Драгићевић, др Петар И. Поповић, а појединим прилозима су се јављали и: Саво Вулетић, Јован Маговчевић, Видо Латковић, Љубомир Дурковић-Јакшић, Љубо Влачић, Ристо Шушљић, др Ђорђе Радоичић, Мита Клиџан, Андрија Лаиновић, др Јанковић, др Милан Прелог, др Милан Решетар, Бранислав Ђурђевић, пољски историчар Х. Батовски и др. Неки од њих, поред Вуксана, који је редовно припремао архивску грађу за сталне рубрике *Записа*, такође су објављивали историјску грађу: др Петар И. Поповић, Ристо Ј. Драгићевић, А. Лаиновић, Б. Ђурђевић и други.

Грађу из правне историје објављивали су пољски научник Станислав Боровски и Душан Вуксан. Боровски, који је проучавао црногорско право, углавном, на основу грађе из Архива Валтазара Богишића у Цвату, објавио је и неколико запажених правних расправа. И Д. Вуксан

је публиковао дио грађе о В. Богишићу, познатом писцу црногорског Општег имовинског законика.

Етнографијом су се бавили: Митар Влаховић, Јован Вукмановић, Влајко Влаховић, Д. Синобад, Д. Вуксан, Радослав Вешовић и други.

У рубрици *Странци о Црној Гори и Црногорцима* превођене су карактеристичне репортаже, путописи и чланци које су писали страни аутори послје својих посјета Црној Гори, као: Виала де Сомиер, Густав Раш, Јегор Коваљевски, Александар Александров, В. Дантон, А.А. Франки, Е. Митфорт, Х. Лард, Бернард Шварц и други. Међу њима било је и врло истакнутих научника. Текстова иностраних писаца о Црној Гори преводили су: др Милорад Шошкић, Никола Рот, Андрија Лаиновић, Илија Батрићевић и Мирко Меденица – сви чланови цетињског Историјског друштва. Ова рубрика је била радо читана, а материјал који је доносила имао је дијелом изворни карактер, јер се радило о путописима и другим казивањима значајним за сагледавање појединих периода црногорске историје.

У *Записима* су сарађивали и историчари ван Црне Горе, односно и они научници који нијесу били родом Црногорци. Међу сарадницима из других крајева Југославије било је и врло угледних научника, као: др Алекса Ивић, др Драгослав Страњакровић, др Радослав Перовић, Даница Јанковић и други. Од истакнутих иностраних научника сарађивали су др Хенрик Батовски, проф. Универзитета у Кракову (*Територијални развој Црне Горе*), Густав фон Хупке (*Дипломатија у Црној Гори*), затим др Станислав Боровски и други.

У научној и широј културној јавности *Записи* су из године у годину све више стицали углед сериозног научног часописа. О томе су изречене оцјене у *Југословенском историјском часопису* (на примјер, угледног историчара Виктора Новака).

У другом периоду свог излажења *Записи* су објавили око *три хиљаде нових архивских докумената у разним рубрикама*. И објављени чланци и расправе писани су на «основу раније непознате архивске грађе», па су, чак, и «многи прикази нових књига и чланака у којима је ријеч о Црној Гори, исправљани и допуњавани подацима из архивских-докумената». Тако су *Записи*, од јануара 1935. до априла 1941. године «постали», каже Р. Драгићевић, «неопходни свим научним радницима који су жељели да солидно и стручно раде на политичкој и културној историји Црне Горе».

Записи су били добро прихваћени у свим југословенским културним центрима. Путем размјене пласирани су и приказивани у угледним часописима који су излазили у Београду, Загребу, Новом Саду, Скопљу, Сарајеву, Љубљани, Марибору и другим градовима Југославије. Уред-

ништво је вршило размјену и са редакцијама веома угледних научних часописа из Варшаве, Берлина, Прага, Љвова, Софије, Скадра, Кракова и других иностраних научних центара, а од 1940. године и са научним институцијама у СССР-у.

Априлски рат и брза катастрофа Краљевине Југославије означили су крај предатног излагања Записа.

Италијанске окупаторске власти и Привремени црногорски комитет, као орган у служби Рима, покушавали су да придобију чланове Историјског друштва и одговорног уредника Риста Драгићевића, већ у мају 1941. године, да наставе са радом и издавањем *Записа*, «јер је сада за њих право вријеме», сматрали су сепаратисти у служби окупатора. Међутим, наговори представника Привременог црногорског комитета и италијанских окупационих власти, које су жељеле да настављањем рада Историјског друштва у Цетињу и издавањем његовог часописа створе код црногорског народа утисак о «нормалном» културном и научном животу у Црној Гори али у условима Мусолинијевог фашистичког поретка, нијесу прихватани од Друштва и Уредништва *Записа*. С окупацијом земље Историјско друштво је престало са радом, а његов предсједник српски патријарх др Гаврило Дожић, због свог антифашистичког става, постао је заробљеник Хитлерове Њемачке и убрзо ухапшен односно конфиниран у Раковицу и Панчево, а 1944. године и интерниран у злогласни Хитлерв логор у Дахау. И касније су чињени покушаји и окупатора и његових домаћих слугу да се макар Ристо Драгићевић придобије за настављање рада на издавању *Записа*, али све је то било безуспјешно.

Када се данас са ове историјске дистанце чини осврт на рад Историјског друштва у Цетињу и његов орган *Записе*, без претјеривања се може рећи да су они, узето у цјелини, представљали један од најкрупнијих догађаја и културних појава у међуратној историји Црне Горе. Од јула 1927. до априла 1941. године (са прекидом од маја 1933. до 1. јануара 1935) овај часопис – у 146 мјесечних и двомјесечних свесака на 9.280 страна – публиковао је драгоцјену грађу највише, из фондова Цетињског архива, затим знатан број чланака, мањих студија, расправа и разних других историографских прилога, углавном писаних на основу изворне документације.

Дугогодишње излагање овога часописа представља врло значајан догађај уопште у историји културе црногорског народа. Његовом појавом и излагањем обиљежен је у ствари међуратни период у развоју црногорске историографије. Ниједно гласило, како научно тако и књижевно, прије тога и све до 1941. године, није ни приближно извршило тако снажан утицај на развој научне историјске мисли, па и књи-

жевног дјеловања у Црној Гори, као што су то учинили *Записи*, доприносећи афирмацији историје, културе и националне индивидуалности Црногораца. Историјско друштво као оснивач и власник часописа (од 1935) то му је омогућило. На страницама предратних *Записа* сабрано је толико грађе да је она постала благо огромне научне вриједности, незаобилазан извор за историчаре, социологе, правнике, етнографе и научнике других историји сродних научних дисциплина. Његове странице садрже и доста историјских, правно-историјских, етнографских и других студија, расправа и прилога који освјетљавају многе аспекте, разна питања, догађаје, раздобља и појаве од битног значаја за разумијевање цјелокупне прошлости Црне Горе и њене културне баштине, њеног етноса и цјелокупног духовног бића. Све што су *Записи* објавили у предратном периоду излагања представља богату културну баштину без које се не би могли научно освијетлити многи проблеми из историје Црне Горе, па, наравно, и њеног савременог друштва. Историјски позитивизам као метод био је наглашен у расправама, студијама и другим научним прилозима објављеним у *Записима*. Јер, часопис није успијевао, из објективних и субјективних разлога, да се у свему уздигне на ниво који је била постигла историјска наука онога времена у неким другим јужнословенским земљама. Али без обзира на то он је задужио и црногорску и општејугословенску историографију толико да је и данас незаобилазан извор историјских сазнања.

Било је веома значајно што се у *Записима* његовала и научна критика, без које нема узлета у науци. Црногорска оновремена историографска научна мисао у теоријском и методолошком схватању историје (као друштвеног развоја), међутим, није излазила из оквира *ерудицијско-генетичког смјера*, који је у европској историографији – био утемељен још у 19. вијеку. Али и ерудицијско-генетички смјер, који је постепено афирмисан у *Записима*, значио је велики научни искорак у црногорској научној историографији. Највећи домет ерудицијског смјера у историографији Црне Горе, између два свјетска рата, представљала је *генетичка историографија* која је настојала да анализом извора одговори на основно питање: Како је и зашто настао поједини историјски догађај, појава и чињеница? Већ самим тим што су црногорски историчари окупљени око *Записа* постављали ово питање и покушавали да на њега одговоре задовољавали су основни захтјев историјске науке. А то је био знатан и значајан напредак у развоју црногорске историографије.

Управо том прогресу велики допринос су дали историчари који су покренули, усмјеравали и хранили изворном грађом и својим другим радовима *Записе*, као први и у то вријеме једини научни историографски часопис у нас.

***Оснивање Друштва историчара Црне Горе 1947. и
обнова Записа – Историјских записа 1948. године***

Послије завршетка Другог свјетског рата 1945. године настала је нова етапа у развоју Црне Горе као федералне државе у склопу нове Југословенске Федерације. Црна Гора је тако постала равноправан државни субјекат са осталим републикама у Југословенској Федерацији, и стекла услове да развија и унапређује своју науку и националну културу. Ти нови услови непосредно, и најприје, имали су утицај на развој историјске науке у Црној Гори.

На темељима и традицији цетињског Историјског друштва 10. октобра 1947. године на Цетињу је основано *Историјско друштво НР Црне Горе*, које је на основу уставних промјена извршених 1963. године добило своје данашње име – *Друштво историчара Црне Горе*. Колико је нова власт придавала важност оснивању Историјског друштва НР Црне Горе може се видјети по томе што су оснивачкој скупштини, поред знатног броја историчара и других гостију, присуствовали и председник Президијума Народне скупштине НР Црне Горе Милош Рашовић и председник владе НР Црне Горе Блажо Јовановић. Скупштину је у име Министарства просвјете поздравио Милутин Стојовић, помоћник министра. На Скупштини су усвојена *Правила* Историјског друштва и изабрани Управни и Надзорни одбор и Суд части. За председника Историјског друштва и Управног одбора изабран је Јагош Јовановић, професор и директор Више педагошке школе на Цетињу, за потпредседника Јован Ивовић, професор и благајник Војин Вуковић, професор. У Управни одбор су изабрани још ови чланови: професори Ђуро Мрваљевић, Милан Милошевић и Павић Ђукић. У Надзорни одбор су изабрани професори: Богић Кнежевић, Марко Бошковић и Момчило Полексић, а за чланове Суда части: Петар Комненић, Игњатије Злоковић и Милан Вујачић.

Већ и само име новооснованог Историјског друштва НР Црне Горе говорило је да је његов рад био постављен на знатно широј друштвеној и културној основи и научно-стручним задацима у односу на оне задатке које је имало предратно цетињско Историјско друштво, чијим се искуствима и имовином користило. Наиме, Историјско друштво НР Црне Горе имало је задатак да одговори, прије свега, савременијим потребама научно-истраживачког рада на проучавању не само политичке и културне него и цјелокупне прошлости Црне Горе. И не само то. Његов задатак био је и да окупи све оне стручне и научне снаге, наставнике историје па и друге љубитеље прошлости (разне истраживаче, аматере и друге) и да тако организовано помаже научно-истраживачки рад, попу-

ларише резултате историјске науке, унапређује наставу историје у школама, доприноси стручном образовању наставног кадра и другог чланства, подстиче рад на прикупљању, заштити и објављивању архивске грађе, да стручно и организационо помаже заштиту споменика културе и материјалних остатака прошлости и других културно-историјских добара. Оснивањем Историјског друштва Црне Горе било је предвиђено и покретање његовог органа – часописа. Друштво је првих година свога дјеловања прилично труда уложило да се што прије развију службе и самосталне установе (архивске и, донекле, о заштити споменика). Правно оно је наслиједило сву имовину, архивску и финансијска средства бившег цетињског Историјског друштва.

Историјско друштво Црне Горе, одмах по свом конституисању, приступило је обнови предратних *Записа*, проширивши им назив – *Историјски записи* (први број књ. I, св. 1-2, за јануар и фебруар), изашао је на Цетињу 1948. године. Прве четири године *Историјски записи*, излазили су као орган Историјског друштва, а од 1952. до 1959. године, као орган *Историјског института Црне Горе*, а од онда до данас као заједничко гласило Историјског института и Друштва историчара Црне Горе.

О историографском учинку *Записа – Историјских записа* писали смо поводом педесетогодишњице њиховог излажења. (Видјети: «*Историјски записи*» - *темељ црногорске историографије. Поводом педесетогодишњице излажења (1927-1977)*. – (Југословенски историјски часопис, 16/1977, 3-4, 155-185).

Допринос *Историјских записа* историјској науци у посљедњих тридесет година њиховог излажења посебна је тема. Држимо да ће тај период бити предмет обраде неког другог реферата поводом овог јубилеја.

Ђорђе БОРОЗАН*

ОСАМДЕСЕТ ГОДИНА ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА

Почетком јула 2007. године навршило се осамдесет година од покретања часописа *Записи* на Цетињу 1927. године, односно *Историјских записа* од јануара 1948. године. Покренути у вријеме када се Црна Гора у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца налазила на маргини политичких и културних збивања, они су постепено крчили пут књижевном, научном, политичком и друштвеном препознавању црногорског националног и државноправног идентитета. Њихова осам деценија дуга традиција чини их најзначајнијим стваралачким упориштем оновремене и данашње црногорске историографије. Библиографија часописа *Записи - Историјски записи 1927-2007*, коју је Историјски институт Црне Горе објавио поводом ове годишњице, са укупно 5.060 библиографских јединица, својеврсно је свједочанство о његовој плодној, дугој, знаменитој и свестраној мисији у науци и култури Црне Горе и Југославије. Публикован претежно у сложеним политичким околностима и финансијским тешкоћама, он је захваљујући садржајима одољевао свим искушењима, тако да су његови читаци и корисници у садржајима налазили потребна и корисна сазнања из политичке, културне, друштвено-економске, војне, конфесионалне, правне и етничке историје, етнологије, археологије, историје умјетности и низа других стручних и научних дисциплина, превентивно са некадашњих и данашњих простора Црне Горе.

Ово непроцењиво богатство стваралачког рада у различитим идејним, друштвеним, културолошким и идолошким условима, данас је ризница знања, поуздани и незаобилазни извор за проучавање и писање историје Црне Горе, од најстарије њене давнине до савремености. Риједак је случај на ранијем заједничком југословенском простору, а поготово у Црној Гори, да едиција одоли политичким и бројним дру-

---

* Аутор је директор Историјског института.

гим искушењима и значајем својих садржаја постане својеврсна ризница знања из овако широког спектра наведених области. Стога се овим поводом може рећи да је покретање *Записа* под уредништвом Душана Вуксана, знаменитог научног посленика и амбициозног уредништва које су чинили млади врсни ствараоци - професори Цетињске гимназије Видо Латковић, Илија Зорић, Милан Вукићевић и Радослав Меденица, тог далеког 1. јула 1927. године, било визионарски подухват који је обиљежио и у највећем дијелу стварао савремену црногорску историографију.

Суочавање са идејнополитички мотивисаним дилемама око оправданости покретања часописа на Цетињу скопчано и са финансијским тешкоћама, превазилажено је квалитетним прилозима и редовним излагањем. У осмишљавању садржаја ове едиције, Вуксан ће у једном од извјештаја, поводом приговора редакцији да се превише баве Црном Гором, нагласити: «*Записима* се често приговарало да су сувише црногорски, а они нијесу ни могли бити другачији... Од *Црногорке* требало је чекати 50 година да Црногорци могу издавати часопис.» Упркос оваквој замјерци *Записи* су били широко отворени за ауторе са читавог оновременог југословенског простора, као превасходно књижевно-историјски часопис. На његовим страницама, управо првих година излагања, развијала се књижевно-критичка мисао покрета социјалне литературе у Црној Гори, заснована на универзалним принципима појединачних и колективних права, социјалне и националне правде у годинама надирења фашизма. *Записи* су, заправо, у том првом петогодишту свог излагања постали снажно упориште црногорског књижевног и научног стваралаштва. Од јануара 1935. до Априлског рата 1941, када су били гласник Цетињског историјског друштва, амбиција прикупљања архивске граде, која се односи на политичку и културну историју Црне Горе, профилисала га је у претежно историјску али и књижевну и етнграфску едицију. Наиме, у свескама објављеним у овом периоду, чланци и прилози из историје и публикована архивска грађа, спашена од даљег пропадања услед лоших услова чувања, представљају изузетно драгоцен допринос расвјетљавању чињеница о прошлости Црне Горе и спашавању угрожених архивалија.

За вријеме Другог свјетског рата *Записи* нијесу излазили, тако да се њихова даља мисија наставља у новонасталим и битно измијењеним политичким околностима почетком јануара 1948. на Цетињу под називом *Историјски записи*, као едицијом Историјског друштва Народне Републике Црне Горе и тада основаног Историјског института.

У богатој продукцији часописа од тада до ове године, превасходно историографска тематика заступљена је у мноштву чланака, студија

и прилога из области државноправног, друштвено-економског и културног развоја Црне Горе. У њима су садржана бројна историографски обрађена питања из међународних и међунационалних односа, спољне политике, привредног развоја, економских и демографских кретања, сеоба и миграција, односа цркве и државе, радничких покрета, затим врло сложених односа Црне Горе са Османском империјом, Млетачком Републиком, Русијом, Аустријом и Аустро-Угарском, Италијом, Њемачком, Француском, Великом Британијом, Србијом, Грчком, Бугарском и низом других земаља. Бројни чланци, студије и прилози односе се на политички и правни живот Црне Горе и настанак и развој црногорских институција у њеној нововјековној историји. Ту су и значајни прилози из етнологије, књижевности, педагогије, теологије, археологије, антропологије, фолклористике, социјалне политике, културе живљења, друштвеног и приватног живота.

У области књижевности, језика и лингвистике, обрађена су бројна питања филологије, лексикографије и превођења. Ту су дневници, путописи, репортаже, легенде, митови, приче и бајке из обиља народне књижевности.

Драгоцјена сазнања садрже историографски текстови у којима се разматрају теорија и филозофија историје, архивски извори и литература, културна историја Црне Горе и њене везе са сусједним и другим европским државама, историја Балкана, Медитерана, Југоисточне Европе и свијета, као и питања политичких, ратних и дипломатских веза са Млетачком Републиком, Отоманском, Хабзбуршком и Руском империјом, Србијом, Француском, Великом Британијом и Италијом.

Ратови и ратна збивања чине свакако значајан дио часописне продукције, дате у документима о ратним догађањима из прошлости Црне Горе, поготово онима који се односе на црногорско-турско ратовање, сарадњу и инциденте са Млетачком Републиком и Дубровним, сукобе и покушаје сарадње са француским властима у вријеме превласти над Бокотом, побједу на Мартиновићима и Крусима, Граховцу, Вучјем долу, Фундини, балканским ратовима, Први и Други свјетски рат и Црна Гора у југословенској револуцији.

Будући да су проучавању историје Црне Горе, њене културне, националне и државне индивидуалности све редакције часописа прилазиле научно и критички, колико су политичке околности дозвољавале, многа питања и дилеме око прецизирања спорних датума, догађаја и личности успјешно су разријешени. Упркос томе потреба за развијенијом критичком историографијом остаје велика и трајна обавеза свих редакција овог престижног историјског часописа.

*

Током XX вијека црногорску историографију детерминисала су бројна ограничења међу којима у првој половини вијека ваља подсјетити на она која су рушила и затирала национални и државноправни идентитет, а током друге половине, поступно обезбјеђивала институционално узрастање у политички и идеолошки оивиченим премисама, југословенски историографски модел, посебности које неће угрожавати идеале заједништва. Сагледани са позиција таквих могућности, изнуђених или уреднички прилагођаваних садржаја, увијек бираних са особитим осјећањем за стварно и могуће, без претенциозности, уз поштовање основних принципа струке,храњених ауторским радовима из низа хуманистичких дисциплина које су историографски домет ове едиције учиниле богатим и неопходним за потпунија сазнање и разумијевање турбулентних процеса XX вијека, *Историјски записи* су оставили свакако најдубљи траг у стварању и формулисању принципа црногорске историографије. Они су својеврсна историја ове историографије која, нажалост, без дубљих методолошких разлога, корача споро ка изазовима савремености, нарочито у потреби завршетка постојеће и стварања нових едиција историје Црне Горе. Дубоки и тек интердисциплинарно сагледиви трагови прошлости Црне Горе још нијесу изворно убицирани, научно обрађени, а они до сада познати не ријетко су валоризовани у мјери која захтијева ново тумачење, прецизирање и превредновање. Миленијумско сагледавање државноправне традиције Црне Горе у контексту медитеранске, балканске и европске историје чини ову едицију потребном за боље разумијевање значаја њене прошлости у савремености и препознатљивости у европском дому држава и народа. Мисија овог часописа, ево већ осам деценија, трајно је одређена, а њен учинак се може сагледавати из угла свих у њој заступљених дисциплина, посебно историје и књижевности. Стога данас, свођење часописа на четворобројеве, једном годишње, опасност је која се мора превазићи већом бригом друштва и заинтересованошћу историчара који се баве политичком, правном, економском и културном историјом. Часопис мора остати као и до сада гласило и сродних научних дисциплина, као Што су археологија, етнологија, историја умјетности, антропологија, социологија и политикологија, управо због недостатка часописа из области поменутих научних дисциплина. Тиме би постојеће богатство знања о прошлости Црне Горе дјеловало подстицајно на изазове савремености који неодложно траже валоризовање пријеђеног пута и ефикаснији истраживачки поступак за савремене потребе друштва. У питању је насušна потреба да се свакодневне спознаје општих

и појединачних догађања, збивања и процеса обликују као реална, али и релативна прошлост, зависна од вриједности и субјективности коришћених чињеница као извора сазнања.

За *Историјске записе*, чији су садржаји свакако поуздан извор знања о прошлости, тумач оновремености и савремености и често визионар долазећег, веће разумијевање његове мисије у новонасталим државним и међународним околностима подстицајно би дјеловало на ефикасније реализовање бројних изазова пред којима се данас налази црногорска историографија. *Историјски записи* су поуздано писано свједочанство о Црној Гори и својеврсни свједок њеног упорног интелектуалног настојања уредника и бројних сарадника у повезивању расутог мозаика црногорске прошлости, враћању политичког и националног идентитета, успостављању и грађењу државноправног континуитета и обликовању њеног савременог етно-културног, мултиконфесионалног и грађанског политичког плуралитета. Без овог часописа се не може замислити познавање прошлости Црне Горе и њеног медитеранског, балканског и европског бића.

Управо зато, може се рећи да су *Записи*, односно *Историјски записи*, осамдесет година дуга прича о прошлости и савремености, оивичена ауторским визијама чињеним с намјером да свједоче о актерима догађања, појава и збивања. Ако и ову њихову годишњицу, као и претходне, прати уобичајени ласкави назив да су најпоузданија баштина за проучавање, истраживање и обликовање укупне прошлости Црне Горе и њеног окружења, нема разлога да овим освртом на његову свестрану научну мисију учинимо апел надлежним државним институцијама да даља мисија и судбина овог часописа захтијева његово неодложно позиционирање као издања од фундаменталног значаја. Надајмо се да ће у новонасталим околностима црногорска историографија наставити да брже, ефикасније и потпуније остварује визију сопствене препознатљивости управо преко овог часописа.

Божидар ШЕКУЛАРАЦ*

ЦРНОГОРСКО СРЕДЊОВЈЕКОВЉЕ У »ЗАПИСИМА«

Када се говори о црногорском средњовјековљу мисли се на феудално доба и догађаје из тог дијела наше прошлости, наслеђе и традицију који су презентирани у *Записима* и изучавани у складу са научном и општекултурном стварношћу. Црногорско средњовјековље су изучавали стручњаци различитог научног профила и интересовања: историчари, културолози, филолози... и та своја сазнања стављали на увид јавности на страницама *Записа (Историјских записа)* дајући тако допринос историјској науци, подижући на тај начин свој углед и научни ниво часописа у коме су објављивали своје радове. Стотине страница *Записа* које се односе на средњовјековне теме обогатиле су црногорску науку, било да се ради о објављеној архивској грађи или ауторским текстовима рађеним на архивском материјалу и релевантној литератури.

Историографске анализе омогућиле су да се одреди плодотворност ових или оних хипотеза и сазнања, као и да се сачува актуелност научне традиције.

Наслеђе сачувано на страницама *Записа* од изузетног је значаја за историју Црне Горе. То наслеђе свједочи о државном статусу Црне Горе, друштвеном животу Црногораца у прошлим вијековима, ратовима које су водили, култури коју су стварали или усвајали од других народа или су је стварали други народи на црногорском тлу, о организовању друштва, црквеним приликама, итд. Сусједне земље, које су често биле окупатори појединих црногорских територија, с обзиром на своју државну развијеност, посредно или непосредно утицале су на укупне прилике и процесе у Црној Гори. »Може се слободно рећи да на целој територији, на којој наш народ живи, нема занимљивијег терена за проучавање него што је наше јужно Јадранско приморје. Ту су најра-

---

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

зноврсније и најкомпликованије основице, на које је накалемљен наш народни и државни живот, на земљишту, које је стално било изложено разним и компликованим политичким и културним утицајима, дале појаве и створиле типове, којима је, по занимљивости и оригиналности мало равних у историји».¹

На црногорском простору укрштале су се разне цивилизације: били су овдје Илири, освајали га и њиме управљали Рим, Византија, српска средњовјековна држава, Турска, Венеција, Француска, Аустрија... Свако од њих остављао је своје трагове који су се понекад укрштали са словенским, стварајући тако разне симбиозе или оригиналне типове.

Првих година излажења *Записа* доминирали су књижевни текстови, али налазимо и расправе, чланке и разне прилоге из историје средњег вијека, те објављену архивску грађу, углавном латинске и словенске провенијенције. Када је ријеч о архивској грађи највише заслуга за њено објављивање припада Антону Милошевићу, Душану Вуксану, Браниславу Ђурђевићу и Јевту Миловићу, али и Владимиру Мошину, А. Јовићевићу, Р. Драгићевићу, А. Арменку, Б. Шекуларцу, М. Милошевићу, С. Мијушковићу и др.²

Ово изношење на свијетло дана богате и оригиналне грађе представља фундамент за научну обраду како историје државе и народа, тако и народног живота, економије, културе, права, морала итд., тако рећи цјелокупне прошлости. Та изворна грађа поуздани је ослонац за тачно тумачење црногорске прошлости, мада се понекад и најозбиљнији пијаци при изучавању старих друштава занесу савременим идејама. То су они који сувише живе животом свога времена да би могли да разумију прошло вријеме, инспиришу се савременошћу при објашњењу прошлости, пројектују садашњост у прошлост. Стога само у документима и изворима треба тражити истину.³

На срећу, већина аутора који су објављивали у *Записима* текстове на теме из црногорске прошлости држали су се правила да траже истину у историјској грађи. Као примјер можемо навести расправе Бранислава Ђурђевића рађене на турским изворима, а односе се на XV вијек, односно на историју црногорских племена. Б. Ђурђевић дао је велики допринос историји и из времена Црнојевића коментаришући дефтере који »у појединостима тумаче многе ствари, до сада непознате нашој науци.

¹ М. Шуфлај, *Срби и Арбанаси*, Београд 1925, стр. IV

² Б. Шекуларец, *Средњовјековна изворна грађа на страницама »Записа«*, Историјски записи, 1-2, 1990, 53-62.

³ Б. А. Прокић и Ж. М. Милосављевић у Предговору дјела: Ж. де Куланж, *Државе старог века*, Београд 1895, стр. IV.

Они такође обарају неке традиције црногорског братства које су код нас продрле у науку као тачне«. ⁴

Вријеме Скендербега Црнојевића, друштвене односе, аграрно-правно уређење под тим црногорским господарем, односно црногорски вилајет, одсликава Ђурђев у свом раду *Филуриције у Црној Гори у времену Скендербега Црнојевића*.⁵

У расвјетљавању аутентичности средњовјековних докумената, о средњовјековним локалитетима и њиховој убицаји значајно су допринијели радови Гавра Шкриванића и Б. Шекуларца.⁶

О култу св. кнеза Владимира Дукљанског пише А. Јовићевић, истичући да Владимиров крст и данас доприноси заједничкој традицији свих вјера (православних, католика и муслимана), међувјерском складу и свијести о »заједничком поријеклу«.⁷

Исти аутор у чланку *Прапратна престоница зетског кнеза Стевана Војислава*, тражи дукљанску пријестоницу Прапратну на обалама Скадарског језера у Крајини и дијелу села Мурићи.⁸

Истакнути палеограф и познавалац рукописне и штампане књиге Владимир Мошин региструје и обрађује рукописе у црногорским манастирима, пишући истовремено и о њима.⁹

Грбаљ је кроз вијекове најупорније од свих црногорских племена и жупа чувао своју самоуправу и аутохтоно обичајно право прожето рецидивима средњовјековља. То најбоље одсликава рад Р. Драгићевића – *Жена у Грбаљском законнику*.¹⁰

Грбаљ је у *Записима* заузимао доста простора, као средиште укрштања црногорских и страних утицаја и чувар старина. Драгићевић разматра положај жене поређењем више законика и *Грбаљског статута*, у коме је она запостављена у наслеђивању.

Од значаја је расправа Ж. Шћепановића *Средњовјековна села Јабучно и Палеж и граничне међе жупе Љубовиће*, гдје он пише о жупама Љубовића и Брсково.

⁴ Б. Ђурђев, *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена*, Историјски записи, 1, 1960, 3-20; исти: *Два дефтера црногорског санџака из времена Скендербега Црнојевића*, Записи, 1-6, Цетиње 1940, 26-29.

⁵ *Записи*, св. 4, 1940, 332-337.

⁶ Види даље: Б. Шекуларца, *Врањинске повеље*, Титоград 1984. и *Дукљанско-зетске повеље*, Титоград 1987.

⁷ *Записи*, 1, Цетиње 1927, 321-328.

⁸ *Записи*, 2, св. 4, Цетиње 1928, 132.

⁹ В. Мошин, *Ћирилски рукописи манастира св. Тројице код Пљеваља*, Историјски записи 1-2, 1958 235-260; *Ћирилски рукописи Морачког манастира*, Историјски записи 3, 1960, 553-565; *Ћирилски рукописи у манастиру Никољуму код Бијелог Поља*, Историјски записи 4, 1961, 681-708.

¹⁰ *Записи* 4, 1929, 65-73.

Поред бројних докумената Д. Вуксан у *Записима* објављује и расправе на различите теме. Тако он пише о *Цетињском љетопису*, односно о књизи у музеју под насловом *Крусовуљ*. Иако је *Љетопис* углавном писао црногорски владика Василије, он се односи на доба владара Црнојевића. Први дио је »Повијест о Скендербегу Црнојевићу на крштењу названом Ђурђе«, а други дио чине разноврсна документа у којима се дефинишу границе Црне Горе, омеђују имања манастира, повлаче границе међу племенима итд. Скреће на себе посебну пажњу садржај 65. б листа на коме се каже да је »Суд царски и патријаршијски узаконио господин зетски Иван Црнојевић«. Овај *законик* од шест одредаба које садржи оштре казне за преступнике. Уједно, то је први познати црногорски закон.¹¹

Казнени систем у Црној Гори у доба Црнојевића, писан на основу турских извора, представио је Б. Ђурђев. Он каже да је тај систем прожет средњовековним народним обичајем и турским правом. Посебно се истиче да се казне градирају зависно од имовног стања преступника.¹²

О епохалном културном догађају – оснивању штампарије Црнојевића и традицији штампарства у Црној Гори пише Р. Ј. Драгићевић под насловом *Црногорске штампарије 1493-1918*.¹³

Расвјетљавању чињеница око Црнојевића штампарије посебно је допринио Рус Е. Л. Немировски, поред осталог и радом »Да ли је постојало штампано *Четворојеванђеље* из штампарије Ђурђа Црнојевића«?¹⁴

Запажене су и расправе Б. Шекуларца о црногорским штампаријама, међу којима нарочиту пажњу привлачи прилог *Веза између Црнојевића и Вуковића штампарија*.¹⁵

Посебно мјесто у *Записима* заузима историја цркве у радовима Н. Ражнатовића, Р. Ковијанића, Н. Луковића, П. Шеровића, Б. Шекуларца, Г. Шкриванића и др. Текстови су веома разноврсни и по суштини и по обиму. Значајан допринос овој тематици представљају и најситији прилози као што су Ковијанићев *Један помен о манастиру Сопоћанима 1333*. или *Помени о зетском епископу са Превлаке 1334-5.*, јер је ријеч о манастиру св. Михаила на Превлаци код Тивта, за који су везане бројне непознанице и дилеме.¹⁶

¹¹ Д. Вуксан, *Записи* 5, 1929, 166-172.

¹² Б. Ђурђев, *Казне и глобе у Црној Гори Скендербега Црнојевића*, *Записи* XXV, 1941, 93-97.

¹³ *Историјски записи* 1-2, 1956, 1-42.

¹⁴ *Историјски записи* 1-4, 1993, 7-17.

¹⁵ *Историјски записи* 1-2, 1986, 117-123.

¹⁶ Р. Ковијанић, *Историјски записи* 1-2, 1956, 330-333; Н. Ражнатовић, *Црногорско-приморска митрополија и настанак црногорске државе*, *Историјски записи* 1-2, 2000, 55, и др.

Понекад су то биле расправе у оквиру радова о другим темама као што је чланак П. Стојановића под насловом *Правна историја на страницама Записа 1927-1941*. (скице за црногорску историју права) гдје он у овом контексту констатује да је »Црква у Црној Гори аутокефална. Њени односи са Цариградском патријаршијом и сљедбеницима пећких патријарха почивају не на односима субординације, већ на некој моралној вези«, поткрепљујући свој закључак писмом цариградског патријарха Григорија упућеног 29.01.1798. владици Петру I поводом самозванца грофа Вујића.¹⁷

О манастиру Подмаине пише Станко Поповић и исправља неспоразуме око самог имена овог манастира и имена Подострог.¹⁸

Више свијетлости на црквену историју бацају прилози Н. Луковића *Новооткривене средњовјековне фреске у Столиву*, Р. Драгићевића *Манастир Прасквица* и П. Шеровића *Лик епископа Данила у парохијалној цркви у Бијелој у Боки Которској*.

Рани средњи вијек и археологија која се њиме бави такође су нашли простора и на страницама Историјских записа. Навешћемо само неколико радова: М. Пламенац, *Чувено стакло из Дукље*, Ђ. Тошић, *Прилог идентификовању и датовању влашких стећака у источној Херцеговини*, М. Лутовац, *Културни споменици у Бихору*, Д. Вуксан, *Неколико недјеља у Рисну*, М. Зорић, *Стећци у Бијелој*, итд.¹⁹

Посебно мјесто на страницама *Записа* заузимају црногорски приморски градови и њихова историја посебно њихов друштвено-економски и културни живот. У тим радовима се нарочито представљају истакнуте историјске личности које су биле активни судионици у креирању живота у градовима. Овдје на првом мјесту треба убројати стари дукљанско-црногорски град Котор и радове о њему.²⁰

¹⁷ *Историјски записи* 3, 1978, 56.

¹⁸ *Историјски записи* 1-2, 1978, 219.

¹⁹ Ђ. Тошић, *Прилог...* *Историјски записи* 1-2, 1999, 105; В. Тулафић, *Археолошко богатство долине Лима*, *Историјски записи* 1-3, 1952, 166; Д. Драгојловић, *Име Зета – Зента у светлости балканских језичких реликата*, *Историјски записи* 3-4, 1970, 297.

²⁰ Р. Ковијанић, *Златари Котора у доба самосталности 1391-1420*, *Историјски записи* 1-2, 1978, 155; исти, *Которски кнежеви у доба самосталности*, *И. Записи* 1-2, 1957, 143; исти, *Ко је Обрад Которанин и фра Вита*, *И. Записи* 1, 1962, 103; исти, *Трговина робљем у Котору средњег вијека*, *И. Записи* 2, 1954, 606; Р. Ковијанић и И. Стјепчевић, *Которски ковачи XIV вијека*, *И. Записи* 1954, 600; *Протовестијар Грубо*, *И. Записи* 1, 1954, 220; С. Мијушковић, *Неке специфичности феудалних односа у Грбљу у XIV вијеку*, *И. Записи* 1-2, 1957, 271; *Једна порука которског кнеза вазалима српског деспота у Зети 1434. године*, *И. Записи* 1, 1954, 227; Б. Шекуларац, *Каснији препис фалсификоване повеље цара Душана Которској општини о поклону Грбља и манастира св. Архангела Михаила на Превлаци*, *И. Записи* 3-4, 1981, 57-71; Т. Копривица, *Црква св. Павла у Котору*, *И. Записи* 1-2, 2001, 77; А. Милошевић, *Како се владало од давнина у Которској републици и у каснија времена у Котору*, *И. Записи* 5-6, 1948, 228; П. Шеровић, *Књига привилегија »Пет села збора св. Михаила« на Превлаци*, *И. Записи* 1-2, 1955, 362 итд.

Извјесно је да Бар заузима посебно мјесто и има изузетну улогу у црногорској историји. О њему је, иако недовољно, писано и у *Записима*, посебно о друштвено-економским односима. Овдје треба истаћи радове Р. Ковијанића, Б. Храбака, П. Мијовића и др. Њихови текстови се истовремено односе и на друге црногорске градове.²¹

О везама средњовјековне Зете (Црне Горе) са Црногорским приморјем, које је било под окупацијом, пишу Р. Драгићевић, С. Мијушковић, П. Шеровић и др. Овдје су објављени радови и о другим црногорским градовима у контексту веза Приморја и унутрашњости.²²

Црногорски владари и владарске куће увијек су били у сфери интересовања. Набројаћемо само неке од расправа: Р. Михаљчић, *Господар – владарска титула И. Црнојевића*,²³ Антоније Фарчић, *О постанку краљевске власти код приморских Срба*,²⁴ Б. Радојковић, *Држава краља Светопелека и његових потомака*,²⁵ С. Мијушковић, *Неколико података о Радичу Црнојевићу на основу архивске грађе из Државног архива у Котору*,²⁶ Р. Ковијанић, *Неки подаци о зетском војводи Алтоману*,²⁷ М. Маловић-Ђукић, *Црна Гора у време Црнојевића*,²⁸ Д. Драгојловић, *Дукљански кнез Владимир и албански новатиани*,²⁹ Е. Мушовић, *Петрова црква у Летопису попа Дукљанина*.³⁰

²¹ Р. Ковијанић, *Бар и Барани у которским споменицима XIV вијека; Барски маслињаци XIV вијека*, И. Записи 1-2, 1958, 319; Р. Ћук, *Породица Стано из Бара у средњем веку*, И. Записи 3-4, 1999, 18; В. Винавер, *Привилегија града Бара*, И. Записи 1962, 62. С. Марковић, *Извјештај потестата Андрије капела о грађанским немирима у Бару 1512. године*, И. Записи 1-2, 1999, 183; Драгица Ђурашевић-Миљевић, *Касносредњовјековне палате у Котору и Бару*, И. Записи 4, 1987, 85; Б. Храбак, *О Балишићким грошима*, И. Записи 1, 1953, 188; исти, *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима до почетка XVII стољећа*, И. Записи 1-2, 1955, 1-38; исти, *Промет соли у Скадру и Бојани у XIII – XV веку*, И. Записи 3-4, 2000, 65; И. Стјепчевић, *Злато и бакар старога Брскова*, И. Записи 1, 1953, 271, итд.

²² Р. Драгићевић, *Везе Зете - Црне Горе са Јадранским приморјем*, И. Записи 3, 1935, 129; исти, *Један помен ријеке Црнојевића крајем XV вијека*, И. Записи 2, 1954, 615; Б. Ђурђев, *Депедеген – Подгорица*, И. Записи 1, 1962, 59; Г. Станојевић, *Прилози о учешћу никшићког племена у Морејском рату*, И. Записи 1, 1962, 65; Б. Храбак, *Подгоричани трговци XV, XVI и XVII века према которској и дубровачкој грађи*, И. Записи 3-4, 1973, 255; исти, *Вести о утврђењу Херцег Новог 1508. и 1493-1494. године*, И. Записи 1, 1953, 241; П. Шеровић, *Једна бокељска верзија о Бијелом Павлу*, И. Записи 1-2, 1948, 125; и др.

²³ И. Записи 3-4, 1999, 7.

²⁴ И. Записи 3, 1965, 405.

²⁵ И. Записи 3-4, 1962, 399-435.

²⁶ И. Записи 4 -12, 1952, 309.

²⁷ И. Записи 1, 1953, 269.

²⁸ И. Записи 1-2, 1999, 83.

²⁹ И. Записи 1, 1975, 93.

³⁰ И. Записи 4, 1879, 97.

Бројни радови су објављени о црногорским штампаријама и штампарима. И *Записи* су томе дали значајан допринос. Запажени су радови из ове области Ђорђа Сп. Радоичића, Д. Мартиновића, С. Ћирковића и др.³¹

Значајан допринос расвјетљавању историје најстарије црногорске државе Дукље кроз теоријску расправу о владавини кнежева даје Борислав Радојковић.³²

У *Записима* су објављивани и чланци о историји здравства у Црној Гори, код којих треба посебно истаћи радове Реље Катића.³³

И, на крају, да закључимо, допринос *Записа (Историјских записа)* изучавању историје црногорске државе и друштва је немјерљив. Обрађивани су скоро сви сегменти црногорске прошлости, почев од најстаријих времена, гдје су доминирали текстови политичке историје, али су стотине страница написане из културне, правне, економске итд. Ради тога можемо с правом рећи да су *Записи* својеврсна аналитичка историја Црне Горе и црногорског народа. Овдје смо презентирали радове бројних аутора који, по нашем мишљењу, најјасније одсликавају историју Црне Горе, мада и друге расправе на средњовјековне теме заслужују посебну обраду. Од великог значаја су прикази и биљешке којима се представљају позната историјска дјела, а који су објављени у *Записима*.

³¹ Ђ. Радоичић, *Белешке о штампаријама у Црној Гори у XV и XVI веку*, И. Записи 1-2, 1948, 1-8; С. Ћирковић, *Ћирилско штампарство и култура балканских Словена*, И. Записи 1-2, 1994, 135; М. Пекић, *Примјер одношења Србуља из Црне Горе*, И. Записи 2, 1985, 151; итд.

³² Б. Радојковић, *Разматрања о деоном владању и деоним кнежевима*, И. Записи 2, 1960, 211-235.

³³ Р. Катић, *Хирурги Црногорског приморја у времену од 1326-1754. године*, И. Записи 2, 1960, 285; исти, *Средњовековне болнице Црногорског приморја*, И. Записи 4, 1960, 739.

Момчило Д. ПЕЈОВИЋ*

КРОЗ "ЗАПИСЕ - ИСТОРИЈСКЕ ЗАПИСЕ" О
ПРОСВЈЕТИ И ОБРАЗОВАЊУ У ЦРНОЈ ГОРИ И
ШКОЛОВАЊУ ЦРНОГОРСКЕ ОМЛАДИНЕ У
ЗЕМЉИ И ИНОСТРАНСТВУ

За осамдесет година **Записи-Историјски записи**, изузев два мања прекида, готово да су у континуитету излазили. То сврстава овај часопис у најстарије у Црној Гори. Настао као гласило за науку и књижевност, преко *гласника Цетињског историјског друштва*, а затим као *орган Историјског института Црне Горе и Друштва историчара Црне Горе* у свом плодном осмодеценијском раду објављивао је радове из струке и науке, почевши од историје па преко археологије и етнологије, права и економије, до тема које се баве теоријом и филозофијом. У својим бројним рубрикама, које су биле заступљене током његовог осамдесетогодишњег живота и рада, на неколико десетина хиљада страница које су повезане у око 300 бројева, своје радове је објављивало око 750 сарадника. Зато тај часопис од посебног значаја за изучавање прошлости - историје црногорског народа. То је уједно била и основна намјера оснивања *Историјског института Црне Горе* и њега као органа те научне установе. Подразумијева се да бројне и разне теме као и сви проблеми из богате историјске и културне баштине Црне Горе у његовим рубрикама нијесу подједнако заступљене, јер се једнима посвећивала много већа пажња а друге су биле тек назначене или само започете, додирнуте, фрагментарно дате и тако остале све до данашњих дана, у зависности од сарадника и истраживача, односно историчара и других научних и стручних радника и посленика културе, па и политике, који су своје радове објављивали у **Записима-Историјским записима**. Неке теме су задуго и заобилажене, док се о појединим, посебно политичким као и оним из догађајне историје - ратовима, НОР-у и револуцији,

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

писало надуго и нашироко, што се веома лако да запазити. Неке годишњице или јубилеји нашли су своје мјесто док други нијесу баш толико западали за очи, а поједине личности из црногорске историје добрим дијелом су потенциране оправдано а неке су занемариване или су дате као скице за портрет личности. У оквиру рубрика, које су се током свих ових протеклих 80 година мање више редовно или повремено појављивале, историјска проблематика црногорске прошлости је доминирала у односу на теме и проблематику осталих народа и народности који живе не само у Црној Гори него и у сусједству или у некадашњим федералним јединицама бивше СФРЈ. Постојеће рубрике у наведеном часопису пружале су могућност заинтересованим, стручним и научним радницима, а посебно историчарима, да се искажу у презентирању резултата свога научног или стручног истраживачког рада, да своја знања саопште црногорској и југословенској јавности и заинтересују оне који имају супротна гледишта или ставове.

Од **Записа** као часописа за науку и књижевност, преко **Записа** као гласника Цетињског историјског друштва, под уредништвом *Душана Д. Вуксана*, који су излазили на Цетињу, па затим **Историчких записа(Историчких записа)**, као органа Историског друштва Народне Републике Црне Горе, под уредништвом Јагоша Јовановића, почевши да излазе 1948. године на Цетињу, са преласком у Титоград (Подгорица) као органа Историског института НР Црне Горе и Историског друштва НР Црне Горе и све до данашњих дана, када обиљежавамо 80 годишњицу њиховог плодног излагања, упркос свим мијенама и тешкоћама кроз које је пролазио *Исторички институт*, часопис је дао огроман допринос обради бројних тема из историје акумулирао огромно искуство и резултате научно-истраживачког рада. Такође, објављеним текстовима ово гласило је задужило и оне научне дисциплине које су у непосредној вези са историјом, у сразмјери са његовом уређивачком политиком током свих протеклих осам деценија рада, са мањим прекидима, радила на опште добро, у циљу изучавања црногорске прошлости и валоризације њене богате културне баштине. Велики је број аутора (око 750) који су својим радовима обогатили часопис и уједно дали свој допринос изучавању историје Црне Горе и црногорског народа што је и био задатак оснивања научне установе под називом *Исторички институт Црне Горе*. Не само да је повелики број сарадника који су објављивали своје радове у датом часопису, већ је покренут и замашан број значајних питања на која је требало дати одговор, отворене бројне теме и дилеме црногорске прошлости на које су историјска наука односно њени научни радници, стручни сарадници и остали културни посленици јавне ријечи, а богме и извјестан број политичара одговарали, учествовали у

креирању физиономије часописа, дајући основни и заједнички правац развоју историјске науке и критичког сагледавања приликом изучавања историје црногорског народа и државе Црне Горе.

Током осам деценија излажења **Записи-Историјски записи** западали су у мање или веће финансијске кризе па нијесу публиковани по унапријед одређеном и зацртаном плану, али упркос томе нијесу прекидали континуитет излажења, тако да су у последње вријеме излазили као двоброј или четвороброј годишње, што се ипак одражавало на квалитет и квантитет радова који су објављивани. Друштво у цјелини и поједине значајне и надлежне институције државе заказали су на плану финансирања, што је неспорна чињеница.

У **Записима-Историјским записима** објављивани су научни и стручни радови - текстови у приближно 40 рубрика са разним насловима: *Приповијетке, Пјесме, Грађа за историју и фолклор, Научни преглед, Књижевни преглед, Културни преглед, Привредни преглед, Позоришни преглед, Друштвени преглед, Политички преглед, Преглед часописа, Стара писма, Историјска грађа, Етнографија и фолклор, Странци о Црној Гори и Црногорцима, Старе српске новине о Црној Гори и Црногорцима, Биљешке, Ситни прилози, Прилози, Прилози и саопштења, Полемика, Расправе, Дискусија, Грађа, Биљешке, Округли сто, Сјећања, Прилог библиографији, Библиографија, Прикази, Прикази и биљешке, Прикази и дискусије, Чланци, Студије, Хроника, Мемоари, In memoriam.*

Без обзира на овако широк избор рубрика у којима су стручни и научни радници, посебно историчари, могли објављивати своје радове поједине теме из црногорске прошлости нијесу биле у довољној мјери заступљене, боље рећи оне су у претходних осам деценија сасвим мало третиране и нијесу детаљно обрађиване у виду чланака, студија, прилога, расправа, архивске грађе и тако даље. Такав примјер је област просвјете и образовања у Црној Гори у периоду XIX и XX вијека. И када је о томе писано више је то било уопштено, површно и фрагментарно на свега неколико страница посебно или на пар страница у склопу проблематике која се тиче неке друге теме. Посебно за историчаре проблематика просвјете и образовања била је више област која је узгредно и у склопу општег развоја црногорске културе фигурирала да би више задовољила неке оквире основног истраживања. А када је у питању проблематика школовања црногорске омладине у земљи односно у иностранству онда се готово такви радови уопште не могу запазити све до последње деценије XX вијека, не само у **Записима-Историјским записима** већ и у осталим часописима, периодичним публикацијама црногорским односно у црногорској историографији. Зашто је таква

проблематика изостала у овом раду се нећемо бавити, само наглашавамо чињеницу да су за такву област у оквиру црногорске просвјете и образовања потребна дуга и исцрпна архивска истраживања за која, за сада, надлежне установе у Црној Гори немају интересовања или боље рећи финансијских средстава, већ су опет окренуте, као и цјелокупно друштво - „проучавању“ политичке историје и проблематици која је често дневнополитички мотивисана и, зашто не рећи, веома профитабилна за оне историчаре који се желе што прије домоћи славе и градити политичку, научну и уопште личну каријеру на политичкој лествици данашњег друштва у Црној Гори.

Прегледали смо сва годишта **Записа-Историјских записа** и за наш рад са датим насловом пописали све што је објављено током 80 година, од 1927. до данас (2007. године), мада је посљедњи број-четвороброј *Историјских записа* за 2006. годину изашао у 2007. години. Неки објављени и пописани наслови обухватају свега пар страница, а неки свега десетак и веома су уопштени и писани су углавном на бази литературе без архивских истраживања. У овом раду нијесмо их коментаријисали појединачно нити је то била сврха нашега рада, али се мора нагласити чињеница да је област просвјете и образовања у Црној Гори само додирнута и дјелимично по сегментима обрађена и остала је без неких посебних, већих и детаљних архивских истраживања, која су неопходна да се та проблематика у потпуности обради, иако имамо пар посебних издања из те области која у извјесној мјери задовољавају досадашње потребе и солидна су основа знања за даља, дубља и потпунија истраживања и обраду. Наравно, у протеклом периоду су се у црногорској историографији појавила посебна издања која обрађују поједине сегменте из области просвјете и образовања и, посебно, она која се појављују у виду обиљежавања годишњица, јубилеја или, ријетко, монографија о основним и средњим школама, већином гимназија. Међутим, о њима у посљедњој деценији и по готово да нема ни озбиљнијег приказа, а камоли критичког осврта на проблематику која се у њима обрађује.

Када је у питању проблематика просвјете и образовања у Црној Гори са посебним освртом на школовање црногорске средњошколске и високошколске омладине у земљи и иностранству у периоду XIX и XX вијека, а којом се ми бавимо већ двије деценије, онда се може рећи да у часопису **Записи-Историјски записи** ова тема није била довољно заступљена све до прије десетак година, што уједно показује и попис радова који су објављивани у датом часопису.

У часопису **Записи**, већином су изучавани политичка историја, обичајно право и законодавство, а не и остале гране друштвених наука. За изучавање историје Црне Горе значајна је чињеница да је у **Записи-**

ма објављивана грађа из историје Црне Горе највећим дијелом у редакцији Душана Д. Вуксана. У **Записима** је од њиховог почетка излагања 1927. па све до 1941. године, када су престали да излазе, на нашу тему објављено свега неколико радова више уопштеног карактера који почивају на дотадашњој литератури са нешто мало архивских истраживања и дијелом су претходно били предмет проучавања истих аутора који су о њима писали у мањем обиму у **Записима** у оквиру других тема и проблематике.

Радови који су објављени у **Записима** у периоду од 1927. до 1941. године су: *Школе у Зетској области у школској год. 1926/27*, Записи, Цетиње 1928, II, књ. III, бр. 3, стр. 176-182; *Јован Ђонових - Неколико мисли о васпитању омладине*, Записи, бр. 3, стр. 168-174; *Влахових Влајко - Црногорски сељак о књизи и школи*, Записи, Цетиње 1930, IV, књ. VII, бр. 2, стр. 65-69; *Лабуд Вушових - Шаблонизам наших граматика и синтакса у средњим школама*, Записи, Цетиње 1930, бр. 2, стр. 116-121; *Лопичић Борђе - Нови дани. Алманах црногорске средњошколске омладине*, Записи, Цетиње 1931, бр. 2, стр. 127; *Ј., - Годишњак наставника Подгоричке гимназије*, Записи, Цетиње 1932, VI, књ. X, бр. 3, стр. 184; *Душан Д. Вуксан - Педесетогодишњица Цетињске гимназије*, Записи, Цетиње 1932, бр. 5, стр. 289-291; *(Аноним) - Цркве и школе у Црној Гори - „Сербски народни лист“ - бр. 30 и 31 за 1845. годину*, Записи, Цетиње 1939. година, XII, књига XXI, 6, стр. 348-352; *Ристо Ј. Драгићевић - Питање школских уџбеника*, Записи, Цетиње 1940., бр. 5, стр. 318-320; *Душан Д. Вуксан - О седамдесетогодишњици Цетињске богословије*, Записи 1940, XIII, књига XXIV, 6, стр. 337-347.

Као што се да лако запазити свега десет мањих чланака од по неколике странице објављено је у **Записима**, од којих се на просвјету - школе односе свега три, међу којима један опширнији који се односи на *Цетињску богословију* и њен јубилеј. Дакле, у међуратном периоду *Записи* су, с обзиром на чињеницу да су били часопис за науку и књижевност, доста скромно, ипак, објављивали проблематику о просвјети и образовању у Црној Гори са акцентом на јубилеје појединих средњих школа.

У другој фази излагања **Записа** и са новом концепцијом рада и измијењеним насловом, боље рећи насловом уприличеним *Историјском институту*, који ће изучавати историју црногорског народа, **Историјски записи као орган Историјског института и Друштва историчара Црне Горе** у свом дугом и плодном раду настављају да објављују радове претежно из области црногорске историје и њене богате културне баштине. У њима је, поред осталих тема из црногорске прошлости, објављен ипак много већи број чланака, приказа, полемика, расправа,

дискусија, прилога и тако даље и нешто мало архивске грађе из области просвјете и образовања у Црној Гори у XIX и XX вијеку. У њима преовладавају теме из области просвјете и проблематике развоја средњих школа-гимназија у Црној Гори, мада има и нешто мало теоријског приступа проблемима просвјете и образовања или развоја основних школа и предшколских установа. Ту су и неколика опширнија текста који третирају проблематику културно-просвјетног рада у току НОР-а и револуције. Већ од осамдесетих година XX вијека **Историјски записи**, сходно степену друштвеног и привредног развоја Црне Горе, као израз потреба основног и средњег школства, доносе мање радове који се баве иновирањем наставе у школском систему црногорске просвјете и образовања. Углавном су то радови који у себи имају извјесну дозу архивских истраживања и на њима почивају, а добар дио је припремљен на основу дотадашње литературе и мање-више су допуњени статистичким подацима који говоре о бројном стању ученика у појединим школама током године или приказују развој у појединим декадама. Међутим, када је у питању проблематика из области високошколског образовања, школовања и усавршавања кадрова у земљи и, посебно, у иностранству тога у **Историјским записима** готово да и нема све до пред крај последње деценије XX вијека, о чему је аутор овог реферата највећим дијелом писао и дао скроман допринос, а као резултат својих дугогодишњих истраживања објавио на ту тему неколика мања радова и једну своју посебну студију. (*Школовање Црногораца у иностранству 1848-1918., Подгорица 2000, 672 стр.*).

Једну од карактеристика послеријатне активности у свим областима стваралаштва чини општи полет и приврженост раду у области друштвених наука и посебно на пољу историјске науке. Нарочита је пажња поклањана изучавању комунистичког покрета у међуратном периоду и у периоду рата и револуције. У **Историјским записима** објављивани су радови из различитих периода црногорске прошлости и из домена осталих грана друштвених наука, као и архивска грађа. **Историјски записи** су од 1948. године наставили активност **Записа**, али за разлику од њих у свом дугом трајању од шест деценија објавили су много мање архивске грађе, што не умањује вриједност тога часописа. Међутим, то је ипак недостатак с обзиром на то да постоје богати архивски фондови у Црној Гори, које би имало разлога представити црногорској стручној и научној јавности. Објављене чланке, прилоге, приказе и остало на тему просвјете и образовања у Црној Гори, с посебним освртом на школовање црногорске омладине у земљи и иностранству, такође, овдје нећемо коментарисати, већ дајемо њихов попис онако, хронолошким слиједом, како су и објављивани у **Историјским записи-**

ма, излазећи некада у двоброју или четвороброју: *Игњатије Злоковић - Поморске школе у Боки Которској*, Историјски записи, Цетиње 1948, бр. 1-2, стр. 48-53; *Ристо Драгићевић - Дјевојачки институт на Цетињу*, Историјски записи, Цетиње 1949, II, књига IV, бр. 4-6, стр. 130-151; *Ристо Драгићевић - Дјевојачки институт на Цетињу*, Историјски записи, Цетиње 1950, III, књига V, бр. 1-3, стр. 49-61; *Ристо Драгићевић - Неколико архивских података о основним школама у Црној Гори у осмој деценији прошлог вијека*, Историјски записи, Цетиње 1952, V, књ. VIII, бр. 1-3, стр. 19-35; *Илија Лопушина - Педесет година Пљеваљске гимназије*, Историјски записи, Цетиње 1952, V, књ. VIII, бр. 1-3, стр. 139-149; *Лисац Андрија-Љубомир - Неколико прилога хисторији Црне Горе посљедњег стољећа*, Историјски записи, Цетиње 1955, VIII, књига XI, бр. 1-2, стр. 269-274; *Милош Милошевић - Прилози за историју заната у Котору*, Историјски записи, Цетиње 1956, бр. 1-2, стр. 78-104; *Славко Мијушковић - Захтјев Которске општине из 1862. за отварање гимназије*, Историјски записи, Цетиње 1957, бр. 1-2, стр. 309-314; *Драгашевић Вуко - Поводом 20-годишњице штрајка у Пљеваљској гимназији*, Историјски записи, Титоград 1959, бр. 1, стр. 252-261; *Стругар Павле - Стварање занатлијског кадра у Црној Гори крајем XIX и почетком XX вијека*, Историјски записи, Титоград 1960, XIII, књ. XVII, бр. 4, стр. 755-793; *др Бранко Перуничкић - Извештај о стању у округу пљеваљском 1913*, Историјски записи, Титоград 1960, бр. 3-4, стр. 515-533; *Поповић Н. Владимир - Ракочевић И. Петар - Историја за осми разред основне школе*. (Титоград 1960, Графички завод). Написали: *Вукашин Радоњић, Буро Мрваљевић и Драгомир Петрић*, Историјски записи, Титоград 1962, бр. 2, стр. 343-360; *Зоран Лакић - Културно-просвјетна дјелатност органа народне власти на ослобођеној територији у Црној Гори (1943-1944)*, Историјски записи, Титоград 1961, бр. 2, стр. 307-335; *Поповић Н. Владимир-Ракочевић И. Петар - поводом одговора на приказ уџбеника „Историја за осми разред основне школе“* (У вези с одговором *В. Радоњића, Б. Мрваљевића и Д. Петрића* у „Историјским записима“ бр. 2 из 1962. године, Историјски записи, Титоград 1963. година, бр. 1, стр. 155-162; *Јован Бојовић - Школе на окупираној територији Црне Горе 1941-1944. године (I)*, Историјски записи, Титоград 1964, бр. 1, стр. 69-101; *Јован Р. Бојовић - Школе на окупираној територији Црне Горе 1941-1944. године (II)*, Историјски записи, Титоград 1964, бр. 4, стр. 717-745; *Славко Мијушковић - Једна истрага у которској гимназији поводом изјава ученика послје сарајевског атентата*, Историјски записи, Титоград 1964, бр. 4, стр. 747-756; *Бранко Бабић - О „бунту“ питомаца Пјешадијске подофицирске школе у Подгорици у децембру 1906. године*, Историјски записи, Титоград 1966, бр. 2, стр. 343-347; *Д(раги-*

ша) *В. Рашовић - Настава историје*, бр. 1, 2/1967/68, Историјски записи, Титоград 1968, бр. 2, стр. 320-321; *Нико С. Мартиновић - Борба за аутономију Универзитета (1933-1938)*. Приказ револуционарних гихања на Београдском универзитету, Историјски записи, Титоград 1969, бр. 2-3, стр. 289-296; *Јован Р. Бојовић - Штрајкови средњошколске омладине у Црној Гори 1935-1941. године*, Историјски записи, Титоград 1970, бр. 3-4, стр. 273-295; *Споменица Барске гимназије 1921-1971*, Бар 1971, (Приказ дао *Јован Р. Бојовић*), Историјски записи, Титоград 1971; стр. 556-557; *Годишњак Цетињске гимназије*, 1969/1, 1970/2, (Приказ дао *Јован Р. Бојовић*), Историјски записи, Титоград, 1972, бр. 1-2, стр. 243-244; *Др Ђоко Д. Пејовића - Развитак просвете и културе у Црној Гори (1852-1916)*, Титоград 1971, (Приказ дао *Радивоје Шуковић*), Историјски записи, Титоград 1972, бр. 3-4, стр. 545-547; *Миомир Дашић - Настава историје*, 1973, 1-4, Историјски записи, Титоград 1973, бр. 3-4, стр. 488-491; *Раде Вуковић - „Учитељска искра“ о положају просвете и просветних радника у Црној Гори 1921-1925*, Историјски записи, Титоград 1974, бр. 1-2, стр. 143-165; *Миомир Дашић - Настава историје*, 1974, 1-2, Историјски записи, Титоград, бр. 3-4, стр. 651-654; *Марковић Марко - Пет Годишњака Цетињске гимназије*, Историјски записи, Титоград 1976, бр. 2, стр. 380-382; *Миомир Дашић - Настава историје*, 1975, 1-4, Историјски записи, Титоград 1976, бр. 3-4, стр. 655-657; *Миомир Дашић - Прилог проучавања културе и развоја образовног система у НОР-у и револуцији (1941-1945)*, Историјски записи, Титоград 1977, бр. 2, стр. 573-603; *Душан Ј. Мартиновић - Развој занатства на Цетињу*, Историјски записи, Титоград 1977, бр. 3-4, стр. 755-769; *Бранислав Маровић - Семинар за наставнике и професоре историје*, Историјски записи, Титоград 1977, бр. 3-4, стр. 873-874; *Милорад А. Бошковић - Отварање школа и културно-просветни рад на територији среза никшићког у 1944. години* (Према документима Архива Центра за културу Никшић, Историјски записи, Титоград 1978, бр. 1-2, стр. 227-249; *Миомир Дашић - Настава историје*, бр. 1-2 за 1977, Историјски записи, Титоград 1978, бр. 1-2, стр. 312-314; *Др Богумил Храбак - Послератна историографија о Црној Гори од краја XV до краја XVIII века и удео „Историјских записа“ у њој*, Историјски записи, Титоград 1980, бр. 4, стр. 5-29; *Војо Рајчевић-Душан Чалић - Црногорска револуционарна интелектуална омладина на Загребачком свеучилишту између два рата*, (Округли сто одржан у Историјском институту СРЦГ у Титограду 15. јануара 1981), Историјски записи, Титоград 1981, бр. 2, стр. 111-125; *Војо Николић - О улози црногорске студентске омладине у стварању студентског покрета Београдског универзитета*, Историјски записи, Титоград 1981 бр. 3-4, 167-180; *Даринка Пачемска - Учишће црногор-*

ских студената у напредном покрету на Филозофском факултету у Скопљу 1936-1941, Историјски записи, Титоград 1982, бр. 1-2, стр. 157-168; Приказ Радивоја Шуковића на књигу „Просвјетни и културни рад у Црној Гори 1918-1941, Титоград 1982, од аутора др Ђока Д. Пејовића, Историјски записи, Титоград 1982, бр. 1-2, стр. 213-215; Приказ Миомира Дашића на књигу Драгице Војиновић - Црногорске средњошколске споменице и годишњаци (библиографија), Цетиње 1981, Историјски записи, Титоград 1982, бр. 1-2, стр. 218-221; Момчило Д. Пејовић - О школовању црногорских ђака у Цариграду крајем XIX и почетком XX вијека, Историјски записи, Титоград 1986, бр. 1-2, стр. 171-182; Приказ Драгице Рашовића на књигу: Раде Вуковић - Напредни учитељски покрет у Црној Гори између два рата (1918-1941), Титоград 1985, Историјски записи, Титоград 1986, бр. 3, стр. 195-197; Зоран Лакић - Култура саставни дио револуције (Нека искуства из НОР-а и револуције 1941-1954), Историјски записи, Титоград 1987, бр. 1, стр. 177-185; Зоран Лакић - Културно-просвјетна дјелатност у Црној Гори у народно-ослободилачком рату и револуцији (1941-1945) и главни правци њеног развоја до 1958. године, Историјски записи, Титоград 1989, бр. 1-2, стр. 35-66; Др Здравко Делетић - Циљеви и задаци основне школе и наставе историје у Црној Гори од 1834-1916., Историјски записи, Подгорица 1995, бр. 2, стр. 90-109; Др Момчило Д. Пејовић - Прилог изучавању школовања ученика Подгоричке гимназије у земљи и иностранству од 1907-1918. године, Историјски записи, Подгорица 1995, бр. 4, стр. 157-179; Милош Старовлах - Унапређивање рада основне школе у књажевини (краљевини) Црној Гори, Историјски записи, Подгорица, 1996, бр. 2, стр. 41-52; Приказ Маријана Миљића на књигу: Зоран Лакић, Историја и историографија, Бијело Поље, Подгорица 1996, 327 стр. Историјски записи, Подгорица, бр. 2, стр. 147-153; Зоран Лакић-Милош Старовлах - Историјска читанка за осми разред основне школе (Завод за уџбенике и наставна средства, Подгорица 1996, 284 стр.). Приказ књиге дао проф. др Томислав Жугић. Историјски записи, Подгорица, 1996, бр. 2, стр. 177-181; Проф. др Томислав Жугић - Опште и национално у настави историје, Историјски записи, Подгорица 1997, бр. 1, стр. 47-52; Приказ др Славке Гвозденовић на књигу: Милош Старовлах - Основна школа у Црној Гори 1944-1994, Унирекс, Подгорица, 1996. године, Историјски записи, Подгорица 1997, бр. 1, стр. 193-196; Марко С. Суђа-Суђић - Паптровићи у периоду управе Млетачке републике, Историјски записи, Подгорица 1996, бр. 2, стр. 89-100; Проф. др Шефика Алибабић - Вредност концепта описмењавања у НОР-у 1941-1945. године, Историјски записи, Подгорица 1997, бр. 2, стр. 93-102; Милош Старовлах - Напад на уџбенике или насиље над историјом, Историјски

записи, Подгорица 1997, бр. 3, стр. 29-38; *Mr Славко Бојанић - Наставни програми и уџбеници у промјенама свијета и свијести о њему*, Историјски записи, Подгорица 1997, бр. 4, стр. 37-44; *Доц. др Здравко Делетић - Буквари у Црној Гори од 1836. до 1916. године*, Историјски записи, Подгорица 1997, стр. 167-178; *(Истраживања и извори) Др Душан Ј. Мартиновић - Професор Лазо Ђ. Поповић - О Пљеваљској гимназији*, Историјски записи, Подгорица 1998, бр. 3-4, стр. 157-180; *Милош Старовлах - Законодавство у предшколском васпитању у Црној Гори*, Историјски записи, Подгорица 1999, бр. 3-4, стр. 163-181; *Приказ Милоша Старовлаха на књигу: Милић Петровић-Пљеваљска гимназија 1901-2001, Документи 1901-1914*, (Пљевља 1999. стр. 535), Историјски записи, Подгорица 1999, бр. 3-4, стр. 295-297; *Др Душан Ј. Мартиновић - Богословија (1869-1876) и Богословско-учитељска школа (1887-1915) на Цетињу*, Историјски записи, Подгорица 2000, бр. 1-2, стр. 71-115; *Mr Звездан Фолић - Богословија Св. Петар Цетињски 1921-1926*, Историјски записи, Подгорица 2000, бр. 1-2, стр. 117-132; *Марина Мартиновић - Привремена Богословија на Цетињу трагом архивских података - покушај стварања прве средње стручне школе у слободном дијелу Црне Горе*, Историјски записи, Подгорица 2000, бр. 1-2, стр. 296-305; *Др Здравко Делетић - Занатске школе у Беранама и Андријевици 1919-1940.*, Историјски записи, Подгорица 2001, бр. 1-2, стр. 117-151; *Марина Мартиновић - Пет архивских докумената о оснивању Богословије на Цетињу 1869. године*, Историјски записи, Подгорица 2001, бр. 1-2, стр. 199-206; *Драгана Кујовић - Основни подаци о просвјетним установама оријентално-исламског карактера у Црној Гори*, Историјски записи, Подгорица 2002, бр. 1-2, стр. 69-80; *Драгана Кујовић - Неколико свједочанстава као прилог илустрацији просвјетних прилика у новоослобођеним крајевима Црне Горе током 1913. године, (Грађа)*, Историјски записи, Подгорица 2003, бр. 1-4, стр. 195-211; стр. 255-304, *Наставни програм за историју - Савјет за наставне планове и програме Црне Горе (VI, VII, VIII и IX разред)*, Историјски записи, Подгорица 2003, бр. 1-4, стр. 255-304; *Приказ Жарка Лековића на књигу Предрага Вукића - Летописи основних школа у књажевини Црној Гори (1885-1908)*, *Зборник докумената, Државни архив Црне Горе*, (Цетиње 2003, стр. 880), Историјски записи, Подгорица 2003, бр. 1-4; *Наставни план и програм Републике Црне Горе - Савјет за опште образовање - Гимназија (I, II, III, IV разред), наставни предмет - Историја*, Историјски записи, Подгорица 2004, бр. 1-4, стр. 167-217.

Из претходно наведеног произилази да је у **Историјским записима** објављиван не мали број радова из проблематике просвјете и образовања на којима је сарађивао већи број стручних и научних радника

као и посленика јавне ријечи, а може се запазити да су готово неколике теме доминантне. У **Историјским записима** на тему просвјете и образовања у Црној Гори своје радове објавило је нешто више од 40 сарадника, чија имена наводимо онако како су пријављена са својим прилозима: (Проф. др Шефика Алибабић, Бранко Бабић, мр Славко Бојанић, Јован Р. Бојовић, Милорад А. Бошковић, Предраг Вукић, Раде Вуковић, др Славка Гвозденовић, др Миомир Дашић, др Здравко Делетић, Драгашевић Вуко, Ристо Драгићевић, проф. др Томислав Жугић, Игњатије Злоковић, Драгана Кујовић, Зоран Лакић, Жарко Лековић, Лисац Андрија-Љубомир, Илија Лопушина, Марковић Марко, Бранислав Маровић, др Душан Ј. Мартиновић, Марина Мартиновић, др Нико С. Мартиновић, Славко Мијушковић, Милош Милошевић, Ђуро Мрваљевић, Војо Николић, Даринка Пачемска, др Ђоко Д. Пејовић, Момчило Д. Пејовић, др Бранко Перуничкић, Драгомир Петрић, Поповић Н. Владимир, Вукашин Радоњић, Војо Рајчевић, Ракочевевић И. Петар, Д(рагиша) В. Рашовић, Милош Старовлах, Стругар Павле, Марко С. Суђа-Суђић, мр Звездан Фолић, др Богумил Храбак, Радивоје Шуковић). Њихови радови се могу груписати у неколике основне теме, као што су: основно и средње школство, уџбеници, наставни планови и програми, поводом јубилеја и годишњица појединих гимназија, као и прикази на издавачку дјелатност посебних издања из области просвјете и образовања. Наведени аутори објавили су нешто више од 70 радова у форми било појединих чланака, прилога, расправа, приказа и тако даље. Уједно, то су већим дијелом мањи чланци или прикази и прилози који дају основне податке о црногорској просвјети и образовању с посебним освртом на основне и средње школе. Очигледно је да о проблематици школовања црногорске средњошколске и високошколске омладине у земљи и иностранству нема радова изузев два мања чланка аутора овога реферата, што ипак представља усамљен случај који би, с једне стране, могао бити индикативан, а с друге стране и подстицајан за остале научне и стручне сараднике у циљу даљих истраживања у области наведене проблематке.

Сматрам за своју обавезу да на овом мјесту и поводом овога јубилеја, зашто не рећи и неспорну чињеницу коју су још поодавно запазили други одговорни у *Историјском институту* и веома благо изнијели-саопштили, мада би то тебао да учини неко ко је на много већем положају не само у *Историјском институту* него и самосталној држави Црној Гори, да су **Историјски записи** данас посебно у веома тешком материјалном положају. Средства која добијају боље рећи за која се сналазе научни радници и најодговорнији фактори у институту крајње су недовољна, не само за четири броја годишње него и за опремање и штампање једног броја часописа и то без хонорара онима који у њему објављују

своје радове, иако часопис има међународни углед. Упркос тако тешкој финансијској ситуацији, прецизније речено без икаквог извора финансирања за његово редовно излагање, то гласило и његови сарадници и уређивачки колегиј препуштени су на милост и немилост онима којима се обраћају за спонзорство. Редакција **Историјских записа** улаже максималне напоре да одржи часопис и задржи његов угледни научни ниво. До када ће тако или када ће (пре)стати да објављује своје радове није тешко предвидјети, макар гледано са тачке данашњег финансирања и помоћи са стране или од сопнзора! Поставља се веома важно и озбиљно питање пред стручним, научним радницима, редакцијом, директором и, на крају, пред институцијама државе Црне Горе: до када тако са финансирањем **Историјских записа** и научноистраживачког рада у једној научној институцији?! Научноистраживачки рад је крајње угрожен већ неколико година а уједно и редовно излагање часописа **Историјски записи**, Али, стрпљење и жеља да се објављује у том најстаријем научном часопису у Црној Гори све су мање изражени и готово да су изчилили и код најупорнијих сарадника и запослених стручних и научних сараднику у *Историјском институту*. Као запослени научни радник у тој научној установи, са више од двије деценије мукотрпног рада у њему, имам лично, морално и научно право да нагласим наведени проблем и, уз све уважавање оних који су најодговорнији, укажем на ту чињеницу да се постојећи проблем једном стави на дневни ред, како у стручном и научном погледу, тако и у јавном животу и раду, пред посленике културе и просвјете и најодговорније људе у тим установама-институцијама. Глас разума и бриге да се превазиђе проблем требало би да некога подстакне и натјера на што хитније рјешавање постојећег проблема, јер наведени „пропуст“, да не кажем намјера, исувише дуго траје. Изузетно тешко стање као последица нефинансирања најстаријег научног часописа у Црној Гори као и његове матичне институције у којој ради петнаестак стручних и научних радника. Да ли је све препуштено „зубу“ времена и да ли је већ касно за било какву врсту правне и финансијске помоћи државе или су најодговорније установе у Црној Гори то неком другом препустиле, а часопис **Историјске записе** намјерно довеле у безизлазан положај. Тако је дошло до његовог урушавања-гашења последице готово 80 година плодног рада и тиме ставили тачку и на научно-истраживачки рад у *Историјском институту* и на само постојање те научне установе. Она у свим савременим државама има своје мјесто, значај и улогу, а на другој страни приватни факултети и универзитети увелико нуде „велике могућности“ ангажмана подобним научним радницима и политички-страначки определијелима, не бринући бригу око будућег финансирања на „тржишним“ основама, утакмици која не даје могућ-

---

ност живота и озбиљног рада у најстаријим научним установама. Зато су измјестили изворе финансирања у неке њима познате „фондове“, или за појединце који су спонзори зарад „тржишне“ утакмице. Конкурси или (рас)продаја научних пројеката и установа и тезгарење научних радника доводи у велику опасност озбиљност научног рада и савјесно обављање обавеза или бављење науком постојећих научних и будућих научних и стручних радника и угрожава њихову егзистенцију. Јер, није тачно да је све на продају! Савјест озбиљног научног радника и морални принципи не могу бити на тржишној платформи, а ни историјским документима се не може тако трговати и махати на берзама рада, а посебно не тумачити их дневнополитичким потребама или урушавањем државних научних институција зарад интереса новоотворених факултета који послују на „тржишним основама“?! Да ли је то тренд новог времена и приватизационе политике на почетку новог миленијума и обесмишљавање науке, научних принципа и етике!?

Драгана КУЈОВИЋ

ОРИЈЕНТАЛНО-ИСЛАМСКИ СЕГМЕНТ КУЛТУРНЕ
ИСТОРИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ НА СТРАНИЦАМА ЗАПИСА
(ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА)

Радови који се баве оријентално-исламским сегментом културне историје Црне Горе на страницама *Записа*, односно *Историјских записа* релативно су малобројни и ријетки. У овом прилогу покушаћемо да тематским издвајањем истраживања која су објављена на страницама *Записа*, односно *Историјских записа*, реконструирамо начин и врсту бављена грађом која може да покаже сву слојевитост и разуђеност културног наслеђа на овим просторима. Један дио ових радова се односи на осврте или приказе већ објављених истраживања, презентовање османских докумената или евидентирање архивске грађе:

- Драгићевић, Ристо Ј.: *Осман Нури Хаџић “Мухамед и Коран” (Културна историја ислама)*, Београд, 1931. – Записи, VI/1932, књ. X, 4, 245-246.
- Коркут, Дервиш М.: *Телеграм бјелопољском муфтији о исељењу муслимана*. – Записи, 1938, XI, књ. XX, 6, стр. 379.
У телеграму се изражава жаљење због исељавања
- Драгићевић, Ристо Ј.: *Петар Скок, Прилози проучавању турцизма у српскохрватском језику*. – Записи, 1939, XII, књ. XXI, 2, стр. 127.
- Ђурђевић, Бранислав: *Два дефтера Црногорског санџака из времена Скендер бег Црнојевића*. – Записи, 1940, XIII, књ. XXIV, 1, стр. 26-29.
- Драгићевић, Ристо Ј.: *Неколико архивских података о основним школама у Црној Гори у осмој деценији прошлог вијека*. – Историјски Записи, 1952, V, књ. VIII, 1-3, стр. 19-35

---

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

О проблему школовања мухамеданске дјеце у Бару и Никишићу школске 1878/79. године, чији су родитељи одбијали да шаљу дјецу у црногорске школе. – Садржи правила која је школски начелник дужан саопштити родитељима мухамеданске дјеце.

- Хаџибегвић, Хамид: *Турски документи у Државном музеју на Цетињу.* – Историјски Записи, 1955, VIII, књ. XI, 1-2, стр. 115-130.
- Ђурђевић, Бранислав: *Нови подаци о најстаријој историји брдских племена.* – Историјски Записи, 1960, XIII, књ. XVII, 1, стр. 3-20.
- Ђурђевић, Бранислав: *Депедџен – Подгорица.* – Историјски Записи, 1962, XV, књ. XIX, 1, стр. 59-62.
- Винавер, Вук: *Привилегија града Бара.* – Историјски Записи, 1962, XV, књ. XIX, 1, стр. 62-65.
- Хаџибегвић, Хамид: *Званични подаци о сточном фонду на подручју Новог Пазара, Трговишта и Бихора из 1585. године* – Историјски Записи, 1969, XXII, књ. XXVI, 4, стр. 585-616.
- Лаиновић, Андрија: *Један архивски податак из прошлости Подгорице.* – Историјски Записи, 1983, XXXVI, (LVI), 1-2, стр. 69-70.

Жалба на турска насиља 1856. године

Посебно интересантан међу набројаним је рад *Депедџен – Подгорица* (аутор: Бранислав Ђурђевић, 1962), будући да износи податак о имену тврђаве у Подгорици, које ни тада нити у каснијим документима није било у честој употреби. С тим у вези, према документу цитираном у раду, јасно је да су тврђаву у Подгорици Турци првобитно називали *Депедџен*, док је хришћанска варош тада задржала име *Подгорица* и то је било у складу са чињеницом да су тврђавама у XV вијеку у нашим земљама обично давани турски називи. Име *Депедџен* се, према ријечима Ђурђевића, међутим “ускоро сасвим изгубило; употребљава се у XVI веку и за тврђаву и за нахију и за кадилук само име *Подгорица*” (стр. 60-61).

У низу радова који слиједе, стиче се утисак да су приоритет имали они који се баве општом хронологијом османске власти на подручју Црне Горе, потом освртом на социјалне и привредне прилике овог периода, али који нијесу увијек и на дистанци од уходаних дескриптивних шаблона европоцентричне оријентације.

- Вуксан, Душан Д.: *Живот никшићких Срба под Турцима у почетку XIX вијека.* – Записи, 1938, XI, књ. XX, 4, стр. 223-226.
- Ђурђевић, Бранислав: *Филуриције у Црној Гори у времену Скендербега Црнојевића.* – Записи, 1940, XIII, књ. XXIV, 6, стр. 332-337.
- Винавер, Вук: *Трговина Бара, Бијелог Поља и Подгорице са Ду-*

- бровником (1720-1760)*. – Историјски Записи, 1953, VI, књ. IX, 2, стр. 458-480.
- Елезовић, Глиша: *Поводом књиге Бранислава Ђурђева “Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку”*. – Историјски Записи, 1954, књ. X, 1, стр. 256-282.
  - Јовановић, Јагош: *Бранислав Ђурђев, Турска власт у Црној Гори у XVI и XVII веку*, Сарајево 1953. – Историјски Записи, 1954, књ. X, 2, стр. 636-649.
  - Капицић, др Хамдија: *Краћи прилози за историју Црне Горе почетком XIX вијека*. – Историјски Записи, 1958, књ. XIV, 1-2, стр. 322-327.
  - Станојевић, Глигор: *Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку*. – Историјски Записи, 1959, књ. XV, 2, стр. 325-417.
  - Храбак, Богумил: *К. Бастаић, Тимарско власништво у феудалном систему османлијске Турске (од XV до XVII стољећа)*, Загреб 1958. – Историјски Записи, 1959, књ. XVI, 3-4, стр. 235-239.
  - Винавер, Вук: *Прилози историји новца у нашим земљама*. – Историјски Записи, 1962, књ. XIX, 3-4, стр. 437-455.
  - Ракочевић, Новица: *Исељавање Муслимана и разграничење Црне Горе и Турске у области Колашина после Берлинског конгреса*. – Историјски Записи, 1962, књ. XIX, 2, стр. 255-274.
  - Дашић, Миомир: *Постанак Берана и утицај беранског тржишта на развој привредних и друштвених односа у Горњем Полимљу шездесетих и седамдесетих година XIX вијека*. – Историјски Записи, 1977, књ. XXXIV, 1, стр. 49-79.
  - Пејовић, Ђоко Д.: *Из историје подручја Пљеваља и Бијелог Поља од краја XVIII до средине XIX вијека*. – Историјски Записи, 1979, XXXII, књ. XLI, 4, стр. 71- 96.
  - Хадријахић, Мухамед: *Односи босанског ејалета са Црном Гором у XVIII вијеку*. – Историјски Записи, 1980, XXXIII, књ. XXXV, 3, стр. 85-97.
  - Дашић, Миомир: *Друштвено-политичке прилике на територији данашње сјевероисточне Црне Горе од друге половине XV до краја*. – Историјски Записи, 1986, - XXXIX (LIX), 1-2, стр. 5-66.
  - Мушовић, Ејуп: *Црногорски мухацири и њихова кретања*. – Историјски Записи, 1986, XXXIX, 1-2, стр. 139-157.

Издвојили бисмо рад *Црногорски мухацири и њихова кретања* (аутор: Ејуп Мушовић, 1986), који уз ослона како на ранија истраживања тако и на архивску грађу и уз потребну научну дистанцу, слојевито указује на социо-културно догађање врло често недовољно темељито обрађе-

но, ако не и потпуно занемарено, које је људском патњом и тешком судбином исељених злосретника дубоко обиљежило војне походе и политичке одлуке у другој половини XIX и почетком XX вијека. Овим сеобама били су захваћени сви слојеви муслиманског становништва, које је у страху од могућег насиља нових власти и губитка повластица заувјек напуштало своје домове и одлазило у непознато, умирући од глади, немаштине и болести на дугим путовањима и излажући се у новим срединама сваковрсним понижењима, ниподаштавању и врло често потпуно се утапало и губило некадашњи идентитет. Мухацири или мухаџери били су релативно нова социјална категорија тадашњег муслиманског становништва на овим просторима, али на још увијек недовољно проучену вишедимензионалну природу разлога њиховог исељавања требало би да укажу даља истраживања и студиозна размишљања. Ипак, радови који се баве систематским истраживањима различитих аспеката оријентално-исламског сегмента културне историје Црне Горе нашли су своје мјесто на страницама *Историјских записа* углавном од деведесетих година надаље, и ту су окупљени ономастички прилози, радови који се односе на евиденцију и опис споменичког блага, историју школства и културних друштава:

- Мушовић, Ејуп: Др Андреј Андрејевић, *Исламска монументална уметност XVI века у Југославији*. – Историјски Записи, 1985, XXXVIII (LVIII) 1, стр. 166-169.
- Пејовић, Момчило Д.: *О школовању црногорских ђака у Цариграду крајем XIX и почетком XX вијека*. – Историјски Записи, 1986, XXXIX, 1-2, 171-182.
- Мартиновић, Нико: *Културно-историјски споменици у Никшићком крају*. – Историјски Записи, 1987, LX, 4, стр. 183-194.
- Лучић, Чедомир М.: *Варваризам као витештво у обичајном праву племенског друштва Црне Горе до краја 18. вијека*. – Историјски Записи, 1996, LXIX, 1, стр. 47-58.

Садржи податке о томе шта Куран дозвољава и како Муслимани гледају на вјеру.

- Ђорђевић, Јасмина: *Ономастичка кретања у Драчевици и Риђанима крајем XV и првој половини XVI вијека*. – Историјски Записи, 1996, LXIX, 1, стр. 103-129.
- Старовлах, Милош: *Напад на уџбенике или насиље над историјом*. – Историјски Записи, 1996, LXIX, 3, стр. 29-38.
- Растодер, Шербо: *О вакуфима у Црној Гори с краја XIX и прве половине XX вијека*. – Историјски Записи, 1997, 2, стр. 1-38.
- Божовић, Раде: *На путу до заједничког откривеног бода: (Православље и Ислам)*. – Историјски Записи, 2000, LXXIII, 1-2, стр. 39-45.

О односу двију религија.

- Кујовић, Драгана: *Хусеин-пашина џамија: трагом записа и предања*. – Историјски Записи, 2001, LXXIV, 1-2, стр. 99-107.
- Миљковић-Бојанић, Ема: Олга Зиројевић, *Конвертити како су се звали*, Подгорица, 2001. – Историјски Записи, 2001, LXXIV, 3-4, стр. 323-325.

Приказ књиге која говори о именима и презименима код муслимана.

- Кујовић, Драгана: *Основни подаци о просвјетним установама оријентално-исламског карактера у Црној Гори*. – Историјски Записи, 2002, LXXXV, 1-2, стр. 69-80.
- Кујовић, Драгана: *Неколико свједочанстава као прилог илустрацији просвјетних прилика у новоослобођеним крајевима Црне Горе током 1913*. – Историјски Записи, 2003, LXXVI, 1-4, стр. 195-211.
- Кујовић, Драгана: *Активност културно-просвјетног друштва Гајрет према писању истоименог листа*. – Историјски Записи, 2005, LXXVIII, 1-4, стр. 207-225.

Радови издвојени у овој групи, као: *Ономастичка кретања у Драчевици и Риђанима крајем XV и у првој половини XVI в, О вакуфима у Црној Гори с краја XIX и прве половине XX вијека, Хусеин-пашина џамија: трагом записа и предања, Основни подаци о просвјетним установама оријентално-исламског карактера у Црној Гори, Неколико свједочанстава као прилог илустрацији просвјетних прилика у новоослобођеним крајевима Црне Горе током 1913. године и Активност културно-просвјетног друштва Гајрет према писању истоименог листа*, чини се да наговјештавају релативно нов и другачији истраживачки изазов у којем се препознаје настојање да се реконструише и омеђи оквир културног амбијента који је живио, развијао се, био прихваћен и довољан да својим зрачењем изњедри вриједна достигнућа. Исто тако, оваквим тумачењем из прве руке, непристрасним и одвојеним од сваковрских политичких и културних приоритета, врло често изумирућих трагова исламског оријента на нашем тлу, употпуњује се слика како прошлог тако и садашњег времена. У раду *Ономастичка кретања у Драчевици и Риђанима крајем XV и у првој половини XVI в.* ауторка Јасмина Ђорђевић (1996) врло систематично, углавном усредсређена на статистичку обраду, износи антропонимијску хронику поменутог простора за период “70-80 година” (стр. 103) и у ту сврху обрађује оригиналну грађу (попис влаха нахија Драчевица и Риђани из *Пописа влашких дажбина у херцеговачком санџаку из године 1540/1541*)¹, на жалост, изгледа, до-

¹ Наведено према подацима у књизи поменутог аутора *Драчевица и Риђани средином XVI вијека* (Београд: Задужбина Андрејевић, 1997, стр. 9), јер, ако се изузму подаци

ступну само у фотокопираној верзији (“фотокопје овог дефтера добили смо захваљујући доброти др Душанке Бојанић Лукач”, стр. 103). Чини нам се да је ово истраживање, можда зато што је дио једне знатно веће цјелине, насловљено нејасно и донекле непрецизно, јер дефиниција лексема “кретање” у нашем језику покрива прилично широко семантичко поље. Не знамо на шта је тачно пажња истраживача усмјерена: да ли на процес антропонимијског развоја, миграције о којима свједоче ономастичке промјене, степен присуства исламизације или нека друга дешавања. Исто тако, с обзиром на резултате истраживања изложене у раду, уопштена одредница “ономастички” требало би да буде замијењена прецизнијом одредницом “антропонимијски”, имамо ли у виду да се ономастика дијели на *антропонимију* или *антропонимику* и *топонимастику*, мада је оваквим избором ауторка вјеровато имала намјеру да промјене у личним именима Драчевице и Риђана у поменутом периоду условно смјести у шири ономастички контекст. Ради отклањања одређених недоумица које оријенталиста може имати код читања овог корисног рада, примјећујемо да би евентуално објављивање његовог проширеног, односно коригованог издања, или сваког другог који се бави овом или сродном проблематиком, требало да упоредо укључи и оригиналну графију антропонима о којима се говори и на тај начин отвори простор за аргументацију избора варијанте у читању неког личног имена, управо зато што је у овом случају ријеч о именима словенског поријекла, односно хришћанским именима.

Сљедеће 1997. године објављен је у *Историјским записима* рад под насловом *О вакуфима у Црној Гори с краја XIX и прве половине XX вијека* (аутор: Шербо Растодер). Наиме, према ријечима аутора, “питање вакуфа, њиховог настанка, развоја, правног статуса, скоро да није било предмет научних истраживања, поготово не за подручје Црне Горе” (стр. 1), и утолико је већи значај овог рада. Иако је проблематика “фрагментарно назначена” стиче се утисак исцрпног указивања на правце могућих даљих истраживања, прије свега, на примарним изворима. Детаљном прегледу већих црногорских вакуфа, углавном на основу новијих расположивих изворних података, претходи приказ развоја Исламске заједнице и државно-правног оквира како би јасније била изложена слика о судбини вакуфских добара и појединих установа издражаваних из вакуфских фондова. Овај рад, захваљујући навођењу прецизних података, има циљ да се направи обухватни пресјек исламских задужбина у Црној Гори и може бити узет као драгоцјен увод да се начини истраживачки напор који ће освијетлити значај вакуфа са аспекта њиховог

о сигнатури и архиву у којем се дефтер налази, исти нису јасно и детаљно били убиљежени у раду објављеном у *Историјским записима*.

вјерског, социјалног и прије свега културног доприноса и то у овину “сагледавања укупне прошлости муслиманског становништва на овим просторима”(стр. 38).

У нашем покушају да направимо избор радова релевантан за обраду оријентално-исламског сегмента културне прошлости на овом простору објављених у часопису *Записи*, односно *Историјски записи*, сматрамо да наслови из три претходно поменуте групе својим збиром обликују слојевиту конструкцију, која, без обзира на почетну недовољност и релативну површност, има своју хронолошку поступност - од покушаја да се нешто о овој теми каже приказом појединих истраживачких резултата, затим стручном селекцијом, преводом и објављивањем архивске грађе, дескрипције и тумачења појединих историјских цјелина, до усмјеравања научне пажње на систематско освјетљавање посебних елемената културне историје муслиманског становништва у Црној Гори.

Душан Ј. МАРТИНОВИЋ*

ОБРАДА БИБЛИОЛОГИЈЕ НА СТРАНИЦАМА ”ЗАПИСА” - ”ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА”

Приликом шездесетогодишњице *Записа - Историјских записа* указали смо на запостављеност економске историје и унеколико културне историје Црне Горе у овом најстаријем црногорском живом часопису, као и на доминантност садржаја политичке историје.¹

Овом приликом – поводом осамдесетогодишњице познатог црногорског гласила, говорићемо о обради библиологије (науке о књизи) у овом часопису.

У номенклатури наука **библиологија (грч.)** све више се помиње као научна дисциплина. Заправо, библиологија или наука о књизи и код нас у Црној Гори све више добија на значају. У њен састав улазе неколико научних дисциплина:

- *Штампарство,*
- *Књижарство,*
- *Библиотекарство и*
- *Биографија - библиографија.*

О историји штампарства и историји библиографије у *Записима - Историјским записима* има доста драгоцених садржаја, док о књижарству није публикован ниједан чланак, ниједан озбиљнији текст. Такође и о библиотекарству има свега један валидни прилог. На први поглед такво стање изненађује. Може се рећи да је оно посљедица стања неразвијености ових научних дисциплина у Црној Гори, боље рећи дефицитарности научних кадрова из области културне историје уопште.

У *Науци о књизи у Црној Гори*, коју је објелоданио подгорички ЦИД 2006. године, подрбно смо анализирали све четири дисциплине,

* Аутор је ванредни члан ЦАНУ.

¹ Др Душан Ј. Мартиновић: *Нека питања изучавања економске историје и њена обрада у Записима-Историјским записима.* -Историјски записи, 1980, св. 4, стр. 85. 101.

с тим што смо констатовали да је о књижаству мало писано. Ова грана библиологије у Црној Гори нема традицију, иако је књижаство од давнина развијено. Није, међутим, писано о књижаству: нема ниједне темељите студије, ниједног сериознијег чланка. Из тих разлога, разумије се, тешко је било реконструисати историјат књижаства у нас. Па, ипак, пошло нам је за руком да дамо доста података о књижарама и књижарима по градовима...

На ову нашу књигу у *Историјским записима* објавио је опсежну рецензију проф. др Радивоје К. Шуковић.²

I ШТАМАРСТВО

О штампарству је на страницама *Записа-Историјских записа* објављено неколико научних студија и чланака из пера познатих црногорских научника. Тако је, на примјер, Ристо Јаковов Драгићевић објавио један краћи прилог и једну опсежнију студију о Црнојевића штампарији, др Нико Симов Мартиновић о Штампарији Франћеска Андреоле у Котору (1797- 1802), а писац ових редака о Божидару Вуковићу –Подгоричанину. Значајне фрагменте о Црнојевића (ободској) штампарији и штампарији Божидара Вуковића-Подгоричанина дали су Ђорђе Спасојев Радојичић,³ др Лазар Томановић⁴ и др Божидар Шекуларац.⁵

Ристо Ј. Драгићевић у *Историјским записима* број 2/1953. године објавио је краћи прилог ”Црнојевића штампарија и Двор на Цетињу средином 17. вијека”, позивајући се на ”Историју народа Југославије”, објављену 1953. године, и нарочито подсећајући на драгоцјене податке које је др Јован Радонић обзнанио у свом важном историјском дјелу ”Римска курија и јужнословенске земље од 16. до 19. века” (Београд: САН, 1950). Драгићевић, наиме, скреће пажњу на извјештаје Трогиранина Франа Леонардија, мисионара Конгрегације за пропаганду вјере, који је четири пута долазио на Цетиње у циљу унијаћења Црногораца,

² Проф. др Радивоје Шуковић: *Душан Мартиновић, Наука о књизи у Црној Гори, Подгорица 2006, стр. 645.* -Историјски записи, 2006, стр. 411-418.

³ Ђорђе Сп. Радојичић: *Белешке о штампаријама у Црној Гори у XV и XVI веку.* -Историјски записи, 1948, бр. 1/2, стр. 1-8; исти: *Пахомије” от Црнје Гори от Реке”.* -Историјски записи, 1954, бр. 1, стр. 225-227; исти: *Слова са Обода.* -Историјски записи 1950, бр. 1/3, стр. 23-27; исти: *О тобожњем новом зборнику Вићенца Вуковића.* -Записи, 1940, бр. 1, стр. 5 7-58.

⁴ Лазо Томановић: *Још о ободској штампарији.* -Записи, 1932, бр. 1, стр. 46-47. О династији Црнојевића и ободској штампарији.

⁵ Др Божидар Шекуларац: *Везе између Црнојевића штампарије и Вуковића штампарије.* -Историјски записи, 1986, бр. 1/2, стр. 117-122; исти: *Симпозијум о животу и дјелатности Божидара Вуковића-Подгоричанина.* -Историјски записи, 1983, бр. 1/2, стр. 204-205.

и забиљежио прегршт података о штампарији у Цетињском манастиру.⁶ Драгићевић је из извјештаја Леонардија навео нека карактеристична мјеста, која ћемо цитирати: ”у Цетињском манастиру, сједишту епископа,” налази се велика штампарија са ћириловским словима. Р. Драгићевић наводи још неке цитате из ”Историје народа Југославије” који се односе на канцеларију Ивана Црнојевића на Цетињу и из *Историје Симе Милутиновића-Сарајлије*, као и на извјештај папског емисара Ивана Паскуалија од 5. августа 1646 (*Римска курија...* 297).

Драгићевићева студија: *Црногорске штампарије (1493-1918)* објављена је 1956. у двоброју ИЗ (1/2) на четрдесетак страница. Овај вриједни историчар је минуциозно и акрибично писао о црногорским штампаријама, почев од најстарије Црнојевића штампарије, штампарије Божицара Вуковића-Подгоричанина и сина му Вићенца Вуковића у Млечима, Његошеве штампарије, штампарије Цетињске читаонице, приватне штампарије Антона Рајнвајна на Цетињу, акционарских штампарија у Никшићу и Подгорици (Акционарска штампарија ”Војвода Божицар Вуковић”). Пред Р. Драгићевићем је било неколико отворених питања која он није био у стању да разријешити: *Ко је основао штампарију* (Иван или Ђурђе); *гдје је почела рад Црнојевића штампарија* (у Венецији, на Ободу или Цетињу), *гдје је ”печатан” првјенац –Октоих првогласник; шта је било са судбином Штампарије послје одласка Ђурђа Црнојевића у Венецију*. Проучио је Р. Драгићевић све значајније оновремене ауторитете и дјелимично наводио њихова мишљења о круцијалним питањима везаним за рад Црнојевића штампарије. Наводио је мишљења: Павела Јозефа Шафарика, Ватрослава Јагића, Љубомира Стојановића, Петра Првог Петровића-Његоша, Вука Ст. Караџића, Симе Милутиновића-Сарајлије, Ђорђа Сп. Радојичића, Павела Аполоновича Ровинског, Стојана Новаковића, Антуна Барца, Карла Хопфа, Душана Д. Вуксана, Јована Томића, Илариона Руварца, Анђеја Кухарског, др Јована Радонића, Ивана Каратајева, Ивана Кукуљевића-Сакцинског, Душана Д. Вуксана, Јована Томића и др. , али није имао претензије, нити је могао поуздано и научно критички ријешити набројана питања, која су дуго остала у науци спорна. Тек у најновије вријеме – поводом ПОЛА МИЛЕНИЈУМА ШТАМПАЊА *О к т о и х а п р в о г л а с н и к а*, наука је дала одговор на већину постављених питања.

Проф. др Радивоје Шуковић знатну је пажњу у својим истраживањима обраћао на улогу Павела Аполоновича Ровинског у проучавању Црнојевића (ободске) штампарије. У броју 3-4 за 2001. годину дао је критички пресјек на резултате истраживања Чеха Јозефа Карасека, Ва-

⁶ Уп. : Р. Ј. Драгићевић: *Црнојевића штампарија и Двор на Цетињу средином 17. вијека*. -Историјски записи, Цетиње 1954, св. 2, стр. 532-534.

трослава Јагића, Илариона Руварца и др.⁷ Ровински је, међутим, и сам много гријешо када је ријеч о локацији Црнојевића штампарије. Он се налази међу ауторима који су тврдили да је она радила на Ободу, тј. да је започела рад на Ободу, а наставила на Цетињу.

Академик Нико С. Мартиновић први је дао цјеловиту студију о штампарији Франћеска Андреоле. Иако је град Котор дао значајне пионире европском штампарству у 15. и 16. вијеку (Андрија Палташић-Которанин, Јероним Загуровић-Которанин и др.), све до краја 18. вијека није имао властиту штампарију. Академик Мартиновић је утврдио да је овај млетачки штампар радио у Венецији као повлашћени државни штампар од 1791. до средине 1798. године, када је тражио дозволу од аустријских власти за рад штампарије у Котору. Андреолијева штампарија почела је са радом 14. јуна те године. Андреола је радио као краљевски штампар. Његова штампарија посједовала је поред латиничких слова и црквена ћириличка. Штампала је књиге и други библиотечки материјал на оба писма. На основу проучавања књигохранилишта преваходно у Боки, Мартиновић је библиографски евидентирао 13 издања, поглавито службених докумената (правних прописа, закона, уредаба) и навео их. Међу четири религиозне публикације забиљежио је и једно ћирилично издање: *Жртва Аврамова и сабесједованије грешника с Богоматерју* (грчки превод Викентија Ракића). Мартиновић је на темељу својих истраживања, дошао до ових закључака:

- прво, Ф. Андреола је као штампар и издавач радио пет деценија (1791-1841) у Венецији и Котору;

- друго, прва фаза његове штампарско-издавачке дјелатности везана је за Венецију, гдје је у периоду 1791-1798. године радио као повлашћени државни (млетачки) штампар;

- треће, од средине 1798. до средине 1802. године радио је у Котору такође као повлашћени аустријски типограф;

- четврто, од 1806. до 1815. радио је у Сант Анђелу као штампар Италијанске ратне морнарице, а од 1815. до 1841. као повлашћени државни штампар.

Штампао је на италијанском и латинском у Венецији, а у Котору на италијанском и српскохрватском језику – латиницом и ћирилицом.

У дане великог јубилеја – пола миленијума *Октоиха првогласника*, прве штампане књиге код Јужних Словена, Историјски записи су објавили двије опсежне студије и неколико критичких приказа на објављене књиге из ове тематике. Академик Драгутин-Драго Лековић је писао о Црнојевића штампарији као грандиозној вертикали црногорске

⁷ Уп. др Радивоје Шуковић: *Учеиће Павла Аполоновича Ровинског у расправама о Црнојевића штампарији*. -Историјски записи, 2001, бр. 3/4, стр. 139-146.

духовности,⁸ а академик Сима Ћирковић о ћирилском штампарству и култури балканских Словена.⁹ Марија Мартиновић је дала осврт на књигу Е. Љ. Немировски: *Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића*,¹⁰ а Лаза Чурчић¹¹ и мр Димитрије Л. Машановић¹² приказали су двије књиге др Душана Мартиновић из ове проблематике.

О Божидару Вуковићу-Подгоричанину између легенде и историје¹³ објавили смо подужу расправу у броју 1/2 за 2002. годину. Истакли смо да о овом знаменитом црногорском и јужнословенском штампару-просветитељу постоји релевантна научна литература. Његова штампарско-издавачка продукција, личност и дјелатност, расвијетљени су послјије Другог свјетског рата. Наведени су научни симпозијуми, истраживачки пројекти и монографије о њему. Аутор није пропустио ни писање о Вуковићу које спада у домен легенде. Истакли смо мишљење да је био логотет на двору Ивана Црнојевића на Цетињу прије него што је са Ђурђем Црнојевићем и његовом свитом пошао у егзил и у Венецији продужио традицију Црнојевића типографије. Био је то, несумњиво, онај ”Божидар Грк”. Истакли смо заблуде о првобитном раду штампарије Божидара Вуковића у његовом родном мјесту Подгорици, како је својевремено писао Саво Вулетић. Такође смо подвргли критици писање Тома Н. Кажића да је у Љешанској нахији постојала штампарија звана Мркшина. Није сувишно овдје навести и да је хрватски проф. Стјепан Антољак тврдио у једном свом чланку да је у 16. стољећу радила штампарија у Острогу код Никшића, учинивши фаталан превид, замјенивши црногорски Острог са украјинским у којему је штампана позната острошка Библија. Ову бесмислицу објавили су *Историјски записи*,¹⁴ а професор Ристо Ј. Драгићевић¹⁵ демантовао хрватског научника, између осталог, објавивши фрагмент мапе Украјине са Острогом,

⁸ Драго Лековић: *Ободско-цетињска штампарија – грандиозна вертикала црногорске духовности*. -Историјски записи, 1994, бр. 1-2, стр. 141-155.

⁹ Сима Ћирковић: *Ћирилско штампарство и култура балканских Словена*. -Историјски записи, бр. 1/2, 1994, стр. 135-140.

¹⁰ Марија Мартиновић: *Е. Љ. Немировски, Октоих првогласник Ђурђа Црнојевића*. -Историјски записи, 1988, бр. 1/2, стр. 259-261.

¹¹ Лазо Чурчић: *Преглед црногорског штампарства од 1493. године. Др Душан Мартиновић: Црна Гора у Гутенберговој галаксији*. -Историјски записи, 1995, бр. 4, стр. 237-242.

¹² Димитрије Л. Машановић: *Др Душан Ј. Мартиновић, Луча тамо обузета – библиолошки есеји*. -Историјски записи, бр. 1/1996, стр. 179-186.

¹³ Академик Душан Ј. Мартиновић: *Божидар Вуковић-Подгоричанин између легенде и историје*. -Историјски записи, 2002, бр. 1/2, стр. 57-68.

¹⁴ С. Антољак: *Да ли је у Острогу постојала штампарија 1581. године?*- Историјски записи, Титоград, 1976, бр. 1, стр. 63-66.

¹⁵ Р. Ј. Драгићевић: *Острошка штампарија*. -Стварање, Титоград, 1977, св. 1, стр. 129-134.

како би и визуелно дочарао о којем је Острогу ријеч и колики је промашај поменутог научника.

Посебно је наша пажња фокусирана на оснивање и дјелатност Божидарове типографије у Венецији, на висока признања и титуле које је он добијао за свој штампарски рад, на углед који је стицао у Млецима, иако у великој конкуренцији. Навели смо девет палеотипних издања овог штампара, према најновијим проучавањима Е. Љ. Немировског. Нијесмо, дакако, заборавили ни његово меценатство и донаторство, његов свеколики значај за црногорску књижевност и културу. У ћириличком штампарству 16. стољећа заорао је дубоку бразду. Његов наследник Вићенцо Вуковић и слѣдбеници (Стефан Мариновић, Јаков од Камене Реке, Јаков Крајков и др.) су се увелико наслањали на његове књиге и књижевно наслеђе, прештампавали их. Због књига трајне вриједности које нам је оставио у наслеђе и због њиховог утицаја на словенско штампарско умијеће (Украјина, Русија, Бјелорусија) и не само словенско (Румунија, Грчка), Божидар Подгоричанин, први и потоњи војвода у штампарству, заузео је високо мјесто у културној ризници човјечанства.

О штампарији Божидара Вуковића Подгоричанина и његовом истоимењаку Божидару Горажданину на њемачком језику објавио је Евгеније Љвович Немировски два тома и ми смо их представили научној јавности у ”Историским записима” - у двобројевима за 2001¹⁶, 2002.¹⁷ и 2005. годину¹⁸.

II КЊИЖАРСТВО

Као што смо већ потенцирали, о књижарству у *Записима - Историским записима*, колико нам је познато, није писано.

Више пута смо пледирали за изучавање књижарства у Црној Гори с обзиром на протеклих пола миленијума штампарско-издавачке дјелатности црногорског штампарства (у Црној Гори и Венецији).¹⁹ На нашу

¹⁶ Dušan J. Martinović: *Ervgenij L. Nemirovski, Gesamtkatalog der früdfrucke in kyrillische schrift, Band IV, die Druckerei von Božidar Gorždanin in Goražde und Venedig, Die erste DruckereiBožidar Vuković in Venedig. Verlag Valentin Koerner. Baden Baden, 2001, 481 str.* -Историски записи, 2002, бр. 3-4 стр. 239-250.

¹⁷ Dušan J. Martinović: *Ervgenij L. Nemirovski, Gesamtkatalog der früdfrucke in kyrillische schrift, Band IV, die Druckerei von Božidar Gorždanin in Goražde und Venedig, Die erste DruckereiBožidar Vuković in Venedig. Verlag Valentin Koerner. Baden Baden, 2001, 481 str.* -Историски записи, 2002, бр. 3-4, стр. 239-250.

¹⁸ Dušan J. Martinović: *Ervgenij L. Nemirovskij, Gesamtkatalog der früdfrucke in kyrillischer schrift, Band VI, die zweite Druckerei von Božidar Vuković in Venedig, Verlag Valentin KoernerBaden-Baden 2003, 514 Seiten.* - Историски записи, 2005, бр. 1-4, стр. 333-336.

¹⁹ Д. Ј. Маргинвић: *Стање библиолошке науке у Црној Гори.* -Актуелни проблеми

иницијативу Црногорска академија наука и умјетности прихватила је 2005. пројекат о књижаству који смо завршили 2006. године и рукопис предали на рецензирање, након чега је концем 2007. године ушао у штампу.

III БИБЛИОТЕКАРСТВО

И о библиотекарству је мало писано. Изузимајући наш чланак о Улцињској читаоници нема ниједног озбиљнијег текста из те дисциплине. Улцињска читаоница је почела рад почетком 1884. године. О њеној активности биљеже црногорске новине *Глас Црногорца*, *Оногошт* и *Цетињски вјесник*. До нашег чланка погрешно је датирана година њеног постанка. Наиме, узимана је за годину постанка 1881 (др Ђоко Пејовић, др Нико С. Мартиновић). Ми смо, међутим, поуздано датирали њен постанак на почетак 1884. гдине.²⁰ У својој докторској дисертацији Василије Јововић ”Црногорско библиотекарство до 1941. године” (Цетиње, Централна народна библиотека, 1999, 306 стр.) наводи годину 1884. као годину настанка Улцињске библиотеке, али не и извор одакле је преузео тај податак. Једини поуздани извор могао је наћи у нашем чланку о Улцињској читаоници. (Такво и слично плагијаторство је, на жалост, све чешћа појава код нас.)

IV БИОГРАФИКА ОДНОСНО БИБЛИОГРАФИЈА

Када је ријеч о читуљама (in memoriam) у *Записима-Историјским записима* треба рећи да је то врло актуелна рубрика. Подаци саопштени у њима представљају значајан прилог биографики (биографијама) и персоналним библиографијама значајних личности Црне Горе. Биљезени су подаци о научницима, књижевницима, државницима, политичарима и они нам данас олакшавају реконструкцију њихових библиографских портрета. Без намјере да овдје правимо библиографију некролога, поменућемо и презентирати само неколико њих, познатијих. Тако на примјер, представљан је живот и дјелатност Јована Цвијића, великог српског географа свјетског гласа, и његово истраживање црногорских предјела.²¹ Поводом смрти др Милана Прелога писао је проф.

и перспективе научноистраживачког рада у Црној Гори.-Радови са научног скупа, Подгорица 27. април 2004. -ЦАНУ-Универзитет Црне Горе, књ. 68, 2004, стр. 127-133.

²⁰ Уп. Др Душан Ј. Мартиновић: *Оснивање читаонице и развој библиотеке у Улцињу(1884-1984)*. -Историјски записи, 1985, бр. 1, стр. 71-85.

²¹ Андрија Јовићевић: *Јован Цвијић – велики учитељ*. -Записи, 1927, бр. 1, стр. 12-16; др Јован Бојовић: *Јован Цвијић и Дурмитор*. -Историјски записи 1985, бр. 3/4, стр. 214-216.

Никола Банашевић,²² о животу и раду Димитрија Милаковића – проф. Саво Вукмановић,²³ о Живку Драговићу и Миливоју Башићу – Милан Вукићевић²⁴, Душан Д. Вуксан писао је читуље Душана С. Ђукића,²⁵ Владимира Мажуранића,²⁶ Љубомира Стојановића,²⁷ Радмиле Петровић-Радојичић²⁸, Ристо Драгићевић писао је о смрти Андрије Јовићевића²⁹, Павла Поповића,³⁰ проф. Петра М. Мартиновића,³¹ престолонаследника Данила Петровића-Његоша,³² чешког председника Томаша Масарика³³, а о смрти Лазара Томова Перовића – Михаило Вукчевић.³⁴ Игњатије-Игњо Злоковић дао је неколико занимљивих некролога о доктору Илији Синдику,³⁵ капетану Динку Франетовићу³⁶ и о Петру Шеровићу³⁷. Илија Зорић написао је више некролога: о Бори Станковићу,³⁸ Вељку Милићевићу,³⁹ Лазу Ђуровом Поповићу,⁴⁰ војводи Божу Петровићу⁴¹ и војводи Ђуру Петровићу.⁴² Др Ђоко Пејовић писао је о личности и дјелу Павела Аполоновича Ровинског⁴³ и поводом смрти академика Ника С. Мартиновића.⁴⁴ Библиографија радова Ђорђија-Ђока Д. Пејовића публикована је у *Историјским записима* поводом шездесетогодишњице рођења (бр. 3/4, 1974, стр. 205-211). Ристо Ковијанић пише поводом смрти Јосипа Холечека,⁴⁵ о животу и раду Димитрија Руварца⁴⁶

²² Никола Банашевић: *Др Милан Прелог*. -Записи, 1932, бр. 2, стр. 127-128.

²³ Саво Вукмановић: *Димитрије Милаковић*. -Историјски записи, 1980, бр. 3, стр. 99-109.

²⁴ Милан Вукићевић: *Миливоје Башић; Живко Драговић*. -Записи, 1927, бр. 1, стр. 63-64; 1928 бр. 3, стр. 190-191.

²⁵ *Записи*, 1927, бр. 4, стр. 254-256.

²⁶ *Записи*, 1928, бр. 3, стр. 191.

²⁷ *Зписи* 1930, бр. 1, стр. 63-64.

²⁸ *Записи*, 1932, бр. 2, стр. 119.

²⁹ *Записи*, 1939, бр. 3, стр. 190.

³⁰ *Записи*, 1939, бр. 1, стр. 61-63.

³¹ *Записи* 1940, бр. 3, стр. 189.

³² *Записи*, 1939бр. 5, стр. 317-318.

³³ *Записи* 1937, бр. 5, стр. 317-318.

³⁴ *Записи* 1928, бр. 3, стр. 192.

³⁵ *Историјски записи* 1958, бр. 1/2, стр. 442-445.

³⁶ *Историјски записи*, 1965, бр. 4, стр. 710-712.

³⁷ *Историјски записи* 1968, бр. 2, стр. 327-330.

³⁸ *Записи* 1927, бр. 5, стр. 318-320.

³⁹ *Записи* 1929, бр. 6, стр. 383-384.

⁴⁰ *Записи* 1928, бр. 1/2, стр. 128.

⁴¹ *Записи* 1928, бр. 2, стр. 1237-128.

⁴² *Записи* 1929, бр. 3, стр. 192.

⁴³ Др Ђоко Пејовић: *О личности и дјелу П. А. Ровинског 1831-1916*. -Историјски записи, 1967, бр. 1, стр. 145-170.

⁴⁴ Ђ. Д. Пејовић: *Др Нико С. Мартиновић (1914-1975)*. -Историјски записи, 1975, бр. 3/4, стр. 397-399.

⁴⁵ *Записи* 1929, бр. 4, стр. 254-256.

⁴⁶ *Записи* 1932, бр. 1, стр. 37-42.

и низ других драгоцених података за персоналне библиографије. Др Ђоко Пејовић писао је о животу и раду Риста Драгићевића, док је Пејовићеву смрт забиљежио др Новица Ракочевић.⁴⁷ Саопштено је и доста корисних података о погибији књаза Данила, цртца из живота војводе Маша Врбице, о Његошевом учитељу француског језика (Антиду Жому и његовој жени Франциски), о Његошевом лекару из Котора (Петру Маринковићу), о Јану Вацлику. Треба споменути и ове личности: књаза Данила, војводу Гавра Вуковића, др Лаза Томановића, Ива Војновића, Јована С. Ивовића, Јована Томића, Марка Драговића, Божа Ћ. Михаиловића, Љуба Анђелића, Гргу Новака, Виктора Новака, Николу Радојчића, др Бранка Петрановића, др Гаврила Дожића, Рифата Бурџовића Трша, Радоја Дакића Брка, др Пера Шоћа, бригадира Блажа Бошковића, Јосипа Ђелчића, Марка Цвјетковића, Вукицу Митровић-Шуњу итд.

Немамо претензије да овдје набрајамо све некрологе⁴⁸ - представили смо их, углавном, селективно. Треба напоменути да је и писац ових редова објавио неколико исцрпнијих биобиблиографских портрета: о Душану Д. Вуксану,⁴⁹ о генералу Блажу Врбици и генеалогии његушких Врбица,⁵⁰ о генералу Василију Ивановом Шпадијеру (бр. 3/1997), о Богдану Мемедовићу Дробњаку,⁵¹ о Игњатију-Игњу Злоковићу.⁵²

И у *Историјским записима* објављено је доста некролога, које ћемо таксативно набројати, стављајући у заграду број часописа и годиште: др Никола Шкерковић (бр. 3-4/ 1972), Љубомир Полексић (1973), генерал Саво Оровић (бр. 3-4/1973), (бр. 1-2/1973), Вуксан Минић (бр. 2/1979), Велимир Терзић (бр. 3-4/1983), академик Ђорђевић-Ђоко Пејовић (бр. 3-4/1983), проф. др Жарко Шћепановић (бр. 4/1995), Ристо Ј. Драгићевић (бр. 1/1987), проф. др Видо Латковић (бр. 1/1987), академик Нико С. Мартиновић (бр. 1/1987), др Радосав Меденица (бр. 1-2/1988), др Ејуп Мушовић (бр. 4/1995), проф. др Јован Бојовић (бр. 1/1996), др Милош Мишо Хамовић (бр. 2/1997), др Љубомир Дурковић-Јакшић (бр. 2/1997), др Новица Ракочевић (бр. 1-2/1988), проф. др Бранко Петрановић (бр. 1-2/ 1994), Војислав Вулековић-Бољевић (бр. 1-2/1998), др Ђуро Вујовић (бр. 3-4/1998), мр Димитрије Л. Машановић (бр. 3-4/1998),

⁴⁷ Историјски записи, 1983, бр. 3/4, стр. 211-213.

⁴⁸ Историјски записи, 1981, бр. 1, стр. 179-182.

⁴⁹ Др Душан Ј. Мартиновић: *Душан Д. Вуксан (1881-1944) и његово стваралаштво*. -Историјски записи, 1987, бр. 1, стр. 199-211.

⁵⁰ Др Душан Ј. Мартиновић: *Генерал Блажо Врбица и његов ратни дневник*. -Историјски записи, 1998, бр. бр. 1/2, стр. 157-180.

⁵¹ Др Душан Ј. Мартиновић: *Богдан Мемедовић Дробњак (1849-1892)*. -Историјски записи, 1996, бр. 4, стр. 113-130.

⁵² Др Душан Ј. Мартиновић: *Допринос Игњатија Злоковића (1897-1997) историографији о Црној Гори*. -Историјски записи, 1999, бр. 1/2, стр. 252-277.

Јагош Јовановић (бр. 1-2/1999), академик Божица М. Ивановић (бр. 3-4/2002), проф. др Мирко Барјактаревић (број 1-4/2006), проф. др Радоман Јовановић (бр. 1-4/2006).

Уз то, и у контексту појединих расправа и чланка наведено је мноштво драгоцених биографских података, које ће пажљиви корисници знати користити и искористити ревносно цитирајући ауторе.

Поред наведеног из библиологије, можемо навести да је у поменим часописима писано и о уникатним манускриптим и раритетним штампаним књигама, и то: о Љетопису попа Дукљанина,⁵³ Црнојевића инкунабулама, о венецијанским палеотипним књигама - србуљама цетињског манастира,⁵⁴ о хрватским инкунабулама,⁵⁵ о пергаментним књигама Божицара Вуковића.⁵⁶ Ради се о краћим приказима и прегледима, што, разумије се, спада у домен библиолошке науке.

Писац ових редака писао је и о јединственој забрани књига у Црној Гори, што раније није било у науци познато.⁵⁷ Није на одмет спомнути ни његов приказ на капитални рад М. Миловића ”Библиографије о Паитровићима”.⁵⁸

Ето, то би били главнији радови из библиологије обзнањени у *Записима-Историским записима*. Неколико библиографских јединица смо свјесно заобишли, јер оне, по нашем мишљењу, имају само ефемерни научни значај.

*

У ЗАКЉУЧКУ ваља нам рећи да је библиологија солидно заступљена у *Записима-Историским записима*. Боље рећи солидно су заступљене дисциплине штампарства и биографике, незнатно библи-

⁵³ Душан Д. Вуксан: *Др Фердо Шишић*. -Записи, 1928, св. 1/2, стр. 103-104; Ђ. Д. Пејовић: *Љетопис попа Дукљанина. Увод, превод и коментар др Славка Мијушковића*. - Историски записи, 1968, св. 4, стр. 671-672.

⁵⁴ Влаховић В.: *Још један Октоих из Штампарије Црнојевића*. -Записи, 1940, бр. 4, стр. 252; Душан Д. Вуксан: *Историја србуља манастира цетињског*. -Записи, 1939, св. 2, стр. 93-100; Ристо Ј. Драгићевић: *Ђорђе Сп. Радојичић, Четворојеванђеље из 1552. године*. -Записи 1941, бр. 2, стр.128; Ђ. Сп. Радојичић: *Две наше библиографске реткости*. -Историски записи 1952, св. 1/3, стр. 1-10. *Октоих петогласник* из Црнојевића типографије и *Служабник*, који се налазе у Дечанима.

⁵⁵ Нико С. Мартиновић: *Јосип Бадалић, Инкунабуле у Хрватској*. -Историски записи, 1954, св. 2, стр. 653-656.

⁵⁶ Ђорђе Сп. Радојичић: *Књиге на пергаменту из штампарије Божицара Вуковића*. -Историски записи, 1950, св. 7/9, стр. 354-356.

⁵⁷ Уп. Душан Ј. Мартиновић: *Трагом забрањених књига у Црној Гори(Племе Кучи у народној причи и пјесми М. Миљанова и Његошев Горски вијенац)*. -Историски записи, 2001, бр. 1/2, стр. 191-198.

⁵⁸ Милорад Т. Миловић: *Библиографија о Паитровићима*. -Петровац на мору, Свети Стефан, 2001, 820 стр. - Историски записи, 2001, св. 1/2, стр. 313-316.

отекарство и књижаство. Заправо, књижаство уопште није заступљено.

Ако пођемо од тога да библиологија чини гро садржаја културне историје, онда можемо закључити да је, ипак, она (културна историја) на страницама *Записа-Историјских записа* прилично заступљена – није запостављена, како смо некада мислили па и писали поводом шездесетогодишњице овог часописа.

ЧЛАНЦИ

Валентина ЖИВКОВИЋ*

ОЛТАРИ КОТОРСКИХ БРАТОВШТИНА И ПОРОДИЦА У СВИЈЕТЛУ ПОЗНОСРЕДЊОВЈЕКОВНЕ РЕЛИГИОЗНОСТИ

Апстракт

Умножавање олтара у которским црквама, са ликовним представама светитеља којима су били посвећени, посматрани су у свијетлу лаицизације религиозности. Ширење религиозних поука јесте образац који представља кључ за разумијевање католичког позносредњовјековног црквеног учења. У Котору су олтарске слике и кипови настајали у првом реду за посебне девоционалне потребе которских братовштина, али су их наручивали и имућнији грађани који су у градским црквама имали своје породичне олтаре.

Током касног средњег вијека католичка религиозност је доживјела крупне промјене. Новине су биле бројне - од увођења неких сасвим нових култова и учења, до измјена у општем начину испољавања религиозности. Кључ за разумевање већине ових промјена јесте процес превазилажења подијељености између црквеног клера и лаика. Прихватање хришћанског учења од стране лаика постаје дјелотворније и добија активнију димензију у односу на претходни период. На општем плану, у касном средњем вијеку и сами термини «секуларно» и «сакрално» нијесу означавали супротстављене појмове, већ се и секуларно разумијевало као још један вид религијског дјеловања међу лаицима.¹ Одлучујуће помаке у оквиру лаицизације религиозности донијеле су реформе започете појавом фрањевачког и доминиканског реда. Основа практич-

* Аутор је запослен у Балканолошком институту САНУ.

¹ О различитим контекстима у којима се термин *секуларан* користио (посебно када је означавао црквени клер који живи изван манастира) cfr. J. Cannon, *Introduction: secular power and the sacred in the art of the central Italian city-state*, in: *Art, Politics, and Civic Religion in Central Italy, 1261-1352*, ed. J. Cannon and B. Williamson, Ashgate 2000, 1-17.

ног дјеловања просјачких редова била је стварање чврстих спона између вјерника и црквених прописа и учења. Треба посебно нагласити да је једна од најзначајнијих новина коју су просјачки редови донијели у оквиру процеса активног укључивања вјерника у црквени и монашки живот управо оснивање трећег фрањевачког и доминиканског реда. Био је намијењен лаицима који су жељели да воде полумонашки начин живота. Међутим, основни начин на који су религиозне идеје преносене најширем броју вјерника током позног средњег вијека било је проповиједање, у чему су најактивнију улогу поново имали фрањевци и доминиканци. Такође, писана ријеч у ово вријеме постаје све заступљенији начин на који су идеје ширене, будући да књиге постају доступније знатно већем броју људи него што је то било раније.

Једно од најснажнијих средстава у процесу лаицизације религиозности било је преношење религиозних поука сликом. Овај стари концепт је у позном средњем вијеку обновљен са значајним изменама. Најзначајнија новина у односу на претходне вјекове била је заступљеност ликовних представа у свакодневној религиозности све већег броја вјерника, различитог социјалног и економског статуса. Премда су слике и скулптуре имале улогу подстицања молитви, судећи према изворима, лаици су свете слике доживљавали више као знакове који показују присуство божанског и светог него као симболе који треба да инспиришу на медитацију о светом.

Олтарске слике и кипови добијају централно мјесто на све бројнијим олтарима дуж бочних зидова градских цркава. Ова појава стоји у нераскидивој вези са промјенама које су наступиле у католичкој цркви са ширењем фрањевачког и доминиканског учења. Подстицај који су дали поштовању светих слика имао је своје коријене и потврду у хагиографијама оснивача редова, светог Фрања и светог Доминика. Догађаји из њихових живота, који су представљали најважније елементе за стварање будућег доминиканског и нарочито фрањевачког учења, били су пропраћени присуством светих слика.² У фрањевачком и доминикан-

² Најилустративнији пример, који ће касније постати често понављани образац, јесте молитва светог Фрања пред сликаним Распећем (*ante imaginem Crucifixi*) у цркви *San Damiano* у Асизију. Тада се светом Фрању обратио Господ, преко чудотворног *crocifisso che parlava*, са захтјевом да треба да обнови његову Цркву (*Francisce, vade et repara domum meam, quae, ut cernis, tota destruitur!*). У фрањевачкој иконографији се Распеће из *San Damiano* представља у виду *croce dipinta*, односно као сликано дрвено Распеће. Оригиналном *Pacnehe* које се налазило на олтару, чува се као реликвија у цркви *Santa Chiara*, v. A. Smart, *The Assisi Problem and the Art of Giotto. A Study of the Legend of St. Francis in the Upper Church of San Francesco, Assisi*, Oxford 1971, 265. Свети Доминик је у процесу 1221. године носио на раменима и глави икону *Madonna Avocata*, која потиче из VIII или IX вијека, и на тај начин показао да архетипске иконе треба да се поштују попут реликвија. О доминиканском поштовању светих

ском систему учења, у њиховим проповиједима и активним приближавањем религије лаицима, ови примери су представљали поуку и узор који вјерници треба да слиједи.

Као и у другим католичким срединама, лаицизација религиозности се у Котору одвијала на више начина. Проповиједи, писана ријеч и ликовне представе били су основни инструменти снажнијег повезивања лаика са црквом. Представљали су кључну спону између тадашње религиозне умјетности и вјерника, те расвјетљавање начина њеног дјеловања јесте корак ка ближем разумијевању оба феномена. Изузетно снажну улогу у стварању особеног касносредњовјековног вида религиозности у Котору имали су просјачки редови. У которским црквама које су припадале фрањевцима и доминиканцима налазили су се бројни олтари са ликовним представама светитеља којима су били посвећени. О постојању олтарских слика на њима данас се може говорити углавном на основу сачуваних писаних извора. То је случај и са доминиканском црквом Светог Николе у граду о чијим бочним олтарима нас обавјештавају писана свједочанства. Након што је из безбједносних разлога, у очекивању напада Хајрудина Барбаросе, порушена првобитна доминиканска црква Светог Николе на ријеци, која се налазила изван градских зидина,³ саграђена је 1545. године нова црква у самом граду покрај сјеверних бедема у близини манастира Свете Кларе.⁴ Сазнање о украсима на њеном главном и бочним олтарима пружа нам хроника коју је 1716. године писао фратар Винцентије Марија Бабић. Црква Светог Николе у граду је имала осам олтара. Били су посвећени светом Николи, светом Доминику, светој Катарини Сијенској, светом Винцентију Ферерском, светом Бартоломеју, светом Хијацинту, светој Барбари и светој Марији Магдалени. Сваки од олтара имао је по једну слику: на главном олтару Светог Николе налазила се Тицијанова слика *Поклоњења краљева*, на олтару Свете Катарине Сијенске била је слика Јакопа Палме, на олта-

слика, cfr. J. Cannon, *Simone Martini, the Dominicans and the Early Sienese Polyptych*, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* XLV (1982) 75.

³ Которски угледник, властелин Никола Бућа покљонио је 1344. године свој посјед на Пацијани (данашња Табачина) изван градских зидина како би се на њему саградио доминикански манастир. У даровници је истакнуто да то чини “због поштовања и оданости коју гајимо и осјећамо према Реду браће проповједника и за спас наше душе, као лијек за наше гријехе јер смо гријешни, дуго времена смо мислили на част и поштовање према свемоћном Богу и његовој мајци Блаженој Дјевици Марији и свим светитељима и светитељкама, као и св. Николи”, v. *Monumenta Montenegrina VI, Episkopi Kotora i Episkopija i Mitropolija Risan*, ed. V. D. Nikčević, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica 2001, 186-187. О цркви Светог Николе на ријеци и о историји доминиканског реда у Котору, cfr. S. Krasić, *Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru (1266 - 1807)*, PPUD 28 (1989) 129-141.

⁴ I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 62-63.

ру Светог Винцентија слика Тинторета, на олтару Светог Бартоломеја слика Ђиролама да Сантакроче, као и слика са представом Бога Оца од Веронезеа, на олтару Светог Хијацинта слика Андрије Медулића, на олтару Свете Барбаре Тинторетова слика, на олтару Госпе Ружарија слика Трипа Которанина (*Tryphon de Cattaro*) за кога Бабић каже да је живио у XV веку (слика се данас налази у цркви Свете Марије Колеђате). Поред ових олтарских, Бабић помиње још много других слика које су украшавале десну страну цркве, посебно слике са представама чуда Розарија (*Miraculis de SS Rosarii*) и светог Винцентија Ферерског. Помиње само једну скулптуру и то кип светог Винцентија који се налазио на олтару посвећеном овом светитељу, испод Тинторетове слике. Према Бабићевим ријечима с почетка XVIII вијека, ову скулптуру је наручио которски властелин *Ioanne de Poli* у Дубровнику 1490. године, плативши сто перпера за његову израду.⁵ У питању је дрвена скулптура овог изузетно поштованог доминиканског проповједника, скоро у природној величини. Била је дио сликаног полиптиха којег је за которске доминиканце израдио Божидар Влатковић, о чему свједочи уговор из 1495. године.⁶

Нешто ранијег датума од Бабићеве хронике јесте извештај који је у Рим послао которски доминиканац Гундислав Кршава 1706. године. У њему се такође помињу слике са олтара доминиканске цркве: Поклоњење краљева на главном олтару, затим представе свете Катарине Сијенске, светог Бартоломеја, светог Винцентија, Христово Вазнесење, као и слика блажене Озана са представама њених чуда, посебно како је посредовала за успостављање мира између сукобљених которских породица.⁷ То је била ликовна представа визије блажене Озана Которанке, у тренутку када је молитвама покушавала да смири сукоб који је настао између которских племића и грађана. Према њеном житију, тада је у заносу видјела слику Богородице која је држала са десне стране светог Трифуна (који је смиривао наоружане племиће окупљене на Тргу пред

⁵ Хроника Винцентија Бабића *Sulle Boche di Cattaro concernenti il culto* чува се у Архиву ЈАЗУ у Загребу ((III, d. 88.) Дјелове извјештаја о сликама на олтарима објавили су и обрадили: don N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, Kotor 1965, 38-39. и S. Krsić, *Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru*, 133, 140.

⁶ Уговор је објавио Ј. Тадић, *Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII-XVI в.* књ. I, Београд 1952, 682. Након што је црква Светог Николе предата православцима, кип Светог Винцентија је пренешен у цркву Светог Винцентија у Шкаљарима. О овој скулптури писали су: N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, 143; M. Milošević, *Ciborij XIV vijeka i ostala plastika*, in: 800 godina katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (1166-1966), Kotor 1966, 49-50; K. Prijatelj, *Kotorski kip sv. Vinka*, ЗЛУМС 3 (1967) 197-204; *Историја Црне Горе* 2/2, Титоград 1970, 518-519.

⁷ Извјештај *Breve narratione come fu introdotta la Religione Domenicana nella magnifica citta di Cattaro* чува се у Риму (Archivum Generale Ordinis Predicatorum, XIV, liber D, f. 54r.), cfr. S. Krsić, *Nekadašnji dominikanski samostan Sv. Nikole u Kotoru*, 139-140.

катедралом) а са лијеве светог Винцентија (који је умирио грађане окупљене на Тргу од мора).⁸

Олтарске слике и кипови су настајали за посебне девоционалне потребе појединаца, као и лаичких и религијских удружења. Највећи наручиоци олтарских представа у касном средњем вијеку у Котору биле су братовштине, лаичка удружења која су у својој активности снажно спајала занатлијске, трговачке и свакодневне потребе са религијским захтјевима времена. Братовштине су, најчешће, имале своје олтаре у которским црквама, а рјеђе су биле патрони засебних цркава. Свједочанство о томе како су олтарске представе утицале на девоционалну праксу чланова братовштина пружају дјелови из њихових статута. У сусједном граду Дубровнику, који је Котору био близак по многим сегментима, сачуван је већи број статута занатлијских и трговачких братовштина. Ови статuti, поред законског устројства самих братовштина, свједоче и о бројним питањима друштвеног и религијског уређења тадашњег живота, посебно о религиозној пракси која се очекивала од сваког братима. За тему о којој је ријеч нарочито је драгоцјен један члан статута дубровачке братовштине Светог Лазара (*mercanti di Levante*) из 1536. године који говори о штовању оних светитеља који су ликовно представљени на главном олтару цркве посвећене патрону братовштине: *Item ad honor de Dio et de la Vergine Madona nostra speranza...et refugio, et de Sancto Lazaro nostro protectore et de tutti li sancti et sancie de Dio, e spetialmente de queli sancti de li quali representa le figure lo altare grande in la giesia de sancto Lazaro et ala salute et prosperita spirituale et temporale de nostri fratelli et sorelle.*⁹

Прослављање светитеља заштитника било је у самом фокусу религијске праксе братовштина. Поред главне свечаности која се једном годишње одржавала на дан патрона удружења, свечане заклетве и свакодневне молитве упућиване су светитељу заштитнику чији је лик био представљен на олтарским сликама или киповима. Данас су сачуване олтарске слике патрона которских братовштина углавном из каснијег времена. Будући да су братовштине имале своје олтаре већ од самог настанка, може се претпоставити да су се на њима и тада налазиле слике, кипови или полиптиси. Братовштина которских помораца имала је своју цркву Светог Николе морнара, коју је у првој половини XIV вијека саградио властелин Трипо Бућа. Према извјештају канонске визитације из 1605. године црква Светог Николе морнара је била *tota depicta picturis grecis.*¹⁰ Поред про-

⁸ Аналисти. Хроничари. Биографи. Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека, ед. М. Милошевић, Цетиње 1996, 115-116.

⁹ К. Војновић, *Братовштине и обртне корпорације у Republici Dubrovačkoj од XIII. до конка XVIII. вијека*, св. 2, Загреб 1900, 113.

¹⁰ I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, 60-61, n. 372.

грама сликане декорације за коју можемо да претпоставимо да је одражавала религиозност најмоћније которске братовштине и славила њиховог патрона, светог Николу, сва је прилика се у цркви посебно штовала и олтарска слика са ликом заштитника морнара. Данас је сачувана једна слика са представом светог Николе, настала највјероватније у другој половини XVI вијека у Венецији и показује стилске одлике Тицијанове школе. Међутим, њено првобитно мјесто може бити само предмет нагађања: олтар у цркви Светог Николе морнара или неки олтар у доминиканској цркви посвећеној истом светитељу или олтар светог Николе у катедрали Светог Трифуна или се налазила у некој другој которској цркви, будући да је овај светитељ био изузетно поштован у граду.¹¹

Которска братовштина кројача није имала цркву, већ свој олтар посвећен светом Хомобону и светој Барбари, патронима кројачког заната, који се прослављани истог дана. Олтарска слика из XVII вијека која приказује светог Хомобона, свету Барбару и светог Антуна опата, рађена је за олтар ове братовштине, који се у вријеме настанка Статута 1528. године налазио у цркви Светог Марка (*in la Capella di Messer San Marco su'l nostro altar*). Кројачи су касније премјестили свој олтар прво у Колеђату, а потом у цркву Светог Бартоломеја.¹² Према статуту, мајстори кројачи су били дужни да прослављају своје заштитнике. Нарочито се наглашава да је то нерадан дан када треба да затворе своје радње, а непослушност се кажњава новчано: *Item volemo che il zorno di Messer San Homobono et di Moxia(!) Santa Barbara qual vi è un zorno, tutti noi maestri del mestier nostro, siamo obligati a santificarlo, serrando, però, le botteghe nostre, et non far alcun lavor quel zorno della sua festa, sotto pena di un ducato che si contibuisca et daga in procuraria nostra di ogni maistro della sua bottega*. Миса која се одржавала на дан Свете Барбаре била је такође статуом прописана: *Item volemo che quella messa la qual sollevamo far celebrar nel zorno di Madonna Santa Barbara nella giesia di Messer San Triffon de cetero si debba zelebrar in quel zorno medemo in la giesia soprascritta di Messer San Marco all'altar nostro*.¹³

Братовштина которских кожара имала је свој олтар-Светог Бартоломеја у доминиканској цркви Светог Николе. За овај олтар настала је слика са представама светог Бартоломеја, светог Ћорђа на коњу који

¹¹ Са сигурношћу се једино зна да се слика са представом светог Николе налазила у цркви Светог Јосипа, а потом у Катедрали, cfr. N. Luković, *Freske i slike katedrale sv. Tripuna*, in: 800 godina katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (1166-1966) 69-70. Ову олтарску слику везује за братовштину помораца J. Grgurević, *Oltari, slike i umjetnički predmeti kotorskih bratovština*, ГПМК XLI-XLII (1993-1994) 87-89.

¹² I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, 61.

¹³ Препис статута кројача објавила је А. Mažibradić, *Statuti bratovština obučara i krojača u posjedu Istorijskog arhiva Kotor*, ГПМК XLI-XLII (1993-1994) 58-65.

убија аждају и светог Антонина, фирентинског надбискупа. Сliku је у првој половини XVI вијека потписао *Heironymo da Santa Croce - P.*¹⁴ Из XVI века сачувано је у которским црквама још неколико слика на платну које су настале у Италији. Углавном су наручиване из радионица Веронезеа и Тицијана или њихових сљедбеника. Слика на платну малих димензија из цркве Светог Јосипа у ренесансном позлаћеном оквиру са представом Проналажења светог Крста вјероватно је дјело из радионице Веронезеа, јер је насликан и мајсторов бели пас са жутиим пјегама, који важи као његов потпис.¹⁵ Богородица са малим Христом у наручју, која се приписује Тицијану, налазила се у цркви Светог Духа. Из фрањевачке цркве Светог Духа потиче и слика на платну са представом Бога Оца окруженог анђелима, највероватније рад неког Веронезеовог сљедбеника.¹⁶

Поред братовштина, у Котору су и имућнији појединци, односно породице, имали у градским црквама своје олтаре и олтарске слике. Слично је било и у Дубровнику, у чијој катедрали је олтаре имала само властела, док су пучани могли да имају олтаре у фрањевачким и доминиканским, као и у осталим градским црквама. Ипак, првјенство је и у овим црквама давано патрицијату, у складу са вјеровањем да ће предност имати и на небу.¹⁷ Једна од которских имућних породица која је посједовала свој олтар била је породица Загури. Имала је јуспатронат над олтаром Светог Крста у Катедрали, на којем се налазила слика на платну са представом Распећа коју је насликао *Jacopo da Ponte*, познатији као *Bassano*.¹⁸

За разумијевање значаја који су олтарске слике имале у религиозном животу средњовјековног Котора најбоље свједочанство пружају сачувани тестаменти његових грађана. У складу са развијеном праксом даривања светих слика на самрти, Которани су у оквиру својих *post mortem* завјештања новчана средства остављали и у ту сврху. Најчешће се радило о завјештању новчаног прилога светој слици коју је опоручитељ за живота посебно поштовао. Такође су се често остављале и донације за израду икона и пала, а имућнији су которским олтарима, капелама и црквама неријетко поклањали и слике које су имали у при-

¹⁴ K. Prijatelj, *Marginalije uz neke umjetnine relikvijara Katorske Katedrale*, Старине Црне Горе III-IV (1965-1966), 25-30; N. Luković, *Freske i slike katedrale sv. Tripuna*, 63-75; J. Grgurević, *Oltari, slike i umjetnički predmeti которских братовштина*, 79-103.

¹⁵ N. Luković, *Freske i slike katedrale sv. Tripuna*, 68.

¹⁶ N. Luković, *Freske i slike katedrale sv. Tripuna*, 69-70.

¹⁷ О олтарима и завјетним сликама властеле и пучана у Дубровнику, cfr. I. Fisković, *Dubrovačko slikarstvo i društveni okviri njegova razvoja u XIV stoljeću*, PPUD 23 (1983) 114, n. 142.

¹⁸ N. Luković, *Freske i slike katedrale sv. Tripuna*, 68.

ватном посједу.¹⁹ У том контексту посебно је занимљива опорука Буђе, покојног Павла Буђе, од 3. марта 1450. године, јер је у њој дата сажета историја једне на смрти завјештане слике. Буђин дјед је опоручно оставио једну слику цркви Светог Блажа изван града. Завјештање није могло да се оствари јер је након његове смрти црква Светог Блажа порушена, те је његов син, Павле Бућа, слику намијенио цркви Светог Николе морнара.²⁰ Због занимљивог садржаја треба издвојити и један дио легата Радуле удовице Марина Симонова. Између осталих поклона које је након смрти намијенила најугледнијим которским црквама, Радула је 1440. године завјештала и да се за цркву Свете Марије Колеђате изради пала у вриједности од тридесет дуката. Напомиње да пала треба да се направи од оружја њеног мужа, крај којег жели да почива у цркви Светог Трифуна, у њиховој заједничкој гробници.²¹

Осим оваквих завјештања слика или њиховог даривања, богатији Которани су имали обичај да опоручно остављају средства за украшавање олтара који су припадали њиховој породици и покрај којих су често имали породичну гробницу. У процесу који се 1333. године водио поводом вјеродостојности опоруке Јелене Драго помиње се и завјештање богослужбених предмета олтару покрај Јелениног гроба: *Item ubi iacet dicta Jelena, fiat totum paramentum pro altari conpletum, scilicet unum de calicibus supradictis, misale et paramentum.*²² Међу которском архивском грађом из XV вијека посебно се издвајају документи везани за олтар Николе Пасарића у Катедрали. *Nicolaus (Nixa) de Passara* је био угледна личност Котора. Активно је учествовао у политичким преговорима са Венецијом око питања уласка Котора у састав Млетачке Републике. Био је један од четворице савјетника тајног вијећа који су водили разговоре са опуномоћеником млетачке владе који је 31. 3. 1420. године дошао у Котор. Такође је био потписник молби, које је которска властела 1425. и 1428. године упутила млетачкој Сињорији. Поменуте молбе су покретале неријешена питања која су била од виталног значаја за економски

¹⁹ Оулози коју су свете слике, посебно поједине представе, имале у касносредњовјековној девоционалној и *post mortem* пракси Которана, са примерима сачуваним у писаним изворима, в. В. Живковић, *Помену олтарских слика у архивској грађи Котора из XV и с почетка XVI века – Madonna di Misericordia и Immaculata Conceptione*, Зограф 30 (2004-2005) 167-173.

²⁰ I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, 59-60.

²¹ Радула је завјештала цркви Свете Марије Колеђате и сребрни калез у вредности од педесет перпера који такође треба да се направи од оружја њеног мужа, ИАК СН V, 960; VI, 585, 649. О Радулиним пословањима и новчаним трансакцијама која је самостално обављала писала је L. Blehova Čelebić, *Žene srednjovjekovnog Kотора*, Podgorica 2002, 211-214.

²² *Monumenta Cattarensia. Kоторски spomenici. Prva knjiga которских notara od god. 1326 - 1335*, vol. I, ed. A. Mayer, Zagreb 1951, 1132.

и политички опстанак града у оквиру Венецијанске републике, као што је молба у вези са промјеном статута, ковањем новца, поправкама бедема и града, дозволом извоза которског вина, запослењем једног апотекара, привилегијама Которана код плаћања царина, повратком добара цркви, враћањем општинског дуга, итд.²³ Као градски угледник који је потписивао овакве дипломатске преговоре, Никола Пасарић је могао да приушти услуге признатог дубровачког сликара Матка Јунчића за украшавање његовог олтара у которској катедралној цркви. У исплати средстава за украс Пасарићевог олтара, између осталих, посредовао је и сам которски бискуп Марин Контарено. Наиме, према јавној исправи од 16. априла 1437. године Никола Маринов *de Besantis* се обавезао да плати сто перпера за украс олтара покојног Николе *de Passara*. Которском бискупу Марину Контарено дао је педесет перпера за један украс купљен за Николин олтар.²⁴ Исте године, поводом легата покојног Николе *de Passara* завјештаног цркви Светог Трифуна за израду његовог олтара, одржан је скуп каноника цркве Светог Трифуна у палати бискупије на којем су присуствовали бискуп Марин Контарено, архиђакон Иван Палташић, викар Никола *de Mexa*, архипрезвитер Никола Драго и остали свештеници.²⁵ Нешто касније, 1444. године сликар Матко Јунчић је изјавио да је примио половину уговорене суме за израду позлаћене иконе (*de faciendo unam anchonam deauratam*) за олтар *quondam ser Nicolaii quondam ser Zunci de Passera* у цркви Светог Трифуна (*positum in ecclesia sancti Triphonis*).²⁶

Позлаћена икона за Пасарићев олтар није била једина нарудбина коју је дубровачки сликар примио од Которана. Неколико сачуваних уговора склопљених са Матком Јунчићем током његовог боравка у Котору (од 1441. до 1446. године), сведоче да је за которске цркве израдио више слика.²⁷ За главни олтар цркве Светог Ђорђа на острвцу испред Пераста Матко Јунчић је урадио један позлаћени полиптих (*unam anchonam pro altare magno*) са четрнаест сликаних фигура светитеља у дуборезном оквиру.²⁸ Како се сазнаје из тестамена Базилија, сина Марина

²³ G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XXXIII-XXXIV (1921-1922)* 129-130, 134-136; P. Butorac, *Kotor za samovlade (1355-1420)*, Perast 1999, 105.

²⁴ ИАК СН VI, 943.

²⁵ Легат Николе *de Passara* се помиње на више мјеста, в. ИАК СН IV, 1; V, 751, 783; VI, 149, 165.

²⁶ Ј. Тадић, *Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII-XVI в.*, књ. I, 313 (документ од 25. 5. 1444. године)

²⁷ О биографским подацима и раду сликара Матка Јунчића, в. В. Ј. Турић, *Дубровачка сликарска школа*, Београд 1963, 55-61.

²⁸ Ј. Тадић, *Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII-XVI в.*, књ. I, 257.

де Безантиса, овај которски властелин је 1445. године наручио од Матка Јунчића двије олтарске слике. Једна је била намијењена олтару Свете Луције у цркви Светог Јакова у близини Лође, док је друга сликана за цркву Светог Павла. Прокуратори и комесари Базилијеве опоруке, Бућо де Бућа и Никола Марина де Безантис, истакли су захтјев опоручитеља да иконе треба да буду сличне икони Петра *de Hostorea* која се налази у цркви Светог Луке у Котору.²⁹

Након сажетог разматрања заступљености олтарских слика појединих занатских удружења и породица у которским црквама могу се извести два важна закључка. Као прво, број и контекст помена олтарских слика у писаним изворима сведоче да је њихова потражња ишла у корак са религиозним захтјевима времена и духовним стремљењима која је наметао градски живот какав је тада постојао у Котору. Промјене започете са просјачким редовима у приближавању црквених поука и праксе што већем броју вјерника, уродиле су плодом и допринијеле формирању особеног вида лаицизације религиозности. Један од њених елемената било је и све бројније наручивање олтарских слика, посебно од стране различитих профаних удружења, али исто тако и појединаца који су то били у могућности да себи и својој породици обезбиједе.

Други закључак који је ова тема донијела задире у методологију истраживања историје културе, умјетности и религиозности Котора. Наиме, стање очуваности ликовних дјела которске црквене умјетности често нам не омогућава стицање заокружене слике о њиховој улози у религиозном животу града. Истраживањем различитих врста писаних извора могуће је значајно попунити празнину. Најдрагоценији релевантни извори јесу сачувани тестаменти Которана. Личне жеље вјерника различитог социјалног и економског статуса откривају многе сегменте тадашње религиозности о којима би се без писаних свједочанстава могло само претпостављати. Стечено на овакав начин, сазнање о улози ликовних дјела у подстицању и обликовању религиозности постаје свеобухватније.

²⁹ Ј. Тадић, *Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII-XVI в.*, књ. I, 324.

Валентина ЖИВКОВИЋ

*ОЛТАРИ КОТОРСКИХ БРАТОВШТИНА И
ПОРОДИЦА У СВИЈЕТЛУ ПОЗНОСРЕДЊОВЈЕКОВНЕ
РЕЛИГИОЗНОСТИ*

Резиме

Преношење религиозних поука сликом у позном средњем вијеку постаје једно од најснажнијих средстава у процесу лаицизације религиозности. То је појава која представља кључ за разумијевање католичке духовности и културе тог времена. Одлучујуће помаке у ширењу црквеног учења донијеле су реформе које су спровели фрањевачки и доминикански редови. Умножавање олтара у црквама и подстицај који су дали поштовању светих слика утицало је на све већу заступљеност ликовних представа у свакодневној религиозности вјерника, различитог социјалног и економског статуса. У которским црквама које су припадале фрањевачком и доминиканског реду налазили су се бројни олтари са ликовним представама светитеља којима су били посвећени. Ипак, највећи наручиоци олтарских слика у Котору биле су братовштине. Будући да је прослављање светитеља заштитника било у самом фокусу религијске праксе братовштина, свечане заклетве и свакодневне молитве упућиване су патрону заната чији је лик био представљен на олтарским сликама или киповима. Поред братовштина, у Котору су и имућнији појединци и породице имали у градским црквама своје олтаре о чему свједочанство пружају сачувани тестаменти которских грађана. У складу са развијеном праксом даривања слика на самрти, Которани су у оквиру својих *post mortem* завештања остављали у ту сврху новчана средства. Посебно се издваја легат Радуге, удовице Марина Симонова. Између осталих поклона које је наменила најугледнијим которским црквама, Радуга је 1440. године завјештала и да се за цркву Свете Марије Колеђате изрази пала која треба да се направи од оружја њеног мужа. Међу которском архивском грађом сачувано је више података о олтару Николе Пасарића, угледне личности политичког и друштвеног живота Котора прве половине XV вијека. За његов олтар у Катедрали позлаћену икону је израдио Матко Јунчић, познати дубровачки сликар.

Lovorka ČORALIĆ*

TRAGOM OPORUKA BOKELJSKIH I PAŠTROVSKIH TRGOVACA U MLECIMA (OD KRAJA XV DO KRAJA XVI STOLJEĆA)

U ovom se prilogu nastoji, tragom odabrane građe iz Državnog arhiva u Mlecima (oporučni spisi) ukazati na neka temeljna obilježja iz života i djelovanja bokeljskih i paštrovskih trgovaca u Mlecima. Ukazano je na način njihova bilježenja u vrelima, raznovrsnost poslovanja, mjesta stanovanja i djelovanja, gospodarske mogućnosti, svakodnevni život, obitelj i prijateljske veze, odnos prema mletačkim crkvenim ustanovama i duhovnima osobama, uključenost u bratovštinu Sv. Jurja i Tripuna te na njihovu povezanost s domovinom. Zaključuje se kako su trgovci sa ovih prostora stoljećima u Mlecima predstavljali – uz kapetane i parune brodova – najelitniji dio iseljeničke zajednice zavičajem sa istočnoga Jadrana.

Ključne riječi: Boka kotorska, Paštrovići, Mleci, Mletačka republika, migracije, rani novi vijek, društvena povijest, crkvena povijest

Uvod: trgovci sa istočnojadranske obale u Mlecima – opće napomene

Trgovinska razmjena i komunikacija jedna je od najznačajnijih sastavnica u sklopu viševrsnih oblika prožimanja između istočne i zapadne obale Jadrana tijekom prošlosti. Obveza istarskih, dalmatinskih i bokeljskih gradova u sastavu Republike Sv. Marka da glavninu svojih proizvoda izvoze u mletačku luku, doprinijela je da su Mleci s vremenom postali središnje odredište trgovačke razmjene istočnojadranskih gradova. Iako su trgovci i poduzetnici iz istarskih, dalmatinskih i bokeljskih gradova nerijetko pokušavali izbjeći često nepovoljne pravne propise mletačke trgovačke i carinske

---

* Autor je viši naučni saradnik u Hrvatskom institutu za povijest.

politike, te dio svojih proizvoda legalnim ili tajnim (krijumčarenje) putovima plasirati u druge talijanske gradove (osobito u luke u pokrajinama Apulija i Marke), Mleci su redovito zadržavali vodeće mjesto na ljestvici krajeva i gradova s kojima se odvijala njihova izvozno-uvozna razmjena. Samostalnu gospodarsku politiku mogla je voditi samo Dubrovačka republika, čiji su trgovci i poduzetnici stekli status vodećih posrednika u razmjeni proizvoda između Balkana i Zapada.

Mleci su kao jedan od najvećih i gospodarski najrazvijenijih gradova jadranskoga bazena oduvijek privlačili poduzetnike i trgovce najrazličitijih oblika djelovanja, nejednake imovne moći, kapitala i razgranatosti poslovnih veza. Pojedine mletačke četvrti postale su s vremenom prepoznatljivim stjecištem trgovaca iz brojnih zemalja. U uličicama oko mosta Rialto, na Campo S. Bartolomeo, u četvrtima nadomak Piazze S. Marco (*Frezzaria, Beccaria, Merceria*), u glavnim ulicama predjela Cannaregio, uzduž Rive degli Schiavoni i u ulicama koje su vodile u srce predjela Castello, ali i na brojnim gradskim trgovima, nudila se roba sa svih strana svijeta. Na jednome su se mjestu mogle kupiti tkanine iz južne Engleske, flandrijsko sukno, dalmatinske smokve, soljena riba i pršuti, grčka crna vina, grubo sukno iz balkanskih zemalja, bosanske kože, crnogorska kaštradina, istočnjački začini i egzotične životinje s afričkih obala. Sve ono što je onodobni svijet poznao moglo se pronaći u bezbroj živopisnih trgovačkih radnji u mletačkim ulicama ili na trgovima. Trgovci i pomorski poduzetnici sa šireg područja istočnog Jadrana ondje su imali zapaženu ulogu, a zemljopisna bliskost dviju jadranskih obala, kao i okolnost da se najveći dio te obale nalazio u sastavu Privedre Republike, omogućili su da trgovačke veze budu još razgranatije i plodonosnije.

Trgovci od Istre do albanskoga sjevera dovozili su u Mletke robu tradicionalnu za svoje krajeve: najrazličitije voće i povrće, usoljenu ribu, meso, maslinovo ulje, slani sir, vina, kože, krzna, vunu, drvenu građu, vosak, kamen, vapno, katran i ostali građevni materijal. U Mlecima su na svoje brodove ukrcavali teret koji se razvezao i prodavao uzduž istočnojadranske obale i u zaleđu: gotove manufakturne proizvode (talijanska, flandrijska i engleska sukna), žitarice i sol s Levanta, istočnjačke začine, luksuzne proizvode, oružje, nakit, ukrase, umjetnička djela, knjige i dr. Stjecišta njihovog poslovanja pretežito su bila nedaleko od mjesta uplovljavanja: uz Rivu degli Schiavoni te u ulicama (*Calle delle Rasse, Calle dei Albanesi, Calle del Vin* i druge) koje su vodile u unutrašnjost Castella. Dopremani proizvodi katkada su se u Mlecima samo prekrcavali i potom prevozili u druga talijanska središta. Glavnina je ostajala u Mlecima te je prodavana "na veliko" lokalnim prekupcima ili smjesta nuđena kupcima od strane ondje zaposlenih trgovačkih posrednika.¹

¹ Duž Rive degli Schiavoni i u spomenutim ulicama nalazili su se brojni stolovi (*banci*) na kojima se još svježa roba odmah nudila kupcima. Većina takvih prodajnih mjesta pripadala

Najveći broj trgovaca sa prostora istočnog Jadrana nije u Mlecima imao trajno boravište već su ondje ostajali privremeno te nakon sklopljenog posla i obavljene trgovačke razmjene putovali u druge europske gradove. Mleci su bili neizostavno odredište njihova razgranatog poslovanja, ali ne i mjesto u kojem su se trajno naseljavali. Duže su ostajali samo članovi moćnijih i razvijenih trgovačkih društava, vršeći službu zastupnika vlastite trgovačke kuće i u njeno ime sklapajući poslove. Takvi primjeri najčešće su zabilježeni u slučaju trgovaca iz Dubrovnika i iz bokeljskih gradova. Upravo će problematika prisutnosti i djelovanja u Mlecima trajnije nastanjenih trgovaca i poduzetnika iz Boke i sa područja Paštovića biti i predmetom ovog istraživanja.

Opći podaci o bokeljskim i paštrovskim iseljavanjima u Mletke

Tijekom prošlosti bokeljska (posebice kotorska) i paštrovska iseljenička zajednica činile su u Mlecima izrazito velik dio iseljeničke skupine zavičajem sa mletačkih posjeda na istočnom Jadranu. Na osnovi detaljne raščlambe velikog broja (više tisuća) oporuka iseljenika (zavičajem s područja od sjevera Istre do juga Crnogorskog primorja) u Mlecima u razdoblju od početka XV do konca XVIII stoljeća, razvidno je da su Bokelji (ponajprije Kotorani), kada je riječ o užoj zavičajnoj pripadnosti iseljenika, činili najbrojniju regionalnu iseljeničku zajednicu.² Raščlambom velikog broja uzoraka (više stotina oporuka iseljenika iz Boke i s područja Paštovića) zapaža se da njihova učestalija iseljavanja u Mletke započinju sredinom XV stoljeća, a iznimno velik uspon postižu u posljednjoj četvrtini XV stoljeća i u XVI stoljeću. U idućim razdobljima nastupa polagano opadanje broja iseljenika sa tih područja, ali se i nadalje – sve do skončanja Serenissime – zadržava prilično velik intenzitet i brojnost. Usporedno promatrajući pokazatelje bokeljsko-paštrovskih i skupnih istočnojadranskih iseljavanja, opažamo izrazitu podudarnost razdoblja unutar kojega se odvijao najveći dio tih prekojadranskih migracija (od druge polovice XV do kraja XVI st). Razlozi tako učestalih iseljavanja bili su, s jedne strane, uključenost Boke kotorske i šireg područja crnogorske obale u mletačku državnu zajednicu unutar koje Mleci kao glavni grad postaju dostupnijim odredištem svih poduzetnika (ponajprije trgovaca i pomoraca) i osoba koje trajnim zapošljavanjem žele riješiti

je nekoć trgovcima iz Boke i Paštovića te otočanima sa Hvara i Brača.

² Od ukupnoga broja iseljenika sa istočne jadranske obale, u Mlecima je zabilježeno 16 posto Kotorana, 14 posto Zadrana te po osam posto barskih, splitskih i šibenskih iseljenika. Ostale zavičajne iseljeničke skupine (dubrovačka, hvarska, trogirski i dr) zastupljene su sa znatno manjim postotnim udjelom. Kada je riječ o udjelu paštrovskih iseljenika, njihov je postotni udio u ukupnom omjeru 4 posto. Usporedi: L. Čoralić, *U gradu Svetoga Marka: povijest hrvatske zajednice u Mlecima*, Zagreb 2001, str. 446.

temeljna egzistencijalna pitanja. S druge strane, osmanlijski prodori i osvajanja, koji se tijekom toga razdoblja opasno približavaju gradovima u bokeljskom zaljevu, a područje Paštrovića izravno ugrožavaju, te u svezi s tim otežena gospodarska komunikacija sa zaleđem, nagnat će brojno pučanstvo da iseljavanjem u prekojadranske krajeve (od Furlanije do Apulije) pronađu sigurnost životnoga svakodnevlja. Mnogi od njih, stekavši stalno zaposlenje i zasnovavši obitelj, trajno ostaju u Mlecima. Svojim životom i djelovanjem tvorit će - za duga stoljeća unaprijed - važnu sastavnicu iz povijesti djelovanja istočnojadranske iseljeničke skupine u gradu na lagunama. U Mlecima je pretežit broj Bokelja i Paštrovčana bio zaposlen u zanimanjima pomorskog i obrtničkog obilježja. Brojni su djelovali kao trgovci i poduzetnici (posebice u pomorskom poslovanju), kao obnašatelji državnih i vojničkih službi, a mnogi se spominju i kao svećenici i redovnici u tamošnjim crkvenim i samostanskim ustanovama.

Jedan od temeljnih pokazatelja svakodnevlja, ali i uklopljenosti bokeljske i paštrovske iseljeničke zajednice u useljeničku skupinu sa istočnojadranske obale, zasigurno je utvrđivanje njihova mjesta stanovanja i obavljanja profesionalne djelatnosti. Vrela nedvojbeno potvrđuju da je preko pedeset posto iseljenika iz Kotora, sa šireg bokeljskog područja i iz Paštrovića obitavalo u istočnom gradskom predjelu Castello (poglavito u tamošnjoj središnjoj župi S. Pietro di Castello) - mjestu najučestalijeg višestoljetnog okupljanja nemletačkog žiteljstva. U Castellu su se nalazila najčešća mjesta njihova zapošljavanja (arsenal i brodograđevni škerovi), a u srcu predjela podignuta je, nemalim dijelom i njihovom inicijativom, središnja ustanova okupljanja i očuvanja domovinske svijesti iseljenika - bratovština Sv. Jurja i Tripuna (*Scuola degli Schiavoni, Scuola dei SS. Giorgio e Triffone*). U cjelini, bokeljska i paštrovska iseljenička skupina u Mlecima činila je društvenim i gospodarskim udjelom prevažan i neodvojiv dio brojčano snažne i u gradu na lagunama prepoznatljive zajednice "skjavunskih" iseljenika.³

³ O bokeljskim i paštrovskim prekojadranskim iseljavanjima pisala sam u nekim prethodnim radovima. Usporedi, primjerice: Iz prošlosti Paštrovića, *Historijski zbornik*, god. XLIX, Zagreb 1996, str. 137-159; Iseljenici iz grada Kotora u Mlecima (XV-XVIII st), *Povijesni prilozi*, god. 17, Zagreb 1999, str. 133-155; Život i djelovanje kotorskih patricija u Mlecima od 16. do 18. stoljeća, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, sv. 31, Zagreb 1998, str. 131-140; Iz prošlosti Boke: Dobrotski rodovi i Bratovština sv. Jurja i Tripuna u Mlecima (od XVII do početka XIX st), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 42, Zagreb-Zadar 2000, str. 221-260; Peraštani u Mlecima (15-18. stoljeće), u: *Stjepanu Antoljaku u čast* (zbornik, urednik Josip Kolanović), Zagreb 2003, str. 199-210; Iz prošlosti Boke – tragom iseljenika s poluotoka Luštica u Mlecima (XVI-XVIII stoljeće), *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu*, sv. 22, Zagreb 2004, str. 189-211; Iz prošlosti Boke: Stjepan Tartaro – istaknuti hrvatski poduzetnik u Mlecima u XVI stoljeću, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, sv. 46, Zagreb-Zadar 2004, str.

Cjelovitiji pregled nazočnosti i djelovanja bokeljskih i paštrovskih trgovaca u Mlecima iziskivao bi – s obzirom na izrazitu brojnost gradiva – izradbu zasebne opsežne monografije. Stoga je cilj ovoga priloga raščlamba jednog opsegom suženog, ali sadržajem ne manje zanimljivog problematskog pitanja u kojem se poglavito istražuju neki oblici trajnije prisutnosti i djelovanja trgovačkih poduzetnika zavičajem iz Boke i Paštrovića u Mlecima. Izradba priloga poglavito je zasnovana na raščlambi odabrane izvorne građe iz mletačkog Državnog arhiva (*Archivio di Stato di Venezia*, dalje: ASV) – oporuka (*Notarile testamenti*, dalje: NT) – koja radi brojnosti i bogatstva svoga sadržaja pruža zanimljivu i istraživačke pažnje vrijednu sliku o ovom zapaženom dijelu istočnojadranske iseljeničke skupine u gradu na lagunama. Tragom spomenute arhivske građe u radu ću predstaviti temeljne sastavnice iz života i djelovanja bokeljskih i paštrovskih trgovaca u Mlecima: učestalost i tijekom njihovih prekojadranskih putovanja ili iseljavanja, način bilježenja u vrelima, oblike djelovanja, gospodarske mogućnosti i društveni status, svakodnevni život, obiteljske i prijateljske veze, vjerski život i odnos s tamošnjim crkvenim ustanovama i duhovnim osobama, uključenost u život iseljeničke skupine zavičajem sa šireg prostora istočnog Jadrana, veze s bratovštinom Sv. Jurja i Tripuna te oblike povezanosti s domovinom. Na osnovi razmatranja tih sastavnica, koje su tek sažet presjek njihove višestoljetne bogate aktivnosti u Mlecima, ukazat ću i na činjenicu da se bokeljski i paštrovski trgovci i poduzetnici – uz kapetane i parune brodova – mogu ubrojiti u najelitniji dio prekojadranskog iseljeničtva.

235-251; *Iz prošlosti Boke: odabrane teme*, Samobor 2007. O bokeljskoim i paštrovskim pomorsko-trgovačkim vezama s Mlecima usporedi i prinose bokeljskih povjesničara: Miloš Milošević, Prilozi trgovačkim vezama bokeljskih pomoraca sa mletačkim tržištem, *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* (dalje GPMK), sv. IV, Kotor 1955, str. 57-80; Niko Luković, Bratovština bokeljskih pomoraca sv. Đorđa i Tripuna u Mlecima, GPMK, sv. VI, 1957, str. 33-43; Ignatije Zloković, Pomorstvo i trgovina Paštrovića (XVII-XVIII v), GPMK, sv. VIII, 1959, str. 55-57; Isti, Pomorstvo i trgovina Paštrovića (XVIII-XIX v), GPMK, sv. IX, 1960, str. 152-168; M. Milošević, Nosioći pomorske privrede Kotora prve polovine XVIII vijeka, GPMK, sv. IX, 1960, str. 103-150; Isti, Bokeljski galijuni i fregaduni XVI i XVII vijeku, GPMK, sv. XI, 1963, str. 33-50; Isti, Bokeljske tartane XVIII stoljeća, GPMK, sv. XIII, 1965, str. 5-24; Isti, Neki aspekti pomorske privrede Boke kotorske u doba mletačke vladavine (1420-1797), *Pomorski zbornik povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942-1962*, sv. II, Zagreb 1962, str. 1785-1817; Isti, *Pomorski trgovci, ratnici i meceni: studije o Boki Kotorskoj XV-XIX stoljeća* (priredio Vlastimir Đokić), Beograd-Podgorica 2003. Kada je riječ o objavljenim zbirkama arhivske građe, za istraživanje ove problematike vrijedno je djelo Nikole Čolaka *Hrvatski pomorski registri / Regesti marittimi croati*, sv. I-II, Venecija-Padova 1985-1993. Brojni podaci o pomorsko-trgovačkim vezama bokeljskog i paštrovskog kraja s Mlecima sadržani su i u drugim pojedinačnim radovima u časopisima *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* (Kotor) i *Boka* (Herceg-Novi).

Vremenski okvir iseljavanja. Način zabilježbe u vrelima

Raščlamba oporučnih spisa koji se izravno odnose na bokeljske i paštrovske trgovce u Mlecima usmjerena je na razdoblje od posljednje četvrtine XV stoljeća do kraja XVI stoljeća, što se u cijelosti poklapa s najintenzivnijim prekojadranskim migracijama u Mletke. Unutar toga razdoblja najjači je intenzitet zabilježbe trgovaca iz bokeljskog i paštrovskog kraja od sredine XVI stoljeća do oko 1575. godine. Riječ je o trajno iseljenim osobama, djelatnim u Mlecima u doba unutar kojega su prekojadranske migracije bile najintenzivnije. Isto tako, ovo je razdoblje prethodilo vremenu strelovitog uspona bokeljskoga brodarstva (XVIII stoljeće) te su stoga ovdje prezentirani podaci posebno zanimljivi i vrijedni istraživačke pomnosti.

Važan podatak za detaljnije upoznavanje oblika djelatnosti bokeljskih i paštrovskih poduzetnika u Mlecima jest način imenovanja njihove trgovačke aktivnosti. Na osnovi najučestalije uporabljenog arhivskog fonda (oporuke) primjećujemo da se kao oznaka za trgovce najčešće koristi opći izraz *mercante* (*mercadante*), ali iz kojega se ne saznaje njihova uža specijalnost.⁴ Uz ovu oznaku, trgovci se vrlo često bilježe i čestim mletačkim nazivom *bazarioto*, a koji označava trgovce – sitničare (kramare) i preprodavače.⁵ Uz sitničare se u skupinu slabije pokretnih trgovaca (ne radi toga nužno i manje imućnijih) ubrajaju i nositelji nekih drugih, mahom specijalističkih trgovačkih djelatnosti. U primjeru Bokelja i Paštrovčana ponajprije su to *frutarioli* (trgovci voćem i povrćem), *lignarioli* (trgovci drvom) i *samiteri* (trgovci suknom).⁶ Neki su trgovci svoje poduzetničko poslovanje usko povezivali i sa drugim djelatnostima. Mahom je to pomorstvo te se u vrelima katkada bilježe dvostrukom oznakom zanimanja (trgovac i pomorac).⁷ Dva se iseljenika bilježe u mletačkim izvorima oznakom *ser*, a koja upućuje na njihovo više društveno podrijetlo odnosno na plemićki status. Riječ je o paštrovskom trgovcu Radi (*ser Rade Pastrovich*) i Nikoli Buća pokojnoga Petra, za kojega je u izvoru kao zavičaj navedeno područje Paštrovića (*Nicolò Buchia condam ser Piero Pastrovichio*).⁸ Naposljetku, kada je riječ o užem

⁴ Primjerice: Nicolò Buchia condam ser Piero Pastrovichio mercadante (ASV, NT, b. 413, br. 355, 13. IV 1557; Damianus de Nicolò Lovo de Cataro mercante (NT, b. 209, br. 153, 1. V 1557).

⁵ Primjerice: Damianus de Cataro bazarioto (ASV, NT, b. 958, br. 258, 18. V 1508); Iohannes de Cataro bazarioto (NT, b. 1084, br. 193, 26. VII 1556); Michael de Cataro condam Georgii bazarioto (NT, b. 272, br. 778, 22. IV 1511).

⁶ Primjerice: Domenigo de Castel Nuovo condam Jacopo frutariol (ASV, NT, b. 100, br. 54, 24. IV 1564); Rade de Cataro lignariol (NT, b. 877, br. 707, 15. X 1478); Alegretus de Cataro samitarius (NT, b. 734, br. 41, 16. V 1495).

⁷ Takav je primjer paštrovski iseljenik Rade (Rado), u vrelima naveden kao *mercante et navigante* (ASV, NT, b. 44, br. 419, 15. III 1552).

⁸ ASV, NT, b. 44, br. 423, 2. IX 1532; NT, b. 413, br. 355, 13. IV 1557.

zavičajnom (regionalnom) podrijetlu bokeljskih i paštrovskih iseljenih trgovaca i poduzetnika, raščlamba dostupnih vrela pokazuje da prevladavaju trgovci iz grada Kotora (*de Cataro, de Cattaro, de Catharo*), pod čijom su se upravnom vlašću tada nalazila druga manja bokeljska mjesta (Perast, Prčanj, Dobrota, Muo i dr).⁹ Osim kotorskih trgovaca, u navedeno vrijeme u Mlecima bilježimo i trgovce iz Herceg-Novoga (*Castel Nuovo, Castro Nuovo*) te s područja Paštovića (*Pastrovichio, de Pastrovichi*). Upravo na te regionalne cjeline i njihove iseljenike, nositelje trgovačke i poduzetničke djelatnosti u Mlecima, usmjeren je i ovaj prilog.

Mjesta stanovanja i gospodarske mogućnosti bokeljskih i paštrovskih trgovaca

Podaci iz oporuka bokeljskih i paštrovskih trgovaca u Mlecima nedvojbeno posvjedočuju njihovu usmjerenost na obitavanje u istočnom gradskom predjelu Castello, području koje je tijekom prošlih stoljeća bilo poznato po naseljavanju raznih etničkih useljeničkih skupina (Albanaca, Grka, Armenaca i dr). U Castellu su ovi Bokelji i Paštrovčani, poput brojnih svojih sunarodnjaka zavičajem sa šireg područja istočnoga Jadrana, posebno često obitavali u tamošnjim župama S. Pietro di Castello (nazvana prema mletačkoj katedrali, ujedno i najveća župa u Castellu), S. Severo i S. Giovanni Nuovo. U drugim mletačkim predjelima Bokelje i Paštrovčane bilježimo u središnjem predjelu S. Marco (u župama S. Giuliano i S. Moisè), u zapadnom dijelu grada (predjel Dorsoduro, župe S. Baseglio i S. Nicolò dei Mendicoli) te u predjelu S. Polo (istoimena župa). Kada je riječ o poblizem mjestu stanovanja unutar župa, izvori katkada bilježe preciznije lokacije, najčešće povezane s vlasništvom ili blizinom neke tamošnje crkvene ustanove. Tako je, primjerice, trgovac Rade Paštović smješten u kući *appresso S. Joseph* u župi S. Pietro di Castello¹⁰, dočim su Nikola Buća te Stjepan Tartaro i njegova supruga Helena Bojko obitavali u zdanjima u vlasništvu ženskog benediktinskog samostana S. Lorenzo u župi S. Severo.¹¹

Bokeljski i paštrovski trgovci ubrajali su se u elitniji, gospodarski imućniji dio prekojadranskog iseljeničtva. Njihovi su oporučni spisi stoga

⁹ Upravo radi činjenice da su se tijekom ovog razdoblja druga manja bokeljska mjesta nalazila pod kotorskom jurisdikcijom, u izvorima nije zabilježeno izravno bilježenje njihovih naselja kao mjesta podrijetla. Jedini primjer u kojemu se točnije pojašnjava podrijetlo ove skupine iseljenih Bokelja odnosi se na trgovca Stjepana Tartara, zavičajem *de Liesevich teritorio di Cataro* (ASV, NT, b. 1200, br. 150, 5. XI 1514).

¹⁰ ASV, NT, b. 44, br. 419, 15. III 1552.

¹¹ ASV, NT, b. 413, br. 355, 13. IV 1557; NT, b. 1200, br. 150, 5. XI 1514; NT, b. 190, br. 225, 7. III 1530. Zanimljivo je da se Helena Bojko nekoliko godina kasnije bilježi i kao stanovnica predjela S. Polo, a kuća se nalazi u vlasništvu krojačkog majstora Rade iz Zete (NT, b. 1084, br. 196, 14. IX 1534).

prvorazredan izvor o opsegu i dometima njihova poslovanja, poslovnim sudrugovima i kapitalu, ali i o materijalnoj kulturi i društvenom statusu koji je bio uvjetovan razinom njihove imućnosti. Oporučni navodi ukazuju na iznimno velike gospodarske mogućnosti ove skupine trgovačkih poduzetnika. Novčani iznosi koji se podijeljuju članovima obitelji i rodbine, prijateljima i duhovnim osobama te vjerskim ustanovama u Mlecima i domovini, iznimno su veliki i odskaču od prosjeka ostalih pripadnika iseljeničke zajednice sa istočnojadranske obale. Bokeljski i paštrovski trgovci u Mlecima su posjedovali vlastite kuće, terene i prodajna mjesta, a nerijetko su dobit ulagali u zemljišne posjede na mletačkoj terrafermi (u Venetu). Raščlamba nekoliko konkretnih oporučnih podataka to nam zorno potvrđuje. Primjerice, iz dviju oporuka Rade Paštovića saznajemo za njegove posjede u domovini (Budva i Paštovići), za terene i posjede u mjestu Ponte di Brenta u današnjoj Padovanskoj provinciji¹², kuću u Mlecima (nedaleko od crkve S. Domenico), kao i za posjedovanje značajnih novčanih sredstava.¹³ Zemljišne posjede u predjelu Roncha (Ronchi) kraj mjesta Piombino Dese (Padovanska pokrajina) imao je imućni kotorski trgovac i poduzetnik Damjan Lovo. Posjed je iznosio znatnih 17,5 kampa, a uključivao je kuću, gospodarske zgrade, mlin, bunare te druge pridružene agrarne površine.¹⁴ Već spominjani Stjepan Tartaro iz Lješevića može se smatrati jednim od najimućnijih trgovaca i poduzetnika zavičajem s istočne obale Jadrana u Mlecima tijekom prve polovice XV stoljeća. Brojne ostavštine članovima obitelji, prijateljima i poznanicima u zavičaju i u Mlecima, kao i darivanje crkvenih istanava, otkrivaju nam osobu iznimno velikih gospodarskih mogućnosti. Tartarove oporuke potvrđuju da je raspolagao sa više tisuća dukata kapitala koji je ulagao u nove trgovačke poslove i u nekretnine u Venetu. Na području naselja Ponte di Brenta posjedovao je velik zemljišni posjed (oranice, vinogradi, maslinici) koji je davao u najam tamošnjim obrađivačima, a u samim je Mlecima imao svoje stalno prodajno mjesto.¹⁵ Stjepanova je supruga Helena Bojko (*Boico*), razvidno je iz njezinih oporučnih spisa, nastavila uspješnu poduzetničku aktivnost pokojnoga supruga. Novčani kapital kojime raspolaže velik je, a njegova ukupna

¹² Padovanska pokrajina područje je u kojemu se bilježi najveća koncentracija zemljoposjeda iseljenika sa istočnog Jadrana. Prednjače naselja Ponte di Brenta i Piove di Sacco, a od ostalih se lokaliteta spominju mjesta Arzergrande, Monselice, Montagnada, Piombino Dese i Solesin. Usporedi: L. Čoralić, Hrvati na mletačkoj terrafermi (15-16. st), *Zbornik Mirjane Gross (u povodu 75. rođendana)*, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1999, str. 68.

¹³ ASV, NT, b. 44, br. 423, 2. IX 1532; NT, b. 44, br. 419, 15. III 1552.

¹⁴ O imućnosti Damjana Lova svjedoči i podatak da je miraz njegove žene iznosio znatnih 500 dukata (ASV, NT, b. 209, br. 153, 1. V 1556).

¹⁵ ASV, NT, b. 879, br. 311, 28. IV 1505; NT, b. 1200, br. 150, 5. XI 1514; NT, b. 742, br. 58, 18. VII 1513; NT, b. 968, br. 442, 15. VIII 1519.

vrijednost iznosi (prema podacima iskazanima podijeljivanjem legata) preko tisuću dukata. Zemljišni posjed u Ponte di Brenta i dalje je zadržala u svojem vlasništvu, upravljajući njime i ubirući prihode koji zasigurno nisu bili mali. U Mlecima posjeduje pokretnu imovinu, dijelom nasljeđenu tijekom dugogodišnjeg zajedničkog života sa suprugom Stjepanom, a dijelom stečenu vlastitim ulaganjem. Na jednom od najfrekventnijih mjesta mletačkog trgovačkog života, u četvrti zvanoj Beccaria, kupila je pravo na držanje prodajnog mjesta (*bancha*), prihode kojega jednim dijelom namijenjuje samostanu S. Lorenzo. Poslovanje je proširila i na trgovačke poslove sa Flandrijom, koje su u njeno ime obavljali trgovac (*bazarioto*) i pomorac (*navigante*) Aleksije iz Paštovića i Helenin rođak Luka, također podrijetlom s područja nekadašnje paštrovske općine.¹⁶ Na krajnjem zapadnom rubu Mletaka (Dorsoduro) obitavao je kotorski trgovac voćem Damjan Mihovilov. On je posjedovao kuću na otoku Giudecca (smještenom nasuprot toga predjela), dočim je u župi svojega obitavanja i djelovanja bio vlasnikom *bottega di frutaria*, koju je oporučno namijenio svom nećaku i pomoćniku u trgovini Bernardu.¹⁷

Obiteljske i prijateljske veze bokeljskih i paštrovskih trgovaca

Osnovne krugove svakodnevnog života bokeljskih i paštrovskih trgovaca u Mlecima, poglavito onih koji su ondje bili trajno nastanjeni – činile su njihove obitelji, rodbina, prijatelji i poznanici. Raščlamba oporučnih podataka, kao glavnog vrela za odgovor na ovo istraživačko pitanje, zorno pokazuje kako se većina trgovaca nalazila u braku (razlog tome je i pisanje oporuka u zrelijoj ili starijoj životnoj dobi). Podaci o podrijetlu njihovih supruga najčešće su vrlo oskudni te ga najčešće nije moguće podrobnije utvrditi. Ipak, na osnovu podataka o imenima (slavenskim) supruga bokeljskih i paštrovskih trgovaca, saznajemo da je također riječ o iseljenicama sa istočne obale Jadrana, najvjerojatnije sa područja Boke, Paštovića ili njihove bliže okolice. Tako je, primjerice, trgovac Rade Paštović u svom prvom braku bio oženjen za slavensku iseljenicu Stanu (oporuka iz 1532. godine), dočim se u drugoj oporuci, pisanoj trideset godina kasnije, kao njegova druga supruga bilježi Janka.¹⁸ Kotorskoga je podrijetla Helena Bojko, supruga poduzetnog trgovca Tartara¹⁹, a nedvojbene je istočnojadranska obala zavičaj iz kojega je potekla Rada, supruga Dominika Jakovljevog, trgovca voćem iz Herceg-Novog.²⁰

¹⁶ ASV, NT, b. 391, br. 280, 2. V 1525; NT, b. 190, br. 225, 7. III 1530; NT, b. 1084, br. 196, 14. IX 1534.

¹⁷ ASV, NT, b. 1224, br. 48, 27. IX 1551.

¹⁸ ASV, NT, b. 44, br. 423, 2. IX 1532; NT, b. 44, br. 419, 15. III 1552.

¹⁹ ASV, NT, b. 1084, br. 196, 14. IX 1534.

²⁰ ASV, NT, b. 100, br. 54, 24. IV 1564.

Legati bokeljskih i paštrovskih trgovaca upućeni najbližim članovima obitelji ne pokazuju veća odstupanja u odnosu na istovrsne pokazatelje izražene prigodom izricanja posljednje volje drugih pripadnika iseljeničke zajednice. Supruge (često uz odredbu obdržavanja udovištva) i djeca (poglavito sinovi) najčešći su izvršitelji posljednjih oporučiteljevih odredbi te ujedno i glavni nasljednici njihovih sveukupnih dobara. Dodatnim oporučnim odredbama suprugama se jamči iznos njihova miraza, dok se neudatim kćerima unaprijed određuju novčane svote ili predmeti koje će one kao miraz ponijeti u svoj brak. Članovima obitelji namijenjuju se određene novčane svote, pojedini predmeti iz oporučiteljeve pokretne imovine, ali i nekretnine (kuće, posjedi) stečene višegodišnjim ulaganjem kapitala u stabilan posjed u Mlecima ili diljem terraferme. U pravilu je riječ o većim novčanim svotama te brojnijim i vrijednijim predmetima, što je dodatan dokaz da ovu skupinu oporučitelja možemo držati gospodarski imućnijim dijelom brojčano snažne i društvenim statusom ugledne zajednice istočnojadranskih iseljenika.²¹

Čest spomen sunarodnjaka u oporukama bokeljskih i paštrovskih trgovaca svjedoči o njihovoj trajnoj prožetosti s životom iseljene zajednice. Iseljenici iz raznih krajeva i gradova duž istočne obale Jadrana susreću se u njihovim oporukama kao izvršitelji, svjedoci prilikom sastavljanja i ovjere oporuka, obdarenici dijelom oporučiteljeve imovine te kao poslovni sudrugovi od kojih se vrše određena potraživanja ili naplate. Niz konkretnih primjera to zorno potvrđuje. Spomen sunarodnjaka zabilježen je i prigodom imenovanja izvršitelja oporučiteljeve posljednje volje. Tako je, primjerice, Nikola sa poluotoka Luštica izvršitelj oporuke pomorsko-trgovačkog poduzetnika Rade iz Paštovića, a istu obvezu u oporuci Nikole Buće preuzima Pavao Šibenčanin, dominikanac u uglednom mletačkom samostanu SS. Giovanni e Paolo.²² U jednoj od oporuka Helene Bojko izvršitelj je (uz nekoliko Mlečana) paštrovski iseljenik Aleksije, dok se u spisu posljednje volje kotorskog trgovca suknom Alegreta kao *commissarii* bilježe njegovi nećaci – Ivan s područja Neretve (*de Narenta*) i Marija iz Dubrovnika.²³ U jednom primjeru bilježimo dalmatinskog svećenika kao svjedoka pri sastavljanju oporuke.

²¹ O imućnom statusu većine trgovaca svjedoče potanko opisani legati u njihovim oporukama. Tako, primjerice, Stjepan Tartaro svoj posjed u Padovanskoj nizini ostavlja supruzi Heleni i nećaku Ivici (ASV, NT, b. 1200, br. 150, 5. XI 1514). Glavna nasljednica sveukupne imovine trgovca Mihovila iz Kotora je njegova supruga Katarina, kojoj se ujedno mora isplatiti i 300 dukata njezina miraza (NT, b. 272, br. 778, 22. IV 1511), a u oporuci Rade Paštovića novčanim se svotama i pokretnom imovinom (odjeća, ukrasi, posude) obdaruju njegovi brojni rođaci: nećakinje Katarina (25 dukata) i Milica (50 dukata), nećaci Ivan i Tomica (po 50 dukata), zet Luka (50 dukata) i dr. (NT, b. 44, br. 419, 15. III 1552). Oporučnom odredbom Gracioze, kćeri spomenutoga trgovca Damjana Lova, sva se njezina imovina ostavlja majci Lukreciji (NT, b. 209, br. 247, 21. XII 1554).

²² ASV, NT, b. 44, br. 419, 15. III 1552; NT, b. 413, br. 355, 13. IV 1557.

²³ ASV, NT, b. 1084, br. 196, 14. IX 1534; NT, b. 734, br. 41, 16. V 1495.

Riječ je o oporučnom spisu Isabete, supruge kotorskoga trgovca Ivana, a kao svjedok je potpisan Jerolim iz Šibenika, svećenik u crkvi S. Severo u predjelu Castello.²⁴ Prijatelji i poznanici iz raznih dijelova istočnojadranske obale obdareni su dijelom legata bokeljskih i paštrovskih trgovaca u Mlecima. Tako, primjerice, Rade Paštrović u oporuci iz 1532. godine ostavlja Poloniji iz Budve dvadeset dukata *per suo maridar come monachar*, a Nikola Buća izvršitelja svoje oporuke, šibenskog dominikanca Pavla, obdaruje skromnom svotom od jednog dukata.²⁵ U oporuci Helene Bojko nekoliko se puta bilježi Aleksije Paštrović, a u primjeru oporuke napisane 1530. godine obdaruje se svotom u iznosu od deset dukata.²⁶ U domovima imućnijih trgovaca zabilježena je i njihova kućna posluga, vrlo često zavičajem sa istočne jadranske obale. Uglavnom je riječ o ženama, a prema oporučnim navodima redovito im se ostavlja manja novčana svota.²⁷

Bokeljski i paštrovski trgovci u Mlecima ponekad su zabilježeni i u oporukama koje su pisali drugi pripadnici iseljeničke zajednice (kao izvršitelji njihovih oporučnih odredbi). Tako je, primjerice, *bazariotus* Luka iz Paštrovića, stanovnik predjela Castello (župa S. Antonin), jedan od izvršitelja oporuke svojega sunarodnjaka Damjana Alegretovog iz Paštrovića, paruna broda i privremenog stanovnika Šibenika.²⁸ Trgovac Petar Pavlov iz Kotora (žitelj Castella, pored dominikanske bazilike) osoba je najvećega povjerenja Rade Lješevića (*Lesevich*) iz Kotora, a istu funkciju obavlja i trgovac suknom Gašpar Ivanov iz Kotora, *commissario* u oporučnom spisu kotorskoga iseljenika Stjepana Milevića.²⁹

Sveukupno ocijenjujući podatke o vezama bokeljskih i paštrovskih trgovaca s pripadnicima iseljeničke zajednice zavičajem sa šireg područja istočnojadranske obale možemo primjetiti kako je riječ o kontinuiranim i intenzivnim oblicima komunikacije. Bokelji i Paštrovčani su, o tome pretходna vrela nedvojbeno svjedoče, predstavljali sastavni dio brojčano snažne i u Mlecima prepoznatljive iseljeničke zajednice "Skjavuna", unutar nje su ostvarivali najveći dio svojih poslovnih i prijateljskih veza, a svojom su go-

²⁴ ASV, NT, b. 1084, br. 193, 26. VII 1556.

²⁵ ASV, NT, b. 44, br. 423, 2. IX 1532; NT, b. 413, br. 355, 13. IV 1557.

²⁶ ASV, NT, b. 190, br. 225, 7. III 1530.

²⁷ U svojoj oporuci iz 1514. godine Stjepan Tartaro spominje čak tri osobe koje su u njegovoj kući imale status kućne posluge. Služavki (*massara*) Luciji ostavlja pet dukata (uz pripadajuću plaću), *servi* Benedikti pedeset dukata i jedan krevet, a doilji Mariji iz Šibenika dariva četiri dukata (ASV, NT, b. 1200, br. 150, 5. XI 1514). Služavku po imenu Katarina (iz Šibenika) bilježi i oporučni spis Tartarove supruge Helene, a dariva joj se pet dukata (NT, b. 742, br. 58, 18. VII 1513). Slavenskoga je podrijetla zasigurno i Rada, služavka u domu kotorskoga trgovca Ivana. Njoj se oporučnim legatom Ivanove supruge Isabete poklanja deset dukata (NT, b. 1084, br. 193, 26. VII 1556).

²⁸ ASV, NT, b. 1984, br. 208, 24. II 1505.

²⁹ ASV, NT, b. 655, br. 561, 19. VIII 1557; NT, b. 578, br. 325, 20. VIII 1542.

spodarskom snagom pridonosili njezinu ugledu u kontekstu ostalih useljeničkih skupina u gradu na lagunama.

Vjerski život. Odnosi s mletačkim crkvama i duhovnim osobama

Trgovci iz Boke i Paštovića u Mlecima su svojim vjerskim životom, kao i odnosom spram tamošnjih crkvenih ustanova i duhovnih osoba, u cijelosti slijedili običaje svih onovremenih žitelja grada na lagunama. Podaci o tome sadržani su u dijelu njihovih oporuka koji govore o odabiru posljednjeg počivališta, vrstama i broju misa zadušnica, svećenicima koji obavljaju službu Božju pri posljednjem ispraćaju, zavjetima hodočašća te darivanju crkvenih ustanova i duhovnih osoba. Podaci o odabiru mjesta pokopa u grobnicama mletačkih crkava sadržani su poglavito u oporukama onih trgovaca koji su bili trajno (ili dugi niz godina) nastanjeni u Mlecima. Sukladno predjelu njihova prebivanja (Castello), grobnice u tamošnjim župama najčešće su mjesto koje bokeljski i paštrovski oporučitelji odabiru za svoje posljednje počivalište. Prednjače grobnice u uglednim mletačkim franjevačkim (S. Francesco della Vigna) i dominikanskim (SS. Giovanni e Paolo) bazilikama, a u primjeru pravoslavnih iseljenika redovito je to crkva S. Biagio.³⁰ Kada je riječ o grobnicama u drugim dijelovima Mletaka, nešto se učestalije kao mjesto pokopa bokeljskih i paštrovskih trgovaca bilježe crkve u predjelu Dorsoduro, području unutar kojega su (u tamošnjim župama) i obitali dotični oporučitelji. Također, u potonjim je primjerima redovito zabilježeno pobliže mjesto ukupa – grobnica bratovštine kojoj su oporučitelji pripadali.³¹

Crkve odabrane za sahranu oporučitelja najčešće su i mjesto održavanja misa zadušnica u spomen na pokojnika i njegove pretke, pri čemu se katkada izrijeком određuje novčana svota koja će se dotičnoj crkvenoj ustanovi darovati za pogrebne troškove (poglavito za podizanje grobnice - *pro sepultura*) i služenje misa. Primjerice, trgovac Rade Paštović određuje da se neposredno prije njegova pokopa održi pedeset zadušnica u crkvi S. Biagio; neodređeni broj misa u crkvi S. Severo bilježi oporučni spis Nikole Buća,

³⁰ Franjevačku crkvu odabire za svoje posljednje počivalište Damjan Lovo iz Kotora, napominjući da su ondje sahranjeni i posmrtni ostatci njegove djece (ASV, NT, b. 209, br. 153, 1. V 1556), a bazilika SS. Giovanni e Paolo pola je stoljeća toga bila prije mjesto pokopa obitelji drugog kotorskog trgovca po imenu Damjan (NT, b. 958, br. 258, 18. V 1508). Trgovac Rade Paštović u obje svoje oporuke određuje da se njegovi zemni ostatci pokopaju u grobnicama pravoslavnih vjernika u crkvi S. Biagio (NT, b. 44, br. 423, 2. IX 1532; b. 44, br. 419, 15. III 1552).

³¹ Damianus condam Michael de Cataro frutariol de S. Nicolò: ... sepolto in arche della Scuola della Madonna de S. Nicolò della qual son fratello (ASV, NT, b. 1224, br. 48, 27. IX 1551); Domenico de Castel Nuovo frutariol de S. Baseglio: ... sepolto a S. Sebastian con la Scuola nell'qual son ingresso quel anno (NT, b. 100, br. 54, 24. IV 1564).

dočim se u oporukama Damjana Lovo i njegove kćeri Gracioze izrijekom određuju novčani iznosi za mise koje se imaju održati u crkvi S. Francesco della Vigna.³²

Odredbe koje se odnose na darivanje vjerskih ustanova u Mlecima također bitnije ne odudaraju od uobičajenih želja većine onodobnih prekojadranskih iseljenika. Najčešće se stoga obdaruju crkve, samostani i hospitali smješteni u neposrednoj blizini prebivanja oporučitelja (Castello, Dorsoduro), ali se ponekad darivaju i crkvene ustanove smještene na mletačkom otočju ili u nekom drugom gradu na mletačkom državnom teritoriju. Neki od ovih legata upućeni su uz obvezu služenja misa zadušnica u spomen na oporučitelja, a katkada se navodi namjena darovanog novca (za gradnju i uređenje crkve – *pro fabrica*). Primjerice, Rade Paštrović dominikanskim redovnicima poklanja pola svoje kuće u Mlecima (smještene u blizini dominikanskoga samostana), a uz uvjet da se ondje redovito drži jedna *mansionaria* u spomen na pokojnoga oporučitelja.³³ Crkvi S. Basegio u predjelu Dorsoduro ostavlja (bez navođenja posebnih obveza) pedeset škuda novljanski trgovac voćem Dominik (isti poklanja i po pola dukata mletačkim ubožiteljima)³⁴, a Vicka, kći kotorskoga trgovca suknom Aleksandra, dariva crkvene ustanove izvan Mletaka: crkvi S. Eufemia na Giudecci poklanja tkaninu za izradbu prekrivača Gospina kipa na tamošnjem oltaru S. Sebastiano, a glasovitim svetištu S. Antonio u Padovi ostavlja jedan svijećnjak.³⁵

U sklopu spominjanja i obdarivanja mletačkih vjerskih ustanova važno mjesto pripada i tamošnjim duhovnim osobama. Svećenici mletačkih župnih crkava i redovnici tamošnjih samostana spominju se u oporučnim odredbama bokeljskih i paštrovskih trgovaca kao izvršitelji posljednje oporučiteljeve želje, svjedoci pri ovjeri oporučnog spisa te kao obdarenici dijelom njihove imovine. Prednjače duhovne osobe koje svoju svećeničku službu obnašaju u crkvama Castella, a vrijedno je spomenuti da se među njima katkada bilježe i svećenici podrijetlom sa istočne obale Jadrana (koji su nerijetko članovi oporučiteljeve rodbine), privremeno ili trajno nastanjeni u gradu na lagunama. Njima se, u znak višegodišnjeg prijateljstva i odanosti te kao nadoknada za vršenje službe Božje u spomen na pokojnika, dariva dio oporučiteljeve imovine.³⁶

³² ASV, NT, b. 44, br. 419, 15. III 1552; NT, b. 413, br. 355, 13. IV 1557; NT, b. 209, br. 153, 1. V 1556; NT, b. 209, br. 247, 21. XII 1554.

³³ ASV, NT, b. 44, br. 423, 2. IX 1532.

³⁴ ASV, NT, b. 100, br. 54, 24. IV 1564.

³⁵ ASV, NT, b. 44, br. 387, 27. III 1535.

³⁶ Primjerice, u oporukama Nikole Buće i Isabete, supruge Kotoranina Ivana, kao izvršitelji i svjedoci pri pisanju oporuke zabilježeni su šibenski svećenici i redovnici. Bućina sestra Barbara i nećakinja Brigita redovnice su u samostanu S. Lorenzo te im se ostavlja po pet dukata. (ASV, NT, b. 413, br. 355, 13. IV 1557; NT, b. 1084, br. 193, 26. VII 1556).

Bokeljski i paštrovski trgovci nastanjeni u Mlecima bili su, razvidno je, intenzivno povezani sa tamošnjim crkvenim ustanovama i duhovnim osobama. Primjer koji to možda najizravnije potvrđuje te poradi toga zavrijeđuje i dodatnu istraživačku pozornost odnosi se na supružnike Stjepana Tartara i Helenu Bojko.³⁷ Nekoliko njihovih oporuka i kodicila prava su riznica posvjedočenja o vjerskom životu i duhovnosti iseljenika koji su zavičajem sa istočne obale Jadrana, ali i njihovoj punoj integraciji u novu sredinu. Posebno podroban dio oporučnih spisa Stjepana Tartara odnosi se na njegove veze s crkvenim ustanovama i duhovnim osobama u Mlecima. Prvi takav izrijekom iskazan podatak sadržan je u dijelu oporuke u kojem se određuje posljednje počivalište. U oporuci iz 1505. godine, najranijoj koju posjedujemo, Tartaro za mjesto svoga počivališta odabire grobnicu najpoznatije mletačke dominikanske bazilike SS. Giovanni e Paolo.³⁸ U sljedećem spisu, datiranom 1513. godine, određuje da njegovo tijelo počiva u crkvi *S. Severo davanti altare S. Maria dove voglio sia fatta una archa in terra per ducati 30*.³⁹ Već iduće godine bokeljski oporučitelj mijenja prvotnu odluku te, ostavljajući za troškove grobnice pedeset dukata, iskazuje želju za sahranom u crkvi S. Lorenzo odnosno u njoj pridruženoj kapelici S. Sebastiano.⁴⁰ Naposljetku, posljednjom odredbom iz 1519. godine već se izrijekom spominje grobnica koju je Tartaro dao podići u prije spomenutoj crkvi S. Severo (*in archa S. Marie Maioris qua archa iam cepi*) te se ova crkva, smještena u župi njegova stanovanja, konačno određuje kao mjesto sahrane. U istoj se crkvi, sve do njenog rušenja u XIX stoljeću, nalazila grobnica koja je podsjećala na ostvareni oporučni legat Stjepana Tartara. Zahvaljujući mletačkom istraživaču Antoniju Cicogni, koji je neposredno pred rušenje ove crkve obavio istraživanja tamošnjih nadgrobnih spomenika i prepisao njihov sadržaj, danas nam je poznat nadgrobnii natpis na obiteljskoj grobnici Tartaro:⁴¹

**STEPHANI TARTARI CADAVER HIC IACET QVI HOC SIBI
VIVENS DEDICAVERAT OPVS CONSORTIQ[ue]. NEPOTI AC HA-
EREDIBVS SVIS ANIMAMQ[ue]. DEO HVC REDDITVRIS OSSA.
OBIIT / IIII NONAS / SEPTEMB / M.D.XIX**

*(Ovdje leže posmrtni ostaci Stjepana Tartara koji je ovo djelo još za života posvetio sebi, supruzi, nećaku i svojim baštinicima, koji će ovdje Bogu ostaviti kosti. Umro je 2. rujna 1519).*⁴²

³⁷ Podrobnije usporedi: L. Čoralić, *Iz prošlosti Boke: Stjepan Tartaro*, str. 241-245.

³⁸ ASV, NT, b. 879, br. 311, 28. IV 1505.

³⁹ ASV, NT, b. 742, br. 58, 18. VII 1513.

⁴⁰ *Voglio etiam et ordino chel corpo mio sia sepulto in la giexia de le reverende monache de S. Lorenzo de Venezia overo nella sua giesiola de S. Sebastian in una sepultura per il qual archa et sepultura li lasso et ordeno ducati 50* (ASV, NT, b. 1200, br. 150, 5. XI 1514).

⁴¹ A. Cicogna, *Delle iscrizioni veneziane*, sv. III, Bologna, 1983. (pretpisak izdanja iz 1830), str. 101.

⁴² Lovorka Čoralić – Boris Nikšić, "In memoriam aeternam": nadgrobnii spomenici Hrvata u

Uz određivanje posljednjega počivališta, oporuke Stjepana Tartara sadrže i kraće napomene o pogrebnim običajima. Prigodom posljednjeg ispraćaja sudjelovat će, prema želji oporučitelja, dvadeset dječaka iz sirotišta kojima će se podijeliti (*pro elemosina*) dvadeset solida. U crkvi S. Severo održat će se i mise zadušnice u spomen na pokojnika, a držat će ih Tartarov sunarodnjak – *prete Nicolò di Cataro*.⁴³ Kao i brojni drugi katolički žitelji grada na lagunama, ali i šireg europskog prostora, Tartaro oporučno određuje da se za spas njegove duše hodočasti u neko od glasovitih hodočasničkih stjecišta. Stoga je jedna *bona persona* obvezna, uz uobičajenu nadoknadu, posjetiti Rim i Asiz, kao i glasovito marijansko središte u Loretu, za čiju crkvu (*alla fabrica*) daruje četiri dukata.⁴⁴

Cijeli je niz crkvenih ustanova – crkava i samostana, bratovština i hospitala – spomenutih i obdarivanih u Tartarovim oporukama. Kaptolu crkve S. Severo, odabranoj za mjesto sahrane, ostavlja četiri dukata za sudjelovanje u njegovom posljednjem ispraćaju. Istoj crkvi za njezine potrebe ostavlja i dodatnih trideset dukata, dočim tamošnjem oltaru Blažene Djevice Marije dariva četiri dukata.⁴⁵ Niz se drugih crkava spominje u preostalim Tartarovim oporukama. U oporuci iz 1505. godine, najkraćoj sadržajem, daruje crkvu i samostan S. Lorenzo sa devedeset dukata, dočim samostanu S. Maria delle Grazie, smještenom na istoimenom otočiću u mletačkoj laguni, daruje deset dukata.⁴⁶ Crkva S. Lorenzo spominje se i obdaruje i u oporukama iz 1513. i 1519. godine, a redovito je riječ o iznimno velikim novčanim svotama (300 dukata koji će se podijeliti tijekom iduće tri godine). U dvije oporuke (1513. i 1514. godine) Tartaro obdaruje oltar Svetog Križa u franjevačkoj crkvi (vjerojatno u crkvi S. Francesco della Vigna u predjelu Castello).⁴⁷ Manjim novčanim iznosom (dva dukata) obdaruje se i poznata crkva SS. Cosma e Damiano na otoku Giudecca, dočim se za gradnju (*pro fabrica*) crkve S. Fantino u predjelu S. Marco oporučno ostavlja četiri dukata.⁴⁸

Članstvo i obdarivanje brojnih mletačkih bratovština idući je, vrelima zorno potvrđen dokaz imućnosti i društvenog ugleda Stjepana Tartara. Bratovštini S. Marco, stoljećima jednoj od vodećih bratimskih udruga Mlečana,

Mlecima, *Kolo. Časopis Matice hrvatske*, god. X, br. 1, Zagreb 2000, str. 22-23; L. Čoralić, *Iz prošlosti Boke: Stjepan Tartaro*, str. 242.

⁴³ ASV, NT, b. 742, br. 58, 18. VII 1513; NT, b. 1200, br. 150, 5. XI 1514.

⁴⁴ ASV, NT, b. 879, br. 311, 28. IV 1505; NT, b. 742, br. 58, 18. VII 1513; NT, b. 1200, br. 150, 5. XI 1514. Usporedi i: L. Čoralić, *Iz prošlosti Boke: Stjepan Tartaro*, str. 242-243.

⁴⁵ ASV, NT, b. 742, br. 58, 18. VII 1513; NT, b. 1200, br. 150, 5. XI 1514.

⁴⁶ ASV, NT, b. 879, br. 311, 28. IV 1505.

⁴⁷ ASV, NT, b. 742, br. 58, 18. VII 1513; NT, b. 1200, br. 150, 5. XI 1514. Usporedi i: L. Čoralić, *Iz prošlosti Boke: Stjepan Tartaro*, str. 243.

⁴⁸ Lasso SS. Cosme i Damiani alla Zudeca ducati 2 (ASV, NT, b. 742, br. 58, 18. VII 1513); Item lasso alla fabrica della giesia de S. Fantin ducati 4 (NT, b. 1200, br. 150, 5. XI 1514).

čiji su članovi ponajprije bili mletački patriciji i osobe znatnijih imovnih mogućnosti, ostavlja novčane legate (u više oporuka iznosi variraju od deset do četrdeset dukata) i velike voštanice (*dopiere*) koje će gorjeti u spomen na oporučitelja.⁴⁹ Voštanice i manje novčane svote (između jednog i pet dukata) Tartaro namijenjuje i bratovštini Blažene Djevice Marije u crkvi S. Maria Formosa u Castellu, dočim drugoj tamošnjoj bratovštini – udruzi topnika (*bombardieri*) pod zaštitništvom Sv. Barbare, dariva jedan dukat i dvije voštanice.⁵⁰ Marijanska je i bratovština u nevelikoj crkvi S. Lio u Castellu, a obdarena je u Tartarovoj oporuci voštanicama i manjim svotama (od jedan do pet dukata).⁵¹ Naposljetku, bratovštini S. Marina u istoimenoj crkvi oporučitelj dariva skroman iznos od jednog dukata, dočim uglednoj bratovštini S. Maria della Misericordia ostavlja deset dukata.⁵²

Ubožišta (hospitali) - utočišta ostarjelih, siromašnih, fizički nemoćnih i osamljenih - karitativna su ustanova koja se osniva i djeluje pod patronatom najviše mletačke vlasti, crkvenih i samostanskih ustanova, bratovština te mletačkih plemićkih obitelji. Njihovo darivanje uobičajen je čin, redovit u većini onovremenih oporučnih spisa. Stoga i Stjepan Tartaro, po uzoru na najveći dio svojih sugrađana, spominje i manjim iznosima obdaruje vodeće mletačke hospitale Madonna della Pietà i S. Lazzaro. U istu skupinu legata ubraja se i darivanje "Kristovih siromaha", kojima Tartaro ostavlja četiri dukata.⁵³

Odabir mjesta pokopa Helene Bojko u velikoj mjeri nalikuje oporučnim željama njezinog pokojnog supruga. U svojoj prvoj oporuci iz 1525. godine Helena izražava želju za pokopom u crkvi *S. Severo in archa del condam Stefano mio marido*.⁵⁴ Godine 1530. ta je želja promijenjena iskazivanjem odredbe o mjestu pokopa u crkvi S. Lorenzo⁵⁵, da bi u posljednjoj poznatoj Heleninoj oporuci, datiranoj u 1534. godinu, odredba o mjestu sahrane bila identična onoj iz 1525. godine.⁵⁶ Prilikom sahrane Helena izražava

⁴⁹ Lasso Scuola S. Marci in qual sum 10 ducati e 30 dopiera lire 2,5 l'uno per sepoltura (ASV, NT, b. 742, br. 58, 18. VII 1513); Item lasso a la Scuola de missier S. Marco per accompagnar mi ducati 40 et dopieri 30 de lire 2,5 l'uno (NT, b. 1200, br. 150, 5. XI 1514).

⁵⁰ ASV, NT, b. 879, br. 311, 28. IV 1505; NT, b. 742, br. 58, 18. VII 1513; NT, b. 1200, br. 150, 5. XI 1514. Usporedi i: L. Čoralić, *Iz prošlosti Boke: Stjepan Tartaro*, str. 243-244.

⁵¹ ASV, NT, b. 879, br. 311, 28. IV 1505; NT, b. 742, br. 58, 18. VII 1513; NT, b. 1200, br. 150, 5. XI 1514. Usporedi i: L. Čoralić, *Iz prošlosti Boke: Stjepan Tartaro*, str. 244.

⁵² ASV, NT, b. 879, br. 311, 28. IV 1505; NT, b. 742, br. 58, 18. VII 1513; NT, b. 968, br. 442, 15. VIII 1519.

⁵³ NT, b. 742, br. 58, 18. VII 1513; NT, b. 968, br. 442, 15. VIII 1519. Usporedi i: L. Čoralić, *Iz prošlosti Boke: Stjepan Tartaro*, str. 244-245.

⁵⁴ ASV, NT, b. 391, br. 280, 2. V 1525.

⁵⁵ ASV, NT, b. 190, br. 225, 7. III 1530.

⁵⁶ Il corpo veramente mio voio esse sepulto in S. Severo in l'archa mia dove è sepulto il corpo del mio marido (ASV, NT, b. 1084, br. 196, 14. IX 1534).

želju za odijevanjem u habit redovnica S. Maria dei Servi te za pratnju pripadnica istoga reda namijenjuje četiri solida po svakoj pratiteljici – članici Reda servita.⁵⁷ U sklop odredbi o posljednjem ispraćaju uključene su i Helene odredbe o održavanju misa zadušnica za spas njezine duše, kao i želje da prigodom njezine sahrane nazoči lokalno svećenstvo te da se, kako običaj nalaže, upale svijeće u spomen na pokojnicu na oltaru Blažene Djevice Marije u crkvi S. Severo.⁵⁸

Iako ne u tolikom broju kao u oporuci Stjepana Tartara, oporučni spisi Helene Bojko također bilježe nekoliko sadržajem zapaženih legata mletačkim crkvenim ustanovama. Crkvi S. Severo, posljednjem počivalištu obitelji Tartaro, dariva (prema oporuci iz 1525. godine) pet dukata i osam voštanica, dočim redovnicama trećega reda (Madonna dei Servi) ostavlja po jedan dukat “za spas svoje duše”.⁵⁹ Podrobnije su i sadržajem bogatije odredbe koje se odnose na ženski benediktinski samostan S. Lorenzo, u čijim je kućama obitelj Tartaro i obitavala te s kojima su za života bili povezani brojnim vezama. Spominjući kako je prodajno mjesto na skupoj, trgovački atraktivnoj i zasigurno višestruko isplativoj lokalaciji *alla Becaria* kupljeno dijelom i za samostan S. Lorenzo, Helena određuje da se trećina prihoda redovito isplaćuje rečenom samostanu kojemu će, nakon četrdeset godina, prodajno mjesto pripasti u cijelosti. Obveza samostana i redovnica prema oporučiteljici je da redovito, svakoga Božića, u spomen na pokojnicu, njezinog supruga i ostale pretke, zapale veliku svijetiljku (*cesendelo*) na svom glavnom oltaru.⁶⁰ Naposljetku, kada je riječ o uobičajenom obdarivanju mletačkih nabožnih ustanova, uz hospital Madonna della Pietà, spomenut i u Stjepanovoj opo-

⁵⁷ Item voio esser corpo mio vestito del habito della Madre di Servi et accompagnato delle sorelle del detto ordine con elemosina soldi 4 per cadauna (ASV, NT, b. 1084, br. 196, 14. IX 1534).

⁵⁸ Item voglio che mi siano fatte le messe 150 per l'anima mia. Item lasso al piovane del capitolo che me accompagnava alla mia sepultura soldi 20. Item voglio che siano celebrate messe 50 piccole e una messa grande. Et lasso lire 5 pro una messa. Item lasso che sia argendado uno cesandel ad altare della Madona (ASV, NT, b. 391, br. 280, 2. V 1525); Item voio esser accompagnato il corpo mio alla sepoltura con il capitolo della mia contrada dove mi ritrovo mancher. Item voio sia scosso per li miei commissarii ducati 40 in le mie essequie, cere, messe della Madonna et S. Gregorio et altre messe come meglio parerà alli miei commissarii (NT, b. 1084, br. 196, 14. IX 1534).

⁵⁹ ASV, NT, b. 391, br. 280, 2. V 1525.

⁶⁰ Item voglio che la ditta banca la qual ho comprato a S. Marco in nome del ditto monasterio de S. Lorenzo sia sempre in qual nome et che delli fitti siano dati ducati 5 alle ditte monache de S. Lorenzo per mantener uno cesendelo in giesia de S. Severo e per adorar l'altar grande de S. Lorenzo de cere per le feste de Natal e resto sia dispensato in povere mie parente et del mio marido secondo le sue necessità per anni 40 continui et doppoi finiti anni 40 voglio che detta banca sia del detto monasterio de S. Lorenzo con quela condizione che ogni anno le ditte monache fazano un aniversario per anima mia et del mio marido e tutti li miei morti (ASV, NT, b. 190, br. 225, 7. III 1530).

ruci, Helena izrijeком spominje i obdaruje sa deset dukata hospital *degli Incurabili*, također jedno od najčešće spominjanih i darivanih ubožišta prošlojtekovnih Mletaka.⁶¹

Sveukupno promatrajući, podaci iz oporuka bokeljskih i paštrovskih trgovaca u Mlecima, posebno onih izrazito snažnog imućnog statusa, pokazuju njihovu punu integriranost u tamošnji vjerski život. U njihovim se navodima spominju i legatima obdaruje cijeli niz mletačkih crkava, samostana, bratovština i ubožišta, a razvidna je i učestala komunikacija s tamošnjim duhovnim osobama (svećenicima, redovnicima). Tavki nam konkretni arhivski podaci, posebice zorni pri raščlambi oporučnih spisa Stjepana Tartara i Helene Bojko, u cjelini ukazuju na važnost bokeljskih i paštrovskih trgovaca u Mlecima kao prevažnog sastavnog dijela zajednice iseljenika sa istočne obale Jadrana.

*Povezanost bokeljskih i paštrovskih trgovaca s bratovštinom
Sv. Jurja i Tripuna*

Bokeljski i paštrovski trgovci i poduzetnici činili su – kako je već više puta kazano - uz parune i kapetane brodova najimućniji dio iseljeničke zajednice. Zahvaljujući gospodarskim mogućnostima te profesionalne i društvene skupine prekojadranskoga iseljeničtva bratovština slavenskih iseljenika Sv. Jurja i Tripuna stekla je zapaženo mjesto među sličnim drugim nacionalnim udrugama u gradu na lagunama.⁶² Solidan gospodarski status udruge uglavnom je bio zasnovan na obilnim darovnicama koje su joj upućivali, najčešće oporučnim odredbama, njezini imućni članovi. U tom kontekstu posebno zapaženo mjesto pripada bokeljskim trgovcima u Mlecima. Tragom arhivske građe korištene u ovom istraživanju možemo donijeti nekoliko konkretnih podataka koji to zorno potvrđuju. U prvome primjeru riječ je o oporuci kotorskog trgovačkog poduzetnika Damjana Lovo. Iskazujući želju za pokopom u grobnici franjevačkog samostana u Castellu, Lovo izrijeком zahtjeva da u pratnji prigodom posljednjega ispraćaja njegova tijela sudjeluje i *mia*

⁶¹ ASV, NT, b. 190, br. 225, 7. III 1530; NT, b. 1084, br. 196, 14. IX 1534. Usporedi i: L. Čoralić, *Iz prošlosti Boke: Stjepan Tartaro*, str. 248-249.

⁶² Podrobnije o povijesti bratovštine vidi: Guido Perocco, *Carpaccio nella Scuola di s. Giorgio degli Schiavoni*, Venezia 1964; Isti, *Guida alla Scuola Dalmata dei Santi Giorgio e Trifone (detta San Giorgio degli Schiavoni)*, Venezia 1984; *Le Scuole di Venezia* (a cura di T. Pignatti), Milano, 1981, str. 99-118; L. Čoralić, *Bratovština slavenskih doseljenika sv. Jurja i Tripuna u Veneciji. Izvori, historiografija i mogućnosti istraživanja, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, sv. 27, Zagreb 1994, 43-57; Ista, *Bratovština sv. Jurja i Tripuna u Mlecima u oporukama hrvatskih iseljenika, Croatica Christiana periodica*, god. XVIII, br. 34, Zagreb 1994, str. 79-98; Ista, "Scuola della nation di Schiavoni" - hrvatska bratovština sv. Jurja i Tripuna u Mlecima, *Povijesni prilozi*, god. 18, Zagreb 1999, str. 53-88.

Scuola di San Zorzi di Schiavoni. Damjan je vlasnik posjeda i gospodarskih zgrada u predjelu Roncha (Ronchi) kraj mjesta Piombino Dese (Padovanska provincija). Posjed će prema želji oporučitelja, nakon smrti Damjanove supruge, pripasti u trajno vlasništvo bratovštini Sv. Jurja i Tripuna koja se za uzvrat obvezala održavati spomen na darovatalja misama u crkvi S. Francesco della Vigna⁶³. Uprava udruge je potom posjed rasparcelirala na brojne manje čestice te tijekom idućih stoljeća davala u najam tamošnjim obiteljima⁶⁴. Bratimska udruga iseljenika sa istočnoga Jadrana navodi se i u oporuci često spominjanog trgovca Stjepana Tartaro. On članovima svoje matične udruge ostavlja, kako bi sudjelovali u njegovom pogrebu, deset dukata i 12 voštanica od po četiri libre. Tartaro posjeduje i 144 dukata koji pripadaju bratimskoj riznici te nasljednicima određuje da nakon njegove smrti bratovštini izruče cjelokupnu svotu.⁶⁵ Poput supruga Stjepana, i kotorska plemkinja Helena Bojko dariva bratovštinu svotom od deset dukata, ponavljajući istu odredbu u više napisanih oporuka.⁶⁶ Navedeni podaci, iako se ne odnose na sve bokeljske i paštrovske trgovce (što ne znači nužno da nisu pripadali članstvu bratovštine) također je još jedno dragocjeno i istraživačke pozornosti vrijedno posvjedočenje o uključenosti i povezanosti te skupine iseljenika s bratimskom udrugom koja je u svojem brojnom članstvu okupljala mletačke žitelje zavičajem od Istre do Bara.

Obitelj, posjedi i crkva: oblici povezanosti s domovinom

Brojni iseljenici sa istočne jadranske obale u Mlecima su nalazili novu domovinu, zasnivali obitelji i ondje ostajali do kraja svoga života. Time su, obično, njihove veze s domovinom bile prekidane i svedene na povremene oblike komunikacije. U oporučnim spisima bokeljskih i paštrovskih trgovaca, kao pripadnika imućnijeg i elitnijeg dijela iseljništva, opaža se međutim, da njihov odlazak u novi grad nije značio trajan prekid odnosa sa zavičajem. Nekoliko oporučnih spisa, a mahom je riječ o oporučiteljima koji su tijekom ovoga rada bili već više puta spomenuti, posvjedočuje da njihove veze sa

⁶³ ASV, NT, b. 209, br. 153, 1. V 1556.

⁶⁴ Čestice su 1974. godine prodane zakupnicima posjeda, poglavito brojnim odvjetcima obitelji Sacchetto. Usporedi: Michele Giadrossi, I campi di Piombino Dese, *Scuola Dalmata dei SS. Giorgio e Trifone*, sv. 22, Venezia 1989, str. 9-32.

⁶⁵ ASV, NT, b. 742, br. 58, 18. VII 1513; NT, b. 1200, br. 150, 5. XI 1514; NT, b. 968, br. 442, 15. VIII 1519. Usporedi i: L. Čoralić, *Iz prošlosti Boke: Stjepan Tartaro*, str. 245. Važno je napomenuti da je Stjepan Tartaro obnašao vodeću dužnost u upravi bratovštine – 1508. godine spominje se kao njezin predstojnik (*guardian grande*). Usporedi: G. Perocco, *Carpaccio nella Scuola di S. Giorgio degli Schiavoni*, str. 233.

⁶⁶ ASV, NT, b. 391, br. 280, 2. V 1525; NT, b. 190, br. 225, 7. III 1530; NT, b. 1084, br. 196, 14. IX 1534.

rodnim krajem (čak i nakon više desetljeća odsutnosti), tamošnjim članovima obitelji i crkvenim ustanovama, nikada nisu bile u potpunosti prekinute. Jedan od oporučitelja koji iskazuje najviše odredbi u svezi sa zavičajem paštrovski je trgovac Rade. U oporukama napisanim 1532. i 1552. godine Rade izrijekom spominje svoje posjede u Budvi i Paštrovićima (vinogradi). Ostavlja ih na doživotno korištenje šogorici (*cugnada*) Radoslavi, a nakon njezine smrti vinogradi trebaju pripasti poznatoj budvanskoj crkvi Sv. Marije (*Santa Maria in Punta*), a uz uvjet da se ondje redovito održavaju mise zadušnice u spomen na pokojnog oporučitelja i njegove pretke.⁶⁷ Spominjući, nadalje, neke od svojih rođaka koji i dalje obitavaju u njegovu zavičaju, Rade rođaku Marku Antunu Kostiću oprašta sva potraživanja i izvršiteljima svoje oporuke određuje da mu se nadoknadi plaća za poslove koje je prethodno napravio u korist oporučitelja.⁶⁸ Budvanska crkva Sv. Marije zabilježena je u oporučnom spisu trgovca Nikole Buće. Oporučitelj *alla giesia della Madonna de Budua* namijenjuje deset dukata, a uz uvjet da se ondje održe mise u spomen na oporučitelja. U zavičaju se, prema navodima iz oporuke, nalaze dva Nikolina brata – Toma i Tripun. Njima se ostavlja (Tomi 2/3, a Tripunu 1/3) Nikolini zemljišni posjed, kao i pokretna imovina koju posjeduje u Paštrovićima.⁶⁹ Oporuka bogatog trgovca Stjepana Tartara jedina je u kojoj se ne spominje obdarivanje crkvenih ustanova u rodnom kraju. Ipak, Tartarova oporuka, vrijedan je prilog poznavanju odnosa iseljenika s domovinom, tamošnjim članovima obitelji i rodbinom. Tartaro u svojoj oporuci spominje posjede u Kotoru i kotorskoj okolici (zemljišta i kuća) te ih ostavlja, zajedno sa prihodima, bratu Iliji i nećaku (čijega se imena ne sjeća), sinu njihovog pokojnog brata Nikole. Iliji napominje, da ukoliko dođe do osmanlijske provale, može doći u Mletke zajedno sa svojom obitelji, gdje će mu se za uzdržavanje (ali samo dok traje ratna opasnost) redovito davati 12 stara žita i jedan baril vina godišnje (sa posjeda u Venetu). Iliji ostavlja pedeset dukata i dio svoje odjeće, a njegovoj neudanoj kćeri podijeljuje za miraz dvadeset dukata i dva srebrna pladnja. Šogorici Stanislavi, udovici Nikole, ostavlja deset dukata, dočim Ivana Antuna, drugog Nikolinog sina koji živi na Krfu, obdaruje sa pet *marcella* uz uvjet da u oporučiteljevo ime hodočasti u Asiz.⁷⁰

⁶⁷ Ova je odredba djelomično izmjenjena u Radovoj drugoj oporuci, kada se zemljišni posjedi u Budvi i Paštrovićima namijenjuju oporučiteljevoj drugoj supruzi Janki, a nakon njezine smrti pripadaju spomenutoj budvanskoj crkvi.

⁶⁸ ASV, NT, b. 44, br. 423, 2. IX 1532; NT, b. 44, br. 419, 15. III 1552.

⁶⁹ ASV, NT, b. 413, br. 355, 13. IV 1557.

⁷⁰ ASV, NT, b. 1200, br. 150, 5. XI 1514. Usporedi: L. Čoralić, *Iz prošlosti Boke: Stjepan Tartaro*, str. 238.

Zaključak

Proučavanje prisutnosti i djelovanja bokeljskih i paštrovskih trgovaca u Mlecima sastavni je i značajem iznimno važan dio sveukupne problematike povezanosti istočne i zapadne jadranske obale u prošlosti. Opseg i brojnost izvornih arhivskih vrela, kako iz mletačkih, tako i iz domaćih pismohrana, čine ovu problematiku iznimno zahvalnom za istraživački rad. U ovom prilogu nastojala sam, tragom odabrane građe iz Državnog arhiva u Mlecima (oporučni spisi) ukazati na neka temeljna obilježja iz života i djelovanja trgovaca iz Boke i Paštovića u Mlecima. Obradeni su poglavito oni trgovci kojima je grad na lagunama postao trajnim mjestom boravka. Na osnovi raspoložive građe ukazano je na način njihova bilježenja u mletačkim vrelima, oblike i raznovrsnost poslovanja, mjesta stanovanja i djelovanja, gospodarske mogućnosti, svakodnevni život, obitelj i prijateljske veze, odnos prema mletačkim crkvenim ustanovama i duhovnima osobama, uključenost u bratovštinu Sv. Jurja i Tripuna te povezanost s domovinom. Sveukupna raščlamba zorno pokazuje da su bokeljski i paštrovski trgovci činili elitniji dio zajednice prekojadranskih iseljenika. Zahvaljujući njihovom bogatstvu, društvenom ugledu i donacijama sveukupno se iseljeništvo sa istočne obale Jadrana, a posebno ono s područja Boke kotorske i njezine okolice, držalo posebno cijenjenim i prepoznatljivim među brojnim stranim nacionalnim zajednicama u Mlecima. Svojim darovnicama nacionalnoj bratovštini Sv. Jurja i Tripuna, ali i brojnim mletačkim crkvama i samostanima, ovi su trgovci stoljećima davali zapažene prinose mletačkoj kulturnoj baštini. Naposljetku možemo zaključiti kako je povijest prisutnosti i djelovanja trgovaca sa prostora Boke i Paštovića u Mlecima problematika koja još niti približno nije istražena i iscrpljena te svaki novi prilog poznavanju te teme predstavlja korak više u saznanjima o jednom od najučestalijih oblika komunikacije između dvije susjedne jadranske obale.

Lovorka ČORALIĆ

*TRAGOM OPORUKA BOKELJSKIH I PAŠTROVSKIH TRGOVACA U
MLECIMA (OD KRAJA XV DO KRAJA XVI STOLJEĆA)*

Sažetak

Istraživanje prisutnosti i djelovanja trgovaca i poduzetnika iz Boke kotorske i Paštrovića u Mlecima iznimno je važan dio problematike proučavanja oblika povezanosti između istočne i zapadne jadranske obale u prošlosti. Brojna sačuvana arhivska vrela (posebice iz mletačkih arhiva) čine ovu problematiku vrlo zahvalnom za istraživački rad. U ovom se prilogu nastoji, tragom odabrane građe iz Državnog arhiva u Mlecima (oporučni spisi) ukazati na neka temeljna obilježja iz života i djelovanja bokeljskih i paštrovskih trgovaca u Mlecima. Obrađeni su poglavito oni trgovci kojima je grad na lagunama postao trajno mjesto boravka. Ukazano je na način njihova bilježenja u vrelima, raznovrsnost poslovanja, mjesta stanovanja i djelovanja, gospodarske mogućnosti, svakodnevni život, obitelj i prijateljske veze, odnos prema mletačkim crkvenim ustanovama i duhovnima osobama, uključenost u slavensku bratovštinu Sv. Jurja i Tripuna te na njihovu povezanost s domovinom. Zaključuje se kako su trgovci sa prostora Boke i Paštrovića stoljećima predstavljali – uz kapetane i parune brodova – najelitniji dio iseljeničke zajednice zavičajem sa istočnoga Jadrana.

Ključne riječi: Boka kotorska, Paštrovići, Mleci, Mletačka republika, migracije, rani novi vijek, društvena povijest, crkvena povijest

Ненад ПЕРОШЕВИЋ*

ИЗГРАДЊА И ПОЧЕТАК РАДА ЖЕЉЕЗАРЕ У НИКШИЋУ (1951-1956)

У току двије послеријатне године у Југославији (1945-1947) привредни потенцијали су углавном обновљени и доведени на предратни ниво¹. Послије тога, требало је извући Југославију из привредне заосталости и у наредним деценијама увести је у друштво развијених земаља. Основа за индустријализацију земље била је ниска усљед ратних пустошења и предратне привредне заосталости.² Рјешења Устава ФНРЈ и устава република била су у складу с политиком КПЈ о продужењу револуције. За Партију као водећу снагу у држави настављање револуције било је беспредметно, послије укидања капиталистичке својине и односа, без директивног планирања у области производње, размјене и расподеле, уз конституисање комунистичке авангарде као пресудног чиниоца политичког система и искључивог носиоца власти. Савезним Уставом су предвиђени планирање, експропријација у општем интересу и право контроле приватног сектора, који је био малобројан. У периоду обнове земље постојале су планске смјернице привредних органа и оквирни планови обнове, што је представљало прва искуства у планирању.³

Народна скупштина ФНРЈ усвојила је 28. априла 1947. Закон о петогодишњем плану развита народне привреде ФНРЈ у годинама 1947-1951.⁴ Пошто је донијет у форми закона подразумијевало се обавезно спровођење тога акта.

---

* Аутор је асистент на Филозофском факултету у Никшићу.

¹ Б.Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, Титоград 1987, 183.

² Д.Биланчић, *Историја Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Главни процеси*, Загреб 1979, 113.

³ *Устав Федеративне Народне Републике Југославије*, чл.6, 7, 8, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20; Б.Петрановић, *Историја Југославије 1918-1988*, књ.3, 94; Б.Маровић, н.д, 183; Б.Петрановић, Ч.Штрбац, *Историја Социјалистичке Југославије, документи I*, књ. 2, Београд 1977, док. бр. 130, 133, 134; Б.Петрановић, М.Зечевић, *Југославија 1918-1988. Тематска збирка докумената*, Београд 1988, 860-869.

⁴ *Службени лист ФНРЈ*, бр.36/1947.

План је био израђен по угледу на совјетске петогодишње планове⁵ и у њему је на јасан начин изражена развојна стратегија југословенске привреде.⁶ Њиме је конкретизовано опште схватање о убрзаној индустријализацији и централизованом акумулацији као једином начину за извлачење земље из привредне и културне заосталости. Тежиште плана било је стављено на изградњу тешке индустрије, која је требало да буде темељ развоја свих осталих привредних грана. План је амбициозно предвиђао да се за 5 година мора повећати индустријска производња за пет пута, пољопривредна за један и по пут, а национални доходак од 132.000.000.000 динара у 1939. на 255.000.000.000 у 1951. и тиме премашити предратни доходак за близу два пута. У периоду 1947-1951. требало је инвестирати у привреду 278, 3 милијарде динара и повећати вриједност укупне производње од 116, 5 милијарди у 1939. на 266, 7 милијарди у 1951. години. Индустријска производња требало је да достигне сљедеће индексе: Србија 417%, Хрватска 452%, Словенија 366%, Босна и Херцеговина 1.054%, Македонија 2.633%, а у Црној Гори требало је, како каже Д.Биланцић, „почети ни од чега“. Број квалификованих радника требао је да порасте са 350.000 на 750.000. Било је предвиђено повећање удјела индустријске производње у укупној производњи са 45% у 1939. на 64% у 1951. Уз изградњу тешке индустрије (нарочито црне металургије и индустрије машина), предвиђена је изградња електроиндустрије и електрификација земље, прије свега изградњом хидроцентрала. Предвиђено је да се производња у рудницима усаврши и побољшају услови рада у њима. У занатству је предвиђено подизање вриједности производње и услуга за један и по пут (са 12 милијарди динара из 1939. на 18 милијарди динара у 1951.). Саобраћајним везама требало је повезати територију државе у јединствену привредну цјелину и унаприједити методе и побољшати производњу у свим гранама пољопривреде, извршити одводњавање подводног и мочварног терена, проширити засијане површине итд. Уз побољшање општег стандарда становништва предвиђено је уклањање неравнојерности у економском развоју појединих народних република са посебним акцентом на привредно најзаосталија подручја (Босна и Херцеговина, Македонија и Црна Гора). У индустрији је било предвиђено правилно размјештање нових фабрика у току петогодишњег плана уз максимално

⁵ Први *петогодишњи план* („пјатилетка“) усвојен је у Совјетском Савезу у мају 1929. Постојале су двије варијанте плана тј. минимална (основна) и максимална (оптимална). Усвојена је друга варијанта која је обухватала раздобље од октобра 1928. до септембра 1933, па је њено остварење већ било у току када је план одобрен. Преамбициозно замишљен, њиме се није успјело остварити све предвиђено. Ђ.Бофа, *Повијест Совјетског Савеза*, књ.2, Ријека 1985, 276-290.

⁶ Б.Петрановић, н.д, 94.

искоришћење сировина и природних богатстава у земљи. Такође, планом је требало осигурати и развитак просвјете, уз подизање културног нивоа и здравственог стања становништва.⁷

Закон је овлашћивао народне републике, аутономне јединице и срезове да донесу своје петогодишње планове и да у њма у оквиру општих задатака прописаних савезним планом, а имајући у виду своје специфичне услове, предвиде нове планске циљеве. Поједине републике су, користећи се овим овлашћењем, чак и прошириле привредне задатке.

Без обзира на сарадњу са Совјетским Савезом у погледу снабдијевања наоружањем, Југославија се одлучила за развој сопствене индустрије наоружања, што ће нарочито доћи до изражаја послје сукоба 1948. године.⁸

Извршење плана био је прворазредни задатак КПЈ. Имајући могућности да кроз правно неограничену власт све подреди плану индустријализације и имајући широку подршку маса, власт, односно КПЈ, успјела је остварити мобилизацију рада и средстава каква у Југославији није била остварена ни прије а ни послје овог периода.⁹

Убрзо након доношења првог југословенског петогодишњег плана Народна скупштина Народне Републике Црне Горе донијела је 12. јула 1947. Закон о петогодишњем плану развитка народне привреде Народне Републике Црне Горе у годинама 1947-1951.¹⁰ Говорећи о овом плану пред посланицима Народне скупштине НР Црне Горе, 11. јула 1947, Благо Јовановић, предсједник Владе, на почетку излагања одмах је истакао: „Задаци у Петогодишњем плану нијесу нимало лаки, напротив тешки су, али су реални и остварљиви, и ми можемо бити само поносни што приступамо тако великом дјелу послје двије године од ослобођења. То је несумњиво крупан успјех наше народне власти и резултата досадашњих напора и рада широких народних маса“¹¹

Петогодишњим планом развитка било је предвиђено да се у Црној Гори уради много тога.

План је посветио, полазећи од Општедржавног плана, нарочиту пажњу развоју индустрије и електрификацији републичког и локалног значаја. Било је предвиђено да се у ту сврху инвестира у електрификацију, индустрију и рударство у току 5 година 1.733 милиона динара. Тиме је

⁷ Д.Биланцић, н.д, 114; Б.Петрановић, н.д, 95; Б.Петрановић, Ч.Штрбац, н.д, док.бр.139; Б.Маровић, н.д, 184.

⁸ Б.Петрановић, н.д, 95.

⁹ Д.Биланцић, н.д, 114.

¹⁰ *Службени лист НР Црне Горе*, бр.14/1947.

¹¹ *Петогодишњи план развитка народне привреде НР Црне Горе у годинама 1947-1951*, Цетиње 1947; Ч.Перовић, Н.Илић, *Рад Скупштине Црне Горе 1945-1950*, Титоград 1986, 433.

требало повећати вриједност индустријске производње десет пута, а производњу електричне енергије за дванаест пута у односу на 1946. годину. Требало је да се повећа вриједност индустријске производње у односу на једног становника од 226 динара у 1946. на 2.175 динара у 1951. години.

Осим подизања нових електричних централа савезног значаја предвиђено је било и подизање електричних централа републичког и локалног значаја и изградња мреже далековода у дужини од 340 км, са потребним трансформаторским станицама и локалном разводном мрежом, што би омогућило снабдијевање електричном енергијом индустрије, занатства, градова и електрификацију села.

Пошто предратне индустрије скоро да није ни било у Црној Гори, планом је предвиђено подизање нових грана индустрије и увођење нових производа: текстила, коже, ватросталног материјала, прерађеног воћа, млијека и меса, терпентина и калофонијума, уљаних и земљаних боја. Уз изградњу нових фабрика, требало је преоријентисати старе фабрике на електрични погон и повећати им производњу. Предвиђено је било да лака индустрија заузме највећи дио индустријског корпуса, имајући у виду да ће индустрија савезног значаја производити у већем обиму средства за производњу. У области рударства предвиђено је било обављање истражних радова на проналажењу наслага угља, олова, цинка, боксита, азбеста и других руда. У областима тешке индустрије, на бази коришћења бијелих боксита, предвиђена је изградња фабрике ватросталног материјала.¹²

Догађаји из 1948. и жестоки политички и економски притисак Совјетског Савеза и земаља тзв. „Источног лагера“ на Југославију наметнули су промјену стратегије привредног развоја земље. Неповољна стратешка локација тадашњих жељезара, изузев Зенице, са војно-стратешке тачке гледишта наметала је потребу изградње једног таквог објекта црне металургије у унутрашњости земље¹³, са производном оријентацијом на квалитетне челике. Рјешењем Владе ФНРЈ од 16. децембра 1950. основана је Жељезара у Никшићу као државно привредно предузеће општег државног значаја.¹⁴ Одлука о њеној градњи донесена је након процјене да се ради о повољној локацији гледано са економског и војностратешког становишта као што су: релативно повољни саобраћајни услови у односу на друге локације у Црној Гори, с обзиром на постојање жељезничке пруге Билећа-Никшић-Титоград, особито мала удаљеност од будућег извора снабдијевања електричном енергијом - ХЕ

¹² Исто, 39; Исто, 451.

¹³ Д.Ђоковић, *Привреда Никшића (1945-1982)*, зборник радова Никшић у предратном револуционарном покрету и НОР-у, Никшић 1983, 499.

¹⁴ *Жељезара Никшић 1956-1996*, (монографија), Никшић 1996, 3-4.

Горња Зета, постојање извјесне инфраструктуре, удаљеност од источних и сјеверних граница земље итд.¹⁵

Изградња Жељезаре је почела фебруара 1951. на мјесту званом Рудо Поље, на површини од 68 хектара. Копање темеља било је веома отежано због тврдог терена. Сви радови су се морали изводити ручно, уз претходно мињање, иако је дубина ископа била 5 метара. Почело се са припремним радовима који су обухватили подизање насеља за смјештај радника, изградњу приступних путева и планирање терена. Квалификоване и неквалификоване радне снаге било је веома мало, па су за ове почетне земљане радове ангажоване омладинске и фронтоске радне бригаде.¹⁶ Недостатак радне снаге, не само по питању изградње Жељезаре, већ и за друге објекте у републици, био је толики да се на сједници Владе постављало питање о могућности завршетка послова у Црној Гори и на самој жељезари. Колики се значај придавао изградњи жељезаре најбоље свједоче ријечи председника Владе Блажа Јовановића: „Подвлачим да Жељезара треба да се, без обзира на све тешкоће, ради. Радна снага је и овђе у питању; јер као што видимо не иду људи радо да раде тамо? Објекат је врло озбиљан и стоји то да се ни на једном објекту у земљи не троши 3 милиона дневно као на овом.“¹⁷

Изградња свих грађевинских објеката повјерена је грађевинском предузећу „Црна Гора“, које је формирано рјешењем Владе НР Црне Горе 4. фебруара 1949. Прво је почела изградња темеља Тешке ваљацице, а крајем јуна 1951. почело се са изградњом другог грађевинског објекта - хале Хладне ваљацице. Послије је редом настављена изградња осталих хала тако да је већина њих била под кровом крајем 1953. године. Под теретом неуобичајено великог снијега, који је нападао за само два дана, у априлу 1954. срушио се дио кровова хала Топлих ваљацица, Хладне ваљацице и Централног магацина (око 30% до тада постављених кровова). Разлог за овај пропуст (срећом без људских жртава) био је у томе да је, у складу са југословенским стандардом, за снијег рачунато оптерећење од 75 kg/m², а у моменту рушења оптерећење је премашивало 200 kg/m².¹⁸

Изградња тако великог објекта у Никшићу привукла је не само велики број радне снаге, већ и пажњу многих група и појединаца који су жељели да виде и обиђу градилиште Жељезаре. Нарочито су школе

¹⁵ Д.Ђоковић, н.д, 499.

¹⁶ *Жељезара Никшић 1956-1996*, (монографија), 3-4.

¹⁷ Ј.Р.Бојовић, *Записници са сједница Владе Народне Републике Црне Горе 1945-1951*, Подгорица 1994. Записник бр.86 вођен на VI сједници Владе НР Црне Горе одржане у Титограду, 9.XI 1951, 280.

¹⁸ *Жељезара Никшић 1956-1996*, (монографија), 3-4; Државни архив Црне Горе Архивско одјељење Никшић (у даљем тексту: ДАЦГ.АОН), Из евиденције регистратура АОН.

из града и околине предњачиле у довођењу дјече на градилиште, па је Жељезарино руководство 29. септембра 1953. донијело забрану посјета градилишту осим у случају његовог одобрења. Тиме се жељела избјећи опасност од повреда на градилишту у жеку грађевинских радова.¹⁹

Чим је донесена одлука о градњи Жељезаре и када се почело са њеном изградњом уочено је да ће јој недостајати велики број квалификованог особља. Настојало се, одмах на почетку, да се тај проблем што боље ријеша слањем људи на стручно усавшавање у друга мјеста, као и слањем ђака у школе у којима би стекли потребна знања за рад. Већ у новембру 1951. Жељезара је у Славонском Броду имала своје ученике-стипендисте (4 ученика за I годину и 29 ученика за II годину), док су 3 ученика отпала јер су из практичне наставе остварила недовољан успјех.²⁰

Током 1950. и 1951. године стручна обука људи за потребе Жељезаре је вршена у више видова:²¹

- Слање људи без икакве школе да се обучавају за металуршки занат;
- Слање људи у индустријске школе;
- Слање ђака, који су завршили индустријске школе, у Жељезару на праксу;
- Слање инжењера и техничара на специјализацију;
- Давање стипендија студентима за металуршке и машинске гране; и,
- Упућивање људи у иностранство на специјализацију.

Ипак, и поред уложеног напора, током 1950. и 1951. на обуку су послани кадрови без неког одређеног плана. Било је одлучено да 1.200 људи са радним искуством буде послато на обучавање, а остале је требало обучавати у Никшићу. Било је јасно да ће се питање кадрова тешко ријешити, између осталог и због тога што су и друге југословенске жељезаре имале потребу за већим бројем кадрова.²² И у наредним годинама ово је био један од приоритетних задатака Жељезаре „Борис Кидрич“ у Никшићу.²³ Посебан проблем у оспособљавању кадрова представљала је чињеница да је требало оспособити кадрове за скоро ком-

¹⁹ ДАЦГ.АОН, ф. Градски народни одбор Никшић, кут. ХLI, Жељезара „Борис Кидрич“ - Народном одбору градске општине, 29. IX 1953, док.бр. 236.

²⁰ ДАЦГ.АОН, ф. Градски народни одбор Никшић, кут.LXC, Индустријска школа при предузећу „Ђуро Ђаковић“, 20. XI 1951, б.бр.док.

²¹ ДАЦГ.АОН, ф. Градски народни одбор Никшић, кут.LXXXI, Записник са 25 редовне сједнице Савјета за привреду Народног одбора града Никшића, 1. VII 1954, б.бр.док. Исто.

²² Исто.

²³ Од априла 1953. године Жељезара носи назив Жељезара „Борис Кидрич“-Никшић. ДАЦГ.АОН, Из евиденције регистратура АОН.

плетна одјељења, односно за комплетну фабрику одједном, због чега се требао припремити велики број људи. То оспособљавање се морало организовати у друга предузећа јер је Жељезара била фабрика у изградњи. Обука се изводила у више мјеста па је то отежавало контролу над радом појединаца, њиховом дисциплином током обуке и напредовањем у учењу. Оспособљавање кадрова од 1951. године до (и са) 1954. године вршило се на више начина:²⁴

1. Слање радника у друге жељезаре, гдје се вршила обука за металуршке занате: ваљаче, топионичаре и сл. На изучавање ових заната углавном су слати млађи људи са регулисаном војном обавезом;

2. Слање ђака у индустријске школе и школе ученика у привреди гдје се изучавају занати: електро-механички, браварски, машинбраварски, металостругарски, електричарски и други;

3. Слање на праксу свршених ђака индустријских школа, који се кроз практичан рад оспособљавају у разним предузећима по својим струкама;

4. Слање на праксу у поједина предузећа свршених инжењера и техничара, било да се ради о ранијим стипендистима или о оним који су се запослили у Жељезари послје завршене средње техничке школе или факултета;

5. Давање стипендија студентима и ђацима Средње техничке школе; и

6. Упућивање на специјализацију у иностранство појединих радника, техничара и инжењера који се истичу у раду на свом стручном усавршавању.

Сваки од ових начина имао је своје специфичности и недостатке.²⁵ Један од проблема првог начина био је у томе што су радници који су обучавани на појединим радним мјестима у металуршким погонима само посматрали процес, а неријетко су обављали физичке послове умјесто практичног рада. То се углавном дешавало у сљедећим предузећима: Жељезари Зеница, Жељезари Јесенице, Жељезари Смедерево и Жељезари Равне. Основни недостатак другог начина оспособљавања кадрова био је тај што нијесу одабрани увијек најбољи ђаци, већ је било прилично понављача и искључених ђака. Највише ђака је послато у индустријске школе у Железнику, Смедеревској Паланци, Загребу, Славонском Броду, док су ученици у привреди били у Никшићу, Пљевљима, Титограду, Новом Саду и Зеници (тек од 1954). Највећа потешкоћа у погледу обучавања свршених ђака индустријских школа и школа ученика

²⁴ ДАЦГ.АОН, ф. Градски народни одбор Никшић, кут. LXXXI, несрећена грађа из 1954.

²⁵ Исто.

у привреди била је у томе што се ученици послије завршетка школовања нијесу увијек могли укуључити у рад у предузећу ради стицања праксе. Због тога су ученици који су завршили индустријске школе стицали праксу у 23 разна већа и мања предузећа широм земље. Поједина предузећа су примила и већи број ових практиканата (Железник – 20, Славонски Брод – 18, „Раде Кончар“ у Загребу – 23, Смедеревска Паланка – 30 итд.), а у 10 предузећа био је по један практикант. Што се тиче начина обучавања кадрова методом слања на праксу инжењера и техничара, ту није било већих проблема, осим да их је требао послати већи број. Приликом оспособљавања кадрова кроз давање стипендија студентима и ђацима није се вршио добар избор стипендиста, па се то одразило на слаб успјех и споро завршавање студија (слаб успјех су имали ученици Средње техничке школе у Зеници). Од средњошколаца стипендирано је само 5 ученика СТШ у Зеници. Специјализација техничко-инжењерског кадра у иностранству обухватала је мали број лица и специјализација је временски кратко трајала (од 3 до 6 мјесеци). Од Завода за привредно планирање прописивано је колико лица треба послати на специјализацију у иностранству, тако да то није зависило од руководства Жељезаре. Број кадрова на обуци у 1954. години био је сљедећи: студенти – 26, техничари на пракси – 10, техничари на школовању – 5, ђаци у индустријским школама – 202, ђаци у школама ученика у привреди – 115, свршени ђаци у индустријским школама на пракси – 211, радници без претходног школовања на изучавању и пракси – 340; укупно 909.²⁶

Студенти су били заступљени на свим годинама студија на сљедећим факултетима: машинском, металуршком, технолошком, електро-техничком и хемијском у Београду, Загребу и Љубљани. Техничари на пракси су највећим дијелом били машински техничари, а на школовању у СТШ у Зеници било је свега 5 ђака. Број радника који су послати да се обуче за металуршке радове био је недовољан. Приликом праксе кадрова из Никшића у предузећима било је прилично потешкоћа. До неспоразума је долазило, са једне стране, због тога што се поједини кадровци нијесу придржавали постојећих прописа у предузећима у којима су били, а са друге, у појединим предузећима дешавало се да пословође дају физичке послове практикантима које нијесу давали ни својим радницима у предузећу исте квалификације.²⁷

Иако је сама одлука о слању кадрова на обуку већ 1950. године била правилна, ипак су на самом почетку направљени пропусти који су изазвали проблеме, који су каснијих година постојали код тих кадрова. Прво, није се слало према плану потреба Жељезаре, а није ни тачно

²⁶ Исто.

²⁷ Исто.

било прецизирано на какав се занат шаљу лица и какве су им обавезе, па се дешавало да појединци уче шта су хтјели. Избјегавали су се тежки занати, ишло се на обуку за поједине послове у друга мјеста иако се то могло успјешно обавити и у Никшићу. Због избјегавања тежих а узимања лакших заната, Жељезара се суочила са великом понудом одређених занимања, много већом од потребне. Многа лица су прекидала изучавање заната, а због лоше склопљених уговора Жељезара је имала проблем да од њих надокнади трошкове школовања. Приликом слања људи често су слати и они слабог здравственог стања па се јављао велики број болесних (нарочито у жељезарама Равне, Јесенице и Смедерево, док су у другим предузећима регистровани појединачни случајеви). Такође, у друга мјеста су у приличном броју упућивани ожењени људи на изучавање заната, често храниоци 4-5 чланова породице, под претпоставком да ће се за двије године вратити на рад у Жељезару. Међутим, како се многи од упућених нијесу вратили у Никшић 1952. године, већ су се и даље налазили по разним фабрикама и предузећима, то је одмах створен и социјални проблем. Како Жељезара није имала услова да их упосли, то су од стране руководећих структура Жељезаре ти људи убјеђивани да остану у предузећима у којима су обављали праксу, распитујући се о времену повратка у Никшић. За рјешавање разних питања кадроваца није постојао правилник по коме би се рјешавала сва питања, већ су рјешавана од случаја до случаја. На тај начин је створена неједнакост у погледу плаћања и у другим ставовима према курсистима, што се касније није могло уједначити иако је 1953. донијет Правилник о оспособљавању кадрова. У току праксе било је код појединаца доста недисциплине на коју се није благовремено реаговало па је то често било схваћено као да Жељезара мора држати свакога без обзира на понашање током рада и праксе. Због разних прекршаја један број лица је добио затворске казне.²⁸

С обзиром на све околности појавио се недостатак кадра за рад у челичани и ваљаоници, који је био тежак, па је у 1954. требало послати на обуку 350 лица за ваљаонице и челичане, 22 за ливницу челика, 5 за ливницу гвожђа и 24 за лабораторију, док су потребе за стручним инжењерско-техничким кадром такође биле велике. И поред расписаног конкурса за техничаре, у Жељезару се из цијеле Републике јавио веома мали број кандидата.²⁹

Са ученицима у индустријским школама и школама ученика у привреди од стране Жељезаре одржан је слаб контакт што је резултирало многим слабостима код ученика (лош успјех, појава недисциплине). Де-

²⁸ Исто.

²⁹ Исто.

шавало се да Жељезара преузме читаву школу, или поједино годиште струке које јој је непотребно, па је био проблем у преквалификацији тих ученика што се одразило на њихов каснији успјех и рад у пракси (пример преузимања ауто-механичке школе из Котора). Пошто је било јасно да се оваквим начином неће добити потребан кадар, у Жељезари су предузели разне мјере да то исправе: уведени су обавезни љекарски прегледи курсиста од стране љекарске комисије, извршена је ревизија плана кадрова у вези са измјенама које су наступиле израдом главног пројекта и закључивањем опреме, израђен је план оспособљавања кадрова по појединим струкама и радним мјестима, у евиденцији је почело вођење картотеке, а донесен је и Правилник за обуку кадрова.³⁰

Жељезарини курсисти су били различито плаћени. То питање је најбоље било ријешено у предузећу „Раде Кончар“ у Загребу, гдје су скоро сви курсисти имали плату од предузећа. Прилично добро ово питање било је ријешено и у жељезарама у Смедереву и Зеници. Осим новчаних издатака, Жељезара у Никшићу је имала и других издатака (одијела, путни трошкови, издаци за одвојени живот и додатак на положени испит онима који су положили испите за квалификационог радника). Издаци по појединим струкама за појединце у просјеку су овако изгледали: курсиста од 8.000 до 10.000 динара мјесечно, свршени ученик индустријске школе и школе ученика у привреди – 7.600, студент – 6.500, техничар на пракси -10.500, стипендиста средњотехничке школе - 5.000, ученик индустријске школе - 7.000 и ученик у привреди – 7.000 динара мјесечно.³¹

Изучавање заната је напустило, или је отпало после завршеног заната 55 лица, а 26 лица напустило је предузећа у која су били послати да раде.³²

За Жељезару је у овоме периоду велики проблем представљао недостатак стамбеног простора за раднике, а тај недостатак осјећао је и сам град.³³

Да би се што прије пустио у рад један тако значајан објекат за Никшић и Црну Гору, Жељезара, је осим улагања у кадрове, убрзавала и грађевинске радове. У оквиру Друштвеног плана НР Црне Горе за 1953. из савезних средстава одобрени су инвестициони кредити овом

³⁰ Исто.

³¹ У ове цифре су урачуната сва давања за Жељезарине кадрове осим социјалног доприноса који није урачунат. Цјелокупна новчана давања за кадрове Жељезаре по годинама овако су изгледала: 1951.-6.008.100 динара; 1952. – 37.419.261 динара; 1953. - 60.522.913 динара. Стамбене бараке за своје кадрове у Јесеницама и Зеници коштале су Жељезару 78.000.000 динара. Исто.

³² Исто.

³³ Исто.

предузећу у износу од 7.700.000.000 динара, од којих је утрошено у току године 7.667.923.000 динара.³⁴

Појединачно је утрошено за грађевинске радове:³⁵

1. Основна изградња 1.375.585.000 динара
2. Друштвени стандард 826.734.000 динара
- Укупно: 2.202.319.000 динара (или 109%)
3. Опрема и конструкција 5.217.157.000 динара (или 97%)
4. За уздизање кадрова 108.242.000 динара (или 97%)

Од овог износа утрошено је за изградњу стамбених барака за смјештај кадроваца- курсиста у Јесеницама и Зеници 47.408.000 динара.

5. За студије и пројекте 46.701.000 динара (или 88%)

6. За режију предузећа 64.630.000 динара (или 88%)

7. За откуп и штету 28.874.000 динара (или 72% од предвиђених износа за те сврхе).

Висок проценат извршених грађевинских радова омогућиле су повољне временске прилике у току 1953. године. Увоз опреме био је скопчан са набавком девиза код Народне банке до којих се теже долазило, па је то успорило испоруку. Набавка опреме из домаћих фабрика несметано се одвијала па је током 1953. Жељезари испоручено 6.240 тона челичних конструкција, а добијено је и 2.711 тона разних постројења репарационе опреме, машина алатљика и другог материјала. Све грађевинске радове изводило је Опште грађевинско предузеће „Црна Гора“ – Никшић.³⁶

Друштвеним планом града за 1954. предвиђено је за грађевинске радове Жељезаре 1.462.000.000 динара, а на изградњу путева унутар Жељезаре 150.000.000 динара.³⁷ Међутим, и поред свега сви грађевински радови нијесу били завршени до почетка производње у Жељезари. До средине 1957. завршено је око 85% објеката који су били предвиђени да се граде, а остатак радова је завршаван током 1959. и 1960. године, мада ни тада нијесу у потпуности били завршени.³⁸

Производња у Жељезари је отпочела у Хладној ваљаоници - 8. децембра 1956, у Сименс-Мартиновим пећима - 18. јуна 1957, у Тешкој ваљаоници - 5. јула 1957, у Електролучним пећима - у другој половини

³⁴ ДАЦГАОН, ф. Градски народни одбор Никшић, кут. LXXXI, XXI сједница Савјета за привреду, 26. V 1954, несређена грађа.

³⁵ Исто.

³⁶ Исто.

³⁷ ДАЦГАОН, ф. Градски народни одбор Никшић, кут. LXXXI, XI редовна сједница Градског вијећа Народного одбора града Никшића, 6. VII 1954, Извјештај Савјета за привреду о досадашњем извршењу плана грађевинарства и о новонасталој проблематици у грађевинарству, несређена грађа.

³⁸ Д. Ђоковић, н.д., 500; *Жељезара Никшић 1956-1996*, (монографија), 160.

1957, у Ваљаоници лима - 8. августа 1957, у Поцинковаоници лима - августа 1957, у Ситној ваљаоници - октобра 1959, у Ливници челика - маја 1960, у Средњој ваљаоници - октобра 1960, и у Вучионици и љуштионици челика - средином 1961, чиме је у потпуности завршена изградња Жељезаре, која је трајала пуних 10 година.³⁹

Од важних инфраструктурних објеката 1955. изграђено је акумулационо језеро Ливеровићи, а 1956. канал акумулационо језеро Ливеровићи – Жељезара и разводни цјевоводи индустријске воде. У 1956. години изграђени су основни енергетски објекти (гас-генераторска станица са 20 пећи, разводно постројење за обезбјеђење електричне енергије, кисикана, ацетиленска станица, енергана, генератор заштитне атмосфере). У 1955. и 1956. години изграђени су и други инфраструктурни објекти као што су путна и жељезничка мрежа, радионички капацитети, складиште и слично, без којих није било могуће покренути производни процес у производним погонима.⁴⁰

Посебан проблем Жељезари представљала је њена опрема. Основна опрема добијена је на основу ратних репарација из Западне Њемачке и потицала је из 1902-1904. године. Била је коришћена код фирме „Круп“ у Есену преко 40 година. То, и неповољна квалификациона структура утицали су да је Жељезара све до 1969. године (изузев малог прекида) пословала са губитком, па је већ од 1963. до 1966. године извршена мања реконструкција. Главна реконструкција производних капацитета биће започета тек 1975. године. Када је започета производња 1956. у Жељезари је било запослено 628 радника, а већ наредне године тај број је нарастао на 2.222 радника.⁴¹

Изградња у Никшићу највећег индустријског објекта у Црној Гори имала је далекосежан утицај на град и његову околину. Жељезара је одредила основне смјернице цјелокупног друштвено-економског развоја Никшића: развој комуналне привреде, трговине и угоститељства, здравствених, културних, образовних и других установа и дјелатности и тако значајно допринијела да Никшић постане најважнији привредни центар у Црној Гори. То је условило да Жељезара постане магнет који је привлачио становништво, не само околине Никшића, већ и много шире.

³⁹ *Жељезара Никшић*, (монографија), 4.

⁴⁰ Исто, 3.

⁴¹ Д. Ђоковић, н.д, 499-501; *Жељезара Никшић*, (монографија), 200.

Mr Nenad PEROSEVIC

*THE CONSTRUCTION AND THE BEGINNING OF THE WORK
OF ZELJEZARA IN NIKSIC (1951-1956)*

Summary

Although the building up of Zeljezara, which was the largest industrial plant up to that moment, was not included in the First Five-Year Plan of Development (1947), the events of 1948. and the severe pressure of the Soviet Union and the „Eastern Bloc“ countries on Yugoslavia imposed on the government executives the change of the strategy of the economic development in Yugoslavia, and also in Montenegro. Due to unfavourable military-strategic locations of the iron and steel plants of that period, with the exception of Zenica, it was decided to erect Zeljezara in Niksic with the productive emphasis on the high-quality steel.

Its construction began in February 1951, and the production started in the cold rolling mill on December 8, 1956. The complete erection of Zeljezara was finished in 1961, and the reconstruction of the main productive capacities started in 1975.

When the production started, 628 workers were employed, but during the following year (1957.) that number rose to 2.222 workers.

The buildin up of the steelworks Zeljezara in Niksic had an extensive influence on Niksic as well as on its surroundings. This plant drew up the broad guidelines concerning the whole socio-economic development of Niksic. Zeljezara attracted a great number of population from Niksic and its surroundings, but also from all other parts of the country.

Оливера ИЊАЦ*

ИСТОРИЈСКИ АСПЕКТИ САВРЕМЕНОГ ТЕРОРИЗМА

РАЗУМЈЕВАЊЕ ТЕРОРИЗМА

У разумјевању савременог тероризма, који се са аспекта међународних односа и безбједности сматра феноменом, свакако се најприје мора поћи од дефинисања појма тероризма, као и од његовог поријекла, односно историјских коријена настанка и развоја.

Дефинисање тероризма

“Начин како дефинишемо тероризам пресудно утиче и на нашу реакцију на њега”¹

Досадашњи покушаји дефинисања тероризма нијесу довели до једне универзалне, сасвим прихватљиве дефиниције, због промјенљивог значења карактера тероризма у последњих 200 година. О напорима за дефинисање тероризма најбоље говори податак да је у периоду од 1963 до 1981 било више од 100 дефиниција тероризма² и да се до савремених дана тај број константно повећавао. Док се у једно доба насилна активност могла назвати тероризмом, у неком другом периоду историје иста активност може се оцијенити као рат, ослободилачка борба или криминал. Дакле, дефиниција се мијења у зависности од контекста³, а узроци који утичу на промјену значења тероризма могу бити различити:

* Аутор је докторант на Факултету политичких наука Универзитета Црне Горе, а запослена је у Управи полиције Министарства унутрашњих послова Црне Горе

¹ Stern, Dž., *Ekstremni teroristi*, Alexandria Press, Београд 2004, стр. 17.

² Laquer, W., *Reflections on terrorism*, Foreign Affairs, 1986, стр.15.

³ Зборник радова: *Национална и глобална безбедност*, Центар за цивилно-војне односе, Београд 2005. (Из текста Ђирић-Драгојловић, Н., “Стратешки одговор САД и ЕУ на тероризам, стр.59)

- историјски контекст;
- друштвени контекст;
- политички контекст;
- контекст насилне активности и сл.

Такође, постоје и други, назовимо их субјективни, разлози који отежавају дефинисање појма тероризам, јер су ставови о тероризму, углавном, набијени емоцијама и вриједносним судовима, што онемогућава рационалан опис ове појаве.

У прилог таквој тврдњи је и мишљење Брајана Џенкинса: *”Оно што се назива тероризмом на тај начин као да зависи од тачке гледишта. Употреба овог термина подразумева морални суд, и ако једна страна може да пришије етикету терористе свом противнику, онда је она успела да индиректно убеди друге да прихвате њен морални став.”*⁴

С обзиром на то да употреба појма тероризам има негативне конотације, управо ће начин како дефинишемо тероризам бити пресудан за реакцију јавности на њега.

У литератури постоји значајан број дефиниција тероризма, од којих се једне фокусирају на починиоце, друге на терористичке технике и слично. Мишљење Џ. Стерн (*Jessica Stern*) је да су само двије карактеристике битне за разликовање тероризма од других врста насиља⁵. Прво, тероризам је усмјерен на лица која нијесу борци и то га разликује од рата. Друго, терористи употребљавају насиље да би изазвали страх. Иначе, то намјерно изазивање страха је елемент по коме се тероризам разликује од криминалног акта.

Затим, велики број аутора за полазиште у дефинисању тероризма узимају различите елементе и актуелна дешавања. Тако, Џ. Стерн (*Jessica Stern*) истиче да су се дефиниције тероризма временом мијењале како је еволуирало политичко окружење, а дефиниција коју она изводи, не односи се ни на извршиоце ни на намјеру: *“Ја дефинишем тероризам као акт насиља или претњу насиљем против особа које нису борци, а са циљем да се изврши освета, постигне застрашивање или на други начин утиче на неку публику.”*⁶

Дакле, може се констатовати да се највећи број дефиниција тероризма фокусира на два кључна индикатора: 1) политичка намјера као основа за извођење терористичког акта и 2) психолошки ефекат који се постиже терористичким актом.

У наредним дефиницијама нагласак је на политичкој намјери и сврси тероризма:

⁴ Хофман, Б., *Унутрашњи тероризам*, АЛФА, Београд 2000, стр.26.

⁵ Stern, Dž., *Ekstremni teroristi*, Alexandria Press, Beograd 2004, стр.15.

⁶ Ибид, стр.15

“ За **Ценкинса** (1984) је *тероризам употреба или претња употребом силе, усмерена на остваривање политичких промена.*’

‘ **Лакер** (1987) каже да је *тероризам незаконито коришћење силе против невиних људи у циљу постизања политичког циља.*’⁷

Затим, и у енциклопедијама је на исти начин објашњен овај појам: “Тероризам је начин борбе појединаца, политичких скупина и организација против постојећих друштвено-политичких система заснован на примјени организираног насиља”.⁸

У дефиницији Р.Гаџиновића истиче се политички циљ и наглашава смишљени карактер тероризма: “*Терористичка активност је организована и систематска примјена насиља једне групе са намјером да се изазивањем страха и личне несигурности код грађана наруши ауторитет државе или оствари неки од политичких циљева (државни удар, свргавање легалне власти, рушење Уставом утврђеног поретка у корист настанка тоталитарног друштва)*”⁹.

Такође, исти је случај и са званичним дефиницијама политичких институција и органа безбједности:

НЕКЕ ОД ЗВАНИЧНИХ ДЕФИНИЦИЈА ТЕРОРИЗМА¹⁰

“ Термин “тероризам” односи се на унаријед смишљено, политички мотивисано насиље које се чини против неборбених циљева од стране субнационалних група или тајних агената, а које обично има за циљ дјеловање на одређени аудиторијум.” (*Stejt Department*)

“ТЕРОРИЗАМ је акт лишавања живота или рањавања или акт уништавања или оштећења имовине цивила или владе без јасне дозволе одређене владе, од стране појединаца или група људи који самостално дјелују или влада које дјелују из властитих побуда или вјеровања да би постигли неки политички циљ.” (*Уједињене Нације*)

“Тероризам је незаконита употреба силе или насиља или пријетња силом или насиљем, уперена против појединаца или нечије имовине да би се извршила присила или застрашивала влада или друштво, а у многим случајевима да би се постигао неки политички, вјерски или идеолошки циљ.” (*Министарство одбране САД*)

⁷ White, Dž., *Terorizam*, Alexandria Press, Beograd 2004, стр.9.

⁸ Орџа енциклопедија, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1982.

⁹ Гаџиновић, Р., *Тероризам и пропаганда*, Младост, Београд 1994, стр.10.

¹⁰ White, Dž., *Terorizam*, Alexandria Press, Beograd 2004, стр.15.

Анализирајући неке од официјелних дефиниција тероризма, Б. Хофман учолава да им недостаје психолошка димензија, јер тероризам самим тим што је и насиље и пријетња насиљем има далекосежне психолошке посљедице, невезано од самог циља терористичког чина.

Овај аутор закључује да би се тероризам оквалификовао мора бити политички настројен, насилан, усмјерен за изазивање психолошких посљедица, руковођен од стране “завереничких” ћелија¹¹ и да га врши поднационална група.

Затим, с друге стране, неке дефиниције, које су блиске мом схватању ове појаве, потенцирају психолошки ефекат који тероризам изазива: “Он има циљ да улије страх и да при том застраши шири круг ‘циљног дела јавности’ који би могао да укључи супарничку етничку или верску групу, једну целу земљу, националну владу или политичку партију, или јавност у целини”¹², истиче Б.Хофман.

У складу са тим су и дефиниције неких научника које наводи Дž. White (Jonathan White):

“За *Креншову*, тероризам представља друштвено и политички неприхватљиво насиље уперено против невиних људи да би се постигао психолошки ефекат.”

‘Шмид види тероризам као метод борбе у којој жртве служе као симболичне мете. Насилни актери могу да створе хронични осећај страха употребом насиља ван оквира нормалног понашања. На тај начин добија се аудиторијум већи од непосредних жртава и долази до промене у јавним ставовима и акцијама.’”¹³

Катарина Томашевска назива тероризам сурогатом рата, јер се супроставља принципима ратног права, тј. не поштује га јер је неселективан у односу на жртве и мјесто напада. Она сматра да због тога што не постоји општеприхваћено појмовно одређење тероризма треба прво извршити анализу и класификацију политичког насиља, како би се утврдило да ли је тероризам један од видова политичког насиља и, ако јесте, како би се утврдиле његове специфичности.

Међутим, евидентно је да се у дефиницијама у политичким енциклопедијама¹⁴ тероризам одређује као акција насиља која се примјењује из политичких разлога ради застрашивања и беспопштедног сламања отпора онога према коме се врши и да она управо сублимира политичку намјеру и психолошки ефекат тероризма.

¹¹ Хофман, Б., *Унутрашњи тероризам*, АЛФА, Београд 2000, стр. 38.

¹² Ибид, стр. 38.

¹³ White, Dž., *Terorizam*, Alexandria Press, Beograd 2004, стр. 10-12.

¹⁴ “Тероризам је систематско коришћење насиља да би се створила општа атмосфера страха међу становништвом и тиме постигао одређени политички циљ” (Енциклопедија Британика, Народна књига, Београд 2005, стр. 53)

Поред тога, неке од досадашњих дефиниција тероризма нагласак стављају на поједине елементе насиља, док друге запостављају. Наиме, те дефиниције у први план стављају нпр. посљедице терористичког акта, елементе организованости, сврху употребе терористичких аката (политичка, криминална, итд.) или неке социјалне елементе тог чина¹⁵.

С друге стране, има дефиниција које су више фокусиране на методе терористичког дјеловања:

*”Терористичке активности представљају примјену непосредног организованог насиља претежно једне мање групе спремне да и физичким путем, укључујући атентате, отмице, убиства, диверзије (војне, политичке, економске, индивидуалне), намећу своју вољу друштву, те употребљавајући психичко насиље према маси, изазивају страх, несигурност, зебњу и апатију”*¹⁶.

Ради бољег разумјевања овог појма неки аутори предлажу да се обрати пажња на учесталост елемента који су заступљени у дефиницијама, те, у том смислу, наводе примјер холандског истраживача Алекса Шмида који је анализом 109 дефиниција добио као резултат 22 елемента који се помињу¹⁷. Дакле, евидентно је да су најчешћих пет елемената који се помињу у дефиницијама тероризма:

- употреба силе и насиља - 83,5%
- политички карактер - 65%
- нагласак на изазивању страха и ужаса - 51%
- пријетња - 47%
- очекивање психолошких ефеката и реакција - 41,5%¹⁸.

Поред тога, помиње се још један број елемената, као што су: разликовање жртве и шире мете напада - 37,5%; циљно, планирано, организовано и систематско дјеловање - 32%; метод, стратегија и тактика борбе - 30,5%; екстремност, кршење прихваћених правила и непостижање хуманих обзира - 30%; уцјена, принуда и тјерање на послушност - 28%; жеља за публицитетом - 21,5%; самовоља и непостојање дискриминације - 21%; гдје су жртве цивили - 17,5%; застрашивање - 17%; гдје је нагласак на невиност жртава - 15,5%; извршилац је група, покрет или организација - 14%; симболична природа и показивање другима - 13,5%; непредвидљивост и неочекивана примјена насиља - 9%; тајност - 9%; понављање аката насиља - 7%; криминални и злочиначки карактер - 6% и захтјеви трећим лицима - 4%¹⁹.

¹⁵ Гађиновић, Р., *Тероризам и пропаганда*, Младост, Београд 1994

¹⁶ Ибид, стр.8.

¹⁷ Ибид, стр.17.

¹⁸ Ибид, стр.17.

¹⁹ Ибид, стр.17.

Код дефинисања тероризма као препрека се јавља проблем схватања овог појма. Наиме, оно што је за неког тероризам, за другог може бити борба за слободу. Један од ставова за ближе одређење тероризма може бити у вези са државом као циљем или објектом напада, а други се може односити на жртве напада, јер је угрожавање невиних један од најспорнијих проблема за одређивање тероризма. Тако је, рецимо, Данска заузела став да се тероризам може одредити на основу објекта напада.

Најчешће заблуде: Тероризам *versus* *terror*²⁰ и тероризам *versus* *gerila*²¹

Најчешће заблуде код дефинисања тероризма односе се на његово неразликовање од појмова: терор и герила. Наиме, није неуобичајено да се у пракси мијешају појмови тероризма и терора, превасходно због тога што је страх њихова заједничка карактеристика и основно оружје. Тако се под појмом ‘терор’ подразумјевају акције насиља у политичке сврхе, ради застрашивања и беспоштедног сламања отпора онога према коме се терор спроводи. Тај израз има ширу примјену, подразумјевајући не само страховладу као начин терористичке владавине, већ сваки облик наметања и доминације остварен изазивањем страха или слијепе послушности. Насупрот томе, појам ‘тероризам’ се у науци одређује као сложени облик организованог, индивидуалног и, рјеђе, институционализованог политичког насиља, које карактеришу застрашујуће физичке и психичке методе. Проблем је што се многи други облици политичког насиља сврставају под појам тероризам²². Разлог појмовног мијешања тероризма са сродним облицима политичког насиља је неразликовање тероризма као сложеног облика од других облика политичког насиља. Неки од основних облика политичког насиља улазе у ‘садржај’ тероризма.

Војин Димитријевић наводи да је тероризам заправо терор против власти, односно одговор на терор, што ће рећи да је противтерор. Надаље, тероризам је, по њему, подврста терора: “*Тако се, рецимо, масовном терору државног апарата противставља индивидуални те-*

²⁰ У *Политичкој енциклопедији* под *терором* се (од франц. *terreur*-сијање страха) подразумјева акција насиља која се предузима у политичке сврхе ради застрашивања и беспоштедног сламања отпора онога према коме се врши.

²¹ У *Политичкој енциклопедији* под појмом *герила* (од шпанс. *querilla*-мали рат) подразумјева се један од видова оружане борбе, а историјски се повезује са отпором шпанског народа против Наполеонове освајачке војске у периоду 1807-1814.

²² Зборник радова: *Међународни тероризам*, Београдски форум за свет равноправних, Београд 2002. (Из текста Симеуновић, Д., *Теоријско одређење тероризма*)

пор, терору спровођења агитациони терор, владавину терором опсада теророром или најједноставније терору одозго терор одоздо.”²³

С друге стране, постоје и другачије класификације које дефинишу терор као “кориштење застрашивања у сврху принуде од стране револуционарних покрета режима или појединаца и с политичким мотивима”²⁴, а тероризмом сматрају “суставно провођење организованог терора, било од стране државе, покрета или фракције, или од стране мале групе појединаца”²⁵.

Кључни основ разликовања ова два појма тиче се примјене насиља код тероризма, односно моћи код терора, за остваривање жељених циљева, а то су у првом случају свргавање и освајање власти, а у другом очување и одржање власти.

“... Моћ је заиста сама суштина власти, али не и насиље. Терор није исто што и насиље. То је пре облик владавине, која настаје када се насиље, након што је разорило сву моћ, не повлачи већ насупрот томе успоставља пуну контролу”²⁶, истиче Х.Арент.

У разликовању тероризма и гериле битно је истаћи да, по дефиницији војних аналитичара, тероризам и герила припадају спектру насиља веома ниског интензитета. Међутим, под термином герила обично се подразумева већа наоружана група која по систему војне јединице напада непријатељске војне снаге, осваја територије и контролише одређену територију и становништво. Такође, под герилом се подразумева и систем ратовања који одликује вршење милитантних илегалних операција. Терористима нијесу својствени ни такви системи организовања ни функционисања²⁷.

Наиме, у сфери безбједности тероризам се квалификује као врста асиметричног ратовања, коју одликују неконвенционалне, нерегуларне методе и технике ратовања. То значи да тероризам не дјелује директно, за разлику од герилског начина ратовања.

П. Вилкинсон сматра да је тероризам особен по свом значењу: “Тврдим да је увелико погрешно тероризам третирати као синоним за инсурекцију²⁸, герилско ратовање или опћенито политичко насиље”²⁹, са чим се само дјелимично слажем, зато што његову основу чине побуна против неправди и политичке тежње.

²³ Димитријевић, В., *Тероризам*, Београд 1982, стр. 24

²⁴ Габиновић, Р., *Тероризам и пропаганда*, Младост, Београд 1994, стр. 21.

²⁵ Ибид, стр. 21.

²⁶ Чупић, Ч., *Политичка антропологија*, АЛФА, Београд 2002 (из Арент.Х, “О насиљу”, стр. 174.)

²⁷ Хофман, Б., *Унутрашњи тероризам*, АЛФА, Београд 2000, стр. 36.

²⁸ *Инсурекција* - буна, побуна, устанак, дизање народа на оружје.

²⁹ Wilkinson, P., *Terorizam protiv demokracije*, Golden Marketing, Загреб 2002, стр. 17.

Историјски аспекти појаве тероризма

“*‘Ја се буним, ми дакле јесмо’,
говорио је роб*”³⁰

Историјски аспект тероризма се односи на развој тероризма и на различите форме његове манифестације у различитим временима. Наиме, историјски развој тероризма указује да је он оруђе промјене и стратегија очајника. Скоро да није могуће говорити о тероризму ван историјског контекста терористичке борбе. Концепт тероризма је еволуирао током вјекова. Тако се, пред крај XIX вијека, у Европи десила серија сензационалних убистава. Наиме, анархисти и социјални револуционари су вршили атентате на краљеве и краљице, аристократе и државне службенике, чиме су изазвали велику забринутост владајућих елита.

Слиједи хронолошки преглед атентата, тзв. аката индивидуалног тероризма, који су терористи починили крајем 19 вијека³¹:

Године 1878. терористи су убили њемачког императора, шпанског краља и краља Италије; 1881. године убијен је руски цар Александар II; током 1890-их, које су, иначе, познате као “бомбашка деценија”, приближно по један шеф државе је убијан сваке године - 1894. је убијен француски предсједник Карно, 1897. шпански премијер, 1898. императорка Аустрије, 1900. италијански краљ, а 1901. предсједник САД Вилијем Мак Кинли. Такође, било је и много покушаја убиства широм Европе. Међутим, читава прича је почела у Русији, гдје је крајем XIX вијека интелектуална елита сматрала да је терористичко насиље једини начин да се модернизује руско друштво, што је покушала да оствари кроз дјеловање чланова терористичке организације “Народна воља”.

Иначе, у историјској перспективи, истичу се управо активности руских терориста, због неких особености које су их одликовале, а које су до данас популарне у групама које се служе тероризмом.

Д. Стерн (Jessica Stern) нагласак посебно ставља на начин извршења: “Тероризам с краја деветнаестог и почетка двадесетог века поставио је стандарде бруталности који су постали *modus operandi* последње две владавине династије Романових, а затим и совјетског режима.”³²

У другој половини XX вијека појавила се једна нова врста тероризма - насумично насиље, па су тако мете терориста, посебно последице 1970. г., били они који немају никакве везе са друштвеним појавама које терористи критикују.

³⁰ Camus, A., *Pobunjeni čovjek*, ZORA-GZH, Zagreb 1976, стр. 241.

³¹ Stern, Dž., *Ekstremni teroristi*, Alexandria Press, Beograd 2004, 21.

³² Ибид, стр. 22.

Крај XX и почетак XXI вијека обиљежила је појава или боље рећи васкрсење “светог тероризма” (вјерског), уколико за полазиште узмемо религијске групе зелоти-сикарији, Асасени и Таги, које су практиковале вјерски тероризам почев од првог вијека нове ере³³.

Руски тероризам с краја 19. вијека

Тероризам је у Русији започео у другој половини XIX вијека на иницијативу радикалних демократа који су сматрали да се демократизација може постићи само насилном револуцијом. Тако је један број демократа почео илегално да спроводи субверзивну дјелатност и насиље, а тероризам је имао функцију средства за изазивање револуције. Тачније, радикални демократи су 1848. г. преузели контролу над револуционарним покретом и спровели револуцију засновану на убиствима и насиљу, а термин тероризам је почео све више да се употребљава при описивању тог насиља. Отуда се присталице спровођења револуције у Русији крајем XIX вијека називају терористима: ”Они су популарно називани “терористима” због тога што су очекивали да остваре друштвену револуцију тероришући капиталистичку класу и њене присталице”³⁴, наводи Џ. Вајт (Jonathan White).

Таква борба је заправо била отјелотворење идеје ослобођења, зато је имала одређену вриједност и врлину. Као један од револуционарних постулата било је и спровођење социјалне револуције. Настајање револуције су, како Б. Хофман сматра, условиле велике друштвено-економске промјене крајем 19 вијека, што је иначе карактеристична ситуација за стварање нове “универзалистичке идеологије” као што је комунизам³⁵. У овом миљеу је настала нова ера тероризма, са револуционарним одликама које посједује и данас.

Међутим, у оквиру радикалног демократског покрета, дошло је 1850-тих до подјеле на двије струје и од тада потиче анархистички покрет. Његове присталице су називане анархистичким терористима, а најпознатији су били: Бакуњин, Нечајев, Кропоткин, Морозов, итд. Анархизам³⁶ је постао међународни покрет, а анархисти-терористи су извршили атентате на лидере разних земаља. Сврха таквог дјеловања је била усмјерена према ономе што је оличавало државу и систем. С тим у

³³ Ибид, стр. 23.

³⁴ White, Dž., *Terorizam*, Alexandria Press, Beograd 2004, стр. 83.

³⁵ Хофман, Б., *Унутрашњи тероризам*, АЛФА, Београд 2000, стр. 13.

³⁶ У *Политичкој енциклопедији* анархизам (од грч. *анархија*-безвлашће) је објашњен као социјална и политичка доктрина која одбацује и негира улогу и историјски значај државе и политичких установа у друштвеном животу.

вези, значајно је истаћи да су главни подстицај за покретање револуције изазвале мјере власти последице студентских немира гдје је, како каже Л.Перовић, “револуционарни терор постаје неизбежан - и као средство одбране револуционара и као средство рушења једног дотрајалог система и буђења инертног народа”³⁷.

Организација “Народна воља”

У оквиру револуционарног покрета се развила идеја о тајном дјеловању, која од августа 1862. године, добија своје остварење формирањем организације ”Земља и слобода”. Током најуспјешнијег периода руског тероризма милитантни чланови групе ”Земља и слобода” основали су терористичку организацију ”Народна воља”, која је дјеловала од 1878 до 1881. године. Терористичку тактику народовољаца су одликовала убиства и ликвидације крупнијих политичких личности, а главно начело им је било ”пропаганда дјелом”³⁸.

Тако су, током тог периода, чланови те групе извршили многа политичка убиства, закључно са атентатом на руског цара Александра II 1881. године. Међутим, у оквиру саме организације, тј. међу “народњацима”, постојала су три правца: анархисти, прогресисти и јакобинци и бланкисти.

Анархистички тероризам се суочио са чињеницом да се промјена коју они желе не може остварити замјеном личности већ то подразумјева и промјену система и установа класне владавине. Узроци који су подстакли анархисте да чине акте насиља су политичка незадовољства, а циљ им је био преношење својих политичких гледишта и приморавање владе да одговори на њихове захтјеве. Приликом тога открили су да им прибијегавање насиљу доноси публицитет.

Ипак, тактика руских анархиста је све до данас инспирација за терористе, без обзира на разлике у основном мотиву њиховог дјеловања. У том контексту, најчешће се за примјер узима модерни националистички тероризам који вуче своје коријене из анархизма.

Анархизам се често поистовјеђује са тероризмом, али има мишљења која се томе супростављају, а као разлог за то наводи се да у радовима највећих анархистичких мислилаца не истиче да је тероризам неопходан за остварење анархистичких циљева³⁹. Мишљење В.Димитријевића је да анархизам посебно не треба мијешати са левичарским тероризмом⁴⁰. У том смислу, он прихвата став Михаила Бакуњина да

³⁷ Перовић, Л., *Планирана револуција*, БИГЗ, Београд 1986, стр. 95.

³⁸ Хофман,Б., *Унутрашњи тероризам*, АЛФА, Београд 2000, стр. 13.

³⁹ Димитријевић, В., *Тероризам*, Радничка Штампа, Београд 1982. 32.

⁴⁰ Ибид, стр.32.

револуцију треба спроводити уништењем ствари, односа и посебно државне својине, па онда неће бити потребе да се уништавају људи⁴¹.

Ипак, анархизам је, због примјењиване стратегије и тактике, имао одјека и утицаја на касније генерације терориста, иако се сматра да унутар Русије није покренуо неке значајније промјене: “Међутим, иако су анархисти били одговорни за импресиван низ атентата на шефове држава и за изванредан број нарочито познатих бомбашких напада, негде од 1878. до друге деценије XX века, у крајњој анализи, осим што је изазивао често претеран страх, анархизам је врло мало утицао на унутрашњу и спољну политику држава у којима се јавио”⁴², оцјењује Б.Хофман.

Идеје “народњака” С.Нечајева се могу упоредити са одликама савременог тероризма. Ради се о сљедећем: изазивати власт да предузима репресивне мјере, не нападати најомраженије представнике власти и чинити све да се повећају страдања и биједа маса.

За опис околности и стања који су тада настали у руском друштву и у редовима терориста, може послужити запис Вере Фигнер, истакнуте револуционарке “Народне воље”:

”Као и сваку борбу која не почива на идејама већ на сили, њу је пратило насиље, *а насиље, било да се оно врши над мишљу, над делатношћу или над људским животом, никада не доприноси омекшавању нарави*. Оно, насиље, изазива озлојађеност, развија зверске инстинкте, буди мрачне пориве и подстиче подмуклост. Човечност и великодушност са њим су неспојиви. У том смислу власт и партија, ступивши у борбу прса у прса, такмичиле су се у изопачавању средине која их је окружавала. С једне стране, партија је истицала да су у борби са противником сва средства дозвољена, да циљ оправдава средство; упоредо са тим, она је стварала култ динамита и револвера, ореол терористе; убиство и стратиште снажно су пленили умове омладине, и што су њени нерви били слабији, а живот тежи, револуционарни тероризам ју је пре доводио до егзалтације: када се већ мора живети кратко, када резултати идејне борбе могу бити тек незнатни, код активисте се јавља жеља да види конкретну, опипљиву манифестацију сопствене слободе. Само је терористички акт, са свим својим насиљем, могао бити таква манифестација. Друштво је, најчешће, не видећи излаз из постојећег стања, делом симпатисало насиље партије, делом је на њега гледало као на нужно зло, али и у том случају је аплаudirало одважности и искуству бораца, а учесталост терористичких аката чинила их је нормом друштвеног живота”⁴³, навела је Л.Перовић.

⁴¹ Ибид, стр.33.

⁴² Хофман,Б., *Унутрашњи тероризам*, АЛФА, Београд 2000, стр. 15.

⁴³ Перовић, Л., *Планирана револуција*, БИГЗ, Београд 1986, стр. 72.

Међутим, временом је ова организација, иако је примарно имала револуционарни циљ, сасвим напустила идеју народне револуције и усредредила се на политичку борбу, на уништење власти кроз разне облике дјеловања ове тајне организације. Тероризам је, у таквим околностима, очигледно био неизбјежан: “Терор, дакле, није принцип, већ нужно зло на које су народовољце присилили услови политичке деспотије”⁴⁴.

Практиковање тероризма је неколико година било интензивно, а посебно су народовољци остали запажани по атентатима на представнике власти, за које им је суђено и изрицане смртне казне, али то није умањило њихове терористичке активности већ се “претворило у друштвену заразу”, како наводи Л.Перовић⁴⁵.

Једини услов за приступање младих људи организацији “Народна воља”, била је спремност на акцију и сопствену жртву, о чему свједочи изјава члана Извршног комитета организације: “Приликом пријема нових чланова, ми их никада нисмо питали: какво мишљење имају о социјалдемократији, о анархизму, о уставима, о републикама. Ми смо само питали: ‘Да ли си ти спреман да одмах даш живот, личну слободу и све што имаш за ослобођење своје отаџбине?’”⁴⁶

Спремност на апсолутну жртву најбоље одсликава исказ члана те организације уочи атентата на Александра II: “Александар II мора умрети. Мени или неком другом пашће у део да му задамо страшни последњи ударац, који ће одјекнути у читавој Русији и чији ће ехо допрети до сваког њеног кутка. То ће показати блиска будућност. Он ће умрети, а заједно са њим умрећемо и ми, његови непријатељи, његове убице... Мени није суђено да учествујем у последњој борби. Судбина ме је предодредила за рану смрт, и ја нећу видети победу, нећу живети ниједан дан, ниједан час у светло време победе, али сматрам да ћу својом смрћу учинити све што сам дужан да учиним и нико на свету не може ништа више тражити од мене.”⁴⁷

Мишљење јакобинаца и бланкиста је било да се политичка револуција може постићи само на један начин - да се удари на државну власт, како би је дезорјентисали, изазвали код ње панику и срушили мит о њеној недодирљивости.

За објашњење сврхе дезорјентисања власти и показивања њених слабости, у циљу покретања незадовољства и страсти за борбу код народа, Л.Перовић наводи дјелове исказа Сергеја Нечајева: “Када он уви-

⁴⁴ Ибид, стр.133.

⁴⁵ Ибид, стр.131

⁴⁶ Ибид, стр.138.

⁴⁷ Ибид, стр.130.

ди да је та страшна власт, под којом је он навикао да трпи и савија кичму, у чију је неуништиву снагу научио да верује, да је та страшна власт оскрнављена, растројена, дезорганизована, слаба, о, тада се он ничега и никога неће бојати, и његово прикривено незадовољство, његова пригушена мржња избиће незадрживом снагом.”⁴⁸

Утицај руског тероризма и значај дјела “Катехизис револуционара”

Треба истаћи да се многе терористичке групе, које су се у свијету појавиле у последњих педесетак година, надахњују “ликом и дјелом”, прототипом правог анархисте, који је фанатично одан циљевима револуције, спреман на жртву, непоколебљив, презире бизарност моралног посрнућа и хипокризије неокапиталистичког друштва и сл. Томе је дало допринос и дјело “Катехизис револуционара”, јер су принципи револуције у њему исписани. Ово дјело није само свједочанство анархистичког учења већ је његов значај и у одјеку које је имало и још увјек има “до те мјера да разна правила савремених терористичких група по духу и облику много личе на њега”⁴⁹.

Такође, у “Катехизису” је јасно раздвојено што се подразумјева под политичким убиством, а што под чистим тероризмом. Осим тога, значајна одлика овог дјела је што говори о терористи као аскети који је потпуно предан револуцији, коју схвата као акт који се чини у корист будућих генерација: “Револуционар је осуђен човек... Све у њему подређено је једном једином искључивом интересу, јединој мисли, јединој страсти - револуцији... За њега је морално све што помаже победи револуције...”⁵⁰

Значај дјела “Катехизис револуционара” се, по мишљењу Л.Перовић, највише огледа у томе што је у њему “до крајних консеквенци доведено начело *циљ оправдава средство*”⁵¹.

Поред тога, сматрам да се значај овог дјела огледа и у односу на тактике и технике које се примјењују на терористе од стране оних који управљају њиховим акцијама, али и животима. За такву тврдњу имам у виду резултате истраживања социолога и социопсихолога. Наиме, очигледно је да су се и тада, као и данас, употребљавале технике као што су осамљивање, отуђивање од остатка колектива, дехуманизација, сатанизација и слично томе. То се најбоље уочава из прописаних норми

⁴⁸ Ибид, стр.144.

⁴⁹ Димитријевић, В., *Тероризам*, Радничка Штампа, Београд 1982, стр. 36.

⁵⁰ Ибид, стр.36.

⁵¹ Перовић, Л., *Планирана револуција*, БИГЗ, Београд 1986., стр. 147.

у “Катехизису” које се односе на став који револуционар мора имати према себи и друштву, који се, и поред протока времена и трансформације циљева, мотива и слично, могу примијенити и на савремене терористе:

“1. Револуционар је отписан човек. Он нема ни своје интересе, ни послове, ни осјећања, ни склоности, ни имовину, чак ни име. Све је у њему заокупљено једним јединим искључивим интересом, једном једином мишљу, једном једином страшћу - револуцијом.

2. У дубини свог бића, не само на речима, већ и на делу, он је прекинуо везу са грађанским начином живота и са читавим образованим светом, са свим законима, традицијама и обичајима и моралом овог света. Он је његов немилосрдни непријатељ и ако и даље наставља да живи у њему, онда је то само зато да би га сигурније срушио.

3. Револуционар презире сваку теорију и одрекао се светске науке, препуштајући је будућим покољењима. Он познаје само једну науку, **науку рушења**. Само зато и искључиво зато он сада проучава механику, физику, хемију, па можда и медицину. Због тога даноноћно проучава живу науку о људима, карактерима, стању и условима постојећег друштвеног уређења, у свим слојевима. Циљ је један - најскорије уништење тог друштвеног уређења.

4. Револуционар презире друштвено мишљење. Он презире и мрзи све побуде и испољавање постојећег друштвеног морала. За њега је морално све, што доприноси победи револуције. Неморално и злочиначко, све што је омета.

5. Револуционар је отписани човек, неумољив према држави и уопште према класно-организованом друштву; ни он не треба да очекује од њих никакву милост за себе...

6. Суров према себи, он мора да буде окрутан и према другима... За њега постоји само једно уживање, једна утеха, награда и задовољство-успех револуције. Даноноћно мора имати једну једину мисао, један циљ-немилосрдно рушење. Тежећи хладнокрвно и неуморно том циљу, он мора да буде спреман да и сам погине и својим рукама да уништи све што омета његово остварење...

14. У циљу немилосрдног уништавања, револуционар може, па чак често и мора, да живи у друштву, правећи се да уопште није оно што у ствари јесте...

15. Цело то срамотно друштво мора да буде подељено у неколико категорија: прва категорија обухвата оне које треба одмах и без одлагања ликвидирати...”⁵²

⁵² Ибид, стр. 178-180.

Дакле, иако нема јединствене и прецизне дефиниције тероризма, нити се са сигурношћу могу утврдити коријени поријекла ове појаве, као ни њени узори, једно је сасвим сигурно, а то је да су његове последице погубне и несагледиве.

Olivera INJAC

“UNDERSTANDING OF TERRORISM”

Summary

One of the contemporary security phenomena which is challenging in public, mostly because of the consequences but also why it has become a sort of modern warfare, has requested to be researched from many different aspects.

At the beginning of the understanding of terrorism there is always a dilemma how to define terrorism, because of the fact that doesn't exist an universal definition of terrorism which is acceptable for all. Great amount of the terrorism researchers has tried to consolidate the origin and the historical roots of that phenomenon. That's why this article will try to define terrorism and his historical aspect, but it's necessary to emphasize that complexity of terrorism request his research and from many other aspects – political, sociological, psychological, religious, antropological, etc.

There is many definitions of terrorism, depending on the starting point or purpose, where is mostly emphasised organized character of this phenomenon. Anyway, most of definitions is focused on two main indicators: 1) political purpose as a basic element in committing terrorist attack; 2) psychological effect which terrorist attack causes.

Attempts of the closer understanding of terrorism are focused on the analysis of the elements which are most often mentioned in the terrorism definitions.

Development of terrorism, including his origin and ideals, has mentioned in the chapter of historical aspects of terrorism, where are russian anarchists and organization „Nations Will“ described as a basic factor of the roots and standards of the violence and insurgency. In the last fifty years many of terrorist groups as a roots accepted prototype of the real anarchist, fanatically oriented to fight, whose main principle is „goal justify methods“.

Раденко ШЋЕКИЋ*

ПОЛИТИЧКИ МАРКЕТИНГ У ВРЕМЕНУ ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ – ПРИМЈЕРИ ЗЕМАЉА ЗАПАДНЕ ЕВРОПЕ И САД

Феномен политичке пропаганде је присутан већ вијековима, али је током XX вијека досегао врхунац свога дјеловања, а његов значај се огледа у утицају који остварује у међународним односима.¹ У пропагандном (као уосталом и у сваком политичком дјеловању гдје владају првенствено интереси) има веома мало мјеста за емоције. Стога се ријетко може поставити питање - да ли неку државу, политичку партију, народ или појединца неко воли или мрзи, да ли смо добри или лоши, већ колико се уклапамо у нечије интересе и колико имамо снаге и вјештине да штитимо своје. Пасивност у политици никада није доносила успјех, јер ослањати се само на чињеницу да су истина и правда на нечијој страни и да ће на крају побједити, не спада у домен реалне политике, већ прије свега у домен етике. Власт најједноставније можемо дефинисати као легитимну моћ, јер док је моћ способност да се утиче на понашање других, власт је право да се то чини.

За оживотворење потенцијала политичке моћи од великог је значаја мобилизациона особина идеологије и њена подобност за вршење мање или више интензивне мобилизације маса, зато што политичка вођства креирају и на одговарајући начин шире идеологије које су по-

---

* Аутор је виши истраживач у Историјском институту Црне Горе.

¹ “Према налазима Freedom House-а, просјечна држава у данашњем свијету нема карактеристике нити либералне демократије у пуном смислу те ријечи, нити потпуно репресивног режима. Говорећи стандардном терминологијом ове институције, двије петине од свих земаља у свијету данас се могу означити као слободне (free). У ову категорију, и поред значајних разлика у погледу степена слобода и демократије, убрајају се како англо-америчке и западноевропске етаблиране демократије, као и неке од најуспјешнијих посткомунистичких демократија. Највећи број земаља спада у категорију дјелимично слободних (partly free), па самим тим према овој институцији не и у потпуности демократских” – (С. Дармановић, 2002, 8)

добне (односно, које та руководства сматрају за одговарајуће) за постизање постављених циљева везаних за повећање политичке моћи. Такође су се временом мијењала средства и начини стимулисања људи за политичке идеје, рад или ратовање.² Политика је колективна активност и она подразумева људе који прихватају заједничку припадност или барем признају заједничку судбину. Она претпоставља почетна разноврсна становишта, ако не у циљевима а оно барем у средствима, јер када би се увијек у свему слагали политика би била непотребна. Политика подразумева помирење тих разлика кроз расправе и увјеравања, те је стога комуникација битна за политику. *“Политика јесте процес којим нека група људи чија су мишљења или интереси на почетку различити, доноси колективне одлуке које се уопштено прихватају као обавезујуће за групу и које се спроводе као заједничка политика”*.³

Завршетком Другог свјетског рата пропаганда и однос према њој нису доживјеле сличну судбину као након 1918. године. Наиме, наставио се сукоб, овога пута између дојучерашњих савезника, комунистичких држава на челу са СССР и држава тзв. *»слободног свијета«* на челу са САД. Послијератна подјела на земље Комунистичког лагера које егзистирају иза *Гвоздене завјесе*⁴, на једној и демократске земље на другој страни, узроковала је нагли пораст тензија између дојучерашњих савезника. Сукоб се, срећом, није одвијао на војном, већ на психолошко-пропагандном плану и познат је као Хладни рат.⁵ Чинила га је веома агресивна пропаганда која је требало да произведе малодушност

² “Хитлер је обећао Њемцима да ће као припадници "више расе" владати свијетом, али је моћ коју је њемачка тада посједовала употрежио за прављење топова умјесто бутера, што је у крајњем резултату водило ка (само) уништавању. На другој побједничкој страни, Винстон Черчил је Британцима био обећао крв, зној и сузе у борби са фашизмом.” – (З.Исаковић, 1998 : 79).

³ *Компаративна политика и владање*, стр. 4.

⁴ О самом творцу појма *Гвоздена завеса*, постоји више верзија. Неки сматрају да је овај термин први изговорио Винстон Черчил током свог познатог говора у Фултону 1946. године, док га је по некима Јозеф Гебелс, Хитлеров шеф пропаганде, први употрежио. Такође, сматра се да је његов прави творац Етел Сноуден, Норвежанин, који га је употрежио у свом дјелу – “Кроз бољшевичку Русију”, 1921. године, као и Рус Розанов, који је још 1917. године написао “...да се над Русијом спушта Гвоздена завјеса.”

⁵ Черчилов говор у Фултону 1946. године, у којем се позвао на стварање заједнице која говори енглеским језиком ради одбране од заједничке опасности, алудирајући првенствено на чвршће савезништво САД и Велике Британије, представљао је прву најаву Хладног рата, Након тога су сукоб још више потпириле САД поводећи се за Трумановом доктрином, залажући се за сузбијање совјетских утицаја и комунизма у свјетским оквирима уз употребу свих могућих средстава. (Труманова доктрина је била веома слична Модроовој доктрини, објављеној 1822. године којом је Амерички континент претворен у двориште САД, а има и сличности и са политиком отворених врата у Азији из друге половине 19. вијека.)

и дефетизам код противника и да изнуђивањем уступака оствари спољнополитичке циљеве што је представљало замјену за директно војно ангажовање. Мада су супарници временом постигли прећутни договор о могућности мирног коегзистирања, што је навело многе да тада о пријетњи нуклеарним оружјем говоре као о »*тигру од папира*«, ипак су постојале и земље које су сукоб много озбиљније схватале (Кина).⁶

Посебан проблем у том периоду за западне земље представљало је јавно мњење које је, у принципу, било против великих издатака за пропагандно дјеловање.⁷ Европске државе су у периоду након рата биле у зависном положају од САД, како у економском, тако и у војном погледу. Привредни опоравак који је услиједио током 50-тих, а нарочито током 60-тих, донекле је смањило ту зависност барем на економском плану али није могао надомјестити војну зависност од САД.

*Велика Британија*⁸ - У њој се развио први либерални политички систем, али није прва земља либералне демократије.⁹ Тешко да се иједно савремено друштво може мјерити са британским у погледу развијености и комплексности онога што зовемо грађанско, или цивилно друштво, можда баш зато што се што се, као нигдје, ово цивилно друштво развијало у њедрима традиционалног, па је то у великој мјери и данас случај. Често се истиче како постоји сагласност, концензус, огромне

⁶ “Кина је од 1949. године била под влашћу режима који је био вољан да заметне праву борбу, без обзира на потенцијални нуклеарни холокауст. Наводно је Мао Це Тунг рекао вођи италијанских комуниста Тољатију – “Ко вам је рекао да Италија (у случају нуклеарног рата) мора да преживи. Преостаће 300 милиона Кинеза и то ће бити довољно да се људска врста продужи“ - (Е. Хобсбаум, 2002: 176). Позната је још једна његова изјава - “Чак иако су Америчке атомске бомбе толико моћне да ако буду бачене на Кину пробуде Земљину куглу, или је чак разнесу, то неће много значити за Свемир у цјелини, иако то може бити важан догађај за Сунчев систем.“ (Ц.Гедис, 2003:323), или „Политичка моћ долази из пушчане цијеви.“

⁷ “Тако одмах по отпочињању Хладног рата, амерички конгрес није дозволио влади средства за пропаганду, па је СССР стекао почетну предност на том пољу. У јулу 1950. амерички предсједник Хари Труман је тражио додатна средства од 89 милиона долара за пропаганду да би парирао совјетској кампањи против америчке агресије у Кореји. Конгрес је знатно скресао тражени износ, тако да је укупно одобрено редовних и допунских средстава у висини од 94 милиона долара“ – (М. Тадић, 2002 : 48).

⁸ Уједињено Краљевство, Велика Британија и Енглеска нијесу, наравно, синоними. Велика Британија је географски и политички појам, и чине је три историјске земље на истоименом острву – Енглеска, Шкотска и Велс. Са Сјеверном Ирском, која је на Ирском острву, оне чине Уједињено Краљевство. Крст св. Андрије је бијели дијагонални крст на плавој подлози који представља национални симбол Шкотске. Крст св. Ђорђа је црвен на бијелој подлози и представља национални симбол Енглеске. Ова два крста заједно сачињавају мотив заставе Велике Британије (the Union Flag) од 1707. године.

⁹ Прва земља либералне демократије, ако имамо у виду ширење бирачког права и могућности политичке партиципације за обичне, непривилеговане људе настао је у САД.

већине Британаца у погледу основних друштвених вриједности, као и у погледу начина рјешавања политичких питања, у погледу правила игре. На Острву никада није дошло до онако искључивих идеолошких и политичких подјела какве су биле својствене многим земљама на европском континенту. Ниједна од великих историјских идеологија није у овој земљи пустила коријене. Ако би се помислило да је то био либерализам, што на неки начин и јесте, не треба заборавити да се либерализам тамо није укоријенио као идеологија, него као практичан став. Острвски положај земље имао је утицаја на низ околности. Прва је самосталност у развоју као посљедица релативне изолације, друга је стабилност и континуитет развоја, у мјери која није била могућа на европском континенту са његовим безбројним ратовима и страним инвазијама и сл. У политичком животу земље на власти се смјењују двије партије – конзервативци¹⁰ и лабуристи.¹¹

Тек касних педесетих ХХ в. почиње истраживање јавног мњења за потребе политике.¹² Прве ТВ промоције политичких партија у Великој Британији појавиле су се за вријеме кампање 1951. а у периоду од 1955. до 1964. долази до процвата партијске медијске продукције. Од 1964. први пут се појављују интервјуи са лидерима партија. Ипак, прве маркетиншке изведене кампање су кампање Маргарет Тачер. Маргаретин маркетинг доноси низ новина: имиџ *гвоздене лејди*, култ Меги стваран помоћу таблоида, коришћење детаља из личног живота, копирање Реганових начина да се остави утисак искрености, коришћење свих прилика да буде фотографисана од стране новинара (*photo-opportunity*), употреба ефектних тонских залагаја (*sound-bites*) итд. Истраживање политичког система Велике Британије¹³ показује да је дјеловање интересних група,

¹⁰ „Игнориши питања новинара, причај оно што смо се договорили”, правило је кога се током изборних кампања готово слијепо држе британски конзервативци.

¹¹ Напознатији досадашњи лидери торијеваца – конзервативаца (насталих крајем 17. вијека) су – Дизраели, Лојд Џорџ, Черчил, Даглас Хјум, Маргарет Тачер и Џон Мејџор. Своје упориште ова партија има у средњим и вишим слојевима друштва, бившој аристократији, са резервисаним ставом према продубљивању процеса европске интеграције. Лабуристичка партија је основана 1900, а прву владу су формирали 1924. са Ремзи Мекдоналдом на челу. Поред њега лидери су били и Атли, Вилсон, Кинок и Тони Блер. Главнину присталица налази у радничкој популацији, међу нижим и средњим слојевима британског друштва.

¹² У вријеме избора 1945. у Великој Британији постојала је само једна агенција за политичка истраживања – Gallup, да би их 1983. било 47, а 1987. 73, са даљом тенденцијом раста током деведеситих.

¹³ Уједињено Краљевство Велике Британије и Сјеверне Ирске је уставна и парламентарна монархија, на чијем челу је монарх, који припада династији која се до 1917. називала хановерском (јер има њемачке коријене), а од тада Кућа Виндзор. Монарх је и номинални поглавар Англиканске цркве, па је природно да он не може бити римокатолик, што изричито утврђује Повеља о правима из 1689.

односно група за притисак веома развијено. Са важним изузетком Лабуристичке партије и њене везе са синдикатима, политичке партије и групе за притисак су два комплементарна система. Без дисциплиноване партијске већине, каже се, владина политика би постала некохерентна. Без одговарајућег дјеловања група за притисак, она би могла да буде неуспјешна. У том смислу се истиче како групе за притисак чине један додатни систем политичког представништва. Оно што је занимљиво за политички систем Британије је то да она нема писаног, односно кодификованог устава. У томе она није апсолутни изузетак.¹⁴ Процес глобализације и стварања медијских империја које креирају јавно мишљење по својој жељи евидентан је и овдје. У Великој Британији темпо надметања на тржишту медија намеће *News International Corporation*, Руперта Мердока, освајајући листове Сун, претворивши га у најпродаванији дневни таблоид (тираж од 4 милиона примјерака 1995. године) и *News of the World*, најпродаваније недјељне новине (4,8 милиона примјерака), *The Times*, који се сматра најпрестижнијим дневним новинама и *The Sunday Times*, најчитаније озбиљне недјељне новине. О степену економске раслојености говоре упечатљиви подаци, према којима 5 % најбогатијих посједује 75 % националног богатства или да 1 % најбогатијих има онолико добара колико и читава доња трећина становништва. Евроскептицизам који је деценијама присутан у политици Британије у погледу чвршћих европских интеграција, осим њихове традиционалне вјековне срећне изолованости од континента, прије свега је заснован на бојазни од економске неизвјесности до које би чвршћа интеграција довела.¹⁵

Захваљујући својој традицији и устаљеним вриједностима, друштвеном животу без великих и наглих поремећаја, евидентан је велики утицај јавног мишљења. Изузимајући кризни простор Сјеверне Ирске, гдје се деценијама уз повремене оружане сукобе спроводи отворено пропагандно дјеловање, у самој јавности оно има другачију, перфиднију тактику баш због осјетљивости јавног мишљења. У Великој Британији од 1934. године дјелује Британски савјет (*British Council*) који има своје

¹⁴ Поред савремених традиционалних система, као што је Саудијска Арабија, режима који су као револуционарни сразмјерно дуго функционисали без устава, као што је Куба, постоји још једна земља која се сматра либерално-демократском а нема устав, а то је Израел.

¹⁵ “У том погледу Велика Британија је и након увођења јединствене европске валуте 2002, задржала своју валуту фунту, а између осталог посједује други по величини пензиони фонд у свијету (иза САД). Британци на располагању имају 2000 милијарди долара намијењених пензијама – више него све остале чланице ЕУ заједно. Да је Британија усвојила евро у јануару 1999. вриједност пензионог фонда би опала за 20 милијарди долара”- (Р. Еткинсон, 2005 : 72).

исповасте у великом броју држава и тежи представљању Британског начина живота, ширењу енглеског језика и пропагандном дјеловању.

Француска¹⁶ са правом носи синоним расадника идеологија, јер су на њеној територији настале и имају коријене све важније идеологије, које су преобликовале свијет последња два вијека. За разлику од Велике Британије, коју карактерише релативно хармоничан политички живот без наглих заокрета, Француска је одлика политичке нестабилности и несталности. У пропагандном дјеловању према вани постоји Француски културни центар (CCF), који врши ту улогу. У Француској, први је користио телевизију у политичкој кампањи Г. Дефере. По угледу на Џона Кенедија, 1963. окупио је екипу стручњака која је припремала његову кампању за изборе 1965. То је чувена кампања са »*Господином Х*«¹⁷

Бивша ДР Њемачка је издвајала огромна средства за развој и популарисање спортских активности, па је тако ова релативно мала земља са тадашњих 18 милиона становника ушла у ред прве три спортске нације свијета поред САД и тадашњег СССР-а. Циљ оволико великих улагања у спорт, поред несумљиво такмичарских разлога и развоја масовног спорта, имао је и конкретан политички циљ, јер је то уједно била и порука о здравој и напредној нацији чиме се тежило да се постигне престиж државе у свијету. Након уједињења Њемачка крупним корацима настоји да у складу са својом економском моћи у свијету, успостави и политички утицај како у Европи тако и шире. У том погледу криза на простору бивше СФРЈ, у чијем је креирању била један од главних фактора, дошла јој је као добра *тест - проба* да у условима новоуспостављеног глобалног поретка настоји да заузме једно од водећих мјеста у погледу политичких питања у свијету, с обзиром на то да спада у прве три економски најснажније државе. У том смислу је и њена тежња да поред Јапана, као још једне свјетске економске велесиле, добије мјесто сталног члана Савјета безбједности.

Консолидација демократског поретка у Шпанији отпочела је крајем 1978, транзицијом коју је иницирао режим, када је *Кортес (парламент)* усвојио, у својству уставотворне скупштине, нацрт новог устава и поднио га на референдум на којем је великом већином подржан. До тада, у периоду од 1936. па све до 1975. био је под влашћу ауторитарног режима, на чијем је челу, као *каудиљо*, стајао генерал Франко. Конфликт између технократског лобија окупљеног око *Opus Dei-a (Дјело божје,*

¹⁶ Генеза француског републиканског уређења – Прва република је трајала од 1792. до 1799., Друга република, од 1848. до 1870, Трећа република је трајала од 1870. до 1945. Четврта република, од 1945. до 1958, Пета република је основана 1958. и траје и данас..

¹⁷ Идеја је била да се у првој фази кампање најављује мистериозни кандидат да би се привукла пажња бирача. У другој фази кампање подршка »Господину Х« трансформисана је у подршку Г. Дефереу и лансиран је његов нови имиџ. – (З. Славујевић, 2005 : 37).

полутајно религиозно удружење лаичких католика) и партијских бирократа из владајуће *Фаланге* довео је до тога да након Франкове смрти 1975. Шпанија буде претворена у демократску монархију на челу са краљем Хуаном Карлосом. Иако суочена са регионалним сепаратизмом у Баскији (ЕТА)¹⁸ и Каталонији, успјела је да сачува демократска стремљења и да уласком у тадашњу Европску заједницу 1985. усталили свој економски и политички систем.

Изузимајући простор Европе који се налазио у склопу тзв. *»комунистичког лагера«* и иза *»гвоздене завјесе«* (и који се након распада комунистичких режима једним дијелом трансформисао у државе стабилног демемократског система, док је један број држава и даље остао у транзиционом периоду нестабилних друштвених прилика) - остале државе европског континента су (као што смо укратко могли закључити на неколико карактеристичних примјера) много раније изградиле доста стабилне демократске поретке. Полазећи од земаља Скандинавије (које карактерише друштво *социјалног благостања*, лишено политичких потреса), преко централне Европе и све до Пиринејског и Апенинског полуострва – можемо говорити о високој развијености демократског духа, изграђеним системима контроле власти, снажном и развијеном НВО сектору, групама за притисак и сл. Процес глобализације, који доживљава своју експанзију посљедњих деценија, донио је поред својих несумљиво добрих страна (у погледу стварања *глобалног села*, олакшаних комуникација и трговине и др.) и одређене негативне консеквенце које су се у великој мјери одразиле и на државе европског континента. У том смислу може се говорити о нарастајућим разним облицима тероризма (чијем порасту погодују технолошки напредак и клима *глобалног села*), стварању медијских монопола и олигопола, о стварању симбиозе између капитала који посједује медије и власти – а што за посљедицу има много перфиднију политичку пропаганду, манипулативног карактера. Треба, такође, напоменути да су већина пропагандних техника и начела настале управо у Европи, тако да се то *богато* искуство, стицано вијековима о пропагирању разних видова идеја и мишљења, а у комбинацији са технолошким достигнућима данашњице, усмјерено путем разних видова медија - манифестује у тешко примијетном, перфидном и добро осмишљеном планском и намјерном дјеловању на промјену и контролисање ставова ради стварања предиспозиција за одређени начин понашања и мишљења.

¹⁸ ЕТА – скраћеница од – “Euskadi Ta Askatasuna,” што на Баскијском значи – Баскијска домовина и слобода. Организација чији је циљ независност покрајине Баскије, у којем претежно живе Баски, један од најстаријих народа у Европи. Занимљиво је да данас Баскија представља један од економски најразвијенијих региона Шпаније.

У САД је пропаганда стекла посебно лош глас након Првог свјетског рата, када су јавно објелодањене лажи које су обје зараћене стране користиле током рата тако је то утицало да се према пропаганди заузме веома негативан став, па се под овим појмом углавном подразумева *изношење непровјерених, неистинитих тврдњи као и залагање за неоправдане циљеве*, док са друге стране Европљани на пропаганду гледају са неутралног становишта. Тако је пропаганда изједначена са манипулацијом, преваром и обманом јавности јер се у њеној основи налази лаж. Међутим и у САД постоје појмови који су у суштини изједначени са појмом пропаганде у европском схватању. То су појмови – *јавни односи (public relations), политичко ратовање (politic warfare) и контрола мишљења (mind control)* и сл. и постоје бројне фирме које се тим пословима баве (*Public relations firms*, или скраћено PR). Појмови под овим називима не изазивају негативно вредновање, чак напротив, ове активности се сматрају потребном у разним областима људске дјелатности (политика, економија, спорт и сл.). Јасно је да се овдје ради о терминолошким разликама а не о негирању појма пропаганде.

Каже се да уколико је либерална демократија, као политички систем, дјело новог вијека, тада је њен простор био и у великој мјери остао *Нови свијет*, Америка. “Ако се за *Енглеску може рећи да је земља старе, међу модерним нацијама најстарије уставности, САД је држава са најстаријим уставом,*” Политичке партије су више него игдје сведене на службу у такмичарским изборима, па би се, без много претјеривања, могло рећи да живе само у вријеме избора. Оне нити уписују чланове, нити имају правога програма, па преко једноставних симбола и уз традицијски засновано одређивање разних региона, слојева, етничких група и сл., окупљају увијек хетерогену и до краја неодређену масу бирача. У периодима између избора примјетније је стога нигдје отвореније дјеловање, чак и законски признато и регулисано, разних и многобројних интересних група. Из овога се може закључити да се америчка политика, више него иједна друга, доима као резултанта великог броја чинилаца у тешко оспоривом систему основних вриједности, јединственој и интегративној политичкој култури и стабилним утановама. Такође, треба имати у виду да су од свих земаља либералне демократије, САД остале најдуже привржене начелу - “*да је најбоља влада она која најмање влада*”. У САД, као и у Великој Британији постоји стабилан двопартијски систем, гдје су *републиканци* и *демократе* трајни изборни конкуренти и у прилици су да се смјењу на власти. Ове двије партије су дјело нарочитог уједињавања *одоздо до горе*, јер обје представљају коалицију локалних политичких група које су организоване у 50 федералних јединица. Регионално посматрано, најизразитије

упориште *демократа* јесу јужне државе, чланице некадашње конфедерације која се 1861. отцијепила од САД и била поражена у грађанском рату. Томе насупрот стоји упориште *републиканаца* на сјевероисточној обали и на Средњем западу, као и ситуирани грађани у бившим колонијама сјеверно од Њујорка. Републиканци привлаче већи дио средње класе док за демократе радо гласају припадници сиромашнијих слојева. За Демократску странку више гласају припадници још недовољно интегрисаних етничких скупина и расних мањина, тако углавном гласају Црнци, Јевреји, Италијани, Пољаци, Ирци као и оистали католици. У САД су идеолошке разлике међу кандидатима незнатне, тако да се намеће нужност наглашавања малих разлика.

Политички односи зависе од структура комуникације које им омогућавају да се догоде. То није само функција политичке економије комуникација, иако је то посебно важно – већ то зависи и од облика обраћања који су допуштени. Медији имају моћ, они одлучују о судбини политичких актера и политичких циљева, утичу на владе и њихова бирачка тијела. Они се стога по важности у односу на политику морају сврстати уз остале политичке установе – парламенте, извршне власти, управе и странке, јер масовни медији нијесу више само средство помоћу кога други актери, попут политичких странака, шире своје поруке, него су у савременим друштвима постали самостални центри моћи у константном такмичењу са другим центрима моћи и политичким актерима. Тако је медијска моћ постала готово опште мјесто у модерном дискурсу, па тако данас сви учбеници о дјеловању политичког система имају поглавље о медијима, што рецимо прије двадесетак година није био случај. Стога се данас масовни медији схватају једнако озбиљно као странке и парламент а понекад и озбиљније. Они привлаче такву пажњу зато што су, како се изричито или прећутно претпоставља, телевизија, радио, штампа, интернет “моћни”. Медијска пристрасност, власништво и контрола над медијском индустријом, политичка (зло)употреба медија – све је то данас важно зато што има одређени учинак на начин дјеловања политичког процеса.

Настанак комерцијалних медија у САД је имало значајних негативних ефеката на политички процес. Јер ТВ вријеме мора да се купи од комерцијалних емитера, што је учинило изузетно скупим борбу за неку политичку функцију. То је умањило демократски карактер политичког живота у САД ограничавајући политичку борбу само на богате и оне спремне да служе интересима богатих. Политичка активност је усредсређена на добро урађене и брижљиво упаковане спотове који сликовито представљају сваку замисао. У трајању од 30 до 60 секунди ови спотови представљају својеврсне рекламе састављене од

слика, формула и стила. У том формату теме су запостављене, тако су политика и рекламирање интегрисани уз брижљиво избегавање и замагљивање проблема. Тако испада да кандидат за главну политичку функцију у САД не планира више говоре за кампању, он планира и производи рекламе. Јер сваки кандидат добије по минут и 15 секунди да се представи у ударним вечерњим вијестима, а додатних 30 секунди су за дубљу презентацију, тако да уопште не остаје времена за актуелне проблеме и провокативна питања што би допринијело квалитету политичког живота. Довољно је навести неколико карактеристичних примјера у којима се манифестује моћ медијског простора у погледу политичке пропаганде у САД и његовог коришћења од стране политичких актера. На једној тонској проби, током припрема за говор на радију, Реган је рекао – *"Драги моји Американци, драго ми је што могу да вас обавијестим да сам управо потписао уредбу која Русију заувјек ставља ван закона. Бомбардовање почиње за пет минута"*. Бијела кућа је инсистирала да је овај цитат само шала и потпуно незваничан. Упркос томе коментари ове изјаве у штампи разбјесњели су Москву, уплашили Европљане, а демократима неочекивано обезбиједили нову политичку муницију. Један од чувених изборних трикова представља реченица из говора Џорџа Буша на конвенцији републиканаца 1988. која траје 9 секунди и гласи – „Читајте ми са усана - Нема више пореза.“! Мада је као тонски залагај бриљантна, она га је довела и у неприлике, јер је касније, стицајем околности, морао да уведе нове порезе, па колико му је помогла да побиједи на тим изборима, толико му је одмогла приликом реизбора четири године касније. Приликом избора за пресједничког кандидата Демократске странке на конвенцији 1992. Бил Клинтон је одговорио на реторичко питање које је сам поставио – *"Ко је Бил Клинтон"*? Отприлике слједеће – *"Мајка ме је сама подигла тешко радећи, све што сам успио, успио сам својим радом. Одрастао сам уз дједа који је имао трговину и помагао другим људима у невољи – од њега сам научио уважавати друге и помагати им. Уз моју вољену супругу научио сам да стално морам учити, борити се, изграђивати себе"*. У овом одговору садржане су темељне жељене вриједности америчког друштва – *self made man* – човјек је сам одговоран за свој успјех, а америчко друштво му то омогућава, треба уважавати друге и помагати им, никада се не треба задовољавати са оним што се постигло, увијек треба тежити бољем. За вријеме првог мандата Била Клинтона америчка економија је доживјела снажан узлет, па је он тада могао са пуним кредибилитетом да третира и форсира у јавности економске теме. Како се сматра да Американци као потрошачко друштво гласају *гледајући у свој новчаник*, раширено је мишљење да је добро стање економије пре-

судно утицало на Клинтонов реизбор за председника и поред многих резерви у погледу његових других особина.

Такође, позната је недовољна информисаност или недостатак жеље за то, чак и високих званичника, о чему говоре следећи примјери. Предсједнички кандидат Бари Голдвотер *вјерује да је “Југославија град у Прагу”*, амерички потпредсједник Квејл се *жалио “...што није добро научио латински језик да може за вријеме посјете земљама Латинске Америке да разговара са људима без преводиоца,”* или као предсједнички кандидат Боб Дол, који када је чуо да у Њемачкој постоји Гетеов институт његовом власнику написао је писмо – *“Драги Гете, желим да вам предложим да постанете члан Републиканског круга у Вашингтону, како би смо расправљали о будућем свјетском поретку. Такође бих волио да вам представим моју супругу Елизабет”*. Схвативши у чему је ствар, директор Гетеовог института одговорио је предсједничком кандидату Бобу Долу – *“Захваљујем Вам на Вашем љубазном позиву, али жалим што нећу моћи да стегнем руку Ваше лијепе супруге. Јохан Волфгаг фон Гете (1749 – 1832)”*. Са оваквим је стилем вођења кампања, уско повезана појачана усредсређеност на појединог политичара, и то не на политичара као представника неке идеологије или странке него као “особе”. Јавно откривање својег музичког укуса и сличне маркентешке појаве – ти поступци теже ка томе да људима открију нешто о вама као о политичару, као о особи, о томе ко сте ви заправо, тј. да сте као ми, обични смртници. Из тог је разлога савременим политичарима једнако стало да се појављују у разним емисијама, *chat i talk shows* типа, као што им је стало да се појављују у информативним емисијама.¹⁹ Овакви

¹⁹ За вријеме кампање за америчке предсједничке изборе 2000. године Washington Post је открио да Џорџ Буш, који се тада такмичио за номинацију у оквиру Републиканске странке, воли слушати Вана Морисона, док је његов супарник Џон МекКејн више волио слушати Ловерс Френка Синатру. Његов демократски противник Ал Гор на својим је скуповима пуштао Shanie Twain. Зашто су драгоцјени простори у свим новинама били испуњени баш тим сазнањима и зашто су политичари сматрали потребним да расправљају о својим музичким укусима. Те особе су се бориле за најмоћнији политички положај у западном свијету а на бираче се сугерисало да о њима суде и процјењују их по њиховим музичким афинитетима а не по политичким ставовима. У каснијој предсједничкој кампањи новински чланци су се занимали тиме која филмска звијезда подржава чију кампању и који кандидати причају најбоље шале и како се припремају за телевизијске дебате (као да су неки спортисти који се припремају за спортско такмичење). За вријеме конвенције Демократске странке Ал Гор је страствено на позорници пољубио своју жену. Фотографија тога тренутка појавила се у свим медијима, као и сцена у којој Бил Клинтон свира саксофон. Такође је у сврху својег маркентешког имица тадашњи британски премијер Тони Блер позвао у Downing street број 10 Ноела Галагера из музичке групе Оазис и неколико других звијезда шоубизниса. Као што су Гор и његови савјетници одлучили да треба створити утисак да подпредсједник није досадна и уштогљена особа како се то понекада чини,

процеси довели су до тога да се говори о тзв. *заглупљивању* политике јер се сматра да су озбиљна дебата и расправа замијењени осмишљеним звучним исјечцима и фотографијама., тако да је политика тривијализована. Поставља се питање – зашто се то догађа. То питање не може се поставити само политичарима и њиховим медијским и маркентишким савјетницима и *спин докторима*.²⁰ Желимо ли разумјети саму природу политичке комуникације онда морамо размотрити и промјенљиве подстицаје и праксу савремених политичара, али је исто тако јасно да требамо обратити пажњу и на промјене у савременим медијским корпорацијама јер је то двоје повезано једно са другим. Политичари се прилагођавају медију на којег се мисле ослонити они креирају кампање и свој простор тако да одговарају медијима, а њихов је распоред направљен тако да се подудара са роковима новинара. Такође, њихови јавни

тако су Клинтон и Блер настојали да због својих поступака буду “популарни” или у “дотицају са правим стварима” или чак “cool”. То су теме које улазе у подручје вођења модерне политичке кампање, треба изградити прави имиџ, успоставити праве везе са славнима. Та пракса није ограничена само на САД и Велику Британију – Нелсон Мандела поздравио је музичку групу Spice Girls а некадашњи председник Русије Борис Јељцин је пјевао на руској телевизији - *Масовни медији, политика и демократија*, стр. 3,

²⁰ *Spin* – окретати, вртјети. Spin doctor – савјетник за имиџ, политички савјетник али и особа извијештена и оспособљена за управљање информацијама и манипулацијама масовним медијима, spin control – фризирање информација, изјава за јавност. Појединци немају моћ – структуре је имају. Насупрот овој теорији постоји мишљење да се – иако структурни чиниоци обликују улоге које појединци играју и тако ограничавају њихове мисли и дјела – од појединца се тражи да те улоге интерпретирају, јер не постоје два човјека који то могу направити на истовјетан начин. Утолико је моћ особина појединца. “Људи би били запањени када би знали колико су новинари подложни. Давао сам последње одобрење за слику, наслов и цијели текст у једном листу који је наводно независан и имун на утицаје”, изјавио је један од спин доктора. Spin doctoring се односи на низ активности: одбрана од новинара, одобравање или одбијање интервјуа, као и подучавање оних који дају интервјуе у вези са тим шта да кажу и шта да не кажу, као и коментарисање прича или говора новинара, истичући одређене реченице или интерпретације. “Понекада са истином морате бити економични” – објаснио је спин доктор једном приликом. То значи да треба створити повољну прилику за фотографисање или се побринути да новинари и фотографи буду на правом мјесту у право вријеме. Spin doctoring укључује писање говора и пратећих саопштења за новинаре и иде све до тога да на новинаре врши притисак и увјерава их, било пријетњама или улагивањем да њиховог клијента прикажу у добром свијетлу. Спин доктори, на крају крајева, не дјелују само унутар граница страначке политике, јер готово све организације, од водећих у пословном свијету до најрадикалнијих организација унутар друштвених покрета запошљавају људе да их продају медијима. Они се не морају звати спин доктори, могу радити у односима са јавношћу или се сматрати портпаролима за односе са медијима, но њихов је посао исти – осигурати да пропраћеност њихових клијената буде онаква какву они желе. Спин доктори тврде да они само убрзавају процес ширења одређених вијести и информација. - *Масовни медији, политика и демократија*, стр. 4,

наступи усмјерени су ка томе да на екрану изгледају добро.. Дакле, они се баве популарношћу и траже популизам какав им нуди свијет забаве јер политика се моделира да одговара медијима. Једна од импликација преображаја савремене политике и медија јесте да су тредиционалне границе које означавају гдје политика завршава а забава почиње више не вриједе. То није само зато што политичари данас комуницирају кроз свијет забаве, говорећи нам о својим омиљеним музичарима или о својој породици, него зато што политику дијелом треба разумјети као забаву, јер њен језик и одређена правила, преузети су из видеоспотова и огласа. Но политичка употреба таквих ствари подсећа нас на то да је забава сама по себи “политичка”, јер када политичар одабира свој елеменат популарне културе – то није безазлен и недужан поступак. Политичари тако намјерно одабирају слике филмова и звијезда као и асоцијације на њих. Разумијевање везе политике и медија не смије се ограничити само на анализу вијести и текућих збивања, јер оно мора узети у обзир и забаву. Јер квизови, комедије, пародије, филмови и музика – сви су они носиоци одређених значења и придавања смисла реалном свијету и нашим одговорима на њега – медијски производи, било да попримају облик вијести или сапуница и тв новела дјелују на наше емоције и наш разум. Медијски садржај треба процјењивати на основу тачности његовог садржаја, а у тој је анализи појам пристрасност један је од кључних појмова. Однос политике и медија питање је моћи која се појављује у двије димензије: постоји моћ над медијима и постоји моћ медија, дакле шта медији мијењају. Морамо покушати разумјети корпоративну политику и интересе и утицаје који циркулишу унутар глобалних мултимедијских царстава. Дакле, у којој су мјери одређена вијест и њезино праћење и пролонгирање и истицање резултат амбиција и креација самих компанија које производе новине и емисије. Очајничка жеља политичара да се појаве на телевизији и створе добар имиџ једнака је способности медија да стварају или уништавају политичке каријере. Често се чини да политика јесте управо оно што се појављује у медијима, да је појављивање у политичком животу готово све, јер они који контролишу имиџ контролишу стварност, односно – више немамо политику, имамо виртуелну политику.²¹ Извјештавање је облик ретори-

²¹ Ту је идеју холивудски филм *Матрица* (The Matrix) довео до њезине логичке крајности – “Перцепција: свакодневни свијет је стваран”, гласи рекламни слоган на филмском плакату за овај филм, “Стварност: свијет је обмана, савршена превара свемоћне машинерије вјештачке интелигенције који нас контролишу”. Филм се поиграва тезом да је наша стварност производ нечије туђе воље која се спроводи преко моћи над комуникацијским средствима. Matrix можда превише дистопијски (дистопија – замишљено мјесто на којем људи живе дехуманизираним и неријетко ужасним животом) говори о суровој политичкој манипулацији, но он се уклапа

ке, ријеч је о увјеравању нас - читалаца, слушаоца и гледалаца. Начин на који је прича испричана, приповједачка средства која су кориштена, биће начин на који се ствара политички процес. Цензура је најочитији облик државне контроле.²² На примјер, службенике британске владе вежу закони о службеним тајнама из 1911., 1920., и 1989. године, према којима је пуштање докумената у јавност, чак и и ако нису службено означени као “тајни”, кривично дјело.²³ Спречавање приступа информацијама једно је од средстава које стоји на располагању држави која настоји управљати месмедиима, мада се та њена моћ може користити и за селективно ширење информација. Природна последица тајности и цензуре јесте пропаганда, јер селективно пуштање информација усмјерено је заштити и спровођењу интереса власти.

Добивши рат против комунизма, у том смислу што је ривалска сила, СССР, притијешњена економским и другим невољама, почела да креће у правцу напуштања државног социјализма и одрекла се империје коју је стекла после рата – САД, као и цио свијет уосталом, суочене су са низом неравнотежа и проблема. Последњих деценија у погледу глобалног положаја САД, појавили су се многобројни синономи, као - САД као *доброћудни хегемон* (синтагма Збигњева Бжежинског), *силеција слободног свијета* (по Гарију Вилсу), *лупешка супер сила* (израз Семјуела Хантингтона). Америка мора бити више од свјетског полицајца. Полицајац добија своја задужења од претпостављених али у заједници нација нема већег ауторитета од Америке. Америка је најбогатија, најмоћнија и најцјењенија држава. У првом периоду мора бити полицајац или вођа помагача полиције, а у другим случајевима посредник, учитељ и добротвор, укратко Америка мора имати улогу свјетског лидера. Имајући у виду да од завршетка Другог свјетског рата до данас, није се ратовало само 15 дана септембра 1945. године, а од тада до данас вођено је у свијету око 500 оружаних сукоба, онда се може закључити да државе извозници оружја остварују велике приходе од извоза, у чему наравно предњаче САД. Број и интензитет ратова, пише Ерик Фром, растао је са развојем техничке цивилизације, и он је највиши међи моћним државама са јаком владом, а најнижи међу примитивним људима који немају сталног поглавицу. Половина од свог продатог оружја у свијету,

у конвенционално схватање моћи медија и оних у чијим се рукама они налазе, јер медији одлучују ко побеђује а ко губи, шта мислимо и шта говоримо. - *Масовни медији, политика и демократија*, стр. 7,

²² У Авганистану су талибани доласком на власт забранили телевизију, музику, биоскопе, а у Алжиру влада посједује бројне штампарије на које се штампа ослања, па путем тврдњи о “неплаћеним дуговима“ врши притисак на одређене медије – *Политичка економија масовних медија*, 90,

²³ *Политичка економија масовних медија*, 93,

чији укупни производни износ прелази 500 милијарди долара, отпада на САД. Само у периоду 1992 – 1996. године САД су званично продале 1625 тенкова, 2091 оклопно возило, 318 авиона, 203 хеликоптера и 1414 ракета земља-ваздух. Треба имати у виду да резервни дијелови и сервисирање коштају колико и само продато оружје. “- Пораз политике САД у сукобу у Вијетнаму оставио је дубоке посљедице на друштво, а што се често рефлектује на плану политике. Много година након рата у Вијетнаму, негдје у периоду 1992. и 1993. дошло је до ширења дезинформација да један КГБ фајл садржи документа која доказују да су Вијетнамци, заиста, намјерно задржали америчке ратне заробљенике као таоце послје рата. Овај мит је годинама одржавао амерички политичар Рос Перо и још неки десничари, као и они који су жељели да спријече нормализацију односа са Вијетнамом, у име освете за пораз САД у том региону. Американци су рат у Вијетнаму изгубили оног тренутка када су новинарима дозволили да кући пошаљу снимке мртвих marinaца, па су поучени лошим искуством приликом рата у Авганистану медијима забрањивали присуство, уз образложење да је то ради њихове личне безбједности али и евентуалног одавања војних тајни. *Једна од највећих мрља на угледу војске САД у рату у Вијетнаму јесте злочин учињен у Вијетнамском селу Ми Лаи 1968. године када су амерички војници убили између 128 и 500 Вијетнамаца, углавном дјеце, жена и старца. Уз ово треба додати и масакр индијанског племена Семинола и одбјеглих робова на Флориди 1812. године.* Идеологија која је престала да буде покретачка снага унутрашњег развоја изгубила је и своје мјесто у спољној политици САД. До дана данашњег грађански рат вођен у периоду 1861-1865. године између Сјевера и Југа, остаје најкрвавији сукоб у историји САД, који је побио више људи него сви каснији ратови у којима су САД узимале учешће, укључујући оба свјетска рата, Кореју и Вијетнам.

Медији најчешће не успијевају да кажу људима шта да мисле, али им зато успјешно говоре о чему да мисле. CNN 17. јануара 1991. прекида интервју са тадашњим министром одбране САД Вајнбергером да би директно преносио бомбардовање Багдада у програму који ће непрекидно трајати 17 сати. Тако је ова медијска кућа за 27 минута предухитрила одјелење за штампу Пентагона, објављивањем вијести о почетку рата у Заливу, чиме је доказано да је рат догађај који се добро продаје.²⁴

²⁴ Да се у савременој пропаганди користи лаж и то врло успјешно говори и сљедећи примјер. Након ирачке инвазије и анексије Кувајта, у свијету, првенствено у САД спроведена је пропагандна кампања великих размјера која је имала циљ да припреми свјетско јавно мњење за интервенцију и ослобођење Кувајта. За неопходност оружаног одговора, поред правних и економских, истичани су и хуманитарни разлози заштите

У вријеме ратова манипулаторска преуређивања појмова се често дешавају, тако, циљеви се погађају уз извјесну колатералну штету, а у ствари је при бомбардовању долазило до цивилних жртава, авиони испоручују пројектиле, а шта се дешава по њиховом испоручивању више нас се, без сумње не тиче. Нова постхладноратовска збиља у великој мјери релативизује и доводи у питање старе идеолошке и политичке подјеле. Медијска еволуција Садама Хусеина од маженог пријатеља до монструма и Слободана Милошевића од балканског касапина до фактора мира на Балкану и сл. само су карактеристични примјери. Манипулације информацијама такође су карактеристика политичке пропаганде у САД, као нпр. током Румунске револуције 1989. године, Заливског рата 1990-91, сукоба на Балкану, рата против Ал – Каиде итд. Тих година су се видјеле лажне гробнице наводних жртава Секуритатее у Румунији, лажни инкубатори са прерано рођеном дјецом из Кувајта које су искључили окрутни и зли Ирачани, праве птице улијепљене правом нафтом из загађене воде али удаљене хиљадама километара од оних истих окрутних Ирачана оптужених за наведено дјело који су овај пут наводно изазвали еколошку катастрофу, што су били извршни примјери организоване манипулације јавним мњењем. По неким изворима, трећина од 20 000 запослених у Централној обавјештајној агенцији САД (*Central Intelligence Agency* – CIA) задужено је за производњу информација.

Енглески израз *New world Order* буквално преведен значи *нова правила*, али ако га другачије читамо онда је ријеч о *поретку Новог Свијета*, односно америчком поретку, јер је *New World* вијековима синоним Америке. Када се у Вашингтону припремао велики војни проје-

цивилног становништва од злочина Ирачана. Једна од најпознатијих прича таквог типа је прича о мртвим кувајтским бебама. “Тада се пред Одбором за људска права појавила млада Кувајћанка, представљена као медицинска сестра, која је изјавила да су у болницу у Кувајту, у којој је радила, упали ирачки војници, вадиле новорођене бебе из инкубатора и бацали их на под, бебе су при томе умрле – њих чак 312. Свједочење ове младе дјевојке изазвало је шок, гнушање и знатно допринијело обликовању јавног мњења у САД па и шире у подржавању војне акције. Сам тадашњи предједник Буш је у својим јавним наступима споменуо ово свједочење више од 30 пута. Тек 9 мјесеци након завршетка операције Пустинска олуја, која је протјерала Ирачане из Кувајта, објављена је пуна истина о овом случају и индентитету младе Кувајћанке. Дјевојка уопште није била медицинска сестра, већ ћерка кувајтског амбасадора у Вашингтону, и није непосредно дошла из Кувајта, већ је више година непрекидно боравила у САД. није била никакав очевидац нити је било икаквих беба убијених на такав начин “Прича је представљала велики пропагандни успјех фирме за јавне односе Hill i Knowlton, која је примила 12 милиона долара за неколико мјесеци рада. Пуну истину је објавио Џон Мекартур у књизи *Други фронт*. Тадашњи амерички амбасадор у УН Мадлен Олбрајт, гостујући у емисији “60 минута” ТВ ЦБС, упитана да ли су санкције против Ирака које су коштале живота више од пола милиона дјеце, биле вриједне те цијене, одговорила је да јесте вриједело због постигнутих резултата.

кат Пустинска олуја, 1991 године, о разматрању опција напада и слању одговарајуће поруке Ираку, тадашњи председник Буш је окупио своје савјетнике тражећи модалитете акције. Том приликом је рекао свом савјетнику за националну безбједност, генералу Scowogoftu, да у посљедњем упозорењу Ираку да се повуче из Кувајта убади и дио о томе како је Нови свјетски поредак изазван акцијом Ирака. Та идеја је разрађена у ноти, а након тога је већ на првој конференцији за штампу Нови свјетски поредак постао синтагма која би требало да означи ново раздобље међународних односа у којем ће се догодити велике промјене на свим странама свијета. Студија, *Трилатералне комисије* из 1975. године о могућностима владања демократијама закључује да су медији постали нови значајан извор националне моћи, један од аспеката неумјерености демократије, што доприноси опадању ауторитета владе код куће и сљедствено томе смањењу утицаја демократије у другим земљама. Како је примијетио Самјуел Хантингтон у прошлим временима Хари Труман је био у стању да влада земљом ослањајући се на релативно мали број адвоката и банкара са Вол Стрита. У том периоду криза демократије није постојала, али се шездесетих година развила, попримајући озбиљне размјере, стога се поменута студија Трилатералне комисије залаже за умјеренију демократију, како би се ублажила оваква њена неумјереност. Једноставније речено, уколико желимо да демократија опстане, јавност мора бити сведена на традиционалну апатију и послушност, односно мора бити уклоњена из арене политичке дебате и учествовања у доношењу важних одлука. Поменута комисија је закључила да обухватнији интереси друштва и власти захтијевају да медији примијене стандарде професионализма, а уколико до тога не дође алтернатива лако може постати државна регулатива у овој области.

Веома значајну улогу у међународним односима имају информативно пропагандне установе које су у већој или мањој мјери везане за владу својих земаља. Једна од таквих специјализованих усанава је Информативна агенција САД (*US Information Agency*) а коју је основало Министарство иностраних послова (*Department of State*) и *Савјет за националну безбједност (NSC)* 1953. године, као настављача Одјељења ратних информација (OWI). Агенцијска одјељења су интегрални дио америчких амбасада и конзулата широм свијета под називом Информативни сервис САД (USIS). Агенција афирмише политику америчке владе, начин живота и америчку културу, преко средстава јавних комуникација објашњава да су циљеви и политика САД у складу и да претходе њиховим законитим тежњама за слободом, напретком и миром. Пропагандном дјелатношћу баве се и многобројне институције и организације какве су, рецимо, Рокфелерова, Фордова и Капланова фондација из

САД, Аденауеров и Накманов фонд из Њемачке, затим Хуверов институт при Стенфордовом универзитету, Аспенев институт и сл.

Медијска мрежа у САД – новинари-водители ударних информативних емисија су, углавном, даме и господа у средњим па чак и у поодмаклим годинама, јер је психолошки много дјелотворније када о политици, ратовима, војним интервенцијама, економским потресима и кризама, природним катастрофама и сл., говоре озбиљни, зрели људи зато што се њима као искуснима и мудрима вјерује више него неком младом, насмијешеном лицу ведрих очију. Систем функционисања медија у САД је доста једноставан. Финансијери – политичари, преко реклама од којих медији, углавном, егзистирају а уз стручну помоћ сарадника за обраду јавног мњења утичу на формирање расположења људи за одговарајућу политику. Анализа текста Заливске кризе наговјештава да су од почетка водеће медијске институције слиједиле правце Бушове администрације и Пентагона. *Мејнстрим медији у САД* су комерцијални, међу којима влада жестока конкуренција у погледу гледаности и профита. Посљедица тога је да ови медији не желе да одбију потрошаче, због чега су изузетно опрезни у изражавању мишљења које је супротно мишљењу јавности и званичне политике. Они такође дају предност званичним изворима власти у погледу информација, нарочито у доба кризе, и на тај начин постају преносиоци политике и ставова владе. CNN је револуционарно измијенио свијет мас-медија и систем информисања у свјетским размјерама. Осјећање сталне присутности важним догађајима битно је утицало на обликовање јавног мњења и тиме утицало на ставове али и понашање прималаца информација на глобалном нивоу. Моћ медија у САД је очигледна: ако поред начина представљања догађаја, постану и једини извор информација, онда је прихватање таквог угла виђења изложених ставова информација пресудно за образовање јавног мњења не само широког аудиторијума, већ често и главних политичких чинилаца. Тако је у јеку Заливског рата амерички секретар одбране Дик Чејни на конференцији за штампу изјавио – “Немам коментар у вези са ситуацијом у Ираку. Једине информације којима располажем долазе са CNN –а “. Не може се говорити о свеприсутности медија а да се не спомене медијски гигант CNN који је основао средином 80-тих у Атланти (Џорџија) милијардер Тед Тарнер. Ова станица је за кратко вријеме преузела примат у односу на своје конкуренте и много старије ТВ куће – ABC, CBS и NBC.

Веза између масовних медија и владајућих елита најкарактеристичније се може сагледати кроз њихов однос у САД. Према америчком аутору Герију Алену, основу америчког естаблишмента представља организација која се зове Савјет за иностране послове (Council for Foreign

Relations), који сачињава око 2400 најутицајних појединаца из пословног свијета, те чланови влада, академија, масмедија, адвокатуре итд. Од 1921. године од када постоји, Савјет, према Алену, пресудно утиче на политику САД. Од 1952. године сви предсједнички кандидати, сем Голдворта 1964. и сви предсједници осим Роналда Регана 1980. и 1984. године, били су чланови поменутог Савјета. Према годишњаку Савјета за 1985. годину од 2 376 чланова, 250 су новинари и остали медијски извршиоци. Директори најпознатијих дневника – *The New York Times*, *Washington Post*, као и многих ТВ компанија, који су по правилу чланови Савјета, спроводе договорену политику и пружају подршку влади. Вијести који ови медији објављују потпуно су у складу са редакцијском политиком, што битно смањује слободу новинара и претвара их у обичне извршиоце посла. Новинар Елис Вајднер би то рекао овако: “Чињеница је да већина уредника и новинара запослених у *Тајмсу*, *Њусвику* итд. и већина продуцената, репортера и коментатора у тв мрежама NBS, CBS и ABC, преузима вијести и ствара своје ставове у складу са *Њујорк Тајмсом*. Технички узето то су изврсне новине, али боде очи то што већину вијести тај лист доноси у потпуној сагласности са политиком своје редакције. Да ли то спутава новинара је излишно питање, јер је сасвим очито да у судару интереса и истине страда истина” Савјет је одмах након свог оснивања покренуо гласило *Foreign Affairs*, који се данас сматра водећим часописом у САД и једним од главних канала утицаја на јавно мњење. Донекле, сличну елитистичку скупину представљају и Билдерберг група, основана 1954. у Холандији. Трилатерална комисија је основана октобра 1973. Због тога и не чуди што је већина вијести разних ТВ мрежа скоро индентична и што нема већих сукоба ставова. Америчке телевизијска и филмска индустрија су још 1994. године представљале 40 процената цјелокупног свјетског тржишта ове гране економије, и тиме биле други по реду извор девиза за САД. **Желимо ли контролисати друштво морамо контролисати информације** - могла би бити једна од крилатица тих елита. Иако су водећи медији послужили као пропагандно средство америчке владе и војске, они нијесу постали искључиво пропагандни инструмент државе. Прије би се могло рећи да највеће комерцијалне мреже треба првенствено сматрати финансијским машинеријама које желе гледаност, а тиме и профит. Ако је рат популаран, онда ће у потрази за високом гледаношћу ТВ куће емитовати позитивну слику рата, елиминисући притом критичке ставове. У САД је антиарапска пропаганда постала веома тражен комерцијални производ тако да се и дијелови одјеће продају у пропагандне сврхе. Једна тиражна мајица приказује америчког маринца који је уперео пушку у Арапа обореног на земљу, са натписом – »Пошто ти је сад нафта.« На другој

мајици је писало – »Дођи у војску, посјети занимљива мјеста, упознај занимљиве људе и убиј их«.

У САД се издвајају три водећа национална листа – *New York Times*, *Wall Street Journal* и *U.S.A. Today* - и неколико других који теже да то буду – нпр. *Washington Post* и *Los Angeles Times* – који се међусобно надмећу и заједно са осталим новинским агенцијама и владом одређују програм рада осталим штампаним и електронским медијима. То су углавном елитне организације које су блиско повезане са корпоративним круговима и владом и теже да сведу одређене расправе и истраживачку ревност у оквиру прихватљивих параметара те елите. У САД данас постоји око 1700 дневних новина, 11000 часописа, 9000 радио и 11000 ТВ станица, затим 2500 издавачких кућа које издају књиге и 7 филмских кућа. Свим овим медијима влада свега 50 власника.

Ескалација рата у Вијетнаму у периоду 1965 – 1967. најбоље је показала како је комерцијална ТВ мрежа у обликовању информација континуирано била на линији администрације. Вијести су изгледале као продужена рука владиних образложења и саопштења. Иако се и код куће и у свијету рађао огроман талас опонената рату, телевизијска мрежа била је на мукама да гледаоце изолује од тог утицаја. Током *Заливског рата* (1990 – 1991) амерички комерцијални емитери, сада више него икад рекламно орјентисани и централизовани, били су још функционалнији као владин пропагандни сервис. Веома млако су протестовали због случајева грубе цензуре, лаковјерно су прихватили лажне пропагандне тврдње и улогу у пропагандном хору помажући продају рата. Комерцијални медији су са жаљењем констатовали да ратне сцене и извјештаји нијесу погодан амбијент за рекламирање, па су зато са ентузијазмом покушали да исфабрикују такву атмосферу и рат прикажу као узбудљиву, естетски и технички атрактивну игру. Друштва обично подижу највеће споменике ономе што њихова култура највише вреднује. *Куле близнакиње Свјетског трговинског центра*, као највише грађевине у Њујорку, иначе познатим по високим зградама, биле су свакако монументалне. Посматрано из тог угла, за XXI вијек у САД су оне биле еквивалент великој пирамиди у древном Египту или можда катедрали у Шартру, у средњовјековној Француској. Свјетски трговински центар је симболизовао слободно тржиште, посвећен институцији чија је централна активност трговина. Јер, доминантни планетарни метод организовања економских активности, а то је тржиште, заузима високо мјесто у америчком друштву. Умјетност ширења гласина која је поводом тог догађаја дошла до изражаја илуструју многи примјери: терористички напад од 11. септембра 2001. године је прорекао још Нострадамус, терористи су затровали воду у САД, током напада је један полицајац на

дасци одсурфовао низ 82 спрат WTC (Свјетског трговинског центра) и преживио, млади Авганистанец је бившој дјевојци јавио да никако не лети авионом 11. септембра. У данима након овог догађаја множиле су се бројне приче и гласине које су се великом брзином прошириле у јавност, потпомогнуте прије свега интернетом, неке од њих попримајући статус урбаних легенди. Дакле није било случајно што су за мете терориста изабрани Вашингтон, као политички, и Њујорк као економски центар. У интервјуу од 7. октобар 2001. Осама бин Ладен, између осталог, каже: “Оно што САД данас преживљавају мали је дио онога што ми доживљавамо већ десетинама година. Ово понижење и презир наш народ доживљава преко 80 година ... Али када мач падне на САД, послје је 80 година, хипокризија подиже своју ружну главу објављујући смрт убица које су се поигравале крвљу, чашћу и светилиштима муслимана. Најмање што се може рећи за те људе јесте да су лишени морала.” Слике десанта на град Кандахар, којим је рат у Авганистану отпочео, уништених талибанских циљева, ухваћених терориста и њиховог бјекства у планине, снимке авиона у акцији, бирао је и слао Пентагон, тако да је расположење јавног мњења зависило од информација из само једног извора, чиме је демонстрирано како би требало да изгледа објективно извјештавање у будућности, а све евентуалне дилеме распршио је портпарол Бијеле куће, Ари Флајшер, савјетујући главне уреднике “...да у овим временима Американци морају да пазе шта причају и шта раде.” Проток информација преко интернета је дјелимично цензуриран, док је Вашингтон вршио снажан притисак на стране медије да не емитују интервјуе талибанских вођа, чак захтијевајући од катарских власти да онемогуће рад ТВ станице Ал Џазира.”

Године 1995. кандидат за америчког предсједника Ј.Александер, започео је своју кампању на интернету, док данас сви кандидати имају властите web-странице са којих се шаље њихова порука и прикупљају донације за кампању. Предсједник Републиканског националног вијећа изјавио је 2000. да “*Интернет представља фундаментални помак у смислу комуникације и организације*”. Слично расположење одјекивало је и у ријечима предсједника Демократског националног вијећа: “*Демократски кандидат ће имати више могућности да преко састајалишта као што су chat-собе на интернету разговарају директно са америчким народом*”.²⁵

По Н. Чомском, » САД су истовремено најслободније друштво на свијету, а са друге стране демократија у САД има своја тамна мјеста - најслободније је истовремено и једно од најдубље индоктринисаних друштава свијета«, што по њему није ништа парадоксално. Јер, баш

²⁵ Масовни медији и демократија. 181,

зато што је слободно, њиме се мора владати путем перфидне индоктринације а не путем голе силе као што се влада у неслободним тоталитарним и ауторитарним режимима. Бројним војним и хуманитарним интервенцијама САД настоје да прошире свој утицај у свијету, а у том смислу руководе се слједећом логиком: *САД морају истрајати у свом историјском задатку једине суперсиле, док се при томе окрећу другима да плаћају рачуне одржавања свјетског реда и мира.* Свједочећи пред Конгресом, помоћник државног секретара Лоренс Иглбергер је објашњавао да ће Нови свјетски поредак, који се појављује, базирати на некој врсти новог изума у спровођењу дипломатије –“ тако што ће други плаћати трошкове интервенција САД у одржавању реда.” Тиме се потврђује теза да су УН од оснивања биле у диспропорцији између имена и ингеренција, између онога *de jure* и онога *de facto*. Чињеница је да је америчка војна сила са годишњим војним буџетом од преко 500 милијарди долара најјача свјетска сила. Тренутно САД има своје снаге у око 40 држава свијета. Такође је јасно да, и поред овако импозантне војне силе, креатори политике САД морају прибјегавати пропагандним техникама како у свијету тако и код куће, у чему им на располагању стоји неслућена моћ данашњих медија, како би у јавном мњењу стекли подршку за своју политику. Истиче се, на примјер, да су одлуке о интервенцији САД у Никарагви, о бомбардовању Ирака, босанских Срба, СРЈ, итд. имале упориште у ставовима америчког јавног мњења. Већ за вријеме Ричарда Никсона поставиће се питање да ли он уопште влада или му је само стало да буде председник. Положај САД у свијету глобализације, растућег тероризма и креирања новог свјетског поретка, као неприкосновеног арбитра у рјешавању свих кризних ситуација у свијету, са хегемоним положајем у НАТО –у, *свјетски жандар број један*, или *носилац слободе, демократије и просперитета*, као што се може закључити, представља комбинацију финансијских и политичких елита које путем мас-медија креирају свијет какав желе. Мултинационални гигант Ценерал електрик са око 250 000 запослених бави се производњом ратних авиона, али је истовремено и власник популарне TV NBC, као и дијела акција у француским и америчким медијима, што је само један од примјера финансијско-политичке елите која креира одређена мишљења јавног мњења према својим потребама.

Перфидност пропагандног дјеловања у САД достигла је праву виртуозност, гдје се под формама политичког маркетинга, PR агенција и сл., а путем масмедијског простора може постићи готово све. „Амерички политичари воле да се позивају на амерички сан. Амерички сан стварно постоји и већина нас га има. Дobar је то сан, толико добар да га многи други широм свијета прижељкују за себе. Какав је то сан? Амерички

сан је сан о томе шта све људи могу у друштву у којем сваки човјек може да се подстакне да да све од себе, да постигне што највише може, а да за награду води лагодан живот. Сан о томе да не буде вјештачких препрека на путу личног испуњења. Сан по коме збир таквих појединачних остварења представља велико друштвено добро – друштво слободе, једнакости и узајамне солидарности. Сан о томе да смо звијезда водилца свијету који пати јер није у стању да испуни тај сан. То је сан, наравно као уосталом ни било који други, не даје тачну слику стварности.“

„У обликовању мишљења јавности Запад, а нарочито САД користе различита средства. Неоспорно је да демократија није нужно везана за слободу. Нужне илузије су дио западне културе које подразумевају промишљене и консеквентне форме контроле и произвођења различитих облика истина које одговарају политичким и економским елитама. У САД постоји извјесна тензија када је ријеч о самој природи власти. У демократији у принципу влада народ, али моћ одлучивања о најважнијим областима живота налази се у приватним рукама малобројне елите, што има далекосежне последице по свеколики друштвени поредак.“ У времену у којем живимо од последњих деценија 20. вијека – глобализација и тероризам. Обје су нам представљене као велики нови феномени – први је испуњен предивном надом а други ужасним опасностима. Чини се да влада САД игра централну улогу у ширењу првог и борби против другог, али ови облици стварности нису само амерички него глобални. Оно на чему се заснива већи дио анализе је слоган Маргарет Тачер (премијера Велике Британије у периоду 1979 -1990), а кој гласи, *There is no alternative* – нема алтернативе. Тако је речено да нема алтернативе глобализацији, чијим се захтјевима морају покорити све владе и нема алтернативе уколико желимо да останемо у борби против тероризма у свим његовим облицима. Суверенитет је тврдња, а тврдње значе веома мало осим уколико нису признате од стране других. Снажније државе се према слабијима односе тако што их притискају да границе држе отвореним за оне токове или факторе производње који су корисни и профитабилни за фирме смјештене у снажним државама –Глобализација није судбина, глобализација се може обликовати, јер оно што се класично назива политиком може се објаснити на нов начин. Осим Свјетске банке и ММФ –а, потребно је навести и још неке термине и организације које су се наметнуле као доминантне у овом процесу, као што су - ГАТТ- општи споразум о царинама и трговини, НАФТА – споразум о слободној трговини у Сјеверној Америци који је 1992 потписала Канада, САД и Мексико, а омогућава слободан проток робе, услуга и улагања, али не и људи између тих земаља. У глобалном свијету, моћ мобилног капитала, држава и друштвених покрета, облици

и правила легитимне власти могу се распасти и другачије поставити. То захтијева промјену хоризонта, од националног према космополитском погледу. Зашто је глобализација постала тако контроверзна? Отварање према међународној трговини многим је земљама омогућило знатно бржи раст него што би га иначе имале. Због глобализације у многим се крајевима свијета данас живи дуже него прије и животни је стандард виши. Глобализација је смањила осјећај изолованости у већини земаља у развоју и омогућила им бржи приступ савременим научним достигнућима. Како глобализација није успјела смањити сиромаштво, тако није успјела нити осигурати стабилност. Критичари глобализације оптужују западне земље за лицемјерство и у томе имају право. Западне државе притискале су сиромашне земље да укину трговачке баријере, задржавши истовремено властите и спречавајући земље у развоју да извозе своје пољопривредне производе, чиме су им ускратиле толико неопходан приход од извоза.

У савременим демократијама у принципу влада народ, али моћ одлучивања о најважнијим областима живота налази се у приватним рукама. У обликовању мишљења јавности користе се различита средства, тако да произилази да демократија није нужно везана за слободу. Замаскирана иза синтагме *политичког маркетинга* (и сличних), политичка пропаганда је пратећи савремене технолошке трендове и огромну моћ масмедија у САД, стекла неслућене могућности манипулације, индоктринације, перфидне политичке агитације. Уз помоћ бројних ПР агенција, разних лобија, великог броја владиних НВО (*GNGOs*) отварају се велике могућности за наметање жељених ставова и увјерења. Усавршавају се до перфекције начела и технике пропагандног дјеловања, а изједначавање појма бирач и потрошач утиче на симбиозу политике и економије која тако прати тренд сарадње власти – капитала – медија.

Radenko SCEKIC

*POLITICAL MARKETING IN THE GLOBALIZATION PERIOD – FOR
EXAMPLE OF CONTRUES THE WESTERN EUROPE AND US*

Summary

Methods of propaganda have been similar for centuries, but thanks to technological innovations techniques of manipulation that shape messages and send them to the public have been developed. In general, propaganda affects public opinion in order to make it adopt particular political and social ideas, support certain politics, authority or its representative. Public opinion is expressing of attitudes, formed by common experience and interaction of individuals interested in a social issue, with the possibility for the resulting majority to affect the course of action when resolving that issue.

People rule in modern democracies, in principle lent power to more decision of the most important regions of life is at private hands. Since there are different instruments to shape public opinions, therefore it means that democracy isn't necessary tied to freedom.

Masked behind political marketing sintagm (and linewise), political; promotion folluway modern technologic trends and large power masmsmedia in US, has obfained imponderable possibilities of of manipulation, perfidions political agitation. With help of many PR agencies, variors lobbies, large government NGOs, there are great possibilities to impose prepremisses and persuasions.

ОГЛЕДИ, ПРИЛОЗИ

Магдалена РАДУНОВИЋ*

ВАЛОРИЗАЦИЈА ТРИ САКРАЛНА ОБЈЕКТА

Културни простор Подгорице одликује се мултикултуралношћу у најширем смислу ријечи, јер архитектура регистрованих и законом заштићених споменика, кроз чију се разноликост читава готово читава историја овог простора, представља свједочанство о једном специфичном културном миљеу.

Међу споменицима културе који су регистровани и законом заштићени, најбројнији су сакрални споменици, потом: профани, археолошки, фортификациони, урбане цјелине, технички, меморијални, етнолошки и стари градови.

Сви споменици културе сврстани су у три категорије:

I категорије – споменици од изузетног значаја, II категорије – споменици од великог значаја и III категорије – значајни споменици.

Сакралној архитектури, која је један од најбитнијих сегмента културне баштине Црне Горе, припада 207 споменичких јединица – манастирских комплекса, цркава и џамија. На територији Подгорице је регистровано 40 непокретних споменика културе, од којих су 2 споменика културе I категорије, 6 су II категорије, а 32 су III категорије (сакрални карактер има 22 споменика).¹

Градитељским објектима сакралног карактера на овом простору вријеме није било наклоњено кроз историју. Након Другог свјетског рата вјерски објекти су били маргинализовани од стране државе, препуштени девастацији. Катастрофални земљотрес који је задесио Црну Гору 1979. године у знатној мјери је оштетио велики број сакралних објеката, посебно у средишњем и јужном дијелу државе. Међутим, интезивним акцијама, уз међународну и домаћу помоћ, већина споменика

---

* Аутор је конзерватор и ЈУ »Музеји и галерије» Подгорица.

¹ “*Стање културне баштине Црне Горе*”, Министарство културе и медија, Подгорица 2006.

је потпуно или дјелимично санирана. Деведесетих година 20. вијека, са оживљавањем вјерског живота и обичаја, враћају се основне функције и намјена сакралним објектима што доприноси њиховој ревитализацији. У последње вријеме имамо честе случајеве нарушавања изворности, аутентичности сакралних објеката и умјесто позитивног ефекта, који у принципу долази са оживљавањем вјерског живота и обнављањем функција вјерских објеката, радове на њиховој санацији, без учешћа стручњака из институција заштите споменика културе, резултирају негативним посљедицама. То се не односи само на архитектуру, која је најочљивија, већ своју изворност, нестручном обновом, губе и иконостаси, живописи, мобилијари цркава, а и сам природни амбијент споменика, услед уношења елемената који мијењају или нарушавају документациону и историјску вриједност научно валоризованог објекта.

ЦРКВА СВЕТОГ ЂОРЂА

Историјат цркве

Црква Св. Ђорђа налази се на јужној стране подножја брда Горице, на природној заравни. Спада у споменик културе II категорије - споменик од великог значаја и законом је заштићена Рјешењем Завода за заштиту споменика културе Црне Горе бр. 01-1146 од 08. 09. 1961. године.

Историјски извори не пружају егзактне податке о времену постанка цркве, али по стилским карактеристикама она припада групи прероманичких црквених грађевина које су датоване у период од 9. до 11. вијека. Својим архитектонским рјешењем веома је слична приморским црквама тога времена. Први писани подаци о Св. Ђорђу потичу тек из 18. вијека.²

То је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на источној и вратима на западној страни цркве. Засвођена је подужним полуобличастим сводом, док је над централним дијелом наоса надвишена слијепим кубетом четвртастог облика. Њен првобитан изглед дјелимично је измијењен каснијим обновама вршеним у неколико наврата.

По сачуваном предању, Стефан Немања се родио у старој Рибници 1114. године и крштен је у цркви Св. Ђорђа, која је тада била католички храм, што нас наводи на мишљење, поред осталих чињеница, да је црква саграђена прије тог датума.³

² А. Дероко, *Црква св. Ђорђа у Подгорици*, Народна старина 29, Загреб 1934.

³ “До коначног одређивања за Исток дошло је тек пред крај Немањине владавине... Касније Немања подиже манастир Св. Ђорђа, близу Раса. Није ли он култ Св. Ђорђа

Још један податак који говори у прилог о старости цркве је и облик кубета које не излази из средине крова како је то уобичајено за сличне грађевине, већ су бочне фасаде, на сјеверној и јужној страни, издигнуте у мале надзидке који су покривени једносливним кровом косо према вани. Овакво рјешење крова и кубета је добило свој дефинитиван облик на манастиру Студеница, па се сматра да је црква Св. Ђорђа изграђена много прије Студенице.⁴

Низањем стољећа, несумљиво је да црква није задржала првобитан облик, посебно на територији гдје су постојала многа историјска превирања, сукоби и немири. Промјене су настајале и под утицајем природних фактора- зуб времена, временске прилике, на које се није могло утицати. Познато је да је 1856. рушена и скрнављена од стране Турака, 1879. је служила као магацин турској војсци и тада је све вриједно из ње однешено.⁵

Припрата је дозидана са западне стране, 1880. године, када је постављен и звоник⁶, а на сачуваној фотографији из 1929. године може се видјети да је звоник био смјештен сасвим уз кубе на западној страни. Звоник и кубе су срушени за вријеме преправке цркве 1931. године, када је измијењен њен изглед дозиђивањем осмострани куполе од бетона у коју су уграђени остаци старог кубета⁷, које је било главна одлика и специфичност цркве Св. Ђорђа.

Реконструкцију првобитног изгледа цркве је урадио А. Дероко који тврди, на основу структуре зидова, да је западни зид подзидан, а остали зидови озидани крупним тесаним камењем узетим са Дукље, што се и сада може видјети на цркви. За удубљење у југозападном зиду, испод кубета, које је такође озидано камењем са Дукље, каже да је «као нека гробница».⁸

понио са собом још из дјетињства, из Дукље»? Б.Шекуларец, *Свети Ђорђе испод Горице*, Титоград 1985.

⁴ А.Дероко, *Црква св. Ђорђа у Подгорици*, Народна старина, бр.29, Загреб 1932.

⁵ «Православци су израдили допуштење да рашире овај храм и већ су били отпочели радњу, али Турци исте године, 15. маја, жестоко нападну на раднике и оштете не само оно што је било почето него су староме храму велику штету учинили и оскрнавили га». И.Јастребов, *О православним српским старим и новим црквама у Скадарском округу*, Гласник СУД 48, Београд 1880. Б.Шекуларец, *Свети Ђорђе испод Горице*, Титоград 1985.

⁶ «Православна општина подгоричка подигну овај звоник свемогућем Богу на славу и светоме великомученику Георгији у знак свога ослобођења 27. јануара 1879. године. Под владом Његовог Височанства господара књаза Николе 1-ог. У Подгорици 1880. године». – *натпис на звонику*

⁷ Б. Шекуларец, н. д.

⁸ Арх. Јован Нешковић оставља могућност да је то мјесто било крстионица и даје нам њене димензије: 0,67x1,34x2,00м

Интересантна је чињеница да у олтару цркве постоји један поклопац на поду који затвара отвор који, по легенди која кружи у народу, води у подземни ходник до остатака Дукље, и којим су монаси у случају опасности могли побјећи из цркве.⁹

Живопис у цркви припада 16.вијеку и по својој стилској подударности и блискости са одређеном групом споменика потврђује своју старост. Поред иконографских и стилских сличности истовјетна је и сликарска техника – постављање гравираниг и сликаног цртежа, поступак у сликарском извођењу и иста палета боја и код цркве св. Ђорђа и у манастиру Морачи. Разматрајући хронолошки однос настанка живописа у цркви Св. Ђорђа и цркви Успења Богородице у Морачи, полазећи од усавршености композиционих рјешења и зрелијег сликарства, углађеније форме у Морачи, оправдано је његово раније датирање од Мораче. Садржај живописа прилагођен је малом простору, сцене су испричане једноставно, на упрошћен начин човјека позног средњег вијека. У искрености те наивне нарације и у колориту живих боја лежи драж ових слика. Без обзира на стање у коме се налазе (оштећеност бојеног слоја и прекривеност чађу) као и скромне сликарске одлике, не може им се одрећи солидност технике којом су изведене.¹⁰

Судећи према набројаним сценама овог живописа који скоро у цјелини даје В.Петковић, може се закључити да су у његово вријеме оне биле у солидном стању.¹¹

На основу сачуваног натписа, иконостас цркве радила су браћа Ђиновски 1881.године.¹²

⁹ Б. Шекуларац, н. д.

¹⁰ А.Сковран, *Фреске св. Ђорђа под Горицом*, Старине Црне Горе III-IV, Цетиње 1965/66.

¹¹ “Црква у Подгорици о којој нема никаквих историјских података. Г. 1747 приложено јој је једно руско јеванђеље. За њу је г. 1764 радио једну икону зограф Петар. Живопис њен, очуван само у горњим дјеловима, чини утисак да је из XVI-XVII века. На северном зиду у доњој зони сачуване су три слике које илуструју: «Мучење св. Ђорђа на точку», «св. Ђорђе у тамници» и «Мучење св. Ђорђа у кречани». Сачуване су и слике које илуструју циклус «Страдање Христово», «Тајна вечера», «Издајство Јудино», «Христос пред Пилатом», «Одрицање Петрово», «Кајање Петрово», «Распеће». Од слика Великих празника сачуване су: «Благовести», «Сретење», «Улазак Христов у Јерусалим», «Васкрсење Лазарево», «Преображење» и «Вазнесење» (последње четири сцене у олтару) и «Васкрсење из ада» (у простору кубета). У калоти кубета је насликан Исус Христос Пантократор, а испод њега «Небеска литургија». У тамбуру кубета су насликани пророци. У пандатифима кубета су слике еванђелиста: Матеј (Ј.З.), Јован (Ј.И.), Марко (С.З.) и Лука (С.И.). Црква је једнобродна базилика са кубетом, чија калота почива директно на пандатифима 1505. Чини утисак врло старе цркве. Вероватно је била првобитно католичка. У њој је, како изгледа, Немања примио прво своје крштење. У току година црква је много преправљана.“ Др.Владимир Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу Српског народа*, Београд 1950.

¹² Др.Чедомир Марковић, Др.Рајко Вујичић, *Споменици културе Црне Горе*.

По богаству библиотеке цркве Св. Ђорђа евидентно је колико је она била поштована и даривана вриједним књигама, нарочито од стране Русије.¹³

Најзначајнија су два Празнична минеја из штампарије Божицара Вуковића Подгоричанина, један из 1538. године са изузетним илустрацијама и орнаментима у боји (који се сада налази на сталној изложбеној поставци Музеја града Подгорице) и други, без датума, са исто тако изванредним илустрацијама које су карактеристичне за књиге Божицара Вуковића који је на посебан начин био везан за Подгорицу и цркву Св. Ђорђа и своју наклоност изказивао богатим поклонима. Цркви је осим Празничног минеја поконио и велики сребрни тањир са флоралним орнаментиком и грбом са приказом лава у средини, рад венецијанских мајстора, и црквени вез за налоњ са три медаљона на којим су представе Богородице, св.Бартоломеја и св.Рока. Ови експонати такође су дио сталне изложбене поставке Музеја града Подгорице.

Празнични минеј

Црквени вез

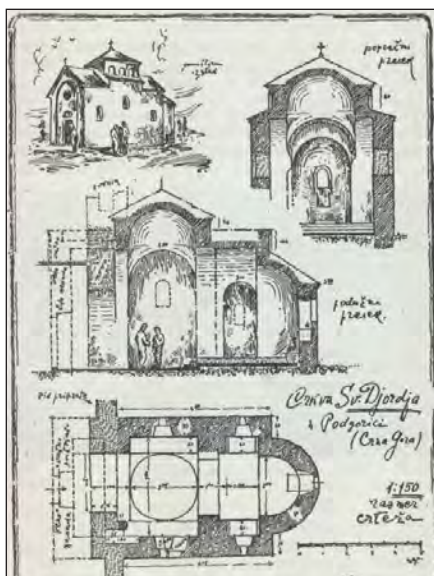

Сребрни тањир

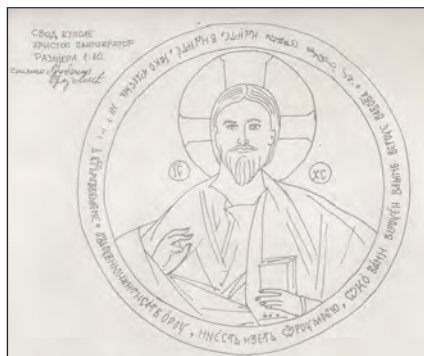
На ширем простору око цркве је гробље које је служило за сахрањивање до 1950.године. Непосредно уз цркву налази се више надгробних плоча старог гробља које су украшене различитим симболима и мотивима изведеним у плитком рељефу. Овај дио је окружен каменим зидом са чије је западне стране улазна капија.

¹³ Библиотеку још 1715. године помаже Црногорска митрополија, преко владике Данила Петровића Његоша, шаљући јој књиге. У овој библиотеци књиге су углавном из 18.вијека, из руских ћириличних штампарија, нарочито Москве и Кијева. Потребно је истаћи да су до ове библиотеке почетком 19.вијека долазиле и свјетовне књиге, што се види по Граматици италијанског језика «Ради употребљенија илирическија јуности» од Викентија Лустена штампане у Бечу 1794. и књизи «Огледало» од Кирила Тетовца Пејчиновића, штампаној у Будиму 1816.године. И ова библиотека имала је књига из Теодосијево штампарије из Млетака.

«Стари књижевни фонд у Црној Гори», Скрипторији и манастирске библиотеке у Црној Гори, Цетиње 1989.

Скице А.Дерока

Фреска на своду куполе

Историјат радова на цркви

Црква Св. Ђорђа нема првобитан изглед, а представља једини сачувани споменик старе Рибнице и, поштујући значај њеног очувања, неколико пута су извођени радови на њеној санацији и обнови. Знамо да је 1880. године дозидана припрата са источне стране и постављен звоник. Током 1931. године, нестручним радовима, нарушен је и девастиран првобитни изглед цркве. Порушен је звоник и старо кубе, а на његово мјесто сазидана је висока осмострана, лажна купола од бетона и сви зидови ојачани бетонском оплатом што, је избрисало вјероватне трагове који би дали одговоре на многа питања.

Радови започети 1963. године, углавном су били истраживачки и припремни радови за рестаурацију објекта који је, као што је већ речено, више пута преправљан. Истраживања су обављена у наосу цркве и споља око апсиде а резултате истраживања објавио је руководиоца радова архитекта др Јован Нешковић, који наводи:

«Првобитна црква св. Ђорђа је једнобродна грађевина код које је у данашњем облику подужни брод подељен на два дела: централни део изнад кога је купола и источни травеј засведен подужним полуобличастим сводом».¹⁴

¹⁴ Арх. Јован Нешковић, *Старине Црне Горе III-IV*, Цетиње 1965/66.

Радови из 1931. године

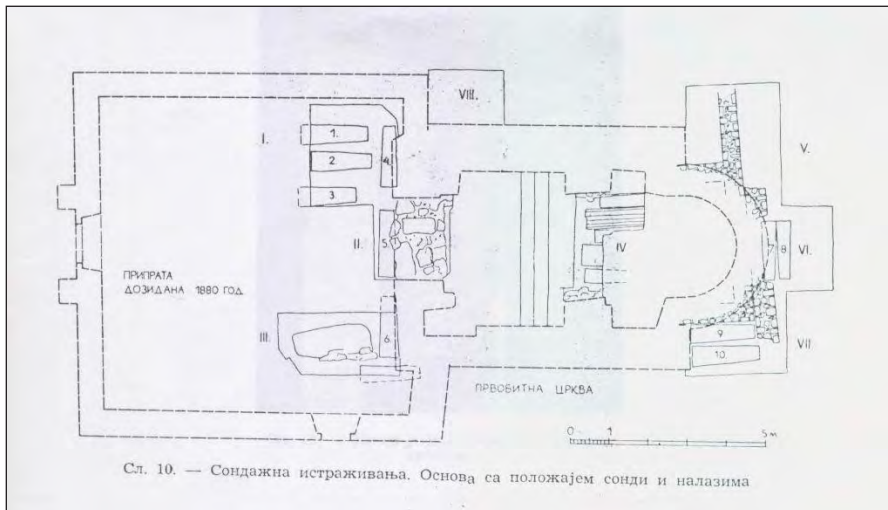

Радови на цркви из 1966. године

Приликом ових истраживања уз источну страну објекта откривени су остаци старије грађевине на основу којих се закључује да црква Св. Ђорђа није била први објекат подигнут на овој локацији. Откривено је да се за зидање цркве користио материјал са античких објеката. Црква је са спољне стране ојачана бетонском масом неуједначене дебљине: на апсиди дебљине 15цм, на јужном зиду 22цм и на сјеверном 30цм. Установљено је да је извршена промјена и преправка прозора прије него је црква живописана у 16.вијеку.

Закључено је да је за реконструкцију првобитног изгледа цркве најзначајније урадити рестаурацију старог кубета и уопште крова цр-

Сондажна истраживања

кве. Обнова старог кубета се показала могућом јер се располагало низом података: фотографијама, техничким снимцима и описаним током рада.¹⁵

Рестаурација је започета 1966. године у организацији Музеја града Подгорице по пројекту арх. Ј.Нешковића и тада је порушена купола из 1931. године и извршена рестаурација старог кубета. Поред овог, обављени су радови на свим зидовима цркве који су завршени тек 1972. године услед недостатка финансијских средстава. 1967. године су настављени рестаураторски радови у организацији Завода за заштиту споменика културе СРЦГ, када је завршена рестаурација крова. Рестаураторски радови на зидовима цркве, фасади, техничком и конструктивном осигурању и на дозиданој припрати завршени су 1972. године, када је урађен и тротоар око цркве.

Након завршетка радова на архитектури цркве, детаљно је снимљен затечени живопис, урађена картотека и опис стања свих партија и сцена на унутрашњим зидовима. Радови на конзервацији живописа, услед веома лошег стања у којем се налазио, рађени су до 1980. године, када је завршено њихово чишћење, опшивање и фиксирање али техничка заштита од влаге остала је као проблем, због чега је неопходна честа контрола стања и цркве и живописа.¹⁶

¹⁵ Б. Шекуларец, н. д.

¹⁶ Подаци узети из Архива ЈУ»Музеји и галерије»Подгорице, чија је стручна екипа радила на овим санацијама.

Лук изнад централне оптарске апсиде –
источни зид

Црква Св. Ђорђа

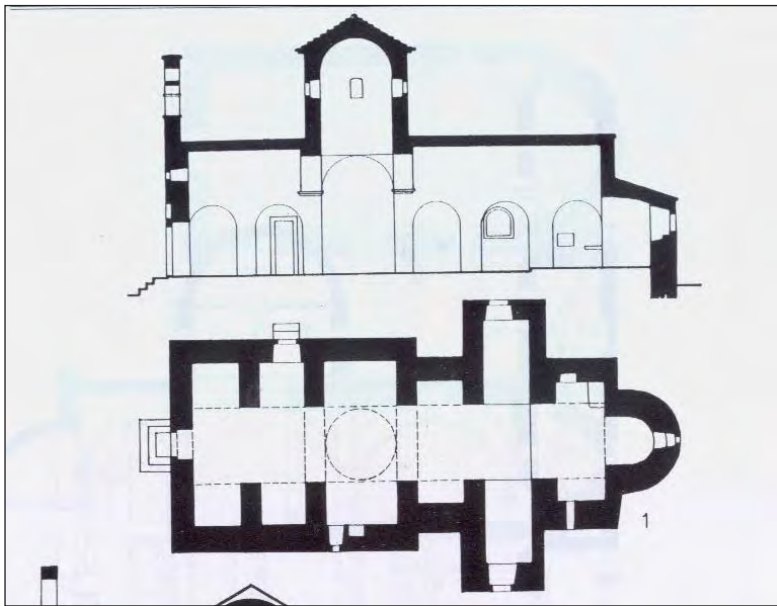

МАНАСТИР ЋЕЛИЈА ПИПЕРСКА

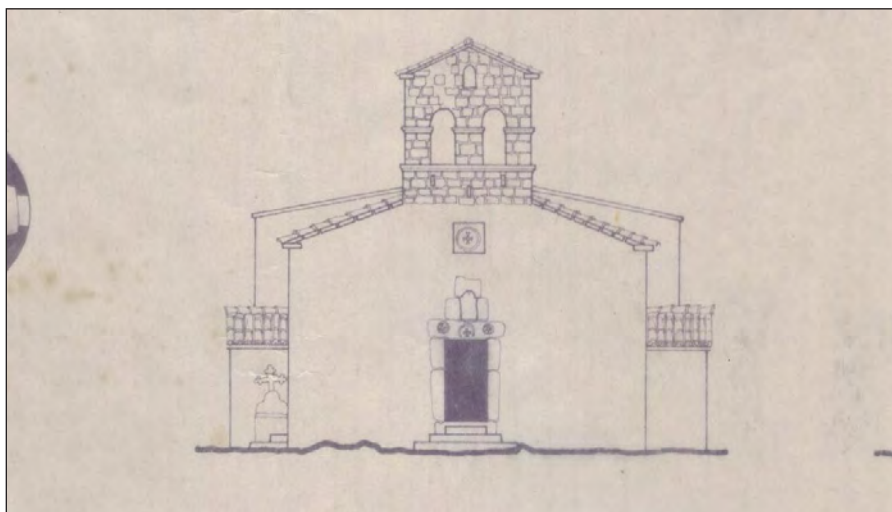
Историјат манастира

По неким споменичким и амбијенталним својствима, један од најзначајнијих и најатрактивнијих споменика на територији Општине Подгорица је манастир Ћелија Пиперска са црквом посвећеном рођењу Богородице. Налази се 17 км сјеверно од Подгорице, у селу Горњи Црнци – Пипери, смјештен на изванредном положају са чије је западне стране, у подножју, Бјелопавлићка равница. Према сачуваном предању његов настанак се везује за име св. Стефана чије мошти се чувају у манастирској цркви. Дошавши у Пипере, каже предање, прво је за себе подигао малу цркву-ћелију која и данас постоји у склопу манастирских просторија и по којој је цијели комплекс добио име, а касније, уз помоћ мјештана, и цркву коју је посветио светој Госпођи. За свеца је проглашен 1730. године.

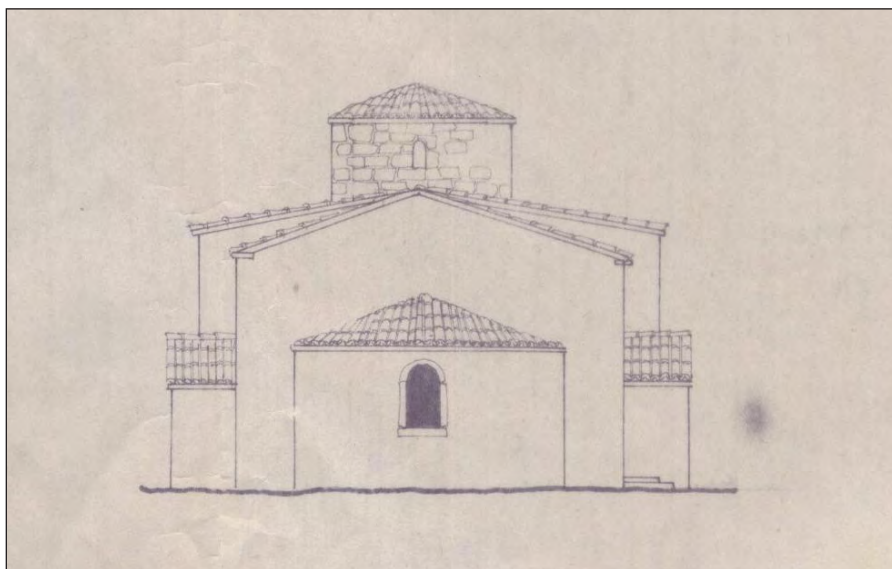
Стефан Пиперски је малу цркву подигао 1637. године, а временом се манастир дограђивао и ширио, тако да се у дужем временском периоду формирао његов садашњи изглед. По натпису који се налази изнад улазних врата сазнајемо да је припрата дозидана 1815. године, а звоник, кубе и дио конака су подигнути 1823. године.

Основа манастира

Цртеж западне стране манастира

Цртеж источне стране манастира

Црква посвећена Рођењу Богородице је крстообразне основе са полукружном апсидом на источној и вратима на западној страни. Засведена је полуобличастим сводом а на пресјеку главног брода и трансепта

уздиже се купола округлог тамбура која израста директно из крова. Накнадно је дозидана шира припрата, на западној страни, као и звоник на преслицу који има два отвора за звона. Освијетљена је једним прозором на јужној страни, по једним прозором на пјевницама и апсиди док се на кубету налазе четири прозора облика пушкарнице. Због јаких пиластера, њена унутрашњост дјелује издужено и узано. До главног улаза се стиже прилазним степеништем, а црква има и улаз са сјеверне стране.¹⁷

Манастир Ћелија Пиперска дјелује веома рустично јер је зидан од неправилно сложеног притесаног камена а чине га објекти: цркве, три конака од којих је у једном била једна од најстаријих школа на овом простору и високих зидова којима је ограђен читав комплекс.

Црква није живописана, а иконостас који се сада налази у цркви је нов и представља рад монахиња из самог манастира.

Првобитни иконостас био је рад браће Ћиновски из 1902. године, а његова конзервација је одрађена 1999. године у ЈУ »Музеји и галерије« под руководством Љ.Брајовића, сликара-конзерватора и исте године је враћен. У то вријеме је конзервиран и Ћивот св.Стефана Пиперског, експонат од прворазедног значаја који датира из 1808.године.¹⁸ Ћивот је пронађен у цркви током санационих радова 1988.године, а тада је записано од стране комисије из Музеја Подгорице да постоји у цркви неколико крстова од сребра, израђених филигрански, са краја 19. вијека и један мањи фонд штампаних књига.

Ћивот св.Стефана Пиперског

¹⁷ Др Ч. Марковић, Др Р. Вујичић, *Споменици културе Црне Горе*, Нови Сад - Цетиње 1997 стр.343.

¹⁸ Ћивот је конзервиран у сарадњи са Заводом за заштиту споменика културе на Цетињу, маја мјесеца 1999. године. Он представља изванредан споменик културе, веома је лијепо осликан флоралним орнаментима и украшен богатим дуборезом са позлатом. Поклопац је са унутрашње стране осликан представом Св.Стефана Пиперског, а по десном ободу поклопца исписани су основни подаци о свецу и иконописцу гдје је записано да га је радио поп Симеон, иконописац, 1808. године.

Аутор текста је учествовала у конзервацији иконостаса и ћивота св.Стефана Пиперског.

Санациони радови

Изглед прије санационих радова

Садашњи изглед манастира

Познато је да се Манастир Ћелија Пиперска обнављао 1823. године али прецизнијих података о тадашњој санацији немамо. Године 1988. у организацији ЈУ»Музеји и галерије» Подгорице урађена је конструктивна санација и конзервација цркве, санација активног конака, доведена вода у манастирски комплекс и уведена трофазна струја.

Према тадашњем пројекту санације који се чува у Музеју града Подгорице, обухваћени су објекти: сама црква-ћелија, два конака и кућиште најстарије основне школе на овом подручју. Поменути објекти, с обзиром на историјско-културну вриједност, уживају заштиту друштва јер је Ћелија Пиперска законом заштићена као споменик III категорије и о њој се стара Републички завод за заштиту споменика културе на Цетињу.

1. Објекат – Црква, најстарији дио у манастирском комплексу, првобитно је рађена од ломљеног камена, слаганог у неправилним редовима спојеним кречним малтером. У основи није симетричан, већ на источној страни има уклопљену просторију или ћелију. На објекту су

постојале вертикалне пукотине у зони прозора и дјелимично су помјерене кровне конструкције. Из разлога рационалности, очувања аутентичних облика и детаља, као и разлога степена пројектне сеизмичности, изостала је употреба вертикалних серклажа у санацији објеката као и употреба армирано-бетонске плоче у равни крова, већ је употребљена армирано-бетонска плоча над подрумом и приземљем. Полазећи од затеченог стања и потребе ојачавања конструктивног система предлог санације је обухватао:

- Рашчишћавање и уклањање дјелова зидова, кровне и међуспратне дрвене конструкције
- Израда армирано-бетонских плоча над подрумом и приземљем.
- Израда серклажа у висини међуспратних таваница и у равни.
- Израда, обнављање кровне конструкције.
- У просторији Ћелије замјена пода.
- Крпљење пукотина и прслина и по потреби ињектирање партија зидова и темеља емулзијом на бази цемента.

2. Објекат – конак који је у функцији и који садржи сутеренске и приземне просторије у којима се станује. Конак је, као и остали објекти Манастира, рађен од ломљеног камена у кречном малтеру. Симетричне је квадратне основе, дрвене кровне конструкције, а и међуспратна конструкција је дрвене грађе која је била дотрајала. Предлог санације је обухватио:

- Рашчишћавање и рушење дјелова зидова, кровне и таванске конструкције.
- Израда међуспратне армирано-бетонске таванице.
- Израда серклажа у висини вијенца.
- Израда кровне конструкције.
- Крпљење и ако се укаже потреба ињектирање пукотина цементном емулзијом.

3. Објекат другог конака који није био у функцији и који се састоји од приземља и спрата. Такође је израђен од ломљеног камена у кречном малтеру. Дрвена кровна конструкција, као и међуспратна таваница од дрвета, потпуно су дотрајале и дјелимично срушене и њихова потпуна реконструкција је била неопходна. Пројектом је предвиђено:

- Рашчишћавање и рушење.
- Санација темеља.
- Израда нових зидова.
- Израда монолитне плоче изнад приземља.
- Израда серклажа и вертикалних армирано-бетонских веза у угловима.
- Израда кровне конструкције.

- По потреби и систематско ињектирање темеља.

4. Објект који је ван употребе, кућиште некадашње школе, потпуно руиниран и он се наново гради, задржавајући мањи анексиони дио као најстарији. Пројектован је са двије етажје да би се обликовно уједначио са осталим грађевинама.¹⁹

Санација је успјешно изведена по пројекту дипл.инг.Владимира Станковића у организацији «Музеја и галерија» Подгорице, а под стручним надзором Републичког завода за заштиту споменика културе.

Манастир Ћелија Пиперска

МОНАСТИР ДАЈБАБЕ

Историјат манастира

На самом рубу простране Зетске равнице, на око 4км од Подгорице, налази се манастир Дајбабе, смјештен на благој падини Дајабаске горе. Име је добио по селу у којем се налази. Манастир је основао калуђер Симеон Поповић²⁰ 1897. године, посветивши га Успењу Богоро-

¹⁹ Подаци добијени из пројекта санације манастира Ћелија Пиперска који се чува у *Музеју града Подгорице*.

²⁰ Отац Симеон је рођен на Цетињу 1855. године. Завршио је духовну академију у Кијеву, гдје се замонашио 1887. године. Био је настојатељ манастира Враћине, потом

дице. За изградњу цркве искоришћена је плитка, природна, пећина која је прилагођена црквеним потребама што чини особеност и даје посебан изглед овом манастиру. Постоји предање које говори о необичном догађају који је надахнуо калуђера Симеона Поповића да баш на том мјесту сагради цркву.²¹

Проширавањем канала пећине формиран је издужени простор око цркве, док су у бочним каналима формирани параклиси, односно капеле. Пространи тријем фланкиран је са два масивна звоника подигнута 1908. године испред улаза у цркву-пећину. Овај тријем и звоници заједно са разуђеним кровом подигнутим изнад пећинских канала да би се спријечило продирање влаге, уједно представљају једине видљиве партије манастира.²²

Знамо да је калуђер Симеон за изградњу цркве искористио природни расцјеп у стијенама који се завршавао нешто ширим простором природне пећине која је минирањем проширена. Црква је дугачка 21,5 метара, широка око 2,5 метара, са просјечном висином од око 3 метра. Олтарски простор је од цркве издигнут са два степеника као и црква од припрате. На мјестима на којима су пећинске неравнине биле сувише изражене, зидови су малтерисани. Од главног брода цркве рачвају се два крака пробијена у стијени који чине параклисе. Телија калуђера Симеуна, која се данас налази у склопу новог конака, била је уским подземним ходником повезана са наосом цркве.

Комплетну унутрашњост цркве је осликао калуђер Симеон. Живопис је доста скромне естетске вриједности, али одише топлином и једноставношћу форме. Због неправилне основе храма, у декорацији није било могуће користити иконографски распоред. Ограничен унутрашњим простором, калуђер Симеон је насликао ликове светаца (између осталих, светог Саве и светог Симеона Мироточивог), испосника, пророка, а на своду представу Христа и Богородице у медаљонима. Невичан у познавању сликарских техника, радио је на сувом малтеру, а негдје и директно на стијени. Због тога, а и услед влаге која је продирала кроз зидове цркве, и дугогодишњег таложења дима од свијећа, фре-

---

неколико година у Острогу и након тога почео зидати манастир Дајбабе. Протојереј Василије, *Предобни старац Симеон из Дајбаба*, Цетиње 1991.

²¹ По том предању, које је калуђер Симеон чуо за вријеме свог боравка у Острогу од једног дјечака из села Дајбабе који му је испричао да му се на том мјесту приказао (мјесто гдје је сада манастир било је неко старо гробље) човјек, окружен крстовима, са круном на глави, дуге косе и браде, а уз њега двоје дјецe са «цилитима», украшеним са крстовима. Човјек му је рекао да је на том мјесту био манастир и да ће га бити опет. Тај старац му је још рекао да је он био ђак једног светитеља, а касније владика у том старом манастиру.

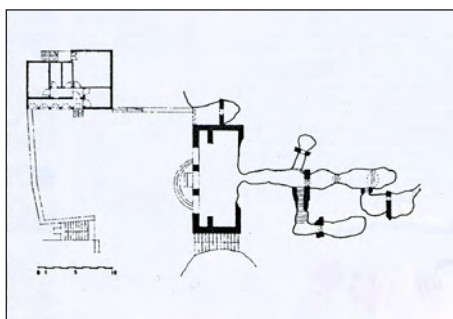
²² Ч. Марковић, Р. Вујичић, *Споменици културе Црне Горе*, Нови Сад - Цетиње 1997.

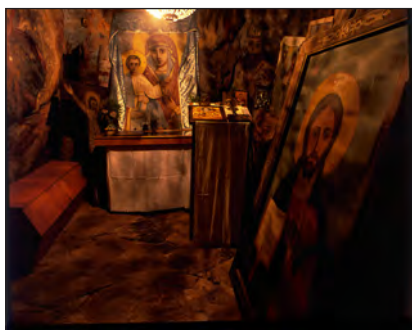
ско-живопис је данас готово у потпуности уништен. Олтарски дио од цркве одваја иконостас са царским дверима. Првобитни иконостас који је касније замијењен, урадио је и цркви приложио познати иконописац Петар Чолановић 1909. године.

По сопственој жељи, отац Симеон је сахрањен у самој цркви, а данас се раскошни дрвени ћивот са његовим моштима налази у широкој ниши уклесаној у зиду припрате.

Окружен високим чемпресима и боровима манастир се доима као острво у голој и кршевитој Дајбабској гори.²³

Основа манастира

Унутрашњост цркве

Заштитни радови

Манастир је осамдесетих година прошлог вијека био у веома лошем стању са многим оштећењима и на цркви и на конацима који су и у ранијем периоду били руинирани. Стручна комисија "Музеја и галерија" Подгорице је констатовала стање у којем се налазио манастир Дајбабе 1979. године, непосредно након земљотреса:

Доњи конак је претрпио таква оштећења да је био ван сваке употребе. На сјеверном зиду се виде јако широке вертикалне пукотине, од којих се једна пружа од прозора до подножја зида, а друга од крова до подножја. Уз лијеви прозор постоје вертикалне пукотине од крова до патоса. Источни зид је пун шупљина које се виде и са унутрашње стране. Зидови су склони паду, камење је изашло из своје равни, криви су и нестабилни.

²³ Осјећања која човек доживи приликом посјете цркви у Дајбабама лијепо је описао Андрија Јовићевић у листу *Зетски гласник* из 1933. године: »У цркви у којој влада потпуна тама и затим на гробу Христовом, човек се осјети другачије него на сунчевој свјетлости. Овдје се душа пречишћа а ум узлијеће. Улазећи у ове подземне просторије човек се преображава, заборавља на свијет и ближи се Богу.»

Сама црква је била у лошем стању, дуж читавог ходника којим се долази до средњег дијела цркве, видљиве су веће пукотине које су изазвале потклубучење и отпадање дјелова живописа. Постојала је опасност да дође до урушавања читавог свода у ходнику цркве уколико се не предузму хитне мјере.

На своду средњег дјела цркве, партије живописа су потпуно отпале, као и на дијелу лијево од улаза у средњи дио цркве. Оштећења су била присутна и на другим одајама цркве, у помоћној просторији десно од олтара гдје је дошло до прскања стијене и таванице.

На читавој кровној конструкцији дошло је до поремећаја, кровни покривач је растрешен, на многим мјестима ћерамида је испала из лежишта.

Горњи конак, са испосничком ћелијом оца Симона Поповића, нарочито је страдао, а и ранијих година је био у доста лошем стању. Зидови су попуцали, а дио крова је пао тако да је и он био ван употребе.

Читав комплекс је саниран и адаптиран након земљотреса, осамдесетих година прошлог вијека. Изграђен је нови конак који се потпуно уклопио у амбијент манастира не нарушавајући му изглед и споменично својство. Уведена је вода и струја у објектима који припадају цркви.

Манастир Дајбабе

КУЛТУРНО-ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА САКРАЛНИХ СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ

Да би се сакрални споменици културе на прави начин нашли у функцији развоја туристичке привреде, а у исто вријеме спровео одговарајући режим заштите, стручне санације и очувања, неопходно је предузимати мјере заштите и опште валоризације укупног споменичког фонда. При изради планских документа треба избјегавати пуко озваничење постојећег стања а предност у ревитализацији, санацији и коришћењу културне баштине дати споменицима који су у стању пропадања или који су на било који други начин угрожени. Кроз ревитализацију се мора подразумевати и настојати да се споменици културе укључе у друштвени (туристички и културни) живот, уз услов очувања првобитног изгледа и функције. Уништавањем и девастацијом и малог дијела културног наслеђа неповратно губимо основне и аутентичне вриједности, споменичке и амбијенталне, које би могле бити један од важних чинилаца развоја туристичке привреде у Црној Гори.

С обзиром на то да су сакрални објекти, црква Св.Ђорђа, манастири Ћелија Пиперска и Дајбабе веома значајни споменици културе са дугом историјом кроз коју се читава континуитет живота на овим просторима, они се намећу обрађивачима просторног плана општине као специфични амбијенти који уживају заштиту државе и за које се мора прецизирати заштитна зона у оквиру које се не могу предузимати грађевински радови. У функцији квалитетније туристичке понуде главног града, сврсиходно би било укључити сакралне споменике, којих је немали број, у могуће видове друштвеног коришћења, поштујући њихове активне вјерске функције. На тај начин би они доиста били заштићени и валоризовани јер би се након квалитетне санације и конзервације унапредио ниво амбијенталне и споменичке вриједности сакралних грађевина, а укључивањем у активан културно туристички живот регије подигли ниво свјесности о значају ове архитектонске баштине код локалног становништва и подстакли њихово учешће у одржавању истих. По квалитету таквих активности, данас се увелико цијени цивилизацијска препознатљивост и особеност заједнице.

Све се више осјећају позитивне промјене у приступу валоризацији, заштити и презентацији архитектонске баштине као и уопште културног наслеђа Црне Горе. Туристичка валоризација сакралних споменика је веома пожељна уколико не угрожава битне постулате регулисане *Законом о заштити споменика културе* јер се, с једне стране,

добром организацијом пријема домаћих и страних туриста врши популаризација културног наслеђа, а с друге стране могла би да се остварује и солидна финансијска добит. Неопходно ја дефинисати присутне проблеме у општем приступу очувању, валоризацији, заштити и презентацији архитектонске баштине кроз законске и административне мјере и кроз мјере подизања свјесности:

Законске мјере:

- Постојећи закон о заштити споменика културе ускладити са важећим европским конвенцијама и резолуцијама Савјета Европе кроз које држава води политику директне заштите споменика културе и подручја на којима се налазе споменици и здања од значаја.

Административне мјере:

- Ангажовање стручног, административног, научног и техничког особља које се бави питањем очувања културне баштине који би сарађивали са надлежним органима за планирање и локалним властима.

- Развој програма за цјеловито очување и ревизију регулатива о планирању и градњи, кроз промовисање обнове у односу на рушење и ново грађење као и кроз контролу и надзор градње.

- Израда одговарајућих заштитних каталога којима би се указало на аспекте архитектонске баштине коју треба штитити као и заштитних зона око споменика које такође морају бити законски заштићене.

- Планирање и имплементација пројеката које би реализовали експерти из својих струка, архитекте, археолози, конзерватори, техничари и занатлије.

Мјере подизања свјесности:

- То су мјере чији је циљ активно учешће јавности у процесе очувања архитектонске баштине кроз проток информација и адекватно образовање о окружењу и културном наслеђу.²⁴

Са аспекта сагледавања туристичке понуде манастири Ћелија Пиперска и Дајбабе и црква Св.Ђорђа који, поред утемељења у далекој прошлости (посебно црква Св.Ђорђа), општег научног и културно-историјског значаја и приступачних дестинација, представљају у ужем културно-педагошком и у ширем туристичком погледу веома занимљиве и привлачне споменике културе.

Црква Св.Ђорђа, смјештена у самом центру Подгорице, у подножју парк-шуме Горице, на природно уздигнутом платоу, већ самим мјестом и активном вјерском функцијом привлачи посјетиоце.

Манастир Ћелија Пиперска, изузетно атрактиван споменик културе са специфичном амбијенталном особношћу, са активном вјерском

²⁴ Роберт Пикард, *Европска културна баштина* (II дио) Преглед уредби и активности, Подгорица 2004.

функцијом и асфалтираним путем којим је лако доступан, већ има знатан број посјета.

Манастир Дајбабе, на четири километра од Подгорице, до којег се стиже веома фрекветним магистралним путем ка Петровцу, специфичне архитектуре и о коме постоје необична предања о постанку, има велики број посјетилаца.

У овим сакралним споменицима би се могле организовати изложбе манастирских ризница (с обзиром да имају извјестан фонд књига, вриједног мобилијара и реликвија), а исти обогаћивати истраживањем терена. Уврстити их у понуде туристичких организација и програме образовних институција, а у исто вријеме осмислити разне видове понуда у склопу обиласка сакралних споменика културе (сувенире, постере, разгледнице и сл.).

ЗАКЉУЧАК

Градитељским објектима сакралног карактера на овом простору вријеме није било наклоњено, посебно након Другог свјетског рата када су били маргинализовани од стране друштва, препуштени девастацији. Културни простор Подгорице одликује се у највећем броју споменицима сакралног карактера.

Црква Св. Ђорђа датира из 9-11. вијека и преставља једнобродну грађевину са полукружном апсидом и слијепим кубетом четвртастог облика док су припрата и звоник изграђени 1880. године. Живопис датира из 16. вијека, а иконостас је из 1881. године и рад је браће Ђиновски.

Манастир Ћелија Пиперска, посвећен Рођењу Богородице, подигнут је 1637. године. Представља објекат крстобразне основе са поукружном апсидом, куполом и бочним пјевницама. Са западне стране има дозидану припрату, а купола округлог тамбура излази директно из крова. Није живописан, а иконостас је рад монахиња из самог манастира. Комплетно је саниран 1988. године.

Манастир Дајбабе, посвећен Успењу Богородице, подигнут је 1897. године у природној пећини која се проширивала, а испред ње је изграђен пространи тријем са два масивна звоника. Радови на санацији су обављани током 1989. године.

Уз квалитетну ревитализацију и санацију сакралних обеката неопходно је предузимати низ акција на плану њиховог укључивања у све могуће видове друштвеног коришћења. Културно-туристичка валоризација сакралних објеката је итекако пожељна, уколико не угрожава ак-

тивну вјерску функцију цркве, а добром организацијом пријема туриста врши се популаризација архитектонске баштине, подиже ниво свијести домаћег становништва, а уз то се остварује и финансијска добит.

Стево ВУЧИНИЋ*

АРА ПОСВЕЋЕНА НЕПТУНУ И НЕКОЛИКО НАЛАЗА СА АНТИЧКОГ ЛОКАЛИТЕТА НА ЛАЗАМА РАДЕВИЋА

Након вишегодишњих истраживања ријеке Зете и њене непосредне околине, 2003 године, у јулу мјесецу, открио сам и извадио из корита ријеке завјетну ару посвећену Нептуну. Ара је пронађена стотину метара узводно од извора званог Бијели студенци, на лијевој стране корита ријеке, испод мјеста званог Лаже Радевића удаљеног 3 километра од моста на ријеци Зети, на Вранићким Њивама, у правцу Спужа. А непосредно испод локалитета, кружног облика промјера 6 метара који је обрастао у жбуње, а налази се на ливади Гојка Радевића, тик поред цесте локалног карактера чија је траса са лијеве стране ријеке а сјеверне локалитета. Локалитет сам индетификовао на темељу површинског налаза велике количине уломака тегула и керамике рађене на витлу. На њему су власници, чистећи имање од камења и керамике годинама набацивали уломке и остатке са античког објекта који се, очито, у темељима, испод површине земље налази на овом мјесту и у његовој непосредној близини, на западној страни. У подзиду имања, између подводног и површинског локалитета, на почетку западног дијела међе, уграђено је неколико архитектонских елемената. Дјелимично је очуван торус, од бијелог мермера који се налазио у компактној маси базиса и био је у функцији свођења квадратне масе базиса у кружни облик на који се поставља тижело стуба, унутрашњег пречника 37 цм и спољашњег 53 цм. На почетку западног дијела подзиде дубоко је укопан у земљу еродирани архитектонско-грађевински елемент од бијелог кречњака. Са унутрашње стране обрађен је у облику жлијеба пречника 15 цм а полупречника 7,5 цм. Надземни дио висок је 74 цм, пречника 15 цм на најужем дијелу и 16,5 на најширем. На тридесет осмом центиметру од врха налази се удубље-

* Аутор је познати публициста.

ње за уливање олова. Његова спољна страна обрађена је тако да спојена са истим таквим елементом споља добије октогонални облик.

Приликом уређивања овог терена за виноград, 2007 године, власници земљишта су извршили риголовање и из земље извадили више архитектонских елемената које су багером одгурали на источну и јужну ивицу имања. Управо један је истовјетан претходно описаноме. Дуг је 103 сантиметра, највеће дебљине 20 сантиметара, унутрашњег пречника 15 сантиметара, има два правоугаона удубљења за уливање олова и спајање са парњаком. Спојени имају октогонални облик (слика 1, лијево).

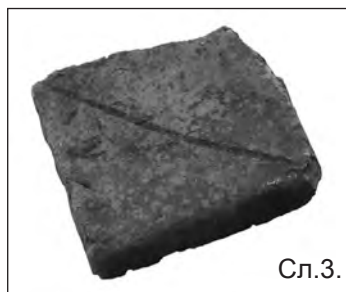
На источној линији ивице винограда налази се и поломљени базис промјера 35,5 сантиметара (слика 1, десно).

Сл.1.

На истом мјесту налази се и примјерак подне керамике, могуће од пода хипокауста, без ознаке радионице (сл. 3).

У непосредној близини налази се масивни еродирани архитектонски елемент од бијелог кречњака дуг 150, широк 55 и висок 40 сантиметара. Облико-

Сл.3.

ван је с чела као конзола надстрешнице дебљине 20 и доњег фалца 3 сантиметра. Између фалца и надстрешнице обликовање лучно. (Сл. 4)

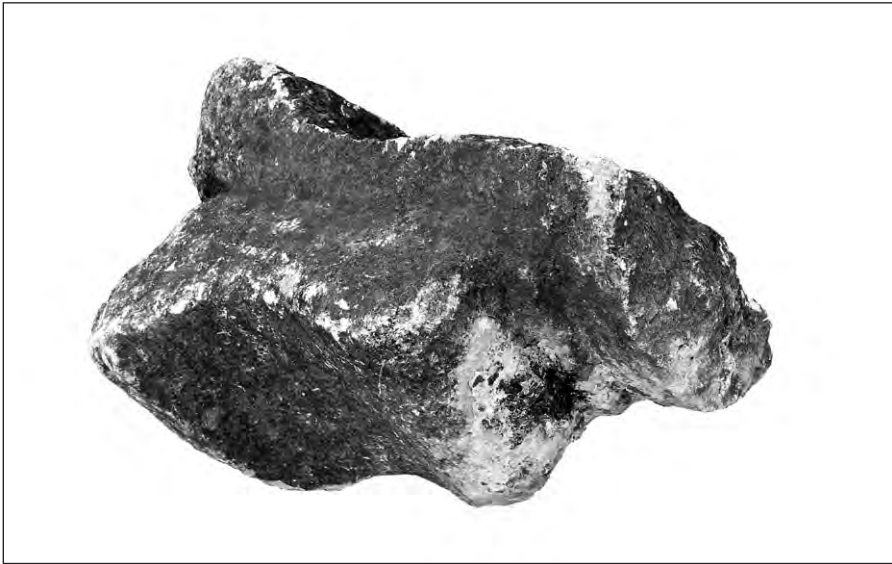
Сл. 4

Тик уз предходни елемент налази се фрагмент стуба од бијелог кречњака који рецентно становништво зове мермер, дуг 44, обима 90 и пречника 27 сантиметара. (Сл. 5)

На јужној ивици винограда налази се фрагмент стуба промјера 30 сантиметара, такође од исте врсте бијелог кречњака, са испустом у облику конзоле дугим 28, најмање дебљине 9 а највеће 17 сантиметара. (Сл. 6)

Сл. 5

Сл. 6

Власник сусједног имања, осамдесетогодишњи Божо Радевић, тврди да је тик уз локалитет, поред асфалтног пута за Спуж који га додирује, приликом копања рупа за телефонске стубове, на дубини од неких 50 сантиметара, пронашао остатке калдрме. Њену ширину није утврдио али ми је казао да је израђена од овећих камених плоча. На основу тога сам закључио да се испод асфалтне основе садашњег пута налазе остаци римског пута. Таква солуција се намеће као рјешење јер би тај пут био најкраћа веза између Спужа и Доклеје и уједно би повезивао виле рустике које су размјештене у непосредној близини ријеке. У сваком случају, једноставно рекогносцирање, отварањем плитке сонде, уз сами асфалтни пут, разјаснило би ову непознаницу.

Подводни локалитет налази се окомито удаљен педесет метара од локалитета који се налази на површини. На том мјесту обала ријеке је одрубљена и формирао се мали рјечни залив. Такав начин одрубљивања видљив је читавим током Зете и може да буде узрокован на два начина. Углавном, последица је обрушавања обале оптерећене, махом, врбама које већ годинама нико не обрезају. Тако оне израстају у висока и дебела стабла која се неконтролисано размножавају и под својим теретом лагано криве према ријеци и због ерозивног дјелства воде или снаге бујица обрушавају се у ријеку, носећи са собом дјелове земљано-глиновите обале. Могуће, у овом случају, да се обала обрушила и због по-

стојања каквог објекта, непосредно на њеној обали. Овакву могућност остављам да се провјери, стога што се на дубини од 6 метара љетњег нивоа воде, на мјесту налаза аре налази и један еродирани архитектонски елемент без натписа или рељефа у облику квадера димензија 1 x 0,70 x 50 цм, који је од трећине шире странице ка крају закошен, те два прилично еродирана стубића од бијелог крачњака висине један метар и промјера 25 сантиметара. Такође, у подводном дијелу обале налази се знатна количина непрофилисаних камених уломака те крхотина керамике, углавном, тегула и имбрекса и подне керамике. Са тог мјеста извадио сам и четири слијепљене римске тегуле жуте печене, (сл. 2), дужине 58 цм, шире 24 цм и уже ширине 19 цм, дебљине 2,8 цм, које су, према спољној страни, лучно извијене.

Сл. 2

На истом подводном локалитету пронашао сам и завјетну ару од бијелог кречњака, посвећену Нептуну (сл. 7 и 8). Слова на њој су клесана рустикалном капиталом неуједначене величине редова и ширине слова. Крајње слово О у првом реду и слово V у трећем су непотпуног облика јер је ту страну, изложену бујици с горње стране тока ријеке, у дугом времену, вода еродирала што се уочава по асиметричном односу страница у односу на спољни фале акротеријума који је пијесак и шљунак ношен енергијом воде у вријеме бујица у значајној мјери еродирао. Због чега је и акротерија, с горње стране, еродирана у мјери да је рељефни медаљон на њој очуван само дјелимично. Очито је да је слова клесао невјешт мајстор. Висина аре износи 61,5цм, дебљна 21 цм а висина натписног поља 33 цм, горња ширине 26 цм и доње 29 цм. Слова су неуједначене величине од 3,3 до 4 цм. Најдоња 2,5 цм. Натписно поље је високо 29 цм а широко до 25 цм. У њему је натпис клесан у седам поља неуједначене висине, ширине и облика слова.

Сл. 7

Сл. 8

Натпис на ари, који објављујем, тумачио је професор Карловог универзитета у Прагу, Радослав Хосек, шеф катедре за латински језик на Катедри за археологију. Њему је дигиталну фотографију аре доставио љубазни мр. Бранислав Борозан који је посредовао у овом послу па му се овом приликом захваљујем.

NEPTVNO
SACRVMP
ERICVLOPV
MAABSOLV
TORIPETRO
NIVSASPE
*R * V * S
* L * A *

NEPTUNO
SACRUMP-
ERICULO(RUI-
NE) ABSOLU-
TORI PETRO-
NIUS ASPE-
R V(OTUM) S(OLVIT)
L(IBENS) A(NIMO)

Neptuno sacrum periculo ruinae Absolu V(5) tori Petronius Asper votum libens animo

У преводу господина Хосека: **Нептуну спасиоцу од смртне опасности, посветио је Петроније Аспер с радосном мишљу.**

Професор Хосек је становишта да број (V) 5 у тексту није случајан већ се користи као норма која казује број редака. Када се текст

пише у једном реду обавезно се убацује број 5 на сваки пети ред, тврди он. На темељу епиграфских карактеристика закључио је да је ара класана крајем другога вијека, најкасније почетком трећег. Представља куриозитет са лингвистичког аспекта зато што је Нептуну дат епитет Абсолутор који се ријетко јавља и према *Thezauru lingvae latina* I 182, 54, 54-59 наведени примјери са таквим епитетом су тек из четвртог и петог стољећа.

На територији бивше Југославије, крајем претпрошлог вијека, нађена је једна ара код Сиња посвећена Нептуну коју је објавио фра. Фране Булић 1895. године и друга након Другог свјетског рата поред Дунава. А на територији Црне Горе ово је једина пронађена ара посвећена Нептуну. Иначе, Петронијус Аспер је типично римско име. Ара свједочи о насеобини римљана на територији ареала Доклеје. Могуће да се у овом случају ради о завјетној ари посвећеној спасењу од давлeња у ријеци Зети. Али не треба искључити ни могућност да се Петрониус Асперус спасио, могуће, од давлeња у мору или неке друге опсаности. У сваком случају не треба пренебрећи ни чињеницу да се ара налазила у близини извора питке воде познатог као Бијели студенци који никад не пресушује и из којег, увијек, истиче приближно иста количина воде независно од годишњег доба. Зато је могуће да је Нептун латинска интерпретација локалног илирског бога ријека и вода, Бинда.

Дакле, постојећи налази индицирају постојање античког локалитета али ми не омогућавају да изведем прецизан закључак осим што претпостављам да су у питању остаци виле рустика која је располагала агером који је захватао површину коју данас рецентно становништво назива Лазе Радевића.

Предраг ЛУТОВАЦ*

СТАРА ЦРКВА У БУДИМЉИ КОД БЕРАНА

У селу Будимља код Берана, у средишњем дијелу сеоског гробља, назирани су се остаци цркве засути земљом и каменом при изградњи гробница у њеној непосредној околини. Ради се о храму који се налази у, без сумње, најстаријем насељу на територији Горњег Полимља.

Насеље Будимља, једно од највећих села беранске општине, заузима сјеверни дио широке беранске котлине. Смјештено је под окомитим падинама брда Јејевице и Тиврана а од осталог дијела котлине одвојено је благо-заталасаним рељефом Никољ-брда и Јасиковца. Широка и плодна равна пружа се од Градца, на истоку, до платоа Рудеша и ушћа Будимске ријеке у Лим, на западу. Средином плодне и питоме равни тече Будимска ријека која извире у подножју села Заграђа, а у њу се, у доњој Будимљи испод Рудеша, улива мања рјечица Брњица која тече од села Петњица. Заклоњена и плодна, богата рјечним токовима, сталним и повременим изворима, била је значајно културно и економско средиште и стално настањена.

На прва људска станишта указују бројни случајни налази из бронзаног и гвозденог доба који су нађени на овом потезу, као и налази са велике некрополе под хумкама, уништене изградњом »Фабрике целулозе и папира« на Рудешу, 50-тих година XX вијека.¹ Ту на ушћу Брњице у Будимску ријеку, подигнуто је и прво насеље у римском периоду чији су остаци дјелимично истражени.²

У средњем вијеку, а нарочито у доба Немањића, ова област постаје једно од значајних економских и културних средишта тога доба. Ту је била установљена и Будимљанска епископија коју је архиепископ Сава

---

* Аутор је археолог у Полимском музеју Беране.

¹ Л.Савелић –Булатовић, П.Лутовац, *Златно доба Црне Горе*, Подгорица 2003,52-54.

² Сондажна археолошка истраживања Полимског музеја у Беранама у сарадњи са Центром за археолошка истраживања Филозофског факултета у Београду спроведена су током 1988/89. Резултати нијесу објављени.

засновао, 1219. године,³ а њен епископ Теофил помиње се 1252. године.⁴ По мишљењу К. Жиречека, именом Будимља се звала стара српска жупа у горњој долини Лима по имену своје тврђаве.⁵ Могло би се са сигурношћу рећи да је то име носио Градац који се налази на источној страни а чини га голо кршевито узвишење према селу Заграђу. Градцу се могло прићи само са сјеверне стране, благим косама брда Гроц, док му се остале стране окомито спуштају ка Заградској и Дапсићкој ријеци. На релативно равном, елипсоидном платоу, уочавају се два масивна, паралелно изграђена зида који прате природни изглед заравњеног платоа.⁶ У његовом подножју, у равни поред Будимске ријеке, настало је и насеље чији су се материјални трагови сачували до данас.⁷ У подграђу или »Шеру«, како се зове овај дио села, десно од пута Беране – Полица, налази се и мјесто Градац. Ту су развалине једне старе цркве, (веле да је св. Арсенија I Архиепископа).⁸ Око цркве формирано је гробље које се и данас користи. Условљени ограниченим простором гробља мјештани су принуђени да уклањају стара обиљежја и гробове ради изградње великих породичних гробница. Овом изградњом уништено је мноштво гробних обиљежја која говоре о времену коришћења некрополе. Од заборава је отргнут велики правоугаони блок (, x 0,77 x 0,60м) на којем је у два реда исписан натпис и горња половина аре⁹ (данас се налази у Полимском музеју у Беранама). На појединим квадерима, којих нажалост сада нема, биле су исписане руне или знаци слични онима који се налазе на каменом блоку нађеном у манастиру Шудикова.¹⁰ Поломљен је и велики број хоризонталних надгробних плоча у облику каменог ковчега или саркофага. Велики камени блокови и обиљежја коришћена су за изградњу нових гробница, а вишак земље и грађевинског материјала одлаган је на рушевинама ове старе цркве.

Јуна мјесеца 1994. године Полимски музеј у Беранама започео је заштитна археолошка истраживања на простору гдје се уочавало улегнуће тла и могући темељи цркве. Том приликом откривени су остаци зидова првобитне цркве и дио очуваних подова. Током 1995. године за-

³ Жичка повеља и један рукопис из 1453. године, еф.Шафарик, *Ramatky drevniho pism-nijetvi Jihoslovaniv*, Праг 1873, 54.

⁴ Љ. Стојановић, *Записи и натписи*, I, 1029.

⁵ К. Жиречек, *Историја Срба*, Свеска I, 64.

⁶ М.Лутовац, *Стари градови и утврђења у полимљу*; Гласник СГД, Св.ЛШ, I, Београд 1973, 117.

⁷ М. Лутовац, *Беране*, Гласник географског друштва XIII, Београд 1927, 196.

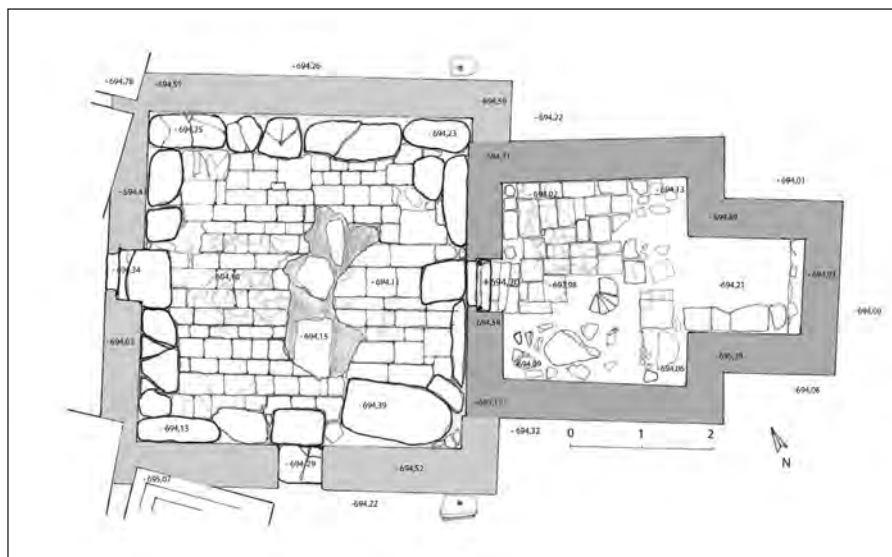
⁸ Р. В. Вешовић, *Племя Васојевићи*, Сарајево 1935, 172 - 173.

⁹ С. Лома, *Епиграфски споменици са римских локалитета у Горњем Полимљу*, Милешевски записи 7, Пријепоље 2007, 13/14, сл. 4,5.

¹⁰ М. Барјактаревић, *Још о шудиковском натпису (натписима)*, ЦАНУ, Гласник Одјелења друштвених наука бр. 9, Подгорица 1995, 121 – 130.

почета су систематска археолошка истраживања, откривена је припра-та, истражена је унутрашњост цркве а над откривеним остацима зидова извршена је конзервација и анастилоза.

На основу резултата истраживања било је јасно да се ради о значајној цркви на којој се јасно уочавају двије фазе градње.

Сл.1 Будимља – основа цркве са издвојеним грађевинским фазама

Првобитно је подигнута мала једнобродна црква, дуга 7,40 и широка 5,30 метара, са правоугаоном апсидом на источној и вратима на западној страни грађевине. Зидови, широки 0,70 метара, рађени су од приклесаног камена слаганог у правилне хоризонталне редове спојене бијелим кречним малтером са крупнијим рјечним агрегатом. Очувани су у висини од 1,20 метра, на спољашњој страни, док је унутрашње лице оштећено готово до нивоа пода.

Апсида цркве је правоугаона, са спољашње и унутрашње стране, дубока је 2,30 а широка 1,95 метара. Врата, ширине 0,90 метара, рађена су са зиданим довратницима од камена и обрађене сиге док је праг урађен од једног блока кречњака са уклесаним отворима за учвршћивање и блокирање двокрилних дрвених врата.

Под наоса и апсиде био је прекривен правоугаоним и квадратним плочама жутог лапорца (милута), слаганог у неправилне редове а дјелимично је очуван у централном и сјеверном дијелу цркве. На средишњем дијелу малог наоса налази се розета аивона, пречника 0,70 метара, рађе-

на од истог камена с тим што је један исечак круга рађен од плавичастог милута. Под у апсиди цркве височији је од пода наоса за око 0,20 метара а за часну трпезу је вјероватно коришћен већи, обрађени камени блок (античка сполија) којих на овом простору има доста. Дуж јужног зида малог наоса откривени су фрагменти веће надгробне плоче са заобљеним ивицама која је поломљена и дислоцирана.

На западној страни цркве, судећи на основу темељних остатака откривених испод пода припрате, била је призидана нека врста отвореног трема са настрешницом ширине око 2 метра, који је каснијом доградњом уклоњен. Дуж зидова припрате нађене су базе римских стубова које су дорађене као постаменти дрвених греда некадашњег трема.

У другој фази, на западној страни цркве, дозидана је велика припрата дужине 8,30 и ширине 7,60 метара. Припрата је већа од првобитне цркве па су њени зидови прислоњени уз сјеверозападни и југозападни угао цркве. Зидови припрате су различитих ширина које варирају од 0,75 до 0,80 метара, рађени су од истог локалног камена и у истој техници градње. У припрату се улазило на двоје врата, западна ширине 0,90 и јужна ширине 0,65 метара. На западним вратима налазе се зидани довратници са истакнутим каменим прагом, док су јужна равних ивица са каменом плочом прага, постављеном у нивоу пода.

За разлику од зидова цркве, који са унутрашње стране имају темељни испуст од 0,10 до 0,20 метара, темељи припрате су без темељне стопе и неједнако укопани. Дуж унутрашњих зидова припрате под је прекривен цијелим и фрагментованим каменим надгробним плочама са заобљеним ивицама. Унутар овог вијенца под је рађен од квадратно обрађених плоча милута слаганих у редове различитих ширина који се пружају од истока ка западу.

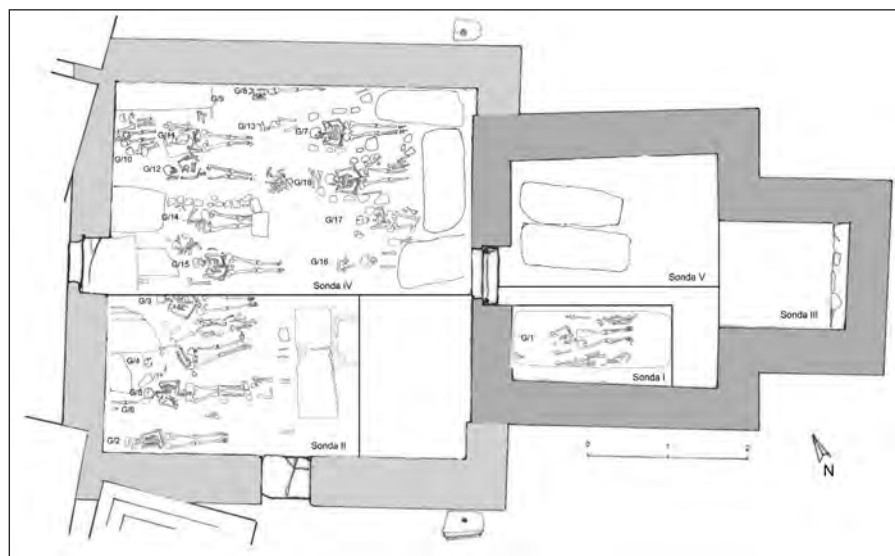
С обзиром на то да није било простора да се око објекта отворе испитне сонде, одлучили смо да систематски истражимо унутрашњост цркве. Са пет сонди, различитих димензија, у потпуности је истражен наос и готово цијела припрата изузев малог простора дуж источног зида, покривеног великом надгробном плочом.

Сонда I, димензија 2,20 x 1,00 метар, отворена је дуж јужног зида наоса цркве, на простору девастираног гроба, водећи рачуна да не оштетимо подне плоче и розету амвона.

Гроб ктитора представља гробну раку дужине 2,20 и ширине 0,90 метара, укопану у слој растресите земље до нивоа шљунковите брече која се налази на дубини од око једног метра. У раци су откривени остелолошки остаци три сукцесивно сахрањена покојника. На дну раке нађени су скелетни остаци посљедњег сахрањеног покојника, »in situ«, док су кости два предходно сахрањена покојника »дислоциране« и сложене

дуж сјеверног и јужног обода раке. На основу угљенисаних остатака дрвета и мањих гвоздених клинова, можемо рећи да је последњи покојник сахрањен у дрвеном сандуку, у опруженом ставу са рукама прекршеним на предјелу стомака. На грудима покојника нађена су три бронзана калотаста дугмета (Сл.3/10-12) а једно мање, позлаћено (Сл.3/13), нађено је поред потколеница покојника.

Гроб је био прекривен масивном каменом плочом са заобљеним ивицама, постављеном у нивоу пода, која је поломљена при секундарном сахрањивању у исту раку. У југозападном углу сонде, на темељној стопи јужног зида цркве, нађене су двије фрагментоване керамичке здјеле (Сл.4/1,2), већи комади малтерног пода и фрагменти живописа.

Сл.2 Распоред сонди и откривених гробова у унутрашњости цркве

Сонда II, димензија 4,50 x 2,50 метара, отворена је у јужном дијелу припрате тако да је њена сјеверна страна постављена у линији са јужним довратницима врата припрате и наоса. С обзиром на то да се у поду припрате, дуж њеног источног зида, налазе велике надгробне плоче овај простор нијесмо истраживали због могућих оштећења која би настала приликом њиховог помјерања.

Приликом уклањања плоча дуж јужног и западног зида откривен је слој облутака и ломљеног камена који представља фундацију терена за попличавања пода припрате. Непосредно уз јужна врата припрате, на релативној дубини од око 0,40метара, нађен је један сребрни угарски но-

вац (Сл.3/8) и три коштане перле (Сл.3/9). На преосталом дијелу сонде налазила се мрка растресита земља са фрагментима људских костију. На релативној дубини од око 0,80 до 0,90 метара, откривени су остеолошки остаци пет сахрањених покојника, који су својим укопима оштетили старије гробове. Покојници су сахрањени у ископане раке, без икакве видљиве конструкције, а кости ранијих покојника слагане су у висини ногу. У једној раци видљиви су остаци угљенисаног дрвета па се може претпоставити да је покојник био прекривен неком врстом дрвеног покрива.

На простору западног зида приправе евидентиране су римске спотије употријебљене у функцији хоризонталних надгробних плоча. Приликом изградње приправе цркве ова гробна обиљежја нијесу уклањана већ су остала у темељној зони зидова. При изградњи зидова приправе копани су релативно плитки темељи, до дубине од око 0,60 метара, како се не би скрнавили гробови који су се ту налазили.

У источном дијелу сонде откривени су темељи зидова који су паралелни са западном фасадом цркве, рађени од великих тесаних блокова

кречњака, спојени малтером. На правцу пружања ових темеља био је оштећен под од милутних плоча услед слијегања околног терена.

Сонда III, димензија 2,00 x 2,00 метра, отворена је на простору правоугаоне апсиде цркве. С обзиром на то да нијесу откривени остаци стуба часне трпезе одлучили смо да утврдимо да ли су његови остаци очувани испод нивоа пода апсиде. Током истраживања, на централном простору апсиде, откривена је једна finely обрађена милутна плоча дуга 0,95 и широка 0,35 метара. На њој су нађене двије оловне плоче савијене у свитак и упресоване

Сл. 3. Налази испод подова цркве

како би се очувао исписани текст. Један свитак је рађен од тањег оловног лима и на њему је, оштрим предметом, урезана звијезда са седам крака. Други је рађен од дебљег лима (Сл.5), лошијег квалитета и доста је оштећен насталом корозијом али се јасно уочавају три пентаграма (звјезда са пет крака). Уз источни зид апсиде, у слоју мрке земље са малтером, нађен је и један бронзани прстен (Сл.4/4), гвоздене коване маказе (Сл.3/18), гвоздени нож-копље (Сл.3/3) и бронзани оков црквене књиге (Сл.4/6). Радови у овој сонди обустављени су на релативној дубини од 0,80м, у слоју шљунковите калцификоване брече.

Сонда IV, димензија 6,00 x 4,00 метра, отворена је у сјеверном дијелу припрате. На овом простору откривени су остеолошки остаци 11 сахрањених покојника нађени »in situ« и готово у свакој раци налазиле су се кости старијих покојника, сложене више главе или подно ногу покојника. У сјеверозападном углу припрате, испод зида цркве, налази се велики, фино обрађени, камени блок дуг око 1,80, широк 0,90 и дебљине око 0,60 метара.

Несумњиво је да се ради о античкој сполији рецентно употребљеној за хоризонталну надгробну плочу. Сви сахрањени покојници припадају старијој старосној доби а у појединим гробовима видљиви су угљенисани дјелови дрвеног покроба.

Сонда V, димензија 2,00 x 3,60 метара, отворена је у сјеверном дијелу наоса цркве. На овом простору откривене су двије масивне надгробне плоче са заобљеним ивицама, приближно истих димензија (2,00 x 0,80 и 1,90 x 0,75 метара). На правцу ових плоча, уз западни зид, постојала је нека врста гробних обиљежја рађених од осмоугаоно обрађених блокова жутог пешчара. Нажалост, очувани су само дјелови плоча укопани испод нивоа пода на којим је линеарно приказан доњи дио људских фигура са свештеничким одежама. Треба напоменути да је надгробна плоча која се пружала дуж сјеверног зида наоса античка сполија са натписом. Већи дио натписа је оштећен, остала је само велика лигатура на централном дијелу која се може читати као: »P-Q-R«.

Плочама су прекривене двије гробне раке у којима су сахрањени свештеници или јереји. У свакој раци вршено је секундарно сахрањивање а остеолошки остаци старијих покојника пажљиво су сложени на гомуле подно ногу покојника. Да се ради о црквеним великодостојницима указује налаз каменог крста, висине 4 и ширине 2,5 цм. На предњој страни крста урезано је христово распеће изнад којег је натпис ћирилицом „IC XC“. На полеђини је урезана представа Богородице у стојећем ставу, а на хоризонталним крацима крста и изнад главе урезан је натпис. На бочним странама крста, оштрим предметом, урезана су слова, име јереја којем је припадао.

На основу стилских и архитектонских карактеристика откривеног објекта, гробних прилога и налаза нађених испод подова, могу се извести закључци о времену подизања и коришћења овог значајног вјерског објекта.

По свом архитектонском рјешењу, првобитна црква, и ако скромних димензија, карактеристична је по правоугаоној апсиди те се може рећи да припада групи пренемањихких архитектонских споменика.¹¹ На основу материјалних остатака, мноштва античких и касноантичких сполија, велика је вјероватноће да је на простору садашње Будимље успјело да се очува романско становништво. На то упућују и поједини топоними као што је »Миса«, остаци цркве који се налазе на Радуновића-брду¹². Посљедња истраживања указују да је утврђење на Градцу подигнуто у римском периоду а да је обнављано у VI вијеку. Сам положај цркве лоциране у подграђу утврђења на Градцу указује на континуирани живот насеља и на рани период подизања првобитне цркве. На основу наведеног може се претпоставити да припада прероманичком периоду, времену између IX и XI вијека.

Несумњива је чињеница да је Горње Полимље, тијесно повезано са некадашњом средњовјековном Зетом. На то упућују и поједини архитектонски споменици који су откривени на овом простору. Прије свега треба поћи од Пашића поља, Затона, Мајсторовина, Сутивана, Самограда и других. Ови локалитети, и објекти откривени на њима, указују на податак да је становништво врло рано христјанизовано и да је концентрација становништва и вјерски живот утицао да се на овом простору формира једна од првих епископија у немањихком периоду. На великим задужбинама Немањиха, цркви Св. Петра и Павла у Бијелом Пољу, Ђурђевим ступовима у Беранама, Вољавцу и другим, јасно се издвајају архитектонски утицаји зетских неимара. Тек се у каснијим доградњама појединих задужбина уочавају рашке архитектонске и стилске одлике карактеристичне за период владавине Немањиха.

На основу покретног археолошког материјала откривеног при истраживањима склони смо да претпоставимо да је првобитна црква у Будимљи подигнута крајем XII или у XIII вијеку као меморијална црква или капела имућног велможе средњовјековне Будимље. Архитектонско рјешење објекта са правоугаоном апсидом могло је бити урађено по узору на првобитни узглед цркве Св.Петра и Павла у Бијелом Пољу, коју је подигао кнез Мирослав 1189. године.¹³

¹¹ А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовјековној Србији*, Београд 1962, 33 и даље.

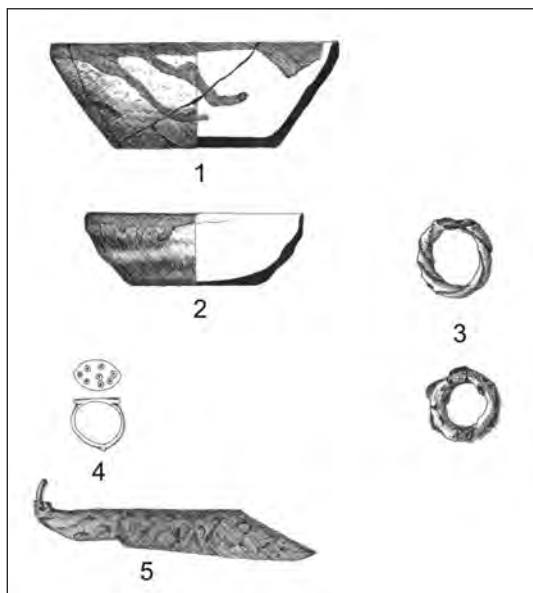
¹² Р.В.Вешовић, *Племе Васојевићи*, Сарајево 1935, 147.

¹³ А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовјековној Србији*, Београд 1962, 38, сл.15,43.

На основу отворених сонди и налаза откривених у слоју земље испод пода и истраженим гробовима, можемо говорити о континуитету дугог постојања и коришћења ове цркве.

Ктитор цркве, судећи на основу шута и малтерних плоча са углачаним лицем, био је сахрањен у озиданој гробници која се налазила дуж јужног зида малог наоса. Услед секундарних сахрана гробница је порушена а сахрањивање настављено у обичној раци. У гробу су нађена четири мања калотаста дугмета, три на последњем сахрањеном покојнику и једно дислоцирано које припада старијим сахранама. У југозападном углу цркве, на темељној стопи, нађене су двије коничне здјеле од којих је већа, на дну, украшена правилно урезаном розетом. Већа је светлозелене и окер боје док је мања глеђосана тамнозеленом глеђи (Сл.4/1,2). Украс на дну здјеле у облику розете или латица цвијета карактеристичан је за керамичке здјеле рађене у периоду од XIII до XV вијека. Нађене су на Градцу, Петровој цркви код Новог Пазара, у Расу, Ђурђевим Ступовима, Сталаћу, Београду и Ариљу.¹⁴

Посебност и ријеткост представља налаз два оловна свитка нађена у централном дијелу апсиде (Сл.5). На оловним плочама приближно

Сл. 4. Налази испод подова цркве

истих димензија (18 x 10 и 19,5 x 10 цм) исписан је текст оштрим предметом а потом су плоче савијене у свитак и спљоштене како би се текст очувао од корозије. Прва плоча, вјероватно старија, савијена је на пет неједнаких поља. На њој је, оштрим предметом, урезано једанаест редака. Слова су неједнаке величине а у тексту има доста лигатура и скраћеница. Основно писмо је старословенска ћирилица са елементима глагољице и грчког писма.¹⁵ Проф. др Божидар Шекуларац

¹⁴ М. Бајаловић-Хаџи –Пешић, *Керамика у средњовјековној Србији*, Београд 1981, 83, Т. XXXVII/1.

¹⁵ Б.Шекуларац, *Будимска епископија, њени храмови и њихов значај за историју Црне Горе*, Токови 1, Беране 2007, 15.

сматра да овај свитак припада времену подизања првобитне цркве. Текст се завршава потписом аутора и седмокраком звијездом добијеном укрштањем два неправилна четвороугла.

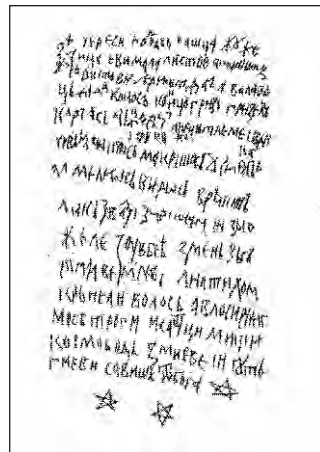
Други свитак, по многим карактеристикама, млађи је од првог и вјероватно је настао приликом неке од обнова цркве, почетком XV вијека.¹⁶ Текст је писан полууставним ћириличним писмом са елементима грчког писма и брзописа. Чине га четрнаест редака на четири пресавијена поља приближно исте ширине. У тексту се налази неколико скраћеница и лигатура као што су: от(омега и т),поздрав (д изнад р). На крају текста су три петокраке звијезде. Имена набрајана у тексту углавном су грчка, што упућује на закључак да је писан у вријеме када су фанариоти били свештеници. У нашим крајевима под турском влашћу познати су као црквени великодостојници, нарочито послје укидања Пећке патријаршије 1766. године, када су долазили на готово све важније црквене положаје у Србији, Македонији и Босни и Херцеговини.¹⁷ Постоји велика вјероватноћа да је у вријеме кад је Зета била под деспотом Ђурђем Бранковићем у Будимљи управљао војвода –Грк који је довео грчке монахе да обнове цркву у Будимљи.

Превод текста гласи:

Јереји поздрав шаљу вашем животу.

Лица која су се извољела редом
Потписати (као дародавци): Jeritos
Dada, Valazd, CIDADKONOS, ISONCO,
GRIZ, GRIZELJ...HRIZOLIST, племе
JEVVICIRS I MIRIKOS MAKRINOS, mol
LAMELOS, VIROS, VRETOS,
LIJSVJES, ČESTLIKOS,
Мени се желе придружити:
Rprijeverilos, Anatihos, Vrpeli,
Volos, Avrosiring.

Ову грађевину осветиће и над
њом бдију космичке силе, казна
и гњеви свевишњег Бога.¹⁸

Сл. 5 – Препис текста проф. др Б. Шекуларац

Што се тиче гробова откривених у припрати, можемо их условно подијелити на два издвојена хронолошка периода. У прву,

¹⁶ Исто, 16.

¹⁷ Исто, 7; Ј. Мил, *Енциклопедија Југославије III*, Загреб 1958, стр.284.

¹⁸ Исто, 18.

старију групу, спадају сахране покојника прије изградње припрате. Наиме, око меморијалне црве формирана је некропола а сахрањивање је вршено и на западној, прилазној, страни. Преко покојника била је постављена хоризонтална надгробна плоча или античка сполија, најчешће вишеструко профилисана конзола. Зидови припрате су због тога укопани до нивоа ових плоча и оне се налазе на дну темела. На овај начин избјегнута је девастација старијих гробова.

У унутрашњости припрате надгробне плоче су уклоњене и поређане дуж зидова а централни простор је дјелимично фундиран облацима и постављен је милутни под. Приликом секундарног сахрањивања, кости старијих покојника су уклањане за нову сахрану а потом слагане на гомилу, више главе или подно ногу покојника. На овај начин јасно издвајамо остеоолошке остатке примарно сахрањених покојника дислоциране по изградњи припрате. На основу налаза у гробним ракама можемо истаћи да су и у каснијим временима вршена сахрањивања која су условила одређене преправке пода који је доста нераван и улегао у односу на камене плоче постављене дуж зидова.

У истраженим гробовима, на грудима покојника и у слоју са дислоцираним костима нађене су двије врсте дугмади, лоптаста (Сл.3/5, 10-12, 14-16) и полиедарска (Сл.3/7,17). Лоптаста дугмета су малог пречника са двије полулопте међусобно спојене, на горњој страни имају малу жичану петљу за учвршћивање на ношњи, док су на доњој страни украшени испупчењем или гранулом. Углавном су рађена од бронзе а у зависности од статуса покојника и његовог имовног стања рађена су од сребра, а ријетко су и позлаћена. Само у једном гробу пронађена је половина већег, гвозденог, калотастог дугмета (Сл.3/15). Уосталом, иста дугмад су нађена на свим истраженим средњовјековним некрополама око Новог Пазара и Сјенице: Радишића брду,¹⁹ Пазаришту,²⁰ Петровој цркви, Латинској цркви, Глоговику, Напрељу.²¹ На готово истим некрополама нађена су и полиедарска дугмад, пуно ливена од бронзе (Сл.3/17), а у једном случају, нађено је једно дугме са дијелом сребрне срме (Сл.3/7). Налаз ових дугмади хронолошки није осјетљив а јављају се у средњовјековним некрополама од половине XIV до XVI вијека.

У слоју земље у апсиди нађен је један бронзани прстен са наглашеном елипсоидном главом која је украшена кружним урезима

¹⁹ Д. Премовић – Алексић, *Некропола цркве на Радишића брду код Сјенице*, Новопазарски зборник 18, Нови Пазар 1994, 16.

²⁰ В. Јовановић, Д. Минић, С. Ерцеговић-Павловић, *Некрополе средњовековног Трговишта*, Новопазарски Зборник 14, Нови Пазар 1990, 34.

²¹ Д. Премовић-Алексић, *Латинска црква у Постењу*, НЗ 9/1895, 64; Иста, *Средњовјековна некропола у Глоговику*, НЗ 10/1986, 39, ТИ/2, 4, 5; Иста, *Напреље-остаји средњовјековне цркве и некрополе*, НЗ 12/1988, 31, Т И/1, 2.

(Сл.4/4). Начин украшавања и облик елипсоидне главе можемо датовати у XVI-XVII вијек, као и бронзани оков књиге (Сл.3/6), копље –нож (Сл.3/3) и гвоздене маказе (Сл.3/18).

На основу архитектонских одлика и нађеног археолошког материјала можемо претпоставити да је црква у Будимљи подигнута крајем XII и почетком XIII вијека, по узору на цркву Св. Петра и Павла у Бијелом пољу и под стилским одликама позне прероманике, карактеристичне за област зетске државе. Око властелинске задужбине, подигнуте на старијем античком објекту чији су остаци (сполије) и данас видљиви, формирано је гробље средњовјековног насеља Будимље.

У контексту историјских збивања меморијална црква је била активна све до турских освајања Полимља и пада Бихор-града 1455. године.²² На основу покретних археолошких налаза, ограничених само на унутрашњост цркве, можемо претпоставити да је некропола коришћена и крајем XV вијека и ако се црква не помиње у турским дефтерима Скадарског санџака из 1485. године, као уосталом ни манастир Ђурђеви ступови и Шудикова.²³

На основу превода текста оловног свитка нађеног у апсиди цркве можемо претпоставити да је обновљена стара задужбина и уз њу призидан отворени трем чије остатке откривамо испод подова припрате. У прилог овој претпоставци иду и надгробне плоче поређане дуж унутрашњих зидова припрате које могу припадати некрополи формираној на западној страни крајем XIV и у XV вијеку. На овај начин било би разумљиво да су Фанариоти- грчки свештеници, обновили стару задужбину у вријеме турске доминације и управе над Будимљом.

На основу сребреног новца, нађеног у фундацији надгробних плоча (Сл.3/8) код јужних врата припрате, који припада Рудолфу II (1576-1612) са сигурношћу можемо тврдити да је припрата подигнута по обнови Пећке патријаршије 1557. године када у свим српским земљама долази до својеврсне реформе и обнове цркава. У гробовима који су формирани унутар припрате дошло је до незнатне али евидентне промјене нађених дугмади. Наиме, сматрамо да су првобитна калотаста дугмади била мањих димензија и позлаћена те их можемо условно хронолошки одређити у крај XIV и XV вијека. И поред тога што задржавају изворни облик, долази до промјене њихове величине, сада су већа, раде се од различитих материјала, чак су и гвоздена. Полиедарска дугмади су у двије различите форме. Хронолошки старије, (Сл.3/17) има

²² К.Лиречек, *Историја Срба I*, Београд 1952, стр. 381; Ж. Шћепановић, *Средње Полимље и Потарје*, Београд 1979, стр. 74.

²³ Исто.

дужу петљу тако да изгледа готово као привезак док је млађе прецизније урађено (Сл.3/17), здепасто са малом петљом и по правилу су нађена на гајтану од срме која украшава ивице ношње те би могла припадати крају XVI и XVII вијеку.

И поред турске управе насеље у Будимљи је опстајало а некропола је активно коришћена, на шта указује налаз ситног, сребрног, турског новца (Сл.3/13) и остаци надгробних плоча у облику саркофага расутих у околини цркве.

Мноштво угарског новца и керамичких посуда нађених готово у свим порушеним манастирима Полимља указује на тијесну везу и сарадњу Будимљанске епископије са Аустријом и Русијом у борби против турске власти. Због ове сарадње Полимље ће трпјети велике одмазде и паљење свих цркава и манастира током 1738.године.

Гашење Будимљанске митрополије имало је тешке последице по становништво Горњег Полимља. Од тешких прилика тражен је спас у преласку на ислам или у перманентним миграцијама.²⁴

Сл.6 – Изглед цркве послје археолошких истраживања 1995.године

Дошло је и до промјене у структури становништва постепеним насељавањем Васојевића и остали брдских племена на простор средњовјековне Будимље. Новопрстигло становништво је рушевину цркве посветило Арсенију I, а по причању мјештана, постојала је и дрвена надградње која је спаљена почетком II свјетског рата.

²⁴ М.Дашић, *Васојевићи од помена до 1866. године*, Београд 1986, 151; Ј.Томић, *О Арнаутима у Старој Србији*, Београд 1913, 31-35.

Интезивно коришћење простора за сахрањивање, у свим временским периодима, условило је нижи ниво подова цркве и припрате у односу на околни терен за око 0,70 метара (Сл.6). По техничком снимању постојећег стања откривених зидова, приступили смо конзервационим радовима у двије фазе, прво на цркви а потом на припрати цркве. На основу очуваних прагова, елемената за учвршћивање врата, откривених дјелова довратника и огољене масе зида били смо у прилици да успјешно извршимо реконструкцију и надзиђивање довратника врата наоса и припрате.

Сл. 7 – Конзервирани и надзидани остаци првобитне цркве.

Ровом ширине 0,50 метара, ослобођена су спољашња лица зидова. Уклоњени су и сви лабилни елементи зидне масе (стари везивни материјал и приклесани блокови) до нивоа чврстог кречног везива. Водом су испране зидне површине и припремљене за анастилозу или надзиђивање. За све интервенције на објекту коришћен је камен који је одвајан приликом истраживања објекта. Прије надзиђивања, у продужном малтеру, постављена је оловна спојница која раздваја аутентичне партије зидова од предвиђене надградње (Сл.8). Треба напоменути да су унутрашња лица зидова наоса готово у потпуности реконструисана и надзидана, у висину од једног метра, док су спољашња била у нивоу околног терена те је било потребно надзидати свега 2 до три реда приклесаних блокова. При реконструкцији, независно је зидано свако платно зида (унутрашње и спољашње) а простор између њих попуњаван је житком малтерном масом са ломљеним каменом (трпанцем). Пратећи дебљине појединих редова и очуване нивелете извршено је предвиђено надзиђивање (Сл.7). У два задња надзидана реда сипан је јачи бетонски малтер ради ојачавања

круништа и формирања заштитног слоја који ће спречити продор влаге и расипање везивног материјала услед временских утицаја. Формирана су благо заобљена круништа и фуговали смо све површине, тако да фуге буду увучене у односу на камену структуру зида за око два сантиметра. Код реконструкције доворотника, на основу једног сачуваног реда каменог зида на сјеверној страни и уклесаних учвршћивача врата у каменом прагу, могли смо успјешно реконструисати некадашњи изглед врата наоса.

На исти начин конзервирани су и надзидани зидови припрате. Ископан је заштитни ров око зидова на мјестима гдје саграђене гробнице нијесу прислоњене на припрату. При анастилози били смо принуђени да габарит бетонских гробница уклопимо у масу круништа реконструисаних зидова.

Сл.8 – Изглед јужног зида са постављеном оловном спојницом

Постављене су оловне спојнице, издвојене старе и нове партије зидова, а потом урађене нове фуге и малтерни спојеви.

Унутрашњост цркве засута је слојем рјечног пијеска до нивоа надгробних плоча враћених дуж унутрашњих зидова (Сл.9). Камене античке споліје, нађене приликом археолошких истраживања, пренете су у Полимски музеј, за будући лапидаријум, гдје ће бити конзервирани и изложене.

Сл. 9 – Изглед цркве после конзервације и уређења терена

Сл. 10 – Данашњи изглед заштићених остатака цркве

Максут ХАЦИБРАХИМОВИЋ*

УТВРЂЕНО ГУСАРСКО-ПИРАТСКО НАСЕЉЕ СВ.МАУРА КОД УЛЦИЊА

Улцињ (Olcinium) представља илирско-грчки емпорион. Тит Ливије га помиње у вези с миром који је конзул Луције Аниције наметнуо првацима илирских племена после побједе над илирским краљем Генцијем (167. године п.н.е.). Плиније Старији помиње га под именом Colcinium, јер су га, мисли он, основали грчки Колхиђани.

Плиније Секунд забиљежио је у својој «Historia Naturalis» да је један од oppida civium Romanorum. Осим Плинија Секунда ниједан нам писац не спомиње да су Olcinium (Улцињ) основали Колхиђани. Није се нашао никакав натпис који би нешто тако тврдио или по којему би се то дало наслутити.¹

На појачане везе грчког свијета с Балканом, нарочито његовим приобалним дијелом, снажан утицај извршила је грчка колонизација, која је дијелом досегла до сјевероисточних обала Јадранског мора у IV вијеку п.н.е. Поуздано се зна да је било током IV вијека п.н.е. основано неколико грчких колонија на далматинском дијелу јадранске обале.

На тадашњој далматинско-илирској обали, колико се по изворима може пратити, била су основана два емпориона (трга, односно трговачке станице). Један од њих, који се раније помиње (V вијек), био је Butua (Будва), док је недавно утврђено, да се други налазио у старом Olciniumu (Улцињу).

О открићу илиро-грчког бедема у улцињском Старом граду као најпресуднијем свједочанству о античком Olciniumu, дотле познатом само по помену код Плинија (Plin. Natur. hist., III, 144.), продирући сон-

---

* Аутор је доцент Филозофског факултета у Никшићу, Факултета за туризам и хотелијерство у Котору, Учитељског студија у Подгорици на албанском језику и професор Средње мјешовите школе у Улцињу.

¹ Grga Novak, Stari Grci na Jadranskom moru, RAD, JAZU, knjiga 322, Zagreb 1961, str. 199.

дом одозго у унутрашњост турског и млетачког равелина до дубине од преко 7 метара, коначно смо пронашли најважнији доказ о лоцирању *Olciniuma* на истој стијени на којој је затечен средњовјековни Улцињ и данашњи улцињски Стари град.²

Повод за писање овог прилога подстакла нас је књига Фрања Дифника: »Повијест Кандијског рата у Далмацији«. Наиме, у овој књизи Ф. Дифник дословце наводи: »Св.Маура, тадашње утврђено насеље код Улциња, тада на турском територију».³

Будући да је (за сада) једини аутор, а књига уједно представља једини извор и литературу која прецизније помиње назив насеља, у свом тексту не прецизира мјесто тадашњег утврђеног насеља Св.Мауре. У прилогу наведене књиге, Фрањо Дифник прилаже географску карту П. Сантинија: »Земљовидна карта јужне Далмације», 1780.⁴

На наведеној географској карти П. Сантинија означен је назив тадашњег утврђеног насеља «Св.Маура». Према исписаном називу тадашњег насеља, оно је било лоцирано, као што се види на наведеној карти, у предјелу приобалне зоне увале Кручи, сјеверозападно од Улциња.

Напредак у картографском приказивању наших крајева у римско доба примјећује се на атласним картама Клаудија Птоломеја из Александрије. На његовој «Петој табли Европе» види се читав тадашњи Илирик, Панонија и Мезија, а Јадранско море има већ много реалније контуре. На њој су означена античка имена наших насеља, тадашњи називи народа, ријека и планина. Од ријека означена је и Бојана.

У наведеној књизи Фрања Дифника «утврђено насеље Св.Маура» наведено је на 4 странице текстуалног дјела (стр. 220, 231, 233 и 260.). Наиме, анализирајући текстуалне дјелове наведене књиге о утврђеном насељу Св.Маура, стиче се утисак да је тадашње насеље представљао утврђено гусарско станиште. Тако на страни 231., Ф. Дифник наводи слjedeће о насељу Св.Маура. »Да би се обуздала дрскост гусарских фуста из Улциња и Свете Мауре што су све смионије упадале у Јадран харајући морем, послан је за гувернера Јадрана *Iserro Civrano*». Такође, на стр. 233., Ф. Дифник истиче: »Но гусарећи морем више него иначе, фусте из Улциња и Св.Мауре продрле су у трогирске воде и отеле један брод који је превозио државни двопек у Котор, али њих су касније надвладале наше лађе крај Тремита».⁵

² Павле Мијовић, *Прадавне и давне културе Црне Горе*, Титоград 1987, стр. 29.

³ Франјо Дифник, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Split 1986, стр. 370.

⁴ Исто.

⁵ Франјо Дифник, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Split 1986, стр. 220, 231, 233, и 260.

За лоцирање утврђеног насеља Свете Мауре у обалној зони увале Кручи (Стари Улцињ) потребно је навести и одређену топографију околног простора. Наиме, у непосредној близини увале Кручи налази се истурени рт и кречњачка антиклинала Мавријан.

Наиме, назив Маури у античко доба представљало је име једног од берберских племена, које је насељавало римску Мауританију. Маури је и заједничко име за сва берберска племена сјеверне Африке. Назив Маури (Мори), у средњем вијеку, представљало је назив за све припаднике ислама, односно (у ужем значењу) за народ који је настао мјешањем античких Маура с Картагињанима, Римљанима, Вандалима и Арапима. Та етничка мјешавина проширила се из сјеверозападне Африке, након арапских освајања у почетку VIII вијека, и на јужну половину Пиринејског полуострва (Мориски).

У првим десетљећима XVI вијека појављују се на Јадрану велике снаге из сјеверноафричких муслиманских земаља, тзв. берберских (маурских, барбаренских) држава (Триполиса, Туниса, Алжира, Марока), којима се прикључују дружине из Албаније и Грчке. Од првих десетљећа XVI вијека почиње ново раздобље интензивне гусарске активности. У том раздобљу више се истичу три релативно самостална гусарска круга с дужом традицијом: турско-берберски, ускочки и улцињски.⁶

Улцињ је са својом трговачком флотом био главни стуб Отоманског царства на Јадрану. Улцињски бродови нијесу само гусарили, већ су, кад је то било потребно, служили Порти и као ратни бродови. Више пута су се борили против других флота, због тога их је Porta тајно потпомагала и зато су код ње били привилеговани.⁷

Антонио Балдаћи сматра, на основу сачуваних података, да је Улцињ у XVII вијеку имао 500 трабакула који су пловили по Средоземном мору.⁸

Х. Екар наводи да се смањило гусарење након што су енглески ратни бродови започели крстарење по Јадранском мору. Тада се улцињска морнарица прилагодила трговини и неслућено напредовала, тако да је 1818. године бројила више од 400 бродова разне величине.⁹

Гусари берберских племена из сјеверне Африке су у VIII вијеку били страх и трепет за трговачке бродове у Средоземном и Јадранском мору. Народна предање говори да су ови арапски гусари заузимали и

⁶ Енциклопедија Југославије, 4, Загреб, 1986, стр. 634.

⁷ Максут Џ. Хаџибрахимовић, *Бројчано стање улцињских једрењака у периоду турске владавине*, Државни Архив Црне Горе, Архивски записи, г. VI, Бр. 1-2, Цетиње 1999, стр. 31.

⁸ Baldacci Antonio, *L Albania, Roma*, 1929, стр. 137.

⁹ Hecquard H., *Histoire et description de la Haute Albanie ou Guegarie*, Paris, 1858, стр. 48.

«Стари Улцињ», те им је и он, као и тадашње утврђено насеље «Света Маура», био база за гусарске операције. Ово може бити вјеродостојније, будући да су ови гусари били родом из Мауританије (Мавританије), називали су се и Маврима. Њихов траг сачувао се у презимену, односно топониму-орониму брда Мавријан у непосредној близини увале Кручи, као и у презимену једне од најстаријих фамилија, односно породица у Улцињу-Маврићи (Mavriqi).

Патроним Маврићи (Mavriqi) носи више породица у Улцињу. Предање по којем породице Маврићи спадају међу најстарије у Улцињу није без основа. Данашњи патроним Маврићи не може се удаљити од средњовјековних антропонима Маурус, Маурициус (Moricchi), односно од патронима Мауро, Мавро.

У једном документу из 1242. године биљежи неки улцињски ђакон по имену Маурус¹⁰ а у XIV вијеку барска властела Мауро (Моро, Море) «Mence filius Petri de Moro (al Mauro) de Antibaro», односно Damassa Mauri de Antibaro.¹¹

У Скадарском земљишнику из 1416. биљежи се патроним Mavricihi.¹² И у земљишнику од 1485. године, у нахији Петриспана, помињу се Gjergj Mavriqi i Premt Mavriqi.¹³

Данашњи облик Маврићи, очуван као патроним у Улцињу, не може да се одвоји од антропонима или патронима Маурус, Маурициус, Maurichi, Mavriqi. Ти се последњи не могу удаљити ни од топонима села Нонмаурицио и Маурицхи (Nënmavriq и Mavriq) који су забиљежени у XVII и XVIII вијеку у нахији Петриспана.¹⁴

Многи бискупски градови (civitas) у средњем вијеку настали су на темељима римских градова. То раздобље, од XI до XIV вијека, можемо окарактерисати као вријеме процвата градова. Може се рећи да се нови градови трговаца и обртника развијају као приграђа, боље рећи подграђа, с обзиром на то да су се замкови најчешће градили на уздигнутим локалитетима. Феудалци су на својим посједима градили замкове, од којих су неки били језгра развоја трговачко-обртничких насеља. Најгушћа мрежа градова и утврђења била је на обали Јадрана. Трговина и поморство подстакли су, наиме, развој градова на обали, међу којима су Улцињ и утврђено насеље Св.Маура, тада на турском територију.

¹⁰ Acta et diplomata, I, 178, стр. 55.

¹¹ Acta et diplomata, II, 295, 69, н. 1.

¹² Старине, XIV, стр. 42.

¹³ Pulaha, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shkodrës i vitit 1485*, Tiranë 1974, стр. 404.

¹⁴ Ruzhdi Ushaku, *O nekim patronimima u ulcinjskom kraju i u njihovim tragovima u srednjovjekovnim ispravama*, JAZU, razred za filologiju, Onomastika Jugoslavica, br. 10, Poseban otisak, Zagreb, 1982, стр. 253.

Најразвијенији облик града, у управном смислу, јест *civitas*. Од цивитаса разликовали су се *locus*, *oppidum* или *burgum*, којима је недостајала слобода *civitas*. У вези с просторном структуром средњовјековног града као једно од битних обиљежја треба истакнути њихов одбрамбени систем. Од X вијека одбрамбени системи били су сложенији и сигурнији. При њиховој изградњи често су се користиле природне погодности, као што је, примјера ради, некадашње утврђено насеље Св. Маура, на острву Круче, односно острво “Стари Улцињ”, испред увале Кручи, или на локалитету насеља Кручи, сјеверозападно од Улциња.

О острвцу “Стари Улцињ”, (односно Кручи - М. Х.) говорило се по оскудним подацима из писаних извора, од којих је најстарији из 1376. године. Млетачки извори га помињу најчешће и као “*Dulcigno veteris*”, па се и у народу и литератури одомаћио назив Стари Улцињ, за острвце Кручи. Наиме, срећемо се са погрешним називом “Стари Улцињ”, будући да “Стари Улцињ” никада није постојао на острвцу Кручи, већ је на овом острвцу постојала једна стражарница (*specula*), са црквицом-криптом из XII-XIII вијека, с цистерном и другим мањим објектима, као и керамичким фрагментима из касне антике. Дакле, дуго времена за острвце Кручи доминирао је назив “Стари Улцињ”, како у народу, тако и у литератури, међутим “Стари Улцињ” представља данашњи Стари Град-Olcinium.¹⁵

П. Ровински пише: “да је читава површина овог острвца (“Стари Улцињ”) била окружена стијенама, које се нису особито сачувале. Острвце има трагова урбанизације, наиме унутар острвца могу се распознати остаци темеља кућа са сачуваним зидовима”.¹⁶

П. Ровински даље наводи за ово острвце “да се није радило о утврђењу, већ о насељу са неколико десетина кућица, окружених зидом, да би се становништво заштитило од морских разбојника”. П. Ровински даље пише, између осталог, да су на овом острвцу “сигурно живјели људи који су се бавили трговином и рибарством”. Вјероватно да П. Ровински пише о црквици која се налази на највишем, источном дијелу острвца, иза једне стјеновите косе, која је вратима окренута према западу. На западном, најнижем дијелу острвца, налазе се остаци неког утврђења. Сада се на острвцу више не примјеђују остаци кућа.¹⁷

Археолошка истраживања др Павла Мијовића утврдила су да се на острвцу “Стари Улцињ” у античко доба налазила мања сигнална ста-

¹⁵ Павле Мијовић, *Прадавне и давне културе Црне Горе*, Титоград 1987, стр. 171.

¹⁶ П. А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и садашњости*, том IV, Цетиње 1994, стр. 505.

¹⁷ Исто, стр. 506.

ница (*specula*), а у средњем вијеку тврђава, која је служила као осматрачница. Од тврђаве су остали обимни зидови на сјеверној страни, а на источној мања црква са озиданом гробницом испред улаза.¹⁸

Донедавно (до 1984. г.) на простору сеоског насеља Круче није се знало о неком културно-историјском споменику, односно о неком археолошком локалитету, будући да у овом сеоском насељу нема неких видних трагова на самој земљиној површини или барем не неких остатака који би указали на постојање неког археолошког локалитета.

Недавно је, у прољеће 1984. године, у селу Круче откривен м о з а и к, на имању Цана Суљевића. Наиме, локалитет се налази на једном од најживописнијих ртова, преко пута острвца “Стари Улцињ” (Круче, Гури и Хасан Бегут - М. Х.), тј. између рта Круче (“Стари Улцињ”) и Белведера.¹⁹

Највећи дио просторије с мозаиком раскопан је приликом снижавања терена за новоградњу. Остао је фрагмент малтерне подлоге и декорације. Након даљњих истраживања др Павла Мијовића откопан је комплекс који се састоји од двије веће правоугаоне просторије и једног купатила в и л е р у с т и к е. Виде се и остаци других објеката којима ни намјена ни облици нису могли бити утврђени. Откопани комплекс је покривао читав простор заравњеног бријега, али је вила захватала већу површину од које су периферни дјелови ерозијом земљишта, као и клизањем терена нестали.²⁰

Дакле, може се на крају казати да је у приобалном и обалном дијелу увале Круче (“Стари Улцињ”, Гури и Хасан Бегут), као и у оквиру истоименог сеоског насеља-Круче, и на острвцу “Стари Улцињ” (“Гури и Хасан Бегут”-острвце Круче), у античком, као и у периоду средњег вијека, постојали културно-историјски споменици, односно постојање утврђеног насеља и других сличних утврђења и археолошких локалитета.

¹⁸ Павле Мијовић, *Прадавне и давне културе Црне Горе*, Титоград 1987, стр. 171.

¹⁹ Павле Мијовић, *Прадавне и давне културе Црне Горе*, Титоград 1987, стр. 116.

²⁰ Исто.

Мр Аднан ПЕПИЋ*

ПОДГОРИЧКА ТВРЂАВА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 16. ВИЈЕКА

Уводне напомене

Историјска документа говоре о постојању неколико имена за насељена мјеста на подручју гдје се данас налази Подгорица. Стара *Дукља*, коју у IX стољећу спомиње поп Дукљанин, налазила се недалеко од Подгорице, али не и на мјесту данашње Подгорице. Њени трагови још постоје у непосредној близини Подгорице. Раније су постојала мишљења да се једна од римских станица по имену *Бирзиммум* налазила гдје и данашња Подгорица¹, међутим она нису потврђена. О *Рибници*, као једном од могућих имена за Подгорицу², историјски подаци не дају довољно потврда³, иако се, особито у српској историографији, развило мишљење да је то град у коме је рођен Стефан Немања⁴. У новије вријеме се оправдано сматра да Рибница није име насеља⁵ него име за

---

* Аутор је виши истраживач у Историјском институту Црне Горе.

¹ Никола Шкерковић, *Подгорица и њена околина од најстаријих времена*, Књижара Пера С. Вукотића, Подгорица 1930, 11.

² Андрија В. Лаиновић, *Кратак поглед на прошлост Титограда*, Народна књига, Цетиње 1950, 15.

³ Радослав Ротковић, *Ђе је рођен Стефан Немања? Да ли је постојао Немањин град?, Сто двадесет година од ослобођења Подгорице*, Зборник радова с научног скупа Подгорица 2-3. децембар 1999, Подгорица 2000, 240.

⁴ Павле Мијовић је исправно просудио када каже да је назив *Немањин град* за Подгорицу новијега датума и да у историографији нема доказа за ту тврдњу. Павле Мијовић, *Алата-Рибница-Подгорица, Посебан отисак из СТАРИНАРА-органа Археолошког института*, Нова серија, Књига XV-XVI, Београд 1964-1965, 87.

⁵ У најстаријем српском извору *Живот Светог Симеона од Светог Саве*, написаном негде 1208. године, каже се да је Немања рођен у Зети на Рибници: „*Рождствоу его бывшоу въ Зѣтъ на Рыбници*“, а у другом извору, *Живот Светог Симеона од Стефана Првовенчаног*, написан најкасније до 1216. године каже се да ја Немања рођен на „*мѣстѣ рекомѣмъ Рибница*“. Према Павлу Мијовићу, на основу ова два извора се не

жупу⁶ у којој се, уједно, налазила и црква Светога Архангела, односно Светога Ђорђа, у којој је Немања крштен по латинском обреду⁷. Неки историчари сматрају да је *Новиград*, о коме је у X стољећу писао Константин Порфирогенит, уједно данашња Подгорица⁸.

Први познати помен Подгорице је из 1326. године⁹. Тада се у једном судском спису у Котору спомиње трговац из Подгорице *Johannes de Potgorice*, који је которском трговцу *Johanni Glautacti* дуговао 300 перпера¹⁰. Сљедећи помен Подгорице сусрећемо 1337. године¹¹. У једној другој судској исправи града Котора спомињу се *Рајан*, његов син *Богдан* и неки *Radovan de Podgoriza*¹². Подгорица се помиње и у Душановој повељи од 2. маја 1355. године, у којој цар Душан даје разне повластице манастиру Хиландар. И у овој повељи се помињу *Подгоричани*, који не

може утврдити да се ради о граду, с обзиром на то да се спомиње ријека Рибница, а само други извор спомиње мјесто, што би могло значити да се радило о неком мјесту покрај ријеке Рибнице. Павле Мијовић, *Алата-Рибница-Подгорица*, 86.

⁶ Михаило Динић мисли да ријеч *место* треба схватити у значењу области. Зато он сматра да *Рибница* није име насеља, које је замијењено каснијим Подгорица, већ да се ради о жупи. Михаило Динић, *Настанак два наша средњовековна града, Прилози*, XXXI, свеска 3-4, Београд 1965, 201.

⁷ Ристо Ковијанић, *Помену Црногорских племена у которским споменицима (XIV-XVI вијек)*, књига II, Титоград 1974, 10; Љиљана Јухас, Прилог тумачењу једног места у Стефановом житију Светог Симеона, *Археографски прилози*, бр. 3, Београд 1981, 129.

⁸ Богумил Храбак, Пословни људи из Подгорице и Зете у Котору и Дубровнику у XIV и XV веку, *Сто двадесет година од ослобођења Подгорице*, Зборник радова с научног скупа, Подгорица 2-3. децембар 1999, Подгорица 2000, 7.

⁹ Према мишљењу неких историчара у оригиналу документа, у коме се Подгорица први пут помиње, нема године или је била убиљежена на оштећеном дијелу, стога су годину издавања овога документа различито прихватили. Неки сматрају да је документ издат 1321, а неки, пак, да је то 1330. година. Антун Мауер је датум издавања овога документа навео као 18. VIII 1326. Антун Мајер, *Которски споменици, прва књига которских нотара од год. 1326-1335*, Загреб, 1951, 38. Ристо Ковијанић је истога мишљења. Ристо Ковијанић, *Помену*, 13. Богумил Храбак сматра да је документ у коме се Подгорица први пут помиње из 1326. године, али да се он чува у манастиру Морача. Међутим није навео о ком документу је ријеч. Богумил Храбак, *Подгорица до почетка XIX вијека*, Београд 2000, 30.

¹⁰ Документ у оригиналу гласи:

18. VIII 1326.

Die octava decima mensis augusti. Ego Johannes de Podgorice, gener de Venco, confiteor debere dare Johanni Glautacti perperos trecentos de presenti viagio, quos obligor sibi solvere usque ad tres menses proximos venuturos. Si non autem, sint in pena de quinque in sex per annum super me et omnia bona mea. Actum in presentia iurati iudicis Marini Golie, auditoris Marini Mechse et testis Nicole de Scubi.

Антун Мауер, *Которски споменици*, 38. О особама које су се као свједоци потписали у овом документу више видјети у: Ристо Ковијанић, *Помену*, 13.

¹¹ Павле Мијовић, *Алата-Рибница-Подгорица*, 87. Према Богумилу Храбаку ради се о 1331. години. Богумил Храбак, *Подгорица*, 30.

¹² Андрија В. Лаиновић, *Кратак поглед*, 16.

дају царине на имања у Зети и на Морачи¹³. Подгорица се помиње и као једно од насеља које се налази у зетским погодбама на Врањини између Стевана Црнојевића и представника Млетачке републике 6. септембра 1455. године пристало на предају Млечанима¹⁴.

На основу датих података о Подгорици се не може нешто више сазнати, јер су у њима садржани само помени особа које су, као трговци или занатлије, обављале послове у оближњем Котору, или су се у њему настаниле.

У истраживању средњовјековне повијести Подгорице од изузетне користи могу бити и други архиви, прије свега дубровачки, због близине и веза које су имали Дубровчани са Подгоричанима. На основу историјских документа овога архива уочавају се трговачке везе и сарадња трговаца из Дубровника са трговцима из Подгорице. Уједно нам поједини документи указују на то да су трговци из Дубровника скупа са трговцима из Котора трговали у Подгорици или су, путујући за Србију, пролазили кроз Подгорицу, гдје су с времена на вријеме и одседали¹⁵.

Иако се са сигурношћу не може утврдити да је увек на истом мјесту била насеобина, археолошки налази и други историјски показатељи нас упућују на то да је на подручју гдје се данас налази Подгорица кроз повијест било неколико насеља у непосредној близини.

Подгорица током XV стољећа постаје изузетно значајна варош. На основу историјске документације зна се да је Подгорица након што је 1421. године постала дио српске деспотовине постала привремено сједиште за Горњу Зету¹⁶. Нарочит значај Подгорица добија у вријеме османске владавине када доживљава економски процват. Од утемљења Скадарскога санцака Подгорица је сједиште кадилука, што сазнајемо на основу првог познатог пописа Скадарскога санцака из 1485. године¹⁷.

У овом попису Подгорица је уписана као село (*кагеу*) и имала је 40 хришћанских кућа¹⁸. На основу каснијих османских пописа осјетно је видљив пораст броја становника Подгорице, као и њен економски развитак. У првој половини XVI стољећа у Подгорици је било уписано 164 домаћинства и 10 нежења (*müccered*), од тога је 21 домаћинство би-

¹³ „У Зете што имају село половина Каменице и на Мораче половина ловишта како им тези царине Подгоричани не давају... (већ да буде) како то је и прежеде било“. Ристо Ковијанић, *Помени*, 10; Ст. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњега века*, САН, Београд 1912, 429; Павле Мијовић, *Алата-Рибница-Подгорица*, 87.

¹⁴ Исто, 88. Ристо Ковијанић, *Помени*, 11; Богумил Храбак, *Подгорица*, 42.

¹⁵ Adnan Perić, *Podgorica 'nin Kısa Bir Tarihiçesi*, OTAM, sayı 18, Ankara 2006, 276.

¹⁶ Б. Храбак, *Подгорица*, 36.

¹⁷ Selami Pulaha, *Defteri i regjistrimit te Sanxhakut te Shkodres I Vitit 1485*, Tirane 1974.

¹⁸ Selami Pulaha, *Defteri*, 134.

ло муслиманско, а хришћанских 143¹⁹. Крајем XVI стољећа у Подгорици је било уписано 317 кућа (hane) са 27 нежења²⁰. Од укупнога броја, 94 дома су била муслиманска, а 223 хришћанска²¹.

Маријан Болица је у првој половини XVII стољећа²² за Подгорицу казао да је била велики град са 900 кућа²³. Док Евлија Челеби у другој половини XVII стољећа²⁴ биљежи да је у тврђави Подгорица било 300 кућа, једна џамија (Султана Фатиха), амбари за пшеницу, складиште муниције, топови и цистерне²⁵. Развитак Подгорице је примијетан и у каснијем времену. У њој је било изграђено неколико значајних објеката као што су џамије, мостови, хамам, ханови, чесме итд. Данас је Подгорица најразвијенији и главни град Републике Црне Горе.

Вријеме заузећа Подгорице

Освајања Османлија на Балкану су била у складу с политиком коју су водили, а то значи да су заузимали она подручја на којима су могли успоставити своју власт и која су могли штитити и одбранити. Један од приоритетних циљева освајања на Балкану био је освајање Цариграда, као повезивање територија у Анадолији и на Балкану. Стога је линија првих продора и освајања уједно била и одбранбена. Тек након битке на Марици, када су поразили браћу Мрњавчевиће, они крећу ка западу. Њихова освајања је олакшавало то што су балкански владари били разједињени и слаби да им се значајније супроставе. У међусобним сукобима једна од страна је скоро увјек потраживала помоћ Османлија како би поразила ону другу. На тај начин они су још више слабили и били приморани јаче се везивати за Османлије. Све је то утицало да Османлије на Балкану учврсте своје позиције и ојачају власт у освојеним подручјима.

Први сукоб Османлија са зетским господарима догодио се 1385. године. Тада је један османски одред под заповједништвом Хајрудинпаше поразио код Берата, на Саурском пољу војску Балше II. У том сукобу је Балша II погинуо. Након тога је његов насљедник Ђурађ Стра-

¹⁹ Istanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), TD 367, v 316.

²⁰ Милан Васић, Градови под турском влашћу, *Историја Црне Горе*, Књига трећа, Том I, Титоград 1975, 526.

²¹ Исто, 535.

²² Ради се о 1614. години.

²³ Милан Васић, *Градови*, 526.

²⁴ Евлија Челеби је Подгорицу посјетио 1662. године. Евлија Челеби, *Путопис, одломци о југословенским земљама*, Предео, увод и коментар написао Хазим Шабановић, Сарајево 1967.

²⁵ Евлија Челеби, *Путопис*, 335.

цимировић постао вазал Османлија²⁶. Због непослуха Османлије су га у јесен 1392. године заробиле, али су га убрзо ослободиле узевши му при том градове Скадар, Дриваст и Свети Срђ, које су кратако вријема држале под својом влашћу²⁷.

Између Османлија и господара Зете постојала су и савезништва. У јесен 1405. године удружене снаге Балше III и Османлија више пута су нападале млетачку територију око Скадра, Дриваста и Улциња. Године 1406. Османлије су у помоћ Балшиним снагама послале свој одред који је скупа са његовом војском нападао Бар и Улцињ. Османлије су и у току 1407. године помагале Балшу када је нападао Бар²⁸.

Правци којима су Османлије освајале територију данашње Црне Горе су ишли из Скопља, које је било сједиште учбегова. Један правац је ишао старим босанским друмом преко Косова и Санџака, а други преко Албаније. Прва њихова освајања на простору данашње Црне Горе започела су средином XV стољећа када су 1455. године освојили Брсково, Будимљу, Бихор и данашње Рожаје. Медун су освојили годину дана доцније, док су Пљевља и Оногшт освојени 1465. године²⁹. Како је Подгорица лежала наслоњена на албанску територију отуда су и Османлије своја продирања пут Подгорице усмјеравали из тога правца.

О времену када су Османлије освојиле Подгорицу историчари немају идентичне ставове. Никола Шкерковић мисли да је Подгорица освојена одмах иза заузећа Медуна 1455. године³⁰. Павле Мијовић је истога мишљења, јер, како наводи, за разлику од Медуна који је био заштићен, Подгорица је била незаштићена, пошто није имала тврђаву³¹. За разлику од њих Андрија Лаиновић сматра да се година осва-

²⁶ Иако о том вазалству нема довољно сазнања, чињеница да су Османлије у два наврата, 1386. и 1388. године, походиле Босну преко територија под влашћу Ђурађа Балшића Страцимировића указује на његову вазалну зависност у односу на Османлије. На основу писања османског историчара Нешрија сазнаје се да је у османском походу на Босну 1388. године Ђурађ био водич османској војсци која је, уз његову сагласност, претходно прешла његов териториј. Због пораза који је османска војска претрпјела у овом походу Нешри оптужује Ђурађа, сматрајући да је он био у дослуку са босанским краљем и српским кнезом, чиме је окарактерисан као издајник и главни кривац османског пораза. Mehmed Neşri, *Kitâb-i Cihan-Nümâ, Neşri Tarihi*, Yayınlayanlar: Faik Reşit Unat, Mehmed A. Köymen, 2. baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, 237-241. Видјети и: Adnan Peçiç, *Podgorica'nın Tarihiçesi*, 273-283.

²⁷ Исто, 279.

²⁸ О томе више видјети: Бранислав Милутиновић, Борба Балшића са Млечанима за зетске приморске градове, *Сто двадесет година од ослобођења Подгорице*, Зборник радова с научног скупа, Подгорица 2-3. децембар 1999, Подгорица 2000, 199-227.

²⁹ Милан Васић, *Градови*, 503.

³⁰ Никола Шкерковић, *Подгорица и њена околина*, 20-21.

³¹ Павле Мијовић, *Алата-Рибница-Подгорица*, 90.

јања Подгорице узима 1474. година³², иако у истом дјелу наводи да је Иван Црнојевић још 1472. године послао једно писмо у Млетке у коме их обавјештава да Турци раде на утврђивању Подгорице, а у другом писму, посланом 1474. године, обавјештава их да раде на њеном обнављању³³. Према Милану Васићу, Османлије се у Подгорици први пут јављају 1466. године, а њихово стално присуство се може пратити тек од 1474. године³⁴. Богумил Храбак, наслањајући се на излагање Васића, потврђује да се Османлије први пут у Подгорици јављају 1466. године, а да се њихово стално присуство може пратити тек осамдесетих година XV стољећа³⁵.

Како савремени историјски извори и касније урађена археолошка истраживања нијесу дали потврду о постојању неке средњовјековне тврђаве на мјесту данашње Подгорице, која би могла играти значајнију улогу у заустављању османских продирања и освајања, и, с обзиром да је она у вријеме освајања могла бити трг, није могла представљати потешкоћу у освајању веома јакој и уређеној војсци каква је била османска у том времену. Стога мислимо да је она могла бити освојена одмах након што је заузет тврди и заштићени град Медун, највјероватније почетком 1456. године.

Почетак градње тврђаве

У обезбјеђивању освојенога територија Османлије су у подручју Подгорице увидјеле погодно мјесто за изградњу тврђаве која ће служити тој сврси. За мјесто изградње одабрана је локација гдје се ријека Рибница улијева у Морачу. Одабрано мјесто је било изразито погодно, што због ријека Мораче и Рибнице, које су биле добар штит у одбрани, што због високо уздигнутих стијена на странама гдје су оне текле. На тај начин је новограђена тврђава била добро заштићена с ове двије стране. С друге двије стране тврђава је заштићена дебелим бедемима који су били опасани ровом у дужини од 50 м. Ширина рова је била између 7 и 7.30 м, а дубина од 3.20 до 3.50 м. Ров је пуњен водом³⁶. За градњу тврђаве коришћен је камен из оближње Дукље. Ово потврђује и француски конзул Екард који каже да је подгоричка тврђава саграђена од камена донесенога са рушевина античке Доклеје³⁷.

³² Андрија В. Лаиновић, *Кратак поглед*, 18.

³³ Исто, 18.

³⁴ Милан Васић, *Градови*, 503

³⁵ Б. Храбак, *Подгорица*, 44.

³⁶ Павле Мијовић, *Алата-Рибница-Подгорица*, 71.

³⁷ Исто, 72.

Према наводима Евлије Челебије тврђава у Подгорици је била четвороугаонога облика и од камена³⁸. Према истраживањима установљено је да је била дуга 75 м у правцу исток-запад и 45 м у правцу сјевер-југ³⁹. Унутарашњост тврђаве је била испуњена касарнама и мањим кућама које су служиле за разне потребе. Неке од ових грађевина помиње Евлија Челеби који је 1662. године посјетио Подгорицу. Он је од грађевина унутар тврђаве навео 300 кућерака, џамију Султана Фатиха, амбаре за пшеницу, складиште муниције, топове и цистерне⁴⁰. Џамија је кориштена за потребе посадника, а дао ју је изградити Султан Мехмед Фатих још у вријеме док је грађена тврђава⁴¹. О овој џамији имамо пуно података у историјским изворима, првјенствено османскога поријекла.

На утврђењу су 1963. године урађена археолошка истраживања⁴². На основу тих истраживања данас се има представа како је тврђава изгледала. У вријеме истраживања тврђава је била доста оштећена. Њена оштећења су данас још већа. Данас су видљиви само остаци једног малог дијела бедема.

Утврђења су имала своје чврсте и дебеле бедеме. Подгоричка тврђава је грађена од камена и дебљина њених зидова је на појединим мјестима досезала ширину и до 3 метра. На бедемима су биле изграђене куле. Тврђава у Подгорици је имала неколико, по облику различитих кула. На југоисточној страни тврђаве налазила се, вјероватно, највећа петоугаона кула. На основу анализа које су рађене на утврђењу установљено је да је материјал који је кориштен у градњи ове куле исти као и материјал којим су зидани бедеми тврђаве, што доказује да је ова кула из истога времена као и зидови бедема⁴³. Спољашње стране куле су биле ширине 3.95, 4.15, 4.22 и 4.48 метара, односно биле су све шире од капије ка југу⁴⁴. Необичност петоугаоног облика ове куле указује на сличност с кулама многих османских утврда на Балкану, јер су оне грађене с циљем што веће отпорности у одбрани од ватренога оружја. Познато је да је тврђава у Нишу имала петоугаоне куле. И једна кула на београдској калемегданској тврђави, коју су изградили Турци, била је

³⁸ Евлија Челеби, *Путонис*, 334.

³⁹ Павле Мијовић, *Алата-Рибница-Подгорица*, 71.

⁴⁰ Евлија Челеби, *Путонис*, 335.

⁴¹ Исто, 335. Нешто више о џамији Султана Мехмеда Фатиха видјети у: Бајро Аговић, *Џамије у Црној Гори*, Алманах, Подгорица, 2001, 68.

⁴² Екипу је предводио Павле Мијовић, а чланови су још били Оливера Велимировић, Рајка Вујошевић из Подгорице, Мирко Ковачевић, из Београда и Цвјетко Бошковић, студент архитектуре. Истраживања је Павле Мијовић објавио у *Старинару* Археолошког института у Београду 1966. године. Његове анализе с тог истраживања овдје се највећим дијелом износе.

⁴³ Павле Мијовић, *Алата-Рибница-Подгорица*, 72.

⁴⁴ Исто, 72.

петоугаона. Једну четвороугаону кулу у Голупцу Османлије су каснијим оправкама претвориле у петоугаону. Петоугаоне куле се сусрећу и у градовима Јелеч и Звечан, као и у Петрусу код Параћина, који је 1413. године заузео принц Муса⁴⁵.

Поред овога петоугаоног облика на беду подгоричке утврде постојао је и један зупчасти испад, који би могао бити троугаона кула, односно псеудо-кула⁴⁶. Стране на овој кули су биле исте, по 8.83 м, када се посматрају споља, али су у унутрашњости биле различите: дужина источне стране је била 6.85 м, а јужне 4.40 м. Овакав облик кула се, такођер, сусреће код неких тврђава које су Османлије изградиле или које су поправљале. Сличну троугаону кулу имао је дио града Авале, који су Османлије подигле 1442. године. Зупчаста избочења у виду кула у облику троугла имала је и београдска утврда, као и Јелеч код Новог Пазара. Овакве куле су имали и градови Призрен, који су Османлије у цјелости поправиле након заузећа 1445. године, Скопље, чији су бедеми много измијењени након што је крајем 1391. године потпао под османску власт. Стари Бар је имао исту троугаону кулу. Османлије су овакав тип кула градиле пошто су на освојеним утврдама вршене одређене преправке⁴⁷.

На јужној страни подгоричке тврђаве налазила се кула у полукружном облику. Од претходне куле је била удаљена 11.50 м. У дијелу околном према вароши је била задебљана. На основу анализа које су урађене током археолошких истраживања уочено је да су на њој били примјетни трагови већих преправки, које су вршене у више наврата. Од ове куле су била примјетна два бедема. Један је ишао према обали Мораче и ломећи се на одстојању од око 7.50 м пружао се према сјеверозападној кули. Дебљина овога зида је била тања у односу на друге зидове који су били према вароши, око 2 м. Разлог је био у томе што је испред њега била Морача, као велика водена препрека. Поред овога од јужне куле ишао је још један зид чија је дужина с унутарње стране била 15.70 м.⁴⁸

Кула која се налазила на сјеверозападу била је округлога облика. Њени зидови су били задебљани, до 3 м, на дијелу према обали и ушћу ријеке Рибнице. На овој кули су постојала три зракаста отвора за дуге пушке, вјероватно у доградњи доправљене. Овај тип кула се сусреће и у средњовјековним утврдама на Балкану.⁴⁹

⁴⁵ Исто, 72-73; Александар Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори, и Македонији*, Београд 1950, сл, 94, 98, 126, 174.

⁴⁶ Павле Мијовић, *Алата-Рибница-Подгорица*, 73.

⁴⁷ Исто, 73.

⁴⁸ Исто, 74 - 75.

⁴⁹ Исто, 75.

Занимљива је чињеница да су темељи бедема подгоричке утврде и кула били веома плитки. Њихова дубина се кретала од 25 до 50 цм⁵⁰.

Горе указано, за разлику од неких ранијих мишљења, упућује на закључак да су град Подгорицу изградиле Османлије. У прилог овој тврдњи иде и чињеница да је подгоричка тврђава направљена у вријеме када је ватрено оружје било у употреби, мада су на њој уочљиви затечени облици и системи утврђивања из времена ратовања хладним оружјем⁵¹.

Прве вијести о градњи тврђаве налазимо у једном извјештају Ивана Црнојевића посланом млетачком Сенату у коме га обавјештава о намјерама Османлија да граде тврђаву. О времену када је овај извјештај написан постоје различита тумачења. Лаиновић наводи да је Иван Црнојевић млетачкој влади послао два извјештаја. Једно је послао 1472. године и у њему је обавјештава да Турци раде на утврђивању Подгорице, а друго је послао 1474. године у коме извјештава да раде на њеном обнављању⁵². Ристо Ковијанић, преузимајући мишљења Јастребова, такођер говори о два извјештаја. Као и Лаиновић и он говори да у првом извјештају, из 1472. године, Иван Црнојевић обавјештава Млетке да Турци раде на утврђивању Подгорице, а у другом, из 1474. године, да раде на њеном обнављању⁵³. Међутим, Ристо Ковијанић говори и о трећем писму које је Иван Црнојевић послао у Млетке у марту 1474. године, када је она већ била у њиховим рукама. У овом писму извјештава млетачку власт у Котору да се Турци утврђују у Подгорици и да су подигли много кућа⁵⁴. Богумил Храбак мисли да је Иван Црнојевић 1473. године упутио писмо Млецима у коме их извјешћује о турској намјери да обнове Подгорицу и Белеч, одакле планирају да поведу борбу против њега и Млетачка. По Храбаку, друго писмо Ивана Црнојевића датира из 1474. године. У њему их, како наводи, обавјештава да Турци журно раде на обнови подгоричке тврђаве⁵⁵. За разлику од осталих, Павле Мијовић сматра да је Јастребов омашком навео податак да су Турци 1472. године намјеравали обновити Подгорицу⁵⁶. На основу тога се закључује да први извјештај, о којему су други говорили, није послано 1472. године.

Одговор млетачкога Сената од 1. марта 1474. године⁵⁷ на извјештај Ивана Црнојевића, у својству млетачкога капетана, упућује на то да је он

⁵⁰ Исто, 77.

⁵¹ Исто, 76.

⁵² А. Лаиновић, *Кратак поглед*, 18.

⁵³ Ристо Ковијанић, *Помени*, 11.

⁵⁴ Исто, 11.

⁵⁵ Богумил Храбак, *Подгорица*, 44.

⁵⁶ Павле Мијовић, *Алата-Рибница-Подгорица*, 90.

⁵⁷ У том одговору записано је сљедеће: "... tum etiam per nuntis suum, magnificus Iuanus Cernoevich, capitaneus noster Xente, Turchorum reedificari omnino statuisse Podgoriza locum in medio Xentae situm...", Павле Мијовић, *Алата-Рибница-Подгорица*, 90.

могао најкасније те године послати у Млетке забрињавајући извјештај у коме их обавјештава о намјерама Османлија да утврде Подгорицу.

У неким српским љетописима се, такођер, говори о изградњи тврђаве у Подгорици⁵⁸. У једном од ових извора се каже: „*сазида цар град Подгорицу у Зети*“⁵⁹. У другом: „*ходи цар Мехмед у Зету и сазида град Подгорицу*“⁶⁰. Док трећи љетопис каже да: „*сазида Хасан паша град Подгорицу у Зети*“⁶¹.

Турски путописац Евлија Челеби пише да је султан Мехмед Фатих подигао Подгорицу исте године када је освојио и Скадар ради заштите Скадра од, како наводи, арнаутске ешкије и покварених Млечана⁶².

Имајући у виду горе изнијето могло би се дати закључити да су Османлије након урађених детаљних истраживања у дијелу гдје се данас налази Подгорица одлучиле градити јаку тврђаву почетком седемдесетих година петнаестог столјећа и да се с њеном градњом почело, како говоре млетачки извори, најкасније до 1474. године.

Познато је да су Османлије исте године када су почели с градњом подгоричке утврде опсиједали Скадар, који, упркос великим разарањима, нијесу успјели освојити. Очито да је овај неуспјели освојачки поход на Скадар, донекле, иницирао градњу тврђаве у Подгорици.

Градња је могла трајати око три године, односно, утврда је могла бити изграђена 1476. или 1477. године, како то тврде српски љетописи⁶³, а најкасније до освајања Скадра 1478. године, како наводи Евлија Челеби.⁶⁴

Први познати попис Подгорице из 1485. године даје нам изузетно вриједан податак о имену ове тврђаве. У дефтеру је уписано сљедеће: *Karye-i Podgoriçe, kal'a-i Depedögen'in varoşidir*⁶⁵. Пријевод гласи: *село Подгорица, варош тврђаве Depedögen*. Бранислав Ђурђев је ријеч *Depedögen* превео као *онај који бије (туче)*, односно бријег, брежуљак, врх⁶⁶. Међутим, *Депедöген* се може схватити и као покушај пријевода

⁵⁸ Према наводима Павла Мијовића први од ових љетописа је настао 1529. године, а последњи 1698. године. Сви они су користили основни текст који је настао око 1460. године

⁵⁹ “1474-5. *сџида царь град Подгорицу оу Зети*“

⁶⁰ “*ходи царь Мехмед оу Зетоу и сџида град Подгорицу*”

⁶¹ “1456-57. *сџида Хасань-паша градь Подгорицоу оу Зети*”

⁶² Евлија Челеби, *Путопис*, 334.

⁶³ Павле Мијовић, *Алата-Рибница-Подгорица*, 91.

⁶⁴ Евлија Челеби, *Путопис*, 334.

⁶⁵ İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Tapu Tahrir Defteri No 17. Branislav Đurđev, *Depedögen-Podgorica, Историјски записи*, година XV, књига XIX, Титоград, 1962, 60. Албански османиста Селами Пулаха је овај дефтер превео и објавио на албанском језику. Селами Пулаха, *Defteri i regjistrimit të Sanxhakut të Shrodres I Vitit 1485*, Tirane, 1974, 134.

⁶⁶ Бранислав Ђурђев, *Депедöген-Подгорица*, 59.

славенскога назива Подгорица на турски језик. Овоме иде у прилог чињеница да се тврђава Подгорица није налазила на брду, већ у његовом подножју. Назив *горица* се може преводити на турски као *депе* (*mene*), јер значи брдо, бријег, гора, док ријеч *под* у турском језику није најприкладније преводити са еквивалентним приједлогом. У трагању за одговарајућим изразом којим би се превела ријеч Подгорица могуће је да су у ријечи *Депедӱген* пронашли адекватан пријевод. Отуда се турски назив *Депедӱген* може тумачити и као турски пријевод назива Подгорица⁶⁷.

Посадници у тврђави Подгорица у другој половини 16. стољећа

Евлија Челеби је оставио вриједан запис о подгоричкој тврђави с почетка друге половине XVII стољећа. Захваљујући његовим подацима има се увид у карактер посадника „*мужевних, храбрих, одважних, смјелих, пожртвованих и јуначких*“, карактер њихове борбе „*дан-ноћ воде борбе с непријатељем*“ и карактер њихове привржености у одржавању реда и мира у немирној области гдје „*строго надзиру которске, климентске и црногорске бунтовнике и не дају им ни да очи отворе*“⁶⁸.

На основу овога записа имамо и прегледност о броју посадника у тврђави Подгорица у којој се налазило „*седам стотина*“ младића, на чијем је челу био диздар. Тачност овога податка није могуће утврдити без детаљније анализе и помоћи других докумената из истога периода. За разлику од овога записа Евлије Челебије иџмал дефтер с краја XVI стољећа⁶⁹ даје исто тако вриједне податке о броју посадника у тврђави, према коме је тврђава имала укупно 41 посадника,⁷⁰ на чијем је челу био диздар. Овај дефтер је настао 1581. године⁷¹. Према једном другом дефтеру из истога периода⁷² број посадника у подгоричкој утврди је био 37

⁶⁷ Османлије су неким тврђавама на простору Балкана давале своја, турска имена. Примјер за то су утврђења Калканделен, Böğürdelen и нека друга.

⁶⁸ Евлија Челеби, *Путопис*, 334-335.

⁶⁹ Ankara, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM), Tapu Defteri (TD) № 417 (стари број 342). Копије овога дефтера се налазе и у Оријенталном институту у Сарајеву. ОИС, Збирка АНУБиХ, 19. Захваљујем колегици Јасмини Ђорђевић која ми је уступила дио копија овога дефтера.

⁷⁰ На основу података овога дефтера има се у виду статус посадника у подгоричкој тврђави који је био тимарски. Међутим, не зна се да ли је у утврђењу било и посадника улufeџија, као што је то случај с многим тврђавама на граници, гдје су неријетко поред тимарских били и посадници улufeџије. Стога се број од 41 посадника у подгоричкој утврди може узети и као неконечан.

⁷¹ Милан Васић годину писања дефтера погрешно наводи као 1582. годину. У дефтеру стоји да је катиб Ибрахим, а да је дефтер писан 14. зилхиде 988. године по хири, што одговара 20. јануару 1581. године.

⁷² Istanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tapu tahrir defteri, TD 476.

мустахфиза. О броју посадника у подгоричкој тврђави још један вриједан запис налазимо у дефтеру који је настао у вријеме владавине султана Сулејмана Законодавца. Према том дефтеру у тврђави су службовали диздар, кетхуда, имам и још 33 нефера⁷³.

Ови изузетно важни документи указују да се број посадника у Подгорици у различитим временима знатно мијењао. Док се у првој половини XVI стољећа налазило у утврђењу 36 мустахфиза, крајем XVI стољећа их је било 37, односно 41 мустахфиз. Наспрам тога у другој половини XVII стољећа, како наводи Челеби, тај број је нарастао на 700 посадника. Разлози за оволико повећање броја посадника су, вјероватно, сигурносни, с обзиром на то да је у другој половини XVII стољећа на простору црногорске нахије и у њеном непосредном сусједству присутна несигурност праћена немирима и учесталијим сукобима с обије стране. Бунтовност Црногораца је иницирана борбама које су водиле Османлије с Млечима у вријеме Кандијскога рата (1645 – 1669), када су Млечани настојали да на своју страну привуку што већи број црногорских и брдских племена, у чему су имали одређенога успјеха⁷⁴. Ово потврђује и Евлија Челеби када каже да посадници: „*строго надзиру каторске, климентске и црногорске бунтовнике*“. Ако се узме у обзир ова чињеница, не чуди то што су османске власти у другој половини XVII стољећа значајно увећале број посадника у Подгорици.

Као што је већ наведено, иџмал дефтер из 1581. године даје изузетно важан податак о броју посадника у подгоричкој тврђави, према коме је укупно 41 мустахфиз имао службу у њој. На основу овог драгоцјеног извора сазнаје се да су као мустахфизи били уписани сљедећи посадници: диздар⁷⁵, његов помоћник (кетхуда), имам, мујезин, 11 сербуљука, један амбарџија и 24 нефера⁷⁶. Занимљиво да је према другом дефтеру из истога периода⁷⁷ било уписано свега три сербуљука⁷⁸.

Као диздар подгоричке тврђаве уписан је Мехмед⁷⁹, који је, вјероватно, до времена када је овај попис рађен, а можда и у времену са-

⁷³ БОА, ТД 367, 318. У овом дефтеру само бројчано је дат број посадника, тако да се не зна да ли је међу нефере убројан и мујезин, с обзиром на то да засебно није био поменут.

⁷⁴ О овим сукобима видјети: Глигор Станојевић, *Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку*, Исторички записи, година XII, књига XV, Титоград 1959, 323-417.

⁷⁵ С обзиром на то да је као диздар прво био уписан Мустафа, а касније Мехмед, постоје мишљења да се радило о два диздара.

⁷⁶ Видјети: ТКГМ, ТД 417, вв 71-76.

⁷⁷ БОА, ТД 476 в. 83.

⁷⁸ Као сербуљуци су били уписани Мехмед, син Алије, Мустафа, син Мехмеда и Халил, син Јусуфа.

⁷⁹ У дефтеру с краја XVI стољећа као сербуљук је био уписан Мехмед, син, Алије. Да ли се ради о Мехмеду који је 1581 године био диздар није могуће утврдити. БОА, ТД 476, в. 83.

мога пописа, обављао дужност сербуљука. То се сазнаје на основу тога што је у попису одмах иза његова имена било прецртано „*сербуљук*“, а иза тога додано „*диздар поменути тврђаве*“. На основу истога пописа може се устврдити да је ранији диздар био Мустафа⁸⁰. Његово име се налази на првом мјесту пописа, а иза имена је прецртано „*диздар поменути тврђаве*“⁸¹. Читајући раније овај дефтер Милан Васић је сматрао да се радило о два диздара. Очито, није примијетио прецртавања покрај имена или је сматрао да су она касније настала. Како дефтер из прве половине XVI стољећа биљежи једнога диздара⁸², што потврђују дефтер из друге половине XVI стољећа⁸³ и запис Евлије Челебије шездесетих година XVII стољећа, вјероватно није могуће да је тај број 1581. године био већи од једнога.

На основу овога извора тимар диздара Мехмеда је био у нахији Подгорица. Он је примао приходе од села Златица са Ђурђевићима и ресми од једног испашишта, као и приход од једне шуме у близини Подгорице⁸⁴. Приходи овога тимара су износили 4.000 акчи⁸⁵. Према подацима за овај извор има се увид о примањима других диздара у Скадарском санцаку, на основу чега се сазнаје да су приходи диздара подгоричке тврђаве били исти као и приходи диздара у тврђави Дриваст (Дергос), а већи од диздара тврђаве Медун, који је имао приход у износу од 3.500 акчи, али су били мањи од прихода које је имао диздар у тврђави Жабљак, који су износили 4.500 акчи⁸⁶. Највероватније највећи приход је имао диздар скадарске утврде, који је према једном другом извору из истога времена имао тимар у износу од 6.000 акчи⁸⁷, а најмањи приход у Скадарском санцаку примао је диздар у тврђави Маврик, свега 2.800 акчи⁸⁸.

Ранији диздар подгоричке тврђаве Мустафа⁸⁹ је задржао своје приходе као и у времену док је био диздар. Његов тимар је износио

⁸⁰ На основу овога дефтера нову дужност ранијег диздара Мустафе није могуће утврдити.

⁸¹ ТКГМ, ТД 417, в 71.

⁸² БОА, ТД 367, в. 318.

⁸³ Као диздар је био уписан Нуруллах. БОА, ТД 476, в. 82.

⁸⁴ Нуруллах је имао тимар у селу Српска, у нахији Подгорица. Исто, в. 82.

⁸⁵ Као сербуљук Мехмед је примао приход у износу од 2.000 акчи. Од Златице са Ђурђевићима и ресми од испашишта је имао приход од 1800 акчи, док је од шуме узимао приход од 200 акчи. ТКГМ, ТД 417, в 72.

⁸⁶ Исто. О приходима које су имали диздари у Босанском санцаку у првој половини XVI стољећа видјети: Аладин Хусић, Тврђаве босанског санцака и њихове посаде 1530. године, *Прилози за оријенталну филологију (ПДФ)*, број 49, Сарајево 2000, 203, 210-223.

⁸⁷ БОА, ТД 476, в. 66.

⁸⁸ Посада у утврди Маврик је уједно била и најмања по бројности. У њој је било свега 12 мустахфиза. Исто, в. 96.

⁸⁹ У дефтеру с краја XVI стољећа један од сербуљука је био уписан и Мустафа, син Мехмеда. БОА, ТД 476, в. 83. У истом дефтеру кетхуда скадарске тврђаве је био Мустафа. Исто, в. 66.

4.000 акчи и налазио се у селу Петрушин које је припадало нахији Бјелопавлићи⁹⁰. Особеност овога села је та што су у њему посадници у подгоричкој тврђави 1581. године остваривали највећи приход. Укупни приходи у овом селу су износили 12.600 акчи. Село Петрушин је имало 106 домова⁹¹. У селу су, поред Мустафе, тимар имали кетхуда⁹² и још четворица посадника који су имали заједнички тимар. Кетхуда је био Хасан⁹³, а његов приход је износио 3.000 акчи⁹⁴. Према подацима овога дефтера приходи кетхуде у тврђави Дриваст износили су 2.600 акчи, у тврђави Жабљак 3.000, а у Медуну 2.000 акчи. На основу података другог дефтера приходи кетхуде⁹⁵ у Скадру су износили 4.500 акчи⁹⁶, што је било више него што су имали диздари у Подгорици, Дривасту, Медуну и Маврику, а исти као и приходи диздара тврђаве Жабљак. На основу истог извора сазнаје се да су приходи кетхуде у тврђави Маврик били у износу од 1.800 акчи⁹⁷.

Као што је казано, у селу Петрушин поред ранијега диздара Мустафе и кетхуде Хасана тимар су имала још четири нефера, чији је тимар износио 5.600 акчи и који су дијелили на једнака четири дијела од по 1.400 акчи⁹⁸.

С обзиром на то да је вјерски карактер посадника у скоро свим тврђавама у османској држави, превасходно, био муслимански стога су имами били саставни дио посадника у тврђавама⁹⁹. Како ислам налаже сваком свом припаднику да у току дана обавља пет пута молитву (намаз), поред чега постоје и заједничке молитве, као што су молитва у вријеме благодана Бајрама, два пута годишње, и једна седмична (цума), које се не могу обавити самостално, отуда су Османлије у новоосвојеним тврђавама, као дио посаде, често постављале имаме. Ради обављања молитве био је потребан адекватан простор. За то је тражен одговарајући објекат адаптирањем неког од постојећих, који је могао послужити намјени, или су изграђивани потпуно нови објекти, тј. џамије¹⁰⁰. С обзиром на то да су Османлије изградиле тврђаву у Подгорици, у исто вријеме је изгра-

⁹⁰ ТКГМ, ТД 417, в. 71.

⁹¹ Милан Васић, *Градови*, 544.

⁹² Кетхуда или замјеник диздара. У нас је чешће у употреби ријеч ђеџаја.

⁹³ У дефтеру број 476 као кетхуда је био уписан Омер.

⁹⁴ ТКГМ, ТД 417, в. 71.

⁹⁵ Кетхуда је био Мустафа.

⁹⁶ БОА, ТД 476, в. 66.

⁹⁷ Исто, в. 96.

⁹⁸ ТКГМ, ТД 417, в. 72.

⁹⁹ О имамској служби у тврђавама видјети рад: Аладин Хусић, О имамској служби у тврђавама босанског санџака у 15. и првој половини 16. вијека, *Novi Muallim*, год. 1, бр. 4, Децембар 2000, Сарајево, 84-99.

¹⁰⁰ Исто, 86.

ђена и џамија, коју је дао подићи, као и тврђаву, Султан Мехмед Фатих. Отуда је и џамија носила његово име. Као имам и хаџиб у џамији султана Мехмеда Фатиха 1581. године је био уписан Сулејман Халифа¹⁰¹. Тимар овога имама се налазио у селу Мартинићи, које је било у саставу нахије Бјелопавлићи. Приходи овога тимара су износили 2.600 акчи¹⁰². Од њега је већи приход имао имам у тврђави Жабљак, који је за своју службу хаџиба и имама добијао приход у износу од 2.800 акчи¹⁰³, али су мањи били приходи имама у тврђавама Дриваст и Медун. Имам у Дривасту је имао приход 1.600 акчи¹⁰⁴, а имам у Медуну 1.800 акчи¹⁰⁵.

Село Мартинићи је попут села Петрушин било заједнички тимар више посадника. Поред имама у овом селу су још четворица посадника имала тимар. Сербуљук Исмаил, син Хасанов, амбарџија Мустафа, син Хусејинов, нефери Мехмед и Сулејман, син Мехмедов су имали заједнички тимар. Исмаил и Мустафа су имали приход у износу од по 1.600, а Мехмед и Сулејман од по 1.400 акчи¹⁰⁶.

Мујезин у џамији султана Мехмеда Фатиха је био Ејнехан, син Хасанов¹⁰⁷. Он је уживао тимар у износу од 1.700 акчи¹⁰⁸ у селу Врела, које је припадало нахији Вражегрмци¹⁰⁹. У истом периоду мујезин у Дривасту је уживао тимар у износу од 1.400 акчи¹¹⁰. За мујезине у тврђавама Жабљак и Медун нема података.

Према расположивом извору, поред прегледности у састав посадника, добија се и увид у примања која су остваривали различити родови у тврђави Подгорица. На основу података које нам пружа овај изузетно вриједан извор приходи сербуљука су били исти и износили су по 1.600 акчи. Као сербуљуци подгоричке утврде, поред горе поменутог Исмаила, сина Хасанова, уписани су још: Ахмед, Мехмед син Туралије, други Мехмед син Туралије¹¹¹, Сулејман син Бајезидов, Осман син Мустафин,

¹⁰¹ Према дефтеру ТД 476 као имам је био уписан Абдуллах. БОА, ТД 476, в. 83.

¹⁰² ТКГМ, ТД 417, в. 71. За разлику од њега тимар Абдулаха је износио 2.200 акчи. БОА, ТД 476, в. 83.

¹⁰³ Исто, в. 78.

¹⁰⁴ Исто, в. 77.

¹⁰⁵ Исто, в. 80.

¹⁰⁶ Исто, в. 72.

¹⁰⁷ Занимљиво је да је у дефтеру из истога времена као мујезин био уписан Хасан, син Ејнехана. Изгледа да је дошло до погрешке у писању самога записивача, гдје је у једном од ова два извора дошло до замјене имена оца и сина. БОА, ТД 476, в. 83. Да ли се ради о истој особи

¹⁰⁸ Према наведеном извору у ноти 107 Хасан, син Ејнехана је имао тимар у износу од 1.600 акчи. Исто, в. 83.

¹⁰⁹ ТКГМ, ТД 417, в. 71; Милан Васић, *Градови*, 544.

¹¹⁰ ТКГМ, ТД 417, в. 77.

¹¹¹ У дефтеру су уписана два Мехмеда сина Туралије. Иако се ради о истим именима и синова и очева лако је закључити да се ради о двијема потпуно различитим особама.

Хамид (?) син Туралијин, Мехмед син Хизиров, Хасан син Мехмедов, Исхак и Хусејин син Алијин.

Тимари ових сербуљука нијесу се увјек налазили у истом мјесту. Неријетко се дешавало да су сербуљуци имали приходе у два села¹¹², или да су мањи дио прихода имали од мезре¹¹³ или од шуме¹¹⁴. Један дио тимара је био заједнички.

Примјер за то је село Павковиће, у нахији Бјелопавлићи. У овом селу више посадника је уживало тимаре, најчешће заједнички. Приходи од села Павковићи су били велики и износили су укупно 10.300 акчи. Од сербуљука који су у селу имали тимаре били су Мехмед и Хамид, оба синови Туралије¹¹⁵. Тимари ова два сербуљука у Павковићима су износили по 1.400 акчи. Други дио прихода, од по 200 акчи, имали су у селу Жабарево које је припадало нахији Жабљак.

Поред сербуљука Мехмеда и Хамида у Павковићима заједнички тимар је имао сербуљук Осман, син Мустафин са тројицом нефера: Алија, син Нуруллахов, Алија, син Хизиров и Хусејин, син Алијин. Османов приход је износио 1.600 акчи, а приходи нефера су износили по 1.400 акчи. Поред ових у селу Павковиће су дио тимара, у износу од 2.400 акчи, имали и Омер, син Алијин и Алија, син Хамзин. Други дио прихода ова два нефера имала су од скеле на Морачи у износу од 600 акчи¹¹⁶. Омер је имао укупан приход у износу од 1.400 акчи, а Алија од 1.600.

Сербуљук Сулејман, син Бајезида, имао је тимар у селу Жабарево, у нахији Жабљак, у износу од 1.600 акчи¹¹⁷.

Тимар сербуљука Ахмеда је био у селу Плавница, у нахији Жабљак, и износио је 1.400 акчи. Ахмед је други дио прихода, од 200 акчи, имао од мезре Орашје, која је припадала Жабљаку¹¹⁸.

Други Мехмед, син Туралије, имао је тимар у мезри Болут која је припадала Подгорици. Приходи у овом селу су били у износу од 2.600 акчи, а Мехмеду је у хисе припадало 1.600 акчи¹¹⁹.

Сербуљук Исхак је имао заједнички тимар са нефером Мустафом, сином Бешира. Они су дијелили приходе у износу од 2.700 акчи у селу Колашин, које је припадало Бјелопавлићима. Исхаков дио од овога села је износио 1.300 акчи, а Мустафин 1.400. Исхак је други дио прихода

¹¹² Тако су Мехмед и Хамид, синови Туралије, имали тимар у два села.

¹¹³ Сербуљуци Ахмед, Мехмед, син Туралије и Исхак су мањи дио прихода имали у мезрама.

¹¹⁴ Сербуљук Исхак је имао приходе од шуме и мезре.

¹¹⁵ Нијесмо сигурни да се ради о браћи.

¹¹⁶ ТКГМ, ТД 417, в. 76.

¹¹⁷ Исто, в. 75.

¹¹⁸ Исто, в. 72.

¹¹⁹ Исто, в. 75.

имао од мезре Долане у Подгорици, 200 акчи, и од шуме која се налазила у околици Подгорице, 100 акчи¹²⁰.

Тимар сербуљука Мехмеда, сина Хазирова, је био у селу Бане, у нахији Вражегрмци, а тимар сербуљука Хасана, сина Мехмедова, у селу Котлина, у истој нахији. Оба тимара су износила по 1.600 акчи¹²¹. У нахији Вражегрмци тимар је имао и сербуљук Хусејин, син Алије. Приходи његова тимара су били попут осталих сербуљука а налазио се у селу Гојсалић¹²².

Нефери су имали заједничке тимаре. Приходи су им износили по 1.400 акчи¹²³. Изузетак су били приходи Селима и Увејша, синова Сулејмана, Алије, сина Хамзина и Хусејина. Ови приходи су износили као, и код сербуљука, по 1.600 акчи. Селим и Увејш су имали заједнички тимар у селу Калезић, у нахији Бјелопавлићи, и у селу Крстинић, у нахији Вражегрмци. Алија је имао заједнички тимар са Омером, сином Алијиним у селу Павковић¹²⁴ и махсул од скеле на ријеци Морача, а Хусејин је имао заједнички тимар са још петорицом мустахфиза у неколико села у нахији Бјелопавлићи. Остали нефери су имали тимаре у нахијама Подгорица, Бјелопавлићи, Жабљак и Вражегрмци. Подгоричкој нахији су припадали: мезра Болут, село Врана и скела на Морачи, у близини тврђаве. У саставу нахије Бјелопавлићи улазила су села Калезићи, Павковићи, Бошковићи и Колашин, са једном мезром. Жабљаку су припадала села Жабарево и Планица, с мезром Орашје, док су села Крстинићи, Баре, Котлина и Гојсалићи били у саставу нахије Вражегрмци¹²⁵.

Закључак

Подручје Подгорице је због свога положаја на траси значајних трговачких путева било веома значајно. Мада се са сигурношћу не може утврдити да је увјек на једном истом мјесту била насеобина, археолошки налази и други историјски показатељи упућују на то да се на овом подручју, кроз повијест, развијало неколико насеља у непосредној близини. До пада под османску власт Подгорица се, највјероватније, развијала као трг. На то указују, превасходно, историјски документи из оближњих архива у Котору и Дубровнику. Захваљујући свом геострате-

¹²⁰ Исто, в. 76.

¹²¹ Исто, в. 76.

¹²² Исто, в. 76.

¹²³ Исто, в. 75, 76.

¹²⁴ Њихов дио је износио 2.400 акчи. Исто, в. 76.

¹²⁵ Милан Васић, *Градови*, 544.

шком положају Подгорица је под окриљем нове власти добила на свом значају. Као раскрсница трговачких путева, преко чије су територије повезивани путеви прекоморске с трговином у унутрашњости, она је постала важно трговачко мјесто, а не само стајалиште, како је одраније била. Ради сигурности трговаца и безбједнијега преноса робе и због свога изузетног положаја Османлије су одлучиле да у њој изграде утврђење. Поред разлога сигурности трговине, тврђава је Османлијама требало да послужи и у утврђивању и заштити освојене територије, као и у освајању неких значајних мјеста у сусједству.

С градњом тврђаве се почело, према познатим изворима, најкасније до 1474. године. Радови су могли трајати до 1476. или 1477. године, када је, вјероватно, изграђена. На основу неких историјских извора сазнаје се да је градњом подгоричке тврђаве руководио Хасан-паша, према заповиједи султана Мехмеда Фатиха, који је дао изградити и цамију унутар утврде за потребе посадника.

О бројности посаде у овом утврђењу историјски извори османскога поријекла дају изузетно вриједне податке. Тај број, како показују разни дефтери током XVI стољећа, није се значајније мијењао. Према једном дефтеру из прве половине XVI стољећа у Подгорици је било 36 мустахфиза, међу које су убројани диздар, кетхуда и имам. И два дефтера с краја XVI стољећа указују на то да се бројност посаде није битно промјенила. Према једном дефтеру број посадника је био 37, а према другоме је износио 41 мустахфиз. Бројност подгоричке утврде је много друкчија у другој половини XVII стољећа, како показује запис Евлије Челебије. Према његовом запису у Подгорици је било 700 храбрих и пожртвованих младића који су дан-ноћ надзирали которске, климентске и црногорске бунтовнике бранећи, притом, османски териториј. Разлог оволикога повећања броја посадника је, највјероватније, сигурносни, због немира у сусједству који су у том времену изразити.

У овом раду су коришћени подаци из мал дефтера из 1581. године. На основу података овога изузетно драгоцјеног извора добија се прегледност и увид у карактер посаде, као и о висини примања која су посадници имали. Посада подгоричке утврде је била тимарска. Од посадника у овом дефтеру су уписани диздар, кетхуда (његов замјеник), имам и мујезин у цамији султана Мехмеда Фатиха. Према овом дефтеру 11 сербуљукa је имало службу у подгоричкој утврди и био је изразито велик у односу на укупан број посадника. Поред набројаних, још 24 нефера односно војника службовало је у тврђави. Тврђава је имала и свога амбарцију, особу која је била задужена да води бригу о храни, наоружању и другим потрештинама.

Од посадника је највећа примања имао диздар, 4.000 акчи. Кетхуда је примао 3.000, имам 2.600, а сербуљуци и амбарџија по 1.600 акчи. Примања нефера су, најчешће износила 1.400 акчи. Тимари посадника су се налазили у нахијама Подгорица, Бјелопавлићи, Жабљак и Вражегрмци.

До краја османске владавине Подгорица се развила у изузетно јако и значајно мјесто. Њен економски развој је био осјетан, на што указује градња великог броја објеката, међу које се могу убројити значајан број џамија, мостова, ханова, као и хамама и кервансараја. У изградњи ових објеката значајну улогу су имали трговци, који су градњом вакуфа допринијели развоју Подгорице.

Захваљујући изузетно драгоцјеним подацима овог иџмал дефтера читалачка јавност црногорске науке има увид у једно вријеме и један занимљиви сегмент из прошлости Подгорице у вријеме Османлија.

Жарко ЛЕКОВИЋ*

БАЈО ПИВЉАНИН - ПРИЛОЗИ ЗА БИОГРАФИЈУ

О историјској личности Баја Пивљанина и сувише се мало зна. Сазнање о њему заснива се углавном на народном предању, које иако непоуздан извор за историју, представља основ за нека будућа озбиљнија истраживања. Ова предања, као и пјесме, уз помоћ историјске критике могу послужити као илустрација за текст. Историја се не може поуздано на њих ослонити, али их не смије игнорисати. Анализа пјесама из каснијег времена, гдје је постојала могућност да се изврши провјера (из XVIII и XIX вијека), даје нам за право да се ипак на њих можемо ослонити, ако не у потпуности, оно бар у највећем дијелу, јер ове пјесме карактерише оригиналност, зрелост и довршеност.

Бројни историчари који су се бавили Бајовим хајдуковањем, јунаштвом, поријклом и животом, изнијели су мноштво доказа и варијанти о овом славном Србину из Пиве. Кроз највећи дио досад писаних радова провлаче се грешке, управо због недостатка поузданих историјских података. Код бројних озбиљних историчара, који се баве овим историјским периодом о Бају Пивљанину, чији дух је и сада присутан у свијести Пивљана, скоро да и нема ништа. То је највјероватније стога што нијесу били у могућности да користе архивску грађу из которских, дубровачких, венецијанских, петроградских и истамбулских архива. Без ових истраживања непрекидно ће се лутати приликом претресања питања о његовом рођењу, дјетињству, хајдуковању, смрти, односно погибији. Погрешно одређивање године његовог рођења или погибије наводи нас на размишљање да ли је можда неко од његове браће, потомака или сабораца узео овај надимак, јер је очигледно само помињање имена Бајо Турцима ледило крв у жилама. Ако је то тачно, онда је надимак Бајо био симбол борбе за ослобођење, а уједно и опомена свима који су сарађивали са Турцима, јер он се са таквима немилосрдно обрачунавао.

* Аутор је виши истраживач у Историјском институту Црне Горе.

Овај рад је покушај да се синтетизују познате чињенице из литературе са неким новим до којих сам дошао приликом истраживања у мени доступним архивима. На жалост, и ова сазнања су дио народне традиције.

Из романа “Вртијељка” Косте Радовића сазнајемо да се 22. маја 1622. (по казивању), у Рудиницама родило мушко дијете у кући Николе и Руже -Руђић. Крстио га је калуђер Петровић, а кум Драгојлу би калуђер Ивановић. Име Бајо му је додао његов дјед Симо.¹

У Ивановићима, засеоку Доњих Рудиница, налазила се кула Баја Пивљанина. У Доњим Рудиницама, према предању, постојала је и црква од камена, коју је подигао Бајо Пивљанин. Турци су касније, озлојеђени Бајовим акцијама, порушили и кулу и цркву.²

Према Т. П. Љешевићу, Бајо се родио у селу Рудиницама 9. маја 1643. године. Отац му се звао Јован Ивановић. Мајка му је била од Тадића.³

У трећој књизи *Српских народних пјесама* Вука Караџића стоји да је Бајо Пивљанин живио на свршетку XVII и у почетку XVIII вијека. У Перасту се приповиједало да се Бајо Пивљанин ондје звао Никола сердар, по свој прилици му је крштено име било Никола, а Бајо надимак. Сердарство су му дали Пераштани.

Договарајући се да ударе на куће Гаговића на Безују у Пиви, хајдуци одустају од своје намјере јер су ови ујчевина Бајова, па рјешавају да ударе на Караџиће у Петњици, у Дробњаку. То је веома разочарало једног од харамбаша Цвјетка Властелиновића.⁴

Бајов одлазак у хајдуке народно памћење, брижно чувано везује за суровост Хасан-аге Копчића који га због непослушности силовито ошамари пред саплеменицима на кошевини “својих” ливада. Примивши тај шамар као највеће понижење, тек стасали момак Бајо муњевито скину косу са рамена и у један мах Турчину одсијече главу, и утече у Морачу тврду.⁵

У пјесми “Зашто Бајо оде у хајдуке”, која се налази у Вуковој збирци, овај његов одлазак се објашњава поступком морског ђумругџије Турчина Ришњанина хаџа, који му као морском целебџији, који доћера на море волове, не хтје дати за њих “гроше ни дукате”. Бајо је тада “љуто

¹ Коста Радовић, *Вртијељка*, Подгорица 2003, стр. 221.

² Момчило Нишић, *Културно наслеђе Пиве*, Подгорица 1998, стр. 160. (На темељима старог храма - Бајове цркве, становници Рудиница и околних села 1904. године подигли су Саборну цркву св. Николе)

³ Т. П. Љешевић, *Живот и дјело Баје Пивљанина*, “Наше доба” за 1897, бр. 73 (Архив Србије, Збирка Андрије Лубурића, к. 1/68)

⁴ С. М. Сарајлија, *Пјеванија*, бр. 86. “До три харамбаше”

⁵ Милорад Р. Блечић, *Бајо Пивљанин - етичко као знамење*, Дурмиторски зборник, 2, Жабљак, 1997.

штетовао” и своју “кућу раскућио”, те постао горски харамбаша. Трговина воловима је иначе била врло жива и кроз цио XVIII и XIX вијек.

Према пјесми, заједно са Лимом има тридесет хајдука. Већ у сљедећој пјесми из ове збирке “Ришњанин Хација и Лимун трговац” овај други нам кроз стихове саопштава да у Перасту има побратима Пивљанина Баја и у њега сто двадесет друга.

Према Кости Радовићу, у Николиној кући, не зна се када, Бајо убије два Турчина и тада оде у хајдуке. Љешевић пише да му половином маја 1661. године дођу у кућу двије пашалије и учине зулум. Бајо их побије. Утече у Јасенови врх. Нађе чету Гаврила Реновца и из ње убије Турчина у Бајово Поље. Касније у Смиријечну убије Дилавера.⁶

По казивању Владимира Ћоровића Бајо Пивљанин је ступио у млетачку службу 1651. године, а то значи и почео четовати. И Андрија Лубурић пише да из савремених извора знамо да се Бајо као нови ускок јавио млетачким војним властима 1651. године.⁷

Народно предање зна, да су у Тепцима становале неке “басе” и да је ту било и српских домова, међу којима и дом неког Мата. Њега су турске буљубаше злостављале, уједно исмијавајући заштитника српских домова Баја Пивљанина. Турци Грда или Грдан, Дења и Баса су се преко зиме прстенали са овим сиромасом Матом, и кад год би изгубио они су Мата “каретили” и зборили му: “Немојте, чече, море отић Бају на даву”. У прољеће он и оде Бају и нађе га у Брезнима. Бајо доведе чету, удари на Тепца и побије све Турке. Дењу који је био отишао да тргује со у Фочу Мато сретне на Пода и убије, а мјесто гдје је убијен-се назове “Дењин Гроб”. Грдана сачекају из Пљеваља и убију га на мјесту које добије назив “Грданова Плоча”. Послије овог догађаја Тепца су запустјела. Још се прича, да је Бајо тада, кад је разурио Тепца, био још незнатна личност. Према томе ово је могло да буде око 1653. године.⁸

Из једне народне пјесме сазнајемо да су Караџићи, у првим годинама четовања Баја Пивљанина (око 1655. године) били врло богати. Тада су Бајо Пивљанин, Цвјетко Властелиновић и Ђурко Капетановић дигли чету и пошли у Херцеговину. Кад су дошли у планину Војник започну разговор, куда да ударе. Властелиновић предложи да ударе на кулу Караџића, али Бајо не усвоји овај предлог, већ обрну чету Невесињу, те удари на Љубовиће. Тада је похарао куле Љубовића, погубио бега Љубовића и посјекао његових девет синова.⁹

⁶ Т. П. Љешевић, *Живот и дјело Баје Пивљанина*, “Наше доба” за 1897, бр. 73, Архив Србије, Збирка Андрије Лубурића, к. 1/68

⁷ Андрија Лубурић, *Дробњаџи*, Београд 1930, стр. 112, 243

⁸ Архив Србије, Збирка Андрије Лубурића, к. 14/388 и к. 14/104

⁹ Новица Шаулић, *Српске народне пјесме*, књига I, свеска II, 1929. година (Бајо Пивљанин и бег Љубовић)

На једном запису у збирци Андрије Лубурића пише да је мајка Петра Шипчића из Црне Горе у Пиви памтила Баја Пивљанина. Гледала му је ране по мишици од мегдана са Љубовићем.¹⁰

Бајо је стизао и до највишег села Невесињске површи. Наиме, по странама Сливског потока, десне притоке ријеке Ђеропе, на висинама 1200 метара налазиле су се куће села Сливља. Сливља су била у то вријеме чисто муслиманско село.

Највећи дио становништва се раселио од зулума Баја Пивљанина, а остатак је самро од куге.¹¹

У Кандијском рату (1645-1669), за разлику од Морејског, српско становништво на просторима гдје акције води Бајо Пивљанин је било углавном антитурски расположено. Послије пораза на Морачи 1649. и подизања тврђаве Колашин (од 1647-1651) настаје преокрет у рату, тако да Млетачка република више не води офанзивне акције. Од 1655. до 1657. године Турци предузимају више напада на Грбаљ и још нека мјеста у Боки, а 1657. године и сам Котор је у турској опсади. Тада долази до врења у Брдима и Херцеговини гдје устаничку акцију развија митрополит источнохерцеговачки Василије Јовановић, који средином новембра 1657. године сазива скуп народних старјешина и доноси конкретне одлуке о борби против Турака. Острог постаје стјечиште српских родољубивих хајдука, бораца против турског зулума. Ту је често долазио и познати харамбаша Бајо Николић Пивљанин.¹²

У овом рату умало се Српство није угасило. У то доба највећег отоманског бјеснила, јављају се на српској позорници нови српски јунаци, са којима започиње нова историја српског васкрса и живота, митрополит Василије и Бајо Пивљанин. Свјесни су да је у овим тешким временима под турским зулумом и католичким лукавством опасно бити и обичан Србин, па се зато и склањају у мање приступачна мјеста.

Херцеговачки митрополит Василије, јунак и највећи непријатељ мухамеданизма упорно је бранио своје стадо од вукова, уливајући му наду на ослобођење. Предање вели, да не само што је памећу радио, него је и својом руком Турке убијао.¹³ Петар Шобајић записује да је он увијек под мантијом носио по двије кубуре и зна се да је обилно помагао харамбашу Баја Пивљанина и његове четнике.¹⁴

¹⁰ Архив Србије, Збирка Андрије Лубурића, к. 14/103 (Зна се да је Симо, брат Петров умро око 1846. године у 120 години живота)

¹¹ Др Јевто Дедијер, *Херцеговина*, Српски етнографски зборник, књига дванаеста, Београд 1909, стр. 363.

¹² Др Јустин Поповић, *Живот светог Василија Чудотворца*, Београд 1990, стр. 14.

¹³ Максим М. Шобајић, *Опис Оногошта - Никшића од старина до 1887. године*, Листак "Гласа Црногорца" 1887. године.

¹⁴ Петар Шобајић, *Никшић*, Београд 1938, стр. 55. (Бајо је неколико пута к њему у

Не успјевши да ослободи Херцеговину од Турака, Бајо са својим друговима хајдукује и помаже у ослобађању Новог, Рисна и Пераста, гдје се и настанио како вели народно предање. Он је лети са подоста друштва хајдуковао или четовао против Турака по Херцеговини, а зиме је проводио у приморју код Пераста, гдје су се дуго времена задржале зидине од куће и његове и његовог друга Лима харамбаше. Приповиједало се да су под кућама или кулама имали тамнице, у којима су држали Турке кад би кога жива ухватили.

Помоћ коју су Млечани пружали побуњеним племенима у Кандијском рату била је заиста мала и сводила се на обећања и дарове. Иако су хајдуци и ускоци са млетачке територије представљали главну снагу против Турака, млетачке власти су и према њима биле неискрене, често их третирајући као разбојнике. Да су били најбољи браниоци млетачких посједа говори и чињеница да у Кандијском рату гине већина славних јунака (Вук Мандушић, Илија Смиљанић, Мијат Томић, Јанко Митровић отац Стојана Јанковића). Двојица међу најславнијима Бајо Пивљанин и Стојан Јанковић преживјеће Кандијски рат.

Хајдучија, разбојништва, пљачке, робљења, а у вези са тим и трговина робљем, које је преко Котора и Пераста извожено у Италију или за ропски рад на галијама, бијаху пратећа појава овог рата. Биједно и нередовно плаћени за службу Млечићима, хајдуци изворе прихода за своју егзистенцију нађоше у пљачкама, отимачини и трговини робљем.¹⁵ Крстарили су они и Потарјем и продирали и до самих Пљеваља, која су тада била сједиште санџакбега Херцеговине.¹⁶

У сваком случају Бајо, као хајдук са високим етичким принципима није учествовао у овим радњама које су карактерисале преваре, нељудскост и понижавање. Био је жесток мегданџија који није подносио пријетње и увреде. Често је подизао своје чете од приморја, крстарио по свој Херцеговини, тукао и сузбијао зулумћаре, па кажњавао и све оне Србе који су ма какве привилегије имали код Турака. Тако је опањкан и кнез Миро са Шаранцима да има привилегије код босанског валије. Не провјеравајући ове информације, Бајо на брзину дође на Сињајевину, удари на шарански катун на Савиној води, заплијени стоку и пође натраг у Пераст. Шаранци који су били у то вријеме на пољским радовима у Колашину, дознавши упуте се у потјеру. Дошавши до мјеста Карловац у близини Бијеле у Дробњаку, ријеше да се врате натраг, јер им је Бајо побјегао. У потјеру даље крене сам Алекса Шаранац са својим

Острог долазио)

¹⁵ Др Жарко Шћепановић, *Средње Полимље и Потарје*, Београд 1979, стр. 116.

¹⁶ Сафвет-бег Башагић, *Кратка упута у прошлост Босне и Херцеговине*, Сарајево 1900, стр. 71-72.

друштвом. Стигне хајдуке на Глоговом потоку на планини Крнову. На Агановом ублу нађе заспалу Бајову стражу, исту побије, а Бајова чета уморна од путовања остави стоку и побегне преко Крнова. Око отимања стоке погине Алекса Шаранац звани “безобраз”.¹⁷

Супротстављао се Бајо само онима који су били чувени по снази и јунаштву, каква је била и породица Чабрине из Горње Бијеле. Замјере се Бају Пивљанину, те их он негдје опколи и све исијече.¹⁸ Према народној традицији и Дедејићи су пркосили Бају Пивљанину, који из освете удари Павлу Дедејићу на овце и овај га је у одбрани по пјесми убио, а по причи опасно ранио.¹⁹

Око 1660. године Бајо и његов барјактар Лука Миљанић са хајдуцима посијеку у Бањанима неког турског буљубашу и његово друштво. Из освете Турци ударе на село Миљаниће и ту учине велики покољ. Предводио их је Бећа Пељевић. Приликом ове разуре из Бањана бројне породице побјегну преко Таре и тамо се настане.²⁰

Према предању које су причали Мићићи, Бајо Пивљанин је имао шесторицу браће. Због његовог хајдуковања Турци му ударе на кућу, похватају сву шесторицу и ударе их на муке. Један успије да побегне и јави Бају за њихово страдање. Бајо дође са четом, побије Турке, а браћи каже да се раселе куд који. Од једнога су веле Мићићи.²¹ Славе светог Јована. И Таушани у Кокорини веле да су од братства Баја Пивљанина. Звали су се Чепури, а Таушан на турском језику значи зец. Преко Кокорине је у то вријеме ишао пут из Сарајева у Гацко.

Бајо је имао сестру Јелу и удао је за Миловића у Бањане.²²

¹⁷ Вуле Кнежевић, *Племя Шаранци*, Београд 1961, стр. 36, 37. (Према А. Лубурићу Милошевићи (Плањани) су осилили толико да су пркосили и самом Бају Пивљанину. Од њих двојица су били толики насилници да их народ прозове једног “Јарамазом” а другог “Безобразаном”. Бајо их оба смаче. (*Дробњаџи*, стр. 192.) Бајо је Шаранце плијенио с Потрка (Збирка А. Лубурића, к. 14/103)

¹⁸ Андрија Лубурић, *Дробњаџи*, Београд 1930, стр. 110.

¹⁹ Исто, стр. 213.

²⁰ Архив Србије, Збирка Андрије Лубурића, к. 14/104. (Интересантан је и податак из к. 14/103 о Лиму. Лимо је био један од 4 сина кнеза Носовића. Живјели су у Пађење, побили неке потурчењаке, а затим се разурили. Лимо оде у трговину, па у хајдуке, други брат му Аџија оде у Лисину, а остала двојица погину у Бијелом Пољу код Мостара)

²¹ Архив Србије, Збирка Андрије Лубурића, к. 14/143 (Догађај се може везати за прве године његовог четовања. Мићићи су из села Телац Дола у Горњој Морачи, прешли у село Ражанство на Златибору. Одатле неки доцније пређу у Чајетину. Касније су неки прешли у Мокру Гору (Чечарићи), Буковик (код Нове вароши - Копитићи), Будожелу и Рашчиће код Ивањице, Годовик код Пожеге, у Булатовиће и Љуљаке код Крагујевца и негдје код Прокупља).

²² Т. П. Љешевић, *Живот и дјело Баје Пивљанина*, “Наше доба”, за 1897, бр. 73. (Према народној пјесми Женидба Пивљанина Баја, сестрић му се звао Јован. Бајо је оженио

За вријеме Кандијског рата Бајо је убио Амзу капетана из Требиња због дјевојке Јоковића, а у договору са кнезом Аћимом Љешевићем, кога су Турци оптужили па је морао ићи у Цариград. Из Цариграда он донесе ферман да Пива не мора платити крвнину. Поново је ишао у Цариград, затим у Русију, и умро је у Москви 24. јуна 1671. године.²³

Тих година Бајо је ударио и на бегове Шошевиће, који су становали у селу Цуреу код Фоче. Били су врло богати. На Бајрам кад су отишли у џамију у Фочи, удари им Бајо на село, све пороби и попали и зароби Злату. При повратку, да би сприечио потјеру, запали велику ћуприју на Дрини. Бегови Шошевићи понуде хајдучима откуп за Злату, ови је уцијене једанаест ока дуката, које Шошевићи положи. Због овог они убрзо осиромаше и изгубе углед који су имали.²⁴

Очигледно да је Бајо акције изводио муњевито, а дио стратегије му је био и паљење мостова при повратку. И на ријечи Тари испод Пода (Шипље) био је камени мост кога је Бајо Пивљанин запалио кад је нагнао неки плијен и навео неко робље из Колашина.²⁵

Велики пораз од Турака Бајо Пивљанин је претрпио код села Грдијевићи, гдје је изгубио већину своје дружине и морао да напусти свој родни крај. Тај пораз Бајов остао је неосвећен, па је давао повода и сто педесет година касније устаницима на Тари да се боре и покрећу акције против Турака.²⁶ Према Лубурићу, Грдијевићи код Фоче раније су се називали Добријевићи, а назив им је дошао по “грдној” погибији чете Баја Пивљанина око 1665. године.

У Херцеговини тада јача сукоб између хајдука и народа. На интервенцију Млечана долази до њиховог помирења. У име хајдука, на одлуке умирног суда 1665. године обавезао се харамбаша Бајо Пивљанин, ређе познат као и харамбаша Драгојло.²⁷

Бајо се помиње у документу из 1664. године као четовођа хајдука на подручју Дубровачке републике. Дубровачки поклисари у љето 1688. године пишу својој влади о нападу хајдука на село Грдојевић код Фоче.²⁸

Бајо Пивљанин у једној молби генералном провидуру из 1668. године своје акције назива нехуманим, али их оправдава потребама свете

сестру Сењанина Ива, Анђелију - Босанска вила, бр. 8, 1912. године. Пјесму је од Вучића Паповића прибиљежио Душан Осмокровић.)

²³ Т. П. Љешевић, *Живот и дјело Баје Пивљанина*, “Наше доба” за 1897, бр. 74. Интересантан је и податак да је Бајо ударио на Мехмед-бега Љубовића 20. јула 1688. године и исјекао га са још 23 Турчина. На Залому је убио оцу и заробио многе Турке (бр. 80). И према њему погинуо је на Вртијељци 1690. године (бр. 82).

²⁴ Архив Србије, Збирка Андрије Лубурића, к. 14/73.

²⁵ Архив Србије, Збирка Андрије Лубурића, к. 14/103.

²⁶ Павел Аполонович Ровински, *Црна Гора*, том III, Цетиње 1994, стр. 463-465.

²⁷ *Историја Црне Горе*, књига трећа, 1975, стр. 148.

²⁸ Радован Самарџић, *Велики век Дубровника*, Београд 1962, 423.

вјере и узвишене и моћне Венеције. Исте године му син пада у турско ропство.²⁹

Спомиње се у актима и 1669. године као човјек коме млетачка власт ради ратничких заслуга и као поглавици хајдука, који чувају которски крај, даје новчану награду.³⁰

Послије кандијског рата бокелјски хајдуци су пресељени у Истру. Хајдуци ће се населити у околини Пуле. Било је око 600 хајдука и њихових чланова породица. Под оружјем је било 200 хајдука. По доласку почеше да их масовно косе разне епидемије.

Бајо Пивљанин успоставља везу са аустријским генералом у Карловцу и преговара са њим о сеоби у аустријске земље. У лето 1672. Бајо долази у Боку приватним послом. Од доласка у Истру хајдуци нијесу обрађивали земљу. Живјели су од млетачке помоћи и пљачке. По њиховом схватању било је велико понижење од ратника постати ратар. По званичном млетачком попису из маја 1673. године у Истри су се налазиле само 33 хајдучке породице са укупно 157 лица. Најбројнија је била породица Баја Пивљанина, настањеног у Премантури, која је бројала десет чланова и једног роба Турчина.

Бајо је имао једну гајету која му је служила за трговину са Далмацијом и за гусарење по мору. Многи истарски рибари страдали су од ове гајете. Зато је стигла наредба да се брод уништи. Бајо је одржавао и везе са Венецијом гдје је продавао стоку.

Већ у лето 1675. године и Бајо Пивљанин прелази у Далмацију и настањује се у Задру.³¹ Ту је живио до Бечког рата. Када су почеле нове борбе са Турцима, он је 4. новембра 1683. умакао из Задра и повео чету са Илијом Јанковићем. Од 1684. године поново је био у млетачкој служби у Боки. У току прве године Морејског рата сви хајдучки успјеси везани су за име главног четовође Баја Пивљанина.

Никшићки војвода Вукашин Гавриловић, почетком јула 1684, у име свих никшићких и херцеговачких кнезова, у писму которском провидуру каже: “Бајо се за кратко видио, а затим нестане, а ми сада подносимо свако зло”.³²

Са харамбашом Јовом Сикимићем 1684. поруши село Казанце у Гацку.³³ Плијенио је и хришћане, те 1684. године. Ударао на овце Чупи-

²⁹ *Историја Црне Горе*, књига трећа, 1975, стр. 155.

³⁰ Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија*, Загреб 1928, стр. 478.

³¹ Др Глигор Станојевић, *Насељавање Истре у XVII вијеку с освртом на исељавање из Црне Горе и црногорског приморја*, *Историјски записи*, 3, 1965, стр. 429-467.

³² Г. Станојевић, *Прилози о учешћу Никшићког племена у Морејском рату*, *Историјски записи*, 1, 1962, стр. 67.

³³ Јован Томић, *Последње две године живота и рада харамбаше Баја Николића Пивљанина*, Београд 1901, стр. 10.

ћа и Чарапића на Крнову и на Кљајиће из засеока Добријевићи у Бијелој, који због тога јако осиромаше.

Бајо је погинуо у кланцу на Вртијељци око седмог маја 1685. бранећи узалуд Турцима продор према Цетињу. Његову главу, као велики трофеј Сулејман-паша Бушатлија ће послати у Цариград. Поједини истраживачи Бајову погибију стављају чак у 1712. годину.

Бајо је живио у најгорем времену црногорске историје. Изнутра међусобни раздор и крвљење, а споља јаки непријатељи бијаху довели Црну Гору до пропасти. Црна Гора се придржава Млетачке републике, а ова Црну Гору треба само због своје користи.

Милован-Мушо ШЋЕПАНОВИЋ*

ДВОЈНОСТ ТОПОНИМА ЗА ПЛАНИНУ СИЊАВИНУ - Сињавина или Сињајевина

Топоними (од грчке ријечи *topos* -мјесто и *опота* -име) као називи људских насеља и разних формација копнених и водених површина, носе у себи дио историје једног краја, често чувајући трагове језика старих, па и несталих народа.

Топономастика, заједно са осталим гранама науке и помоћних научних дисциплина, омогућава нам да извршимо реконструкцију прошлости некога краја и народа па је општеприхваћено мишљење да се историја мора истраживати мултидисциплинарно .

И сами топоними имају своју историју и мало је њих очувано у првобитним облицима, њихово поријекло сеже у тамне дубине прошлости. Изображавања и саображавања су долазила као резултат сеобе народа, прилагођавања језику освајача и из других историјски условљених разлога. Ипак су се сви народи трудили да у томе сачувају дио своје историје као извјесни драгуљ и завјет прошлости и поруку будућим нараттајима. Прошлост се опирала садашњости, а старо новоме.

Топоними најчешће показују искомску тежњу суштинских промјена кроз старе форме, дијалектичку везу на релацији нестајања старог и рађања новог и савременог у крилу неке стварности. Чување, па и прастарих топонима, уступак је прохујалим временима, носталгични осјећај жаљења због неминовне пролазности.

Многи наши топоними носе у себи искомско, прасловенско поријекло и подударују се са топонимима других словенских народа и земаља или крајева који су некада били словенски. Један од тих топонима прасловенског поријекла је и онај за нашу планину Сињавину, на сјеверозападу од Колашина.

Сињавина се налази у високопланинском своду Динарида, који полукружно затварају Црну Гору са сјеверне и сјевероисточне стране. Дуга

* Аутор је правник и правни историчар у пензији.

је 37 км а најшира је у сјеверозападном дијелу (око 24 км), гдје је преко масива Ивице (1718 м) повезана са Дурмитором. Највиши вис је Јабланов врх (2203 м) одакле према сјеверозападу њена висина опада и прелази у простране висоравни Језера и Дробњака. Обилује бујним пашњацима и суватима, мада је сиромашна и водом и шумским покривачем.

О томе дали се планина зове *Сињавина* или *Сињајевина* (а понекад се чује и *Сињајвина*), с обзиром на употребу оба назива у свакодневној пракси, писали су у листу *Побједа*: Саво Дрљевић (у броју од 21. фебруара 1975. године), Милорад Шћепановић (26. фебруара 1975. године) и Урош Зековић (29. марта 1976. године). Сви су јединствено стали у заштиту старог назива ове простране планине, назива Сињавина, за коју су и завичајно везани.

Редакција листа *Побједа* је уз трећи напис извела закључак “да су у равноправној улози оба имена ове планине, Сињавина и Сињајевина”, позивајући се при том на наводе у *Енциклопедији Југославије* (Загреб 1968), *Енциклопедији Лексикографског завода* (Загреб 1964) и *Малој енциклопедији Просвјете* (Београд 1969).

Аутор првога написа (иначе генерал-пуковник ЈНА) наводи да је до замјене назива Сињавина, као аутентичног, оним другим називом Сињајевина дошло тридесетих година двадесетог стољећа када је вршено картографисање терена за војне потребе и “да су томе кумовали Руси, бјелогардејци”. Други аутор је прихватио наводе претходника и додао као да су Руси некаквом “чудноватом и помало сличном асоцијацијом имена -Синај..» извели и погрешно написали име Сињајевина”. Трећи аутор је негирао тврђења претходника, наводећи врло карактеристичну чињеницу да је у топографским картама Војногеографског института старе Југославије био уписан прави назив - Сињавина.

Овим прилогом желимо допринијети разјашњењу питања да ли су оба та топонима у равноправној употреби и како је дошло до те двојности која није последица варијанти (источне и западне) тадашњег српско-хрватског језичког подручја.

Премјеравање подручја Колашина ради картографисања за војне потребе вршено је у 1925. и допуњено у 1948. години. Све војне топографске карте, штампане прије и после последњег рата, рађене су на подлози тих премјеравања.¹ У свим тим картама ова планина је уписана под старим називом Сињавина.

¹ Предратним војним картама за поједина мјеста у нашој земљи служили су се и наши непријатељи у последњем рату, као и наши савезници.

Посједујем америчку копију топографске карте за Колашин из 1938. године, штампану ћирилицом, на којој су латиничким црвеним словима доштампани називи важнијих мјеста. На њој је поред легенде (тумача знакова) уписано: “Copied from a Yugoslavian

Нема основа ни за претпоставку да су Руси асоцијацијом на Синај извели погрешан назив Сињајевина, јер они немају такав топоним, напротив имају сличан нашем - Сињавино. У Мгинском рејону тадашње Лењинградске области, на прузи Лењинград-Волохов, постоји насеље градског типа звано Сињавино. Чудном коинциденцијом и тамо, су као и на нашој Сињавини, у зиму 1942/43. године вођене жестоке борбе, тамо противу њемачких завојевача а код нас противу домаћих издајника под окриљем италијанских окупатора, тамо тзв. "сињавинска операција 1942", код нас звана "Сињавински сектор 1942/43."²

Први писани помен ове планине нађен је у запису на mineју Манастира Добриловине из 1625. године и гласи:

"Сија света mineја манастира Добриловине, на реце Тари, ва подкрилие гори Синаи"³

Други по времену писани запис, на истом mineју, са потпуним називом Сињавина, потиче из 1733. године и гласи:

"Сија книга октои манастире Добриловине да служи светому Георгију на реце Тари, гори Сињавини ва лето рожанства Кристова (1733)"⁴

Записи из Манастира у Добриловини, које наведосмо, били су похрањени у Народној библиотеци у Београду (први под редним бројем 160, а други под бр.107). Не зна се како су тамо и када доспјели (Библиотека је основана 1832. године), одакле их је Љ. Стојановић исписао и саопштио. Зна се да су колашински Турци напали Манастир у Добриловини 1833. године и "разјурили његово братство", па је црква обновљена и "пропојала" тек 1866. године, када је тамо за управитеља дошао Михаило Дожих-Меденица (1844-1911), који је након тога био архимандрит у Манастиру Морачи. Записи нијесу сачувани, јер је Народна библиотека у Београду уништена до темеља у бомбардовању, 6. априла 1941. године од Њемаца.

У првом издању Вуковог *Српског рјечника*, штампаног у Бечу 1818. године, нема назива ове наше планине, а већ у другом издању из 1852. унесен је као "Сињаевина (ф), голетна и безводна велика планина у Херцеговини, између Колашина, Дробњака и Мораче"⁵.

Map dated 1939. Heliographed by O.S. 1943. Geographical Section Staff No 4396. WAR OFFICE, 1943". Ту војну карту добио сам од америчких авијатичара који су се падобранима спустили октобра 1944. године међу нас борце Седме омладинске црногорске бригаде на Пештеру, искочивши из погођених авиона од њемачке противавионске артиљерије. Послијератна (војна) "Повјерљива карта Колашина", размјера 1:100.000 коју је репродуковао G.I.J.A. 1948. године, истовјетна је са оном предратном из 1938. године.

² Велика Совјетска енциклопедија, II издање, 1956, књ.39, 137.

³ Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1902, стр.312 (ред. бр.1165).

⁴ Исто, књ. II, Београд 1903, 92 (ред.бр.2613),

⁵ Вук Стефановић Караџић, *Српски рјечник*, Беч (штампано у штампарији јерменског манастира), 1852, 681.

Занимљиво је да је овакав назив за планину унесен и у треће издање *Српског рјечника* из 1898. године. Вук је у свом приручном примјерку другог издања *Српског рјечника* уписивао нове ријечи, за које је чуо или сазнао, ради потпунијег издања, па је тај његов рад послужио као основа за треће издање. Међутим, он је биљежећи народне епске пјесме чуо за прави назив ове планине и то уписао (у пјесми Похара Колашина):

“Окренуше равном Сињавином,
Кад дођоше врху Јабланову,
Ту их био данак оставио
А тамна их ноћца прихватила...”

“Уз планину војску поведоше
Сињавину здраво пријеђоше
Примише се Врха Јабланова...”⁶

(у пјесми Морачани и Колашинци):

“Ево данас непуна година
Од како смо боја пожељели,
Да се сјутра с њима изиграмо,
По планини равной Сињавини...”

“И пријеђе воду Буковицу,
Докле дође равной Сињавини...”⁷

(и у народној пјесми Крновка):

“Тад им попе вели Никодиме,
Узашли су Колашинци Турци,
Од зелене горе Сињавине,
До висока Јабланова врха,
Изашли су на планину Турци,
Има двјеста турскије катуна,
Дајте браћо да се послушамо,
да ми нашу војску задрмамо,
Ломну Гору и седморо Брда,
И Морачу и Доњу и Горњу,
Да удримо Јабланову врху,
И зеленој гори Сињавини”.⁸

⁶ В. Караџић, *Српске народне пјесме о војевању Црногораца и Херцеговаца*, Београд 1902, 280-281,

⁷ Вук Караџић, *Народне пјесме*, књ. IV, Београд 1896, 362,

⁸ Вук Караџић, *Народне пјесме*, књ. IV, Београд 1932, 54.

Вука је за рад на *Српском рјечнику* подстакао Копитар, који му је помагао при редиговању и проналажењу издавача, а дијелом и финансирао. На овом послу Вук је имао више сарадника, међу којима је био најбољи Ђура Даничић, који је дошао у Беч 1845. године. Својим познатим радом *Рат за српски језик и правопис*, коју је штампао о Вукову трошку 1847. године у Будиму, дао је јаку подршку Вуку у раду на *Српском рјечнику*,⁹ нарочито у “превођењу ријечи на њемачки и латински језик и око поправљања и надгледања у штампању”, што Вук наводи, захваљујући му се, у предговору другом издању *Рјечника*. Међутим, последице изласка из штампе другог издања *Српског рјечника*, Даничић је напустио Беч...”¹⁰

У предговору првом издању Вук наводи:

“Ја сам овђе Српски језик раздијелио на три наречја (као што је сам по себи раздијељен), тј. Ерцеговачко, којим говоре сви Србији, који живе по Ерцеговини, по Босни (како Грчкога тако и турскога Закона), по Црној Гори, по Далмацији, по Рватској, и по Србији озго до Мачве, до Ваљева и до Карановца; Ресавско, којим говоре Србији по Браничеву, по Ресави, по Лијевчу и по Темнићу и горе даље уз Мораву, по најији Параћинској, по Црној Ријеци и по крајини Неготинској и Сремачко, којим говоре Срби по Сријему, по Бачкој, по Банату, по Горњој Маџарској и по Србији око Саве и око Дунава (до Мораве)”.

У предговору другом издању, стоји:

“Све Српскога рјечника и по други пут након тридесет и три године. Као што сам у огласу казао, ја сам оне ријечи што су наштампане прије донио у глави, па сам их последице писао како сам их се могао опомињати; ово пак што се сад додаје купио сам одонда по различнијем крајевима народа нашега, и овога посла ради путовао сам којекуда, као на пр. у Хрватску, Далмацију, Дубровник, Боку и Црну Гору. Да сам којом срећом могао отићи у Босну и Херцеговину и у Косово и у Метохију, јамачно бих нашао још много знатнијех ријечи; али поред ове моје жеље то се није могло. Међу овијем садашњијем ријечима има их много које су ми биле познате још од прије, али ми прије нијесу пале на ум, а има их много које сам последице којекуда први пут чуо...”

Приређивачи трећег издања *Српског рјечника* наводе да су “из Вукова ручнога примјерка другог издања рјечника исписане и у ово треће издање унесене, гдје им је мјесто по азбучном реду, све оне нове ријечи које је Вук у том примјерку својом руком био додао”... “За објашњење неких, географских, имена дужни су захвалити се и проф. др. Јо-

⁹ Ж.Младеновић, *Вук Караџић и Матица српска*, Београд 1965, 155,

¹⁰ Ж.Младеновић и Вл.Недић, *Српске народне пјесме, из необјављених рукописа*, XVI-XVIII (у преговору).

вану Цвијићу а била им је од помоћи и ваљана расправа арх. Н.Дучића *Црна Гора* (у Скупљеним списима, књ. II)”.¹¹

Гдје год је поменуо ову планину у прикупљеним народним пјесмама, Вук је уносио њен прави назив Сињавина. И по језичком правилу званом сиренеза два самогласника се сливају у један (ае=а). Међутим, и поред тога што је Вук у прикупљеним народним пјесмама примијенио ово правило и унио прави назив ове планине, приређивачи трећег издања *Српског рјечника* нијесу нашли основа да у то издање унесу прави назив, већ су га оставили неиправљеног и поред тога што наглашавају (уз захвалност проф. Ј.Цвијићу за објашњење неких географских имена) да им је била од помоћи Дучићева расправа *Црна Гора*, у којој је за ову планину унесен назив Сињавина.¹²

И Његош је у својим епским пјесмама уносио прави назив ове планине: Сињавина. Тако у пјесми *Чардак Алексића* (о догађају около *Митровадне 1847*):

“Хајде с војском преко Колашина,
окрени се равном Сињавином,
те удари на Сировац тврди”,¹³

и у пјесми *Ускочка освета* (1834):

“Сташе Срби војску уређиват;
Пред једном је Митар калуђере,
и за њима војске неколико,
и пријеђе воду Буковицу,
докле дође равной Сињавини,
да претече од Никшића Турке
да не бјеже к равну Колашину”.¹⁴

Ђура Даничић (1825-1882) је у својим радовима отишао корак даље у изображавању правога назива ове планине. У дјелу *Основи српског или хрватскога језика* он наводи: перајевина (од пераја), прошњевина (од прошње). Тако ће бити још и Сиња(ј)евина (јамачно од ријечи која није у обичају: сињаја, испореди криваја).¹⁵

У раду *Коријени с ријечима од њих посталијем*, стоји: “сињи, сињав, сињавити, сињаст, сингав, сињгавица, Сиња(ј)евина”.¹⁶

Наш чувени географ Јован Цвијић довршио је изображавање правога назива ове наше планине, тако што је изоставио заграде око слова (ј)

¹¹ Вук Караџић, *Српски рјечник III*, Београд 1898. (предговор су написали П.П.Ђорђевић и Љуб.Стојаховић).

¹² Н.Дучић, *Црна Гора*, Београд 1974, 16 и 17.

¹³ П.П.Његош, *Цјелокупна дјела*, књ. I, Београд 1967, 198.

¹⁴ П.П.Његош, *Цјелокупна дјела* књ. V, Београд 1967, 419.

¹⁵ Ђ.Даничић, *Основи српског или хрватског језика*, Београд 1876, 167.

¹⁶ Ђура Даничић, *Коријени с ријечима од њих насталијем*, Загреб 1877.

које је унио Даничић и назвао је Сињајевином. Ово је првобитно објављено у раду *Ледено доба у Проклетијама и околним планинама*.¹⁷

Цвијић је родом из Јадра, а његови преци су досељени тамо из Дробњака, са Сињавине. Писао је о овој планини и њеним Ускоцима и Дробњацима, о суровом Дурмитору и његовом камену као највећој “лабораторији класичног краса... прибирао све његове посне облике и називе и уносио у свјетску научну терминологију”.¹⁸

За Цвијићем као великаном науке, повео се нарочито “учени свијет”, па је од појаве тог његовог рада (1913. и 1921. године) ова планина и даље називана Сињавином од њених и околних јој становника, а од школованих људи и људи од науке називана је Сињајевином.

Све до појаве Цвијићева рада из 1913. године ова планина је искључиво називана Сињавином и нигдје тај назив није “био уписан друкчије осим у другом издању *Српског рјечника* (1852) и у наведеним радовима Ђ.Даничића (1876. и 1877).

Под правим називом Сињавина, ова планина је била уписана и у званичним документима као што су:

1. “Карта Црне Горе по комисијоном ограничењу од 1859/60. год. израђена у Државној каменорезници у Београду” (копија је приложена уз рад Никифора Дучића, *Црна Гора*, објављен у Гласнику СУД, у Београду 1874. године);

2. “Карта Књажевства црногорског, састављена у Војно-топографском одјељењу Главног штаба 1860-66 и 1879-81. год., допуњена подацима и саопштењима П.А.Ровинског у 1889. год.”, и

3. “Карта о повлачењу границе између Србије и Црне Горе од 30. октобра 1913. године”, која је прилог Протоколу о разграничењу (потписана и овјерена од војног министра Србије ђенерала Божановића и изасланика Црногорске владе Мирка Мијушковића, министра просвјете и црквених послова).

Овдје ћемо навести неке од тих ранијих радова (од прије 1913) у којима се планина назива правим називом Сињавина:

- Никифор Дучић, *Колашин, приједјел и племе у Херцеговини*, (у часопису Братство), Београд 1888,

- Башо Божовић, *Мемоари 1876-1878*, Архив Ист. института у Подгорици, фасц. 43, стр. 104 и др.,

- Љубомир Ковачевић, *Трг Брсково и жупа брсковска и љубовићска*, Глас САНУ XXX, Београд 1891, стр.12 и даље,

¹⁷ Јован Цвијић, *Ледено доба на Проклетијама и околним планинама*, Глас САНУ, ХСІ, Београд 1915, 250-256, и Глас САНУ ХСІІ, Београд 1921, стр.4-6, 25.

¹⁸ Павле Радусиновић, часопис “Глобус” за 1974, 145.

- Живко Драговић, *Грађа за ђеографију Црне Горе*, Летопис Матице српске, књ.153, св.1 за 1888, 47-63, и

- Т. Божовић и Ј. Ђоновић, *Црна Гора и напредни покрет*, Београд 1911, 14-15.

Тај прави назив планине налазимо и у многим каснијим радовима, као на примјер:

- *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка*, књ.ІV, Загреб 1929,103,

- Андрија Лубурић, *Дробњаџи, племе у Херцеговини*, Београд 1930,18,

- Петар Шобајић, *Црна Гора и Црногорци* (књига Наша земља), Београд 1927, књ. III, 9,

- Зарија Бешић, *Нови прилози за рашичлањивање формација на планини Сињавини - Црна Гора*, Геолошки анали XVI, Београд 1939,

- Зарија Бешић, *Геолошка проматрања у области планине Сињавине*, Гласник САНУ I, св.III, Београд 194-9.,

- Зарија Бешић, *Геологија Црне Горе*, књ.II, *Планина Сињавина*, Београд 1969, 193-203,

- Душан Вуксан, *Петар I Петровић Његош и његово доба*, Цетиње 1951, 55 и даље,

- Ристо Ковијанић, *Помени црногорских племена у которским споменицима XIV-XV вијека*, књ.II, Титоград 1977, 181, и

- Милија Станић, *Ускочка топономастика*, "Ономастика Југославија", Љубљана 1969. (Овај рад се односи на Ускоке као становнике централног дијела планине Сињавине, који ову планину зову правим именом: Сињавина; главна села у Ускоцима су: Сировац, Тушиња, Струг, Малинско, Баре и катуни на Сињавини: Отмичевац, Закоси, Шљеме и други).

У Државном архиву у Цетињу и у Архивском одјељењу Завичајног музеја у Никшићу налазе се истовјетни примјерци "Сентенције планине бјелопавлићке и усташке у Сињавину, од 7.августа 1887. године" и да је Сретен Вукосављевић у књизи *Историја сељачког друштва I*, објављујући исту са ненаведеног преписа из 1892. године, наводно овјереног од суда, као назив унио Сињајевина, да би у регистру појмова на крају књиге додао: "народ изговара и Сињавина"¹⁹.

Планина Сињавина је до ратова 1876-78. године била у турској граници (Колашин је ослобођен од Турака 4. октобра 1878. г. а Колашинска Поља априла 1886. године), па како су и планина и државна граница ријеком Таром биле још немирне и несигурне а да би их оја-

¹⁹ ДАЦ, фасц, "Упутства и наредбе", омот 5, спис 13, и Завичајни музеј у Никшићу-Арх. одјељење-Архива Јевта Николића, фасц. 8, омот 3, спис 11,

чао, књаз је јаком племену Бјелопавлићима дао велики дио ове планине, иако они до исте не могу доћи прије три дана, каже Вукосављевић.²⁰

Педесетих година прошлога столећа, у оквиру својих предавања на Шумарском факултету у Београду, проф. Павле Черњавски је радо причао о планини Сињавини, а нарочито о посебној врсти тамошњег бијелог бора (*pinus silvestris*) којег је називао “сињавински бјелоко-рац”. Казивао је да је прокрстарио сва пространства ове дивне и велике планине, у чијим крајевима постоје остаци мањих борових шума ове врсте бора.²¹

У народу који живи на Сињавини и околним насељима постоји још жива традиција о старој боровој шуми на цијелом пространству ове планине и легенда да је то шумско пространство нестало у некој давној огњеној стихији па се у земљи налази коријење тих минулих оријаша.

Из свега изложеног произилази сводни закључак да су Ђура Даничић и Јован Цвијић, надовезујући се на додато слово *e* у заградама *-(e)*, у средини назива у другом издању *Српског рјечника* преобразили прави назив ове планине додавањем слова *j* испред слова *e* у заградама, те је брисањем заграда планини дат нови назив: Сињајевина. Промијењени назив су првобитно прихватили школовани и људи од науке а, поводећи се њиховим ауторитетом, касније су то учинили и остали школовани који нијесу из њедара ове планине и њене околине, нити су срцем прирасли за њена примамљива пространства, слободна беспућа и свијетле висове. Народ из њедара ове планине и њене околине остао је вјеран својој традицији и сачувао право њено име.

Микротопонимија западноцрногорских и херцеговачких крајева представља изванредну потврду творачке снаге херцеговачког дијалекта и открива везаност људи за завичајно тло, за које су везани нераскидивим нитима и традицијом.

Топографски називи су нераздвојни дио историје једнога краја, често својеврсни историјски споменици. Њихови коријени сежу дубоко у тамне слојеве прохујалих времена и имају право на своје битисање и заштиту.

Народ са пространстава Сињавине и њене околине тврдокорно је чувао и сачувао прави назив ове планине, што је дио његове и историје његова краја, његова старина и дио његова бића и битисања.

²⁰ Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва I*, Београд 1953, 247.

²¹ Казивање Драгише Меденице, дипл. инг. шумарства, из Војковића код Колашина.

Јелисавета БЛАГОЈЕВИЋ*

БЕЧКИ КОНГРЕС - ОСВРТ НА ОКВИР ДИПЛОМАТСКИХ ДЕШАВАЊА И ПОСЉЕДИЦЕ ОДЛУКА

Пад Наполеона Бонапарте 1814. означио је почетак успостављања новог међународног поретка у коме је доминантну улогу имало неколико сила које су узеле на себе дужност да заједнички чувају општи мир. Ријеч је о одржавању Бечког конгреса иза кога су стајали представници четири велике силе, које су највише допринијеле обарању Наполеона: Велике Британије, Аустрије, Русије и Пруске. У аустријској престоници Бечу, септембра 1814, окупило се 216 представника свих европских држава, осим Турске. Све до Конференције мира у Версају, Бечки конгрес ће по броју учесника остати највећи међународни дипломатски скуп у историји. На њему је донијет документ под називом *Правила дипломатског понашања*.

Документ је имао карактер правилника а кодификовао је постојеће међународне обичаје и све оно што је током историје постало саставни дио обављања дипломатских дужности. Док су се одигравале посљедње грозничаве сцене Наполеонових пустоловина, општи дипломатски скуп, у Бечу¹, бавио се ширим питањима, која су му повјерена првобитним Париским уговором од 30 маја.²

* Аутор је апсолвент на Факултету политичких наука Универзитета Црне Горе.

¹ “Аустријска престоница, у коју су током септембра 1814. стигле делегације држава учесница, био је у то вријеме град од око 250.000 становника. Изнад живописног средњовјековног центра уздизала се црква Св. Стефана, позната бечка катедрала, окружена мноштвом радњи и кафана у уским, завојитим улицама. Раштркане по граду и првим модерним предграђима биле су принчевске палате Кауница, Турма и Таксиса, Естрехазија и остале. Неке од тих кућа изнајмљене су за дипломатске госте, а у другим су власници, Аустријанци, били домаћини вртоглавом броју пријема, банкета и балова. Међутим главно дипломатско састајалиште био је царски двор Хабзбурга, огромни Хофбург, гдје је цар Франц I имао госте сваке ноћи заредом, са прекомјерним издацима. На свим тим соареама, вечерама и у лововима говорило се о љубавним аферама самог цара, Метерниха и остале велике господе. Само мало важније била су питања о дипломатским тајнама, правим и измишљеним.” Френклин Л.Форд, *Европа у доба револуција 1780–1830*, стр. 303.

² Четворна алијанса и поражена Француска су 30 маја 1814. у Паризу, потписале уговор

Основни задатак Конгреса био је да поново успостави европски поредак и да створи услове који су неопходни да то реконструисано дјело добије разуман изглед да преживи. Сви његови учесници били су противници револуције и жељели су реконструкцију Европе на принципима легитимизма и што потпунију рестаурацију старих режима. Сви су они знали да реконструкција и рестаурација Европе не може бити идентична оној од 1789. Зато су на Конгресу, умјесто простог враћања на старо стање, прихватили низ компромиса између старог и новог, тежећи концепту равнотеже снага.

Према Талејрану³, први задатак Конгреса састојао се у успостављању „*легитимних права владара*“, али и успостављању „*истинске равнотеже*“ међу њима, како ниједан не би ојачао. На тај начин су штићени интереси великих сила (Велике Британије, Русије, Пруске, Аусатрије), које су жељеле да тек минуле потресе искористе за ширење својих држава и утицаја. Овим су биле оштећене како побијеђене присталице револуције и Наполеона тако и оне побиједничке, које су очекивале враћање својих изгубљених привилегија и позиција, као што су биле многе њемачке кнежевине, Венеција, Ђенова бивше италијанске аристократске републике, а знатно је територијално оштећена и Пољска.

I

Петнаестогодишњи период европске историје, који називамо „*Наполеоновим добом*“, прича је о великим побједама Француске, чија

о миру. Он је садржао један јавни и један тајни одјељак. Јавним одјељком, који има 33 члана, прије свега, утврђују се нове границе Француске. Она ће се вратити на границе од 1 јануара 1792, укључујући и Авињон, Венсенско грофовство, Монбелијар и Милуз, затим на сјеверу Бомоно и Симе, на истоку Ландо и на југоистоку Самбери. Енглеска би вратила Француској њене колоније, изузев Тобого и Свету Луцију, Il de Frons, Il Rodrig и Sesel, с резервом да Француска не утврђује своје положаје у Индији. С друге стране, Велика Британија задржава скоро све што је освојила, укључујући Малту. Шпанији је враћен стари посјед на Сан Домингу. Холандија ће, стављена под суверенитет куће Оранжа, увећати своје територије. Њемци ће бити независни и уједињени федерацијом, Швајцарска независна, а Италија ће, ван граница оних земаља које се враћају Аустрији, бити састављена од суверених држава. Тајни одјељак имао је циљ да у потпуности смањи утицај Француске на Конгресу. Међу његовим одредбама су и оне на основу којих се аустријска власт у Италији протеже до Тесена и Поа, а Сардинија добија Ђенову. Силе ће гарантовати политичку организацију Швајцарске, затим на основи, коју су оне утврдиле, све земље између Француске, Сјеверног мора и Мезе биће дате Холандији, територија између Мезе и лијеве обале Рајне служиће увећању Холандије или, као накнада, Прусској и другим њемачким државама итд. На тај начин побједнице су стварале круг држава око Француске, с циљем да је контролишу, што је она безпоговорно морала прихватити. Антонен Дебидур, *Дипломатска историја Европе од Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814-1878)* I, стр. 20,21.

³ Тадашњи министар спољних послова Француске.

је преобимност на крају изазвала њен слом и пораз. Личност која је обиљежила тај период био је човјек необичне интелигенције, запањујуће брзине запажања и одлучивања, готово неограничене радне енергије, али и неутољиве амбиције, која га је стално гонила на нове и нове подухвате. Ниједан резултат га није могао задовољити, ни на једном циљу се није могао зауставити.

Наполеон Бонапарта, сиромашни племић, рођен је 1769. на острву Корзика. Као поручник излази из Војне академије у Паризу 1785. Затим се усавршава у школској пуковњи Ла Фер у Валансу, у којој је провео двије године, потом узео одсуство и двадесет један мјесец провео на Корзици. Када се вратио са Корзике, распоређен је у гарнизон Оксон поред Дижона, гдје га је 1789. затекла револуција. Узима одсуство и одлази кући у Ајачио, гдје са братом Жозефом, долази на чело “националног покрета”, који је тражио што јаче темеље везивања Корзике са Француском. Због чега долази у сукоб са противницима револуције, на чијем се челу налазио племић Паоли, при чему бива приморан да се врати, 1792, у своју јединицу. То је било вријеме почетка рата између Француске, с једне и Аустрије и Пруске, са друге стране⁴. Бонапарта је био у Паризу са својом јединицом као свједок бурних догађаја, који су кулминирали револуциом 10. августа 1792. Октобра 1792. нашао се на Корзици, гдје вођа сепаратиста Паоли прикривено ради на одвајању Корзике од Француске. Зато ће рат између Француске и Сардиније, крајем 1792. довести до дефинитивног сукоба Бонапарте и Паолија. Стога будући цар бјежи у Тулон. Као присталица монтањара, у Авињону 1793. објављује памфлет *“Le Souper de Beaucaire”* (“Вечера у Бокеру”) у коме изражава своја јакобинска увјерења. Позван је у војску, унапријеђен у чин капетана и постављен за команданта артиљерије, која је послата у побуњени Тулон, који су држали ројалисти. Бонапарта заузима Тулон и бива унапријеђен у чин генерала. Године 1795. гуши ројалистичке побуне⁵, освоја Италију 1796-97⁶, води неуспјелу експедицију на Сирију и Египат и извршава државни удар 9. новембра 1799. Пред њим је била невјероватна каријера. Тај побједоносни миротворац и творац Конкордата 16. јула 1801, доживотни конзул 3. августа 1802, цар свих Француза 1804, побједник над аустријским и руским царем код Аустрелца 2. децембра 1805, побједник над пруском војском код Јене и Ауерштата 14. октобра 1806. Године 1807 у Тилзиту излаже свој

⁴ Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770-1876) - основи европске историје XIX вијека I*, стр. 221.

⁵ 2\3 Законодавне скупштине, по новом Уставу, морали су чинити бивши посланици Конвента, што је изазвало побуну ројалиста.

⁶ Кампоформијски мир са Аустријом 18 октобра 1797.

план руском цару за нови европски поредак, осваја Шпанију 1808. и 1810. од Француске ствара “велико царство”.

Велико француско царство, које је 1811. имало 130 департмана насупрот 83 из 1789, на сјеверу је стизало до Балтичког мора; источна граница му је највећим дијелом ишла ријеком Рајном, укључујући у састав Француске Женеву и кантон Вале; на југоистоку припојене су му територије: Ђенова, Пијемонт, Тоскана и Римска област; преко Италије, француска територија се ширила на западне дјелова Балкана, источну обалу Јадрана и на Јонска острва; на Пиринејима Француска је 1812. одузела Шпанији дјелић територије. Око Француске и под њеним вођством ширио се систем вазалних држава: Краљевина Италија 1805. којом је управљао Езен Боарне; Краљевина Холандија, која је преотета од Баварске републике (до 1810. владао Луј Бонапарта); Напуљска република претворена је у Напуљску краљевину, којом је владао Жозеф до 1808; када је премјештен у Шпанију, на његово мјесто долази маршал Мира. Поред ових краљевства дио великог царства било је и Велико војводство Берг, Вестфалска краљевина, Лука, Пјонбина, Хелветска конфедерација, Рајанска конфедерација.⁷

Велико царство је било слабо економски, политички и социјално интегрисано, тако да се без мирних и сигурних граница није могло одбранити од национално-ослободилачких покрета, а ни од два стална непријатеља, на западу Велике Британије а на истоку Русије.

Русија је била незадовољна са континенталном блокадом, као и са Наполеоновим тежњама да Пољску веже што чвршће за себе. Велика Британија је, такође, била непријатељски расположена према Французима, с обзиром на то да још од 1793. ове двије земље настоје да једна другу ослабе мјерама економског притиска. Поред тога, Енглеска је и Наполеонов непобједиви поморски непријатељ. Године 1812. против Наполеона су биле уједињене двије велике силе, Русија (након Букурешког уговора 28. маја 1812. тј. мира са Турском) и Велика Британија, која је господарила свим морима и држала под својом влашћу Португалију, потпомагала побуњене Шпанце против Француске и располагала Сардинијом, Сицилијом и Јонским острвима. Потом, Калишким уговором од 28. фебруара 1813. Пруска се придружила Русији, а Аустрија 12. августа објављује рат Француској и, заједно са постојећом коалицијом, успијева да порази Наполеона код Лајпцига. Ова четворна алијанса придобила је Швајцарску, побунила је Холандију, навела данског краља да се преда Шведској, као и напуљског краља Мира да изда свог шуру (Наполеона). Француска је била добрим дијелом освојена и

⁷ Чедомир Попов, *Грађанска Европа – (1770-1876) - основи европске историје XIX вијека I*, стр. 266, 267.

Наполеон је морао приступити преговорима о миру. Услови побједника су се у основи сводили на следеће:

1. Укинути или преуредити вазалне државе које је Наполеон створио или потчинио својој политици и вратити Француску у границе од 1 јануара 1792;
2. Приступити подјели територија којима се буде располагало на тај начин, тако да једне служе за образовање или јачање држава, одређене да држе Француску у овим новим границама, а друге да повећају моћ четири велика савезника или њихових штићеника;
3. Искључити Француску из преговора, који би се односили на ову подјелу.⁸

Наравно, требало је крити ове захтјеве, који би скупо коштали коалицију, ако би се ратна срећа обрнула у корист Наполеона. Лукави дипломата Метерних Винебург у новембру 1813. ради на томе да се цару понуде природне границе Француске тј. Рајна и Алпи, под условом да он напусти све друге земље. Овај предлог се могао прихватити да је био искрен... Заправо, тиме се хтјело само добити на времену да се обмане једна несрећна земља, заморена својим шефом и да се покуша одвојити од њега варљивом надом да ће се ствари ријешити споразумом. У "Мемоарима" Метерних каже: *"У тежњи да се Наполеон што више осами, и да се у исто вријеме утиче на дух војске, ја сам предлагао да се на идеју о природним границама надовеже и понуда за непосредне преговоре. Пошто је цар Фрања⁹ усвојио мој предлог, ја сам га поднио руском цару и пруском краљу увјеравајући их да Наполеон никада не би радо прихватио ове понуде..."*¹⁰ До споразума није дошло, јер га ни Енглеска није хтјела. Будући да је дошао у очајну ситуацију, Наполеон 2. децембра 1813. одговара да прихвата преговоре. Тек када су се савезници налазили 50 км од Париза поручено је да би се мировна конференција могла одржати у вароши Шатиљон на Сени.

Шатиљонски конгрес био је само обична дипломатска комедија. Ниједна страна, заиста није жељела мир. Наполеон је послао министра иностраних послова Коленкура¹¹, који је имао задатак само да одуговла-

⁸ Антонен Дебидур, *Дипломатска историја Европе-од Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814-1878) I*, стр. 6.

⁹ Фрањо II, њемачки цар, рођен у Флоренцији 1768, наслиједио свог оца цара Леополда II 1792, умро марта 1835.

¹⁰ Антонен Дебидур, *Дипломатска историја Европе-од Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814-1878) I*, стр. 8.

¹¹ Коленкур (Арман-Огистен-Луј), рођен у Коленкуру 1772; амбасадор у Петрограду 1801; ађутант првог конзула, девизијски генерал 1805, сенатор и министар иностраних послова 1813, поново позван у владу од "Сто дана" 1815, умро у Паризу 1827.

чи преговоре, за које би се вријеме ратна срећа можда обрнула у Наполеонову корист. С обзиром на то да су савезници изабрали дипломате другог реда да их представљају у Шатилону, видјело се да га можда чак нијесу ни жељели. Цар Александар није могао опростити Наполеону што је ушао у Москву, па је желио да пошто-пото уђе у Париз. Савезници су Коленкуру 17. фебруара предали званичне предлоге. Међутим, Наполеон је послѣ неколико успѣха послао Коленкуру наређење да не чини велике уступке. За то вријеме савезници су потписали Шомонски уговор, смртну пресуду за царство и претечу Свете алијансе.

Овим свечаним актом Аустрија, Велика Британија, Пруска и Русија се обавезују да не распуштају војску све док Француска не испуни њихове услове; свака од ове четири силе била је дужна да помаже остварење заједничког програма свим својим снагама, или бар са војском од сто педесат хиљада људи. Ове силе су се обавезале да ће заједнички преговарати са противником. Начела њихових услова била су: да Француска буде сведена на своје границе од 1. јануара 1792. године; да све територије које леже ван ових граница буду ослобођене њеног утицаја; да се стара краљевина Холандија удружи са белгијским провинцијама како би се створила на западном боку Француске Низоземска краљевина; да она на истоку буде под надзором Немачке, организоване у независну конфедерацију; да Швајцарска образује, такође, федералну заједницу, за чију ће неутралност гарантовати Европа; да Италија буде подијељена на државе независне од Француске (али које ће бити под непосредном или посредном аустријском влашћу); да се Шпанија врати Фердинанду VII; да Енглеска задржи Малту, не рачунајући колоније које су биле одузете царству; најзад да Француска нема никакво право посредовања при подјели осталих освојених територија. Четири силе су утврдиле савез на двадесет година, обећавајући једна другој да ће у случају напада ставити на располагање осталима шест хиљада људи за одбрану.¹²

Коленкур је поднио противпредлог из кога се видјело да се Наполеон не одриче ни границе Рајне, ни краљевине Италије, а још мање права да учествује у политичкој обнови Европе. Стога, након четири дана савезници су објавили да је конгрес завршен и да ће се спорна питања ријешити оружјем. Узалуд је Наполеон, кога је ратна срећа била напустила заувјек, издао Коленкуру наређење да све захтјеве прихвати. Савезници су прокламацијом у Витриу јавно изложили разлоге због којих су прекинули преговоре. Бурбони који одавно моле за помоћ да би се вратили на престо изгледали су подеснији за закључивање будућег мира. Још у јануару, у Лангру, четири силе су се одлучиле на рестаурацију.

¹² Антонен Дебидур, *Дипломатска историја Европе-од Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814-1878) I*, стр. 12.

Када су савезници ушли у Париз 31. марта 1814. стали су у заштити Бурбона, позивајући војнике да се слободно изразе коју владавину желе, не пропуштајући да им предоче како су Бурбони већ у многим градовима поздрављени. Говорили су да ће, ако се Француска врати “*мудрој владавини*” и тако им пружи “*јемство за мир*”, поштовати интегритет њене раније територије и да би чак “*могли урадити и нешто више*”, јер исповиједају начело да је за срећу Европе потребно имати “*Француску велику и јаку*”. Природно је што се Француска бацила у наручје Бурбона. Сенат је изгласао свргнуће Наполеона и одлучио да му додијели доживотну сувереност над острвом Елбом и два и по милиона франака. Краљевску власт је првих дана вршио простодушни и неискусни брат Луја XVIII-гроф Арто. Њега су савезници увјерили да би он, док се мир не закључи, заслужио захвалност Француске ако би је ослободио стварне окупације, на тај начин што ће наредити евакуацију 53 утврђена мјеста, која су била богати магацини: арсенала, лађа., чиме би се могло ратовати годинама и то би бар послужило као услов за потписивање мира на Конгресу. Међутим, краљевски намјесник потписује конвенцију која је наређивала хитну евакуацију 53 утврђена мјеста и тако довео Француску у положај да преговара са својим противницима сама и разоружана.

После неколико недеља у Париз је стигао Луј XVIII, савезници су, прије свега, жељели да он приступи закључивању мира. Пријетили су да неће напустити Париз док се уговор о миру не потпише. Краљ је наредио Таљерану да заврши преговоре. Он се с успјехом борио против тешких захтјева Пруске, која је тражила велику ратну оштету, спасио је неколико колонија од Енглеске, успио да Француска буде заступљена на конгресу, иако далеко од свих важнијих питања и уговора. Договорено је да се конгрес одржи за два мјесеца у Бечу, гдје ће све заинтересоване силе у последњем рату послати представнике ” да утаначе споразуме који треба да допуне одредбе уговора од 30 маја”¹³.

II

Међу представницима европских држава, који су септембра 1814. отворили расправу о судбини Континента, прекрајајући његове границе и мијењајући политичке режиме, главну ријеч су водили руски цар Александар, пруски министар гроф Харденберг, аустријски канцелар кнез Метерних, британски министар спољних послова Каслреј, па и француски министар спољних послова Таљеран. Руски цар¹⁴ је у једном тренут-

¹³ Антонен Дебидур, *Дипломатска историја Европе - од Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814-1878) I*, стр. 22.

¹⁴ *Александар I Павлович*, син Павла I, унук Катарине II, рођен у Петрограду. 17.

ку био великодушан, другом раздражљиво себичан, досљедан једино у непредвидљивости. Са собом је довео тројицу руских дипломата, грофа *Неселродеа*, *Разумовског* и *Стакелберга*. Међутим, много значајнији утицај на ставове Александра I у великом броју питања имали су његови савјетници из иностранства: Њемац Штајн, пољски принц Чарторијски, швајцарски учитељ Ла Арп, барон из Алзаса Анстет, Грк Каподистријас са Крфа и још један политичар рођен на острву, Корзиканац Росо di Borgo. Није чудо да је тако често било тешко схватити и предвидјети руску политику. Жељан плијена са Балкана, одлучан да сам напише рецепт за обновљену Пољску краљевину, цар је охоло сматрао да у западноевропским питањима треба да има водећи глас, па су представници других народа и држава били истовремено и збуњени и озлојађени.

Међу представницима, на самом почетку, изгледало је да ће највјероватније одлучујући утицај имати аустријски министар спољних послова, Клеменс фон Метерних, који је на том положају био од 1809. године.¹⁵ Тај Њемац из Рајанске области, Метерних, био је загонетна личност и у много чему готово савршена супротност озбиљном, али силовитом реформатору. Лијеп, духовит, раскалашан, вјештих маневара, али непопустљив у одбрани онога што га је највише заокупљало - мира, стабилности и очувања племића на водећим мјестима по цијелој Европи, а посебно у Аустријском царству које је било састављено од мноштва мањих дјелова. *Буркен* је о Метерниху забиљежио: „*Конзервативац по темпераменту и образовању, Метерних је био и по функцији. А функција му је била: водећи државник једне апсолутистичке монархије, што никако није могло да се усагласи са новим идејама. Син провинцијског племића из Рајанске области, који је прешао у службу Царства, Клемент Метерних ће и сам прихватити традиционалистичко схватање о универзалности Римског царства, везујући га за Хабзбурге и преносећи га на Аустријску царевину, проглашену 1806. Дајући универзални значај династији, он га је морао оспорити и народу и нацијама. Зато је био непомирљив непријатељ свих покрета за народну слободу и националну независност, гледајући у њима главне полуге револуције. А револуције су смртна опасност за апсолутистичку Хабзбуршку царевину.*“ Метерних је био, како је сам о себи искрено примијетио, „*лош у чаркама...*, али добар у биткама“.¹⁶ Уз њега је стално био њемачки

децембра 1777, постао руски цар 1801, умро у Таганрогу 1. децембра 1825.

¹⁵ *Метерних Винебруг* (Клеменц, - Венцеслав – Непомук – Лотар, гроф, потом кнез), војвода од Поргела, итд., рођен у Кобленцу 15. маја 1773; секретар свога оца на конгресу у Раштату (1798 – 1799); аустријски министар у Дрезди (1801), потом у Берлину (1803); амбасадор у Француској (1806); канцелар и аустријски министар спољних послова од 8. октобра 1809. до 13. марта 1848; умро је у Бечу 5. јуна 1859.

¹⁶ Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770-1876) - основи европске историје XIX вијека*

писац Фридрих фон Генц, који је помогао у састављању државних и правних докумената.

Међу најзначајнијим дипломатама на Конгресу био је и Роберт Стјуарт, виконт Каслреј, британски министар спољних послова, који је у Беч стигао половином септембра и закупио скромну кућу, у којој је живио са својом супругом свих тих мјесеци док су трајали преговори.¹⁷ Ништа мање вриједан од Метерниха, овај англо-ирски племић био је савсим другачији као личност: исправан у приватном животу, хладно љубазан према странцима, понекад дјелотворан у расправи, али увјек необично неспретан у писаном изразу. Међутим, попут Метерниха, упорно се држао главне потребе да се Европа стабилизује, с тим што није рачунао на осигурање друштвене и политичке „законитости“, већ на обезбјеђивање трајне равнотеже међу врховним силама. „*Равнотежа моћи*“ била је предмет толике критике, оптужена да изазива ратове, па се треба подсјетити паметног закључивања које је руководило Каслреја и млађег Пита прије тога да заузму став који су бранили. Њихово начело било је засновано на увјерењу да прави национални интереси, ако су добро протумачени, могу да створе у Европи равнотежу снага због које неће бити могућ рат ниједне издвојене силе, па чак ни коалиције осим ако није усмјерен против усамљеног нападача.

Веома значајан учесник Бечког конгреса био је и француски министар, шездесетогодишњи принц де Талејран - Перигор.¹⁸ Иако, физички инвалид, још од дјетинства, у историји се издваја својом истински невјероватном способношћу да се, бар сликовито, дочека на ноге последице сваког свог политичког пада, а било их је много. Под старим режимом био је католички бискуп, затим посланик револуционара у Скупштини

II, страна 20.

¹⁷ *Каслреј* (Роберт – Хенри Стјуарт, други маркиз Лондондери, виконт), рођен у Маунт – Стјуарту (грофовија Даун, у Ирској), 18. јуна 1769; члан ирског Дома комуна (1789), енглеског Дома комуна (1794); чувар печата за Ирску (1797); један од главних твораца савезног акта; тајни савјетник и предсједник контролне комисије (1802); војни министар од 1805 – 1806, потом од 1807 – 1809, министар иностраних послова од 1812. до 1822; шеф владине стране у Доњем дому од 1812; умро 12. августа 1822.

¹⁸ *Таљеран Перигор* (Сарл – Морис), кнез од Беневента, рођен у Паризу 13. фебруара 1754; генерални повјереник француског свештенства (1780); владика у Отену (1. октобра 1788); посланик свештенства на Скупштини сталеза (1789); члан директоријума сенског департамана (јануар 1791); од 1791 – 1792 имао је више дипломатских мисија у Енглеској; изгнаник (од 1792 до 1795); послат с нарочитом мисијом у Пруску (од 1795 до 1796); члан Института (1797); министар спољних послова (од 15. јула 1797. до 20. јула 1799. и 22. новембра 1799. до 9. августа 1807); кнез од Беневента (1806); државни врховни канцелар (1808); члан регентског савјета (јануара 1814); представник привремене владе (1. април 1814), министар спољних послова (12. мај 1814. до 25. септембра 1815); први краљевски коморник Луја XVIII и Карла X; амбасадор у Лондону (од септембра 1830. до новембра 1834); 17. маја 1838. умро у Паризу.

главних сталежа 1789. године, протјеран у Америку за вријеме *Терора*, затим министар спољних послова у вријеме Директоријума и присталица Бонапарте кад је дошло до промјене снага на власти. Све до 1807. године био је на челу Наполеоновог министарства спољних послова, а затим се постепено одвојио од цара и помогао да се спроведе његова абдикација 1814. године. Сада је опет био први француски дипломата, али у служби Луја XVIII. На бечку сцену наступио је са својим тајанственим смислом за прави час, а ту је особину стекао мучним искуством и оштром логиком свог хладног ума.

Остали представници, као личности, нијесу тако високо стајали, иако не треба заборавити Прусе, које је предводио краљ Фридрих Вилхелм III¹⁹ На челу радне групе дипломата био је принц Харденберг²⁰, који се увијек залагао за управне, али не и друштвене реформе. У његовој пратњи било је јато војних и техничких савјетника, али и барон Вилхелм фон Хумболт, педагог и филозоф, чије је присуство било драгоценост, имајући у виду Харденбергову глувоћу. Осим њих шведски делегат, ватикански посланик, кардинал Конслави, шпански гиздави амбасадор, дон Педро Лабрадор, могли су да допринесу само својом буком.²¹

Међу мноштвом заступаних интереса налазили су се супарничке италијанске фракције, тридесет њемачких ситних кнежевина, па чак и Јевреја из Франкфурта на Мајни, али су њихови заступници били само посматрачи.

Представници великих сила стално су се састајали међусобно и са осталим странама, ако су то захтијевала питања о којима су разговарали. У међувремену се десет посебних комисија бавило посебним питањима, од преуређења Њемачке и Швајцарске до статистичке обраде становништва, дипломатских преседана и трговине робовима. Бечки конгрес се, у ствари, састојао од рада по одборима и незваничних разговора водећих изасланика, и трајао је осам мјесеци. Пленарна сједница свих учесника одржана је тек приликом потписивања цијелог споразума - Коначног документа.

¹⁹ *Фридрих Вилхелм III*, најстарији син и наследник Фридриха Вилхелма II, рођен 3. августа 1770, постао краљ Пруске 1797, умро 7 јуна 1840.

²⁰ *Харденберг* (Карло – Август, кнез), рођен у ХанOVERУ 30. маја 1750, најприје у служби војводе од ХанOVERА, потом војводе од Браунсвајга, маркграфа од Бајрајта и Анспаха, и најзад краља Пруске (1791); овлашћен да закључи мир у Базелу (1795); министар спољних послова у Пруској (августа 1804); последије Аустрелица замијењен Хуговицом; након Јене поново враћен у владу (1806); последије Тилзита опет смијењен (1807); државни канцелар (1810); умро у Ђенови (26. новембра 1822 године); писац „Мемоара“.

²¹ Френклин Л.Форд, *Европа у доба револуција 1780–1830*, стр. 305.

III

Умањена, опкољена, усамљена Француска је изгледала сасвим немоћно. Све је говорило да би савезници лако, без отпора, могли приступити подјели 32.000.000 поданика, које су јој се отргли. Међутим, савезници умјесто да остану уједињени и сложни као прије побједе, они су својом неслогом дали шансу Француској да се подигне коју, наравно, њен представник на Конгресу министар Таљеран неће пропустити.

Међу савезницима се већ на самом почетку Конгреса могао уочити сукоб интереса: руско - пруски насупрот англо - аустријским.

Да би добро разумјели дипломатске компликације, које су се појавиле на Бечком конгресу, треба тачно уочити интересе које је сваки од ова четири савезника имао посебно да брани и представља.

Интерес Велике Британије био је усмјерен на ширење њеног колонијалног и поморско-трговачког монопола. Новија освајања су удвостручила њено колонијално царство, али њене насеобине нијесу биле довољне као тржиште за њену индустрију. Ако би неке државе задржале и даље простране области с оне стране мора, не би за њу било тржишта за којим је тежила. Због тога је намјеравала да наметне уговоре са тешким условима Португалији и Шпанији, па се тајно споразумијевала са колонијама ових двију краљевина, од којих су неке већ биле побуњене, а друге на путу да се побуне. Пошто је укинула трговину црнцима 1807, жељела је да се ова реформа прошири свуда. Најпоузданије средство да очува у свијету велики положај који је заузимала било је задржавање и неутралисање опозиције француске и руске. Прва од ових сила, својом морнарицом и својом трговином, јако ју је засјењивала, а друга, својим сталним погледима на Цариград, пријетила је да је истисне на Истоку. Британска влада је жељела да се Низоземска краљевина, створена да би стегла Француску, прошири преко Мезе и Рајне, па чак и даље, ако би то било могуће. Са друге стране, Низоземска краљевина би се везала с Њемачком преко Хановера, који би био подигнут на степен краљевине и добио би знатна проширења. Краљевину Саксонију би оставила Пруској. У накнаду за овај "поклон" Пруска би узела све дјелове Пољске који су јој некад били додијељени и потиснула Русију, која је тежила да обнови краљевину Пољску. Аустрија би добила натраг све што је насилно одузела овој несрећној земљи, тако би Русија била потиснута с оне стране Висле. Њемачка би била стављена под управу Пруске и Аустрије, како би се међу овим силама успоставила што већа солидарност. Аустрија би имала јак утицај у Италији, ако не да влада потпуно сама, онда бар да држи у равнотежи француски утицај.²²

²² Антонен Дебидур, *Дипломатска историја Европе-од Бечког конгреса до закључења*

Тако су Енглези жељели да створе свој систем „европске равнотеже“ у којем би се континенталне силе међусобно контролисале и исцрпљивале, што би Британији дало одријешене руке на морима и океанима. То су били разлози што је Каслреј и током Конгреса стално подстрекивао Аустрију и Пруску против руских претензија на Пољску и што се показивао једним од најтврђих противника Француске.

Аустрија је дошла на Конгрес са намјером да ради на тражењу ефикасних средстава за очување феудално-апсолутистичког система, као и за јачање своје угњетачке власти над многим народима простране Хабзбуршке империје. Њени интереси су највише везе имали са интересима Велике Британије. Као лондонски двор, и бечки двор је необично желио да га не надмаше ни Француска, ни Русија. Аустрија је намјеравала да насупрот Француској, подигне Низоземску краљевину и Њемачку организовану у конфедерацију, чији би разни кнежеви, добивши рајнске територије, имали пуно разлога да мотре на Француску. У Швајцарској би водила главну ријеч, под изговором да потпомогне политику Француске. Бечка монархија је тежила да што више италијанских територија, било директно потчини (Ломбардија, Венеција), било подвргне политичкој контроли преко марионетских режима у многим италијанским државицама (Парма, Модена, Лука, Тоскана).

На Балкану је Аустрија жељела цијелу Јадранску обалу, а у Пољској што више територија на рачун Русије. Отуда њено супростављање обнови Пољске под руководством руског цара; сталним надзорима сачувао би са Дунав од руских налета.

У погледу Пруске, Метернихова политика се није поклапала са Каслрејевом политиком. Пошто Аустрија није жељела видјети Русе у Кракову, још мање је вољела видјети Пруске у Дрездену. Саксонија под владом Фридриха Вилхелма, значила би по њеном мишљењу нарушавање германске равнотеже - чешки кланци и пут за Беч били би отворени најопаснијим и вјечитим непријатељима Хабзбурговаца. Аустрија се залагала да се Пруска увећа на Рајанској области, чиме би скренула пажњу и усмјерила снаге свога супарника на Француску. Међутим, како, по Метерниховом мишљењу, Пруска није смјела прећи Мајну, било је потребно створити противтежу, то јест Баварску, која би „надгледала“ и Француску и Пруску. Баварска би вратила Аустрији Тирол, Салцбург и један дио Горње Аустрије, а за узврат би владала Виртембергом и великим војводством Боденом и војнички би господарила Рајном помоћу утврђења код Мајнца. Њена интимна жеља је била да њемачка конфедерација буде што лабавија, иако је супротно говорила, јер уколико се ви-

ше буде поштовао партикуларизам њемачких државица, утолико ће она моћи лакше да врши јачи утицај на сваку од њих посебно. На тај начин, заштићена од Русије, Пруске и Француске, владајући у исто вријеме Њемачком и Италијом, чувајући Балкан, Аустрија се сматрала основом једне огромне зграде, коју је Конгрес био позван да подигне.

Интерес руске делегације састојао се у томе да се спроведе што потпунија рестаурација феудалних односа и да се што више прошири утицај Русије у Европи. Као што смо видјели из предходног излагања, њена гледишта су се потпуно разликовала од енглеских и аустријских гледишта. Цар Александар, који је својим отпором против Наполеона 1812. године и великим одушевљењем покренуо Европу, вјеровало је да се без њега велика алијанса не би могла створити, нити побједити. Његове територијалне претензије биле су усмјерене према највећем дијелу Великог варшавског војводства, према Финској и Бесарабији, које су већ биле освојене и за које се очекивала формална санкција Европе. Да би остварио своје претензије према Пољској, цар је ради придобијања наклоности пољске аристократије одлучио да овој земљи подари устав и сачува јој аутономни статус у оквиру Руског царства. Истовремено, да би ублажио пруско супарништво у Пољској, он се залагао за ликвидацију саксонске државе и припајање цијеле њене територије Прусској.

Подржавао је пруско - аустријско супарништво у њемачком свијету и залагао се за очување довољно снажне Француске, помоћу које би се паралисало превелико снажење Британије и Њемачке на Континенту. Он је желио да има снажан утицај на Њемачку конфедерацију, која би простирући се преко чешких кланаца, била стална пријетња Аустрији, а у исто вријеме и сама била под назором ове силе. Што се тиче бечког двора, он се надао да њиме влада најприје преко овог савезника, потом помоћу краљевине Пољске, а можда и Француске, коју би јој ставио на супрот у Италији. Пошто се није морао ништа бојати за Балтичко море откако је освојио Финску, додирујући Дунав од Букурешког уговора, он је рачунао да би ускоро могао, упркос Енглеске, обрнути све своје снаге ка Истоку.

Слабија од осталих сила, али веома енергична, насртљива и активна Пруска је смјерала хегемонију савеза њемачких држава, мада то није смјела рећи. Захтијевала је да јој се повјери улога предстражара у рајанским провинцијама, тражећи за себе да чува не само Келн, него Мајнц и Луксембург. С друге стране, очекивала је да јој се да Саксонија, чији је суверен како је говорила, само издајник који ништа не заслужје. Саксонија је за њу представљала стратегијску тачку првог реда против

Аустрије. Да би је добила, она се добровољно одрекла готово свих ранијих пољских провинција.²³

Пруска је полагала право и на многа друга увећања, у Померанији, у Вестфалској, и свуда гдје је могло доћи до какве корисне везе између њених разбацаних и неповезаних територија. Није хтјела ни да чује да друге њемачке државе добију увећање сразмјерно њеном. Она се наручито, свом снагом, противила баварском гледишту. Што се тиче Аустрије, трудила се да је потисне што више и да окрене искључиво у своју корист федерално уређење које ће се дати њемачим државицама. Међутим, да би све те циљеве остварила био јој је потребан савезник, кога је нашла у Русији, очекујући прилику кад ће је моћи преварити.

IV

Као што смо видјели неслагања између великих сила су била довољно велика да је то могла искористити опозиција. Али која опозиција је била довољно снажна за тај чин?

Велике и старе државе, Пољска и Млетачка република, биле су уништене и нијесу биле ни позване да бране своју ствар. Ћенова је била примљена само да чује изрицање смртне пресуде. Неколико краљева је било искључено са Конгреса без икаквог објашњења. Збачени Густав IV тражио је узалуд свој шведски пријесто. Дански краљ је, изгледа, дошао само да својим присуством санкционише распадање своје монархије. Папин представник Консалви, обилазио је савезнике и понизно тражио неколико провинција за које није био увјерен да ће их добити. Гомила њемачких принчева напунила је и закрчила Беч. Свако је тежио да се допадне и да истакне своје властите интересе, често на штету сусједа. Мале државе су биле сувише слабе и себичне да би могле распустити алијансу, али ту је била Француска која ће и поред свог пада, мудро дипломатијом за неколико мјесеци повратити свој политички кредит и нагнати Европу да рачуна с њом. Шеф француске делегације на Конгресу, Таљеран, никад боље није искористио своју непоколебљиву храброст, своју финоћу, савршену лакоћу дипломате великог господина, као за вријеме своје мисије у Бечу. Његове инструкције истакле су прије свега начело да само освајање не даје и право на власништво; да се круном и ниједном територијом не може располагати ако се њен легитимни власник није формално одрекао; да, према томе, свака призната влада, чији шеф није абдицирао нити одрекао једног дијела своје државе, треба да буде представљена на Конгресу; да се у њену својину не дира ако се

²³ Антонен Дебидур, *Дипломатска историја Европе - од Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814-1878) I*, стр. 39.

оспорава и да јој се врати ако ју је изгубила. Ова теорија, види се, није имала ничега заједничког са теоријом народности. Законито право краљева, а не народа истакао је Луј XVIII у Бечу кроз Таљеранова уста.²⁴

Француска, позивајући се на законито право, једина је представљала идеју правде, док су се друге земље углавном позивале на право силе. Око Таљерановог гледишта груписале се мале државе, због страха да их јаче не апсорбују, стварајући лигу слабих, која ће убрзо постати велика снага. Таљеран је по краљевим налозима имао да у Њемачкој сачува Саксонију, зато што је требало задржати ширење Пруске. Руског цара је требало ометети у његовим плановима с Пољском, с обзиром на везу руског програма са програмом Пруске. С друге стране, вљало је помагати Аустрију и њене њемачке савезнике, наручито Баварску. Али, ако би се постигао споразум са бечким двором о германским интересима, требало би му, у том случају, енергично ставити насупрот француски утицај у Швајцарској, а наручито у Италији. Што се тиче Енглеске, требао је чинити све да поврати њено повјерење.

Савезници су 22. септембра, прије доласка Таљерана и њихових пуномоћника, потписали два протокола, из којих се види да су хтјели да се дохвате вођства Конгреса, да ову скупштину учине излишном, регулишући само важна и велика питања која су тада задавала бригу Европи. Били су одлучни у томе да све своје одлуке саопште само Француској и Шпанији и да мишљење Француске о спорним питањима везаним за Пољску, Њемачку и Италију, траже након готово неопозваног споразума између савезника. То је значило да ће јавно право од сада бити право јачега. Када је сазнао за овај програм Таљеран је апеловао на земље другог реда, говорећи да позване државе могу бити неједнаке по снази, али да су једнаке у праву; да Конгрес, то јест скуп ових држава може једнако доносити пуноважеће одлуке; да је тежња четворне алијансе за диктирањем готових одлука Конгресу сасвим неприхватљива. Неколико држава другог реда се сложило са Таљераном и алијанса је морала попустити. Осмог октобра савезници су изјавили да ће се опште сједнице Конгреса отворити 1. новембра; да ће један одбор бити задужен да припреми програм рада, а њега ће, поред савезника, чинити Француска, Италија, Португалија и Шведска; да се за сваку врсту питања именује посебна комисија у коју ће ући представници заинтересованих држава; да споразуми који треба да се склопе буду у сагласности са принципима јавног права. Овај протокол од 8. октобра је био само морална побједа француског министра. Савезнице су се постарале да му умање значај, настојећи да све регулишу без одбора, а Конгрес није отворен ни 1. но-

²⁴ Антонен Дебидур, *Дипломатска историја Европе-од Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814-1878) I*, стр. 43.

венбра, нити икад, јер не може се рећи да је имао и једну комплетну сједницу.²⁵

Из оног што је речено се види да су интереси водећих учесника конгреса били у основи освајачки и зато међусобно сукобљени. У току рада Бечког конгреса то је доводило до настајања привремених споразума једних, на рачун других држава.

Као представник побијеђене силе Таљеран је на конгрес дошао са дефанзивним планом, играјући на карту несугласица међу побједницима. Његова дефанзивна и негативна тактика до краја је претворена у офанзивну и позитивну стратегију, чији је циљ био онемогућавање превеликог јачања Пруске, одржавање што веће расцјепканости Њемачке и Италије и очување њихове реалне независности према Аустрији. Француски министар је успио да италијанско питање стави на дневни ред и ријеши судбину Сардиније и на тај начин је заштитио ову краљевину од скривених амбиција Аустрије. У децембру 1814. године он ће бити иницијатор стварања три важне комисије које су проучавале сљедећа питања: прво, питање трговине са црнцима, друго, питање слободе пловидбе међународним ријекама и, треће, о рангу и првенству дипломатских повјереника. У таквим условима Таљеран је Аустрији и Енглеској био све више потребан. Аустријски канцелар Метерних се помирио са тим да прихвати његову помоћ, али је изразио сумњу да Француска ради потпуно некористољубиво и да је њен основни циљ увећање своје територије. Међутим, француски министар га је стално разувјеравао и кад је први пут примљен да званично расправља о питању Саксоније и Пруске, није пропустио прилику да подвуче како његов суверени краљ, Луј XVIII, не тражи ни за себе ни за своју земљу никакву корист. Ове су ријечи биле упућене не само Аустрији него и Енглеској.

Након извјесног оклијевања министра Кеслреја, 3. јануара 1815. Велика Британија и Аустрија су закључиле тајни споразум са Француском о заједничкој акцији против руских претензија на Пољску и пруских на Саксонију. Према овој конвенцији, три државе су се удружиле и обавезале да се у случају рата међусобно помажу са 150.000 људи, и да ниједна од њих не може закључити сепаратни мир.²⁶ То је, види се, био раскид четворне алијансе, најочевиднији тријумф који је француска политика могла постићи на Бечком конгресу. Резултат споразума је био тај да Пруска неће доћи до цијеле Саксоније, али би Русија добила највећи дио Пољске.

²⁵ Антонен Дебидур, *Дипломатска историја Европе-од Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814-1878) I*, стр. 49,50.

²⁶ Антонен Дебидур, *Дипломатска историја Европе-од Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814-1878) I*, стр. 59.

Иако се преговори између три силе и закључивање уговора вршили тајно, било је немогуће да Русија и Пруска не осјете опасност која је долазила од њихових противника. Међутим, цар Александар није желео да улази у рат са ове три велике државе.

Након потписивања тајног споразума, Француска, коју су у почетку држали по страни, отворила је, достојанствено, врата Конгреса. То су били успјеси којима су се Таљеран и Луј XVIII могли задовољити.

Након ових догађаја Конгрес се позабавио њемачким питањем, које је било од суштинског значаја за одржавање европске стабилности. Слаба и подијељена Њемачка је своје сусједи, посебно Француску, увјек подстицала на експанзионизам. Са друге стране, околне државе су стрепјеле од саме идеје о уједињењу Њемачке. "Њемачка би била или сувише слаба или сувише јака да би у Европи могао да се очува мир."²⁷ Канцелар Метерних је предложио неку врсту "њемачког савеза" на челу са "њемачким сабором". У тај сабор би улазиле Аустрија, Пруска и све друге њемачке државе (њих 38). Њемачки савез би био сувише јак да би га напала Француска, али и сувише слаб да би угрозио сусједне земље. Тим савезом би се успоставила равнотежа између надмоћне пруске војне снаге и већег угледа и легитимитета Аустријског царства.

V

У вријеме када је Француска постигла велики успјех и када је имала велики утицај на доношење одлука на Бечком конгресу, аустријски конзул у Ђенови је извјестио Метерниха да је Наполеон Бонапарта напустио острво Елбу. Тај неочекивани догађај је довео у питање, како судбину Европе, тако и Француске.

Првог марта Наполеон се искрцао у Француској, а три недеље касније 20. марта 1815. ушао у Париз. За вријеме боравка на острву Елби размишљао је само о томе како да поново дође на пријесто, са кога су га рат и издајници збацили. Оно што га је, без сумње, определијело да више не чека били су покушаји Луја XVIII да издејствује његово интернирање у неко даље мјесто, гдје би се могао третирати као ратни заробљеник.

Кад је дошао у свој кабинет Наполеон је на столу пронашао тајни уговор од 3. јануара 1815. потписан између Аустрије, Велике Британије и Француске. Одмах је заповиједио да се документ преда цару Александру. Цар је показао тајни документ Метерниху, који се, видно изненађен, толико збунио да није знао шта да слаже. Међутим, цар га је умирио рекавши му да имају заједничког непријатеља - Наполеона.

²⁷ "Хенри Кисинџер, *Дипломатија I*, стр. 61.

Одмах по доласку Наполеона у Француску, донијета је одлука да се он стави ван закона и против њега позове Европа у рат до истребљења. Онда је 13. марта донијета декларација у којој се, између осталог, каже: “Силе изјављују... да се Наполен Бонапарта ставља ван свих грађанских и социјалних односа, да га као непријатеља и нарушиоца свјетског мира може свако гонити.“ У Бечу, 25. марта, потписан је уговор на иницијативу Аустрије, Велике Британије, Пруске и Русије, којим је поново обновљена алијанса. Таљеран и представници других држава били су само позвани да јој “приступе“.

Са друге стране, Наполеон је говорио да је дошао само да обезбиједи слободу Француској и да ниједна сила не би требало да се узнемирава његовим повратком, јер ниједну од њих он не би хтио напасти. Међутим, Европа коју је дуго угњетавао није му хтјела вјеровати. У декларацији од 13. марта и у уговору од 25. марта, савезници су свечано изјавили да су само против Наполеона, да оне нијесу против француског народа, нити против Луја XVIII.

После поновног повратка на власт Наполеон покушава да створи либерално царство, али се ломи између ауторитаризма и народне монархије.

У Белгији Наполеона дочекују британско-холандске и пруске снаге под командом Велингтона и Блехера и долази до велике битке код Ватерлоа. У овој бици Французи су потучени. Послије пораза код Ватерлоа Наполеон је пао у апатију и препустио се судбини. Прихватио је безусловну капитулацију, напустио Париз и отишао на југ. Послије тога се 13. јула у Росфору предао Енглезима, који су га одвели на острво Св. Јелену, изгубљено у Атланском океану. Одлазећи из Француске, Наполеон је казао: “*Finita la comedia!*“.²⁸

* * *

Неколико дана пред Ватерло, 9. јуна 1815. године, учесници Конгреса потписали су уговор о “реконструкцији“ Европе. Њиховим одлукама Француска је враћена у границе прије 1790. године. Они нијесу хтјели расцјепкати Француску, сматрајући да би разочарана поново посегнула за оружјем - зато је боље да буде релативно задовољна да би се сачувао мир у Европи.

Белгија је припојена Холандији и створена је Низоземска Краљевина, којој је затим прикључено и Војводство Луксембург.

Њемачка је и даље остала политички раздијељена, умјесто некадашњих 350 имала је 38 самосталних држава које су чиниле Њемачки

²⁸ Чедомир Попов, *Грађанска Европа (1770-1876)- основи европске историје XIX вијека I*, стр. 304.

савез (Bund). Овај савез је имао сталну скупштину - Бундестаг-коју су чинили представници: Аустрије, Пруске, Саксоније, Баварске, Вестфалије и Виртемберга.

Као и Њемачка и Италија је одлукама Бечког конгреса остала "неорганизована територија", тј. задржана је у стању политичке расцјепканости. Њена политичка карта кројена је по интересима Аустрије. Од посебног је значаја било стварање Њемачке конфедерације од 38 држава чланица, која у том облику није уопште могла задовољити ни елите ни Њемачког народа за стварањем једне чвршће економске и националне цјелине. Феудална растрганост Њемачке није уклоњена, јер је вијеће такве конфедерације са сједиштем у Франкфурту било намјерно направљено slabим и немоћним. Чињеница да је простор Њемачке остао и даље расцјепкан и неуједињен, један је од можда најзначајнијих резултата Бечког конгреса, нарочито срећан за поражену Француску.²⁹ Аустрији је припао већи дио Апенинског полуострва са Ломбардијом и Венецијом. Поред територијалних добитака у Италији и на Балкану (укључујући и Боку Которску), Конгрес је Аустрији додијелио и територију бивше пољске Галиције.

Швајцарска је обухватала 22 кантона, неке мање територије су јој уступиле Сардинија и Аустрија.

Уз највећи дио Пољске, Конгрес је Русији признао право на Финску и Бесарабију. Енглези су најприје присвојили Малту на Средоземљу, а затим бивше холандске и француске колоније Кап (у Јужној Африци), Цејлон (у Индијском океану), Тирнинад (у Карипском мору) и др.

Као бивша Наполеонова савезница, Данска је кажњена одузимањем Норвешке, која је припојена Шведској. Краљевина Саксонија је задржана, с тим што су двије петине њене територије припале Пруској, која је добила и Данциг, Шведску Померанију и највећи дио Вестфалије.

Ово је, углавном, стање ствари којим је Бечки конгрес претендовао да у Европи замијени Наполеонов режим. Није тешко увидјети шта је фалило овом аранжману да постане јака гаранција мира и стабилности. Увећали су се непријатељи Француске, који нијесу признавали да се она осјећа умањеном усљед њихових самих увећања.

Аустрија је добила 28 000 км² и 4 000 000 поданика. Међутим, састављена од разнородних елемената, у њој никад није могло бити стабилности.

Пруска се у Њемачкој неће смирити док не истисне Аустрију; а на Рајни њен вјечити сан биће да смањи и понизи Француску.

Прекрајајући карту Европе, Конгрес се уопште није обазирао на етничке, националне, економске и политичке интересе и потребе малих

²⁹ Владимир Иблер, *Дипломатска историја*, стр. 23.

народа. Имајући у виду само принцип легитимизма и интересе великих европских земаља, игнорисао је два елементарна принципа: принцип народног и националног суверенитета.

У побједничком заносу, европској феудалној реакцији чинило се да је, са уништењем Наполеона, уништила и ова два велика начела. Брзо ће имати прилику да се увјери како та начела и идеје нијесу мртви. Оно што је повезивало европске земље био је страх да та начела и идеје не сруше њихове домаће институције.

Метерниху, као представнику старе царевине на измаку, пошло је за руком да убиједи Пруску и Русију да идеолошка опасност од револуције превазилази њихове властите стратегијске могућности. Клеменс фон Метерних је омогућио Аустрији да опстане још један вијек, али и у многоме допринио очувању европског мира. Пуних четрдесет година није избио ниједан рат између великих сила, а последице Кримског рата из 1854, још шездесет година није избио општи сукоб. Бечки конгрес је поставио темеље најдужег мира у европској историји и до Берлинског конгреса 1878. године сматран најважнијим дипломатским догађајем XIX вијека

Још једна од веома важних одлука донијетих током трајања Конгреса тиче се кодификације одређених области међународног права. Наиме, односи се на три питања међународног права – 8. фебруара 1815. године донијета је *Декларација против трговине црнцима*. Њоме државе признају потребу укидања трговине робљем и обећавају да ће предузети потребне мјере у том правцу, али не преузимају ипак на себе прецизне правне обавезе везане за одређени рок. Друга ствар се тиче основних начела о слободи пловидбе на међународним ријекама. И треће, Правилник о рангу дипломатских представника утврђује класу и ранг дипломатских представника. Бечки правилник је установио три класе дипломатских представника: амбасадоре, посланике и отправнике послова. Ахенски конгрес од 1818. године допуниће ова правила увођењем нове класе – министра резидента.³⁰

³⁰ Милан Бартош, *Међународно јавно право*, 54.

Цветко ПАВЛОВИЋ*

ЗНАМЕНИТИ ХРВАТИ У ЦРНОЈ ГОРИ - др ВАЛТАЗАР БОГИШИЋ

Немјерљив допринос очувању аутентичних вриједности и идентитета црногорског народа, његовој култури и правним споменицима обичајног и писаног права дао је знаменити научник др Валтазар Богишић.

Уобличавање правне и државно-политичке мисли у Црној Гори развија се крајем XVIII и током XIX стољећа која своје утемељење и историјат има у много старијим споменицима, паштровским, грбальским и староцрногорским исправама.

Државна самосталност и међународно признање Црној Гори биће признато одлукама Берлинског конгреса од 13. јула 1878. године. У циљу учвршћења и изградње државе и афирмације владавине права у својој држави, књаз Никола I Петровић је замолио руског императора Александра II да му пошаље компетентног и искусног стручњака за кодификацију грађанског права.

Руски цар је књажевој молби удовољио крајем 1872. године и одредио државног савјетника, редовног професора Новоросијског универзитета у Одеси, др Валтазара Богишића.

Валтазар Богишић је рођен у Цавтату 1834. године. Још у раној младости савладао је италијански, њемачки, латински и грчки језик. Уз ђеда и оца, који су били судски службеници, упознавао је правну теорију и праксу.

У 24. години напушта родни Цавтат и одлази у Венецију гдје завршава лицеј. У Бечу студира правне науке и историју. Докторат из историје, класичне филологије и филозофије стекао је у Гизену 1862. године.

Богишић је 1868. године добио почасни докторат из области државног права. Био је сарадник у Дворској библиотеци у Бечу. Постао је инострани члан Француске академије наука.

---

* Аутор је савјетник у СО Бар.

Др Валтазар Богишић почетком 1873. године долази у Црну Гору. Темељну пажњу посветио је проучавању црногорског законодавства и црногорског обичајног права. Извршио је детаљну анализу и проучавање “Стеге” из 1796, Законика општег црногорског и брдског из 1798. и са допунама из 1803, Закона отачаства из 1833, Општег земаљског законика из 1855. као и паштровских, грбальских и староцрногорских исправа.

Такође, извршио је детаљну анализу и истраживање фондова црногорских судова и Сената као законодавне установе. На основу упитника, који је садржавао 2000 питања, спровео је анкету којом је прикупио одговоре најбољих познавалаца обичајног права у Књажевини Црној Гори - истакнутих личности, државних првака и Црногорске православне цркве.

Извршио је упоређење са обичајним правом у Херцеговини и једном дијелу албанских племена.

Више пута је одлазио у Петроград, одакле се враћао у Црну Гору да би настављао научно истраживање.

Капитално дјело, *Општи имовински законик за Књажевину Црну Гору*, научну синтезу црногорске правне мисли, др Валтазар Богишић је завршио 1886. године.

Др Богишић је сматрао да обичајно-правне установе и институти као начин регулисања друштвених односа чврсто живе у народу, па каже: “Водио сам рачуна, с једне стране, о правцима и владајућим мишљењима у западноевропској законодавној теорији и пракси, али, с друге стране, и о оригиналности саме земље којој је законик намијењен.”

Богишић је сматрао да снага закона не може потицати из снаге и моћи законодавца, већ она мора извирати из снаге народног живота и датих услова сваког времена, из правне “самородице” народа за који се доноси грађански законик.

У Указу о проглашењу *Општег имовинског законика за Књажевину Црну Гору*, књаз Никола I, између осталог, каже:

“Увјерени будући: да ништа тако не унапређује правилан развитак народа и држава, да им ништа тако не утврђује благостање, како добро уређено, свуд и за свакога једнако правосуђе - нађосмо се побуђени, да, у законотворној радњи Нашој, обратимо особиту пажњу правосудној струци... Али тако изванредно тешко и замашно подузеће, па и за сваку велику државу, за Црну је Гору било тим теже, што Ми унапријед одлучили бијасмо, да се у овоме законотворном послу, поред свих неопходних обзира на податке науке и на законодавне радње других образованих држава, главна пажња обраћа на народне појмове о правди и правници, на обичаје, предања и на живе потребе црногорског народа...”

У Указу књаз Никола I даље истиче:

“Нама је за руком пошло, те нађосмо, овоме огромну и у многоме обзиру врло мучну подузећу, човјека и умом, и науком, и енергијом, и оданошћу потпуно дорасла у особи редовног професора Одеског Универзитета, правога државног савјетника Г. Дра. В. Богишића, сина сусједне Нам дичне дубровачке области. Њему је у Богу почивши Император Александар II премилоствито заповидио, да ову радњу лично на се прими, а Његово Величанство сада сретно царствујући Император Александар III, да ју настави и доврши...” Књаз Никола I Петровић је Указ о проглашењу *Општег имовинског законика за Књажевину Црну Гору* потписао на Цетињу, на Благовијести, 25. марта 1888. године. Закон је ступио на снагу 1. јула 1888. године. Овај Закон је штампао Ђорђе Шамро (G. Chamerot) у Паризу.

Др Валтазар Богишић је био министар правде Књажевине Црне Горе од 1893. до 1899. године. Као државни савјетник у Русији је добио високу пензију.

На Богишићеу иницијативу основано је прво Црногорско књижевно друштво.

Овај знаменити научник је објавио педесетак научних радова и студија, од којих су најзначајније: *Правни обичаји у Словена*, 1867, *Станак по Дубровачком закону*, 1867. *Писани закони на Словенском Југу*, 1872. *Зборник садашњих правних обичаја у Јужних Словена*, 1874, *Опис дубровачких правних књига*, 1893, *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, 1894, *Дубровачки статут*, 1872. Др Валтазар Божишић је умро у Ријеци 1908.године.

У знак захвалности за немјерљив допринос развоју црногорске правне мисли и кодификацији црногорског обичајног права држава Црна Гора подигла му је споменик који се налази испред Правног факултета у Подгорици.

Крсто ПИЖУРИЦА*

ЛАЛИЋЕВО ВИЋЕЊЕ БИВШЕГ УЈЕДИЊЕЊА И СРПСКО - ЦРНОГОРСКИХ ОДНОСА

Црпући теме и мотиве за своје прозно стваралаштво из друштвено-историјске стварности Црне Горе прве половине двадесетог вијека, Михаило Лалић је доспио и до актуелне теме бившег уједињења југословенских народа, омеђених екс-Југославијом, а такође и до српско-црногорских односа током прве половине 20. вијека. Тој тематици посвећујемо овај рад.

Сложена тема *уједињења* југословенских народа, у заједницу каква је настала 1918. године, Лалића је интересовала, прије свега, са становишта њене сврсисходности и онога што је услиједило касније у новоствореној држави, а мање је залазио у историјске коријене идеје и садржаја појма *југословенства*. Чак се појмови *југословенство* и *Југословен* рјеђе среташу у његовој прози и има се утисак да их потискују појмови *уједињење*, *Србин*, *српство*, с тим, наравно, што их не идентификује. Не пратећи траг идеје *југословенства*, Лалић није пратио ни појавне облике те идеје, на примјер и не задржава се на Гају и његовом покрету, нити на каснијем оживљавању те идеје међу Хрватима, а на српској страни том идејом не овјенчава ниједног њезиног протагонисту нити је види као покретачку снагу било којег њезиног носиоца. То се односи и на Црногорце. Па ипак, у његовој свијести, Лалићевој, идеја уједињења присутна је била стално, чему је, вјероватно, припомагала идеолошка оријентација Партије којој је припадао срцем и душом. Стиче се утисак да је Лалић политичку основицу *уједињења* сужавао и сводио, углавном, на уједињење Србије и Црне Горе, те да, кад говори о уједињењу, има на уму односе Црне Горе и Србије и позицију Црне Горе у том јединству.

Нема сумње, Лалићеви јунаци су стварање државе СХС оцијенили као нешто што се ишчекивало у сновима, дакле као напредак који је

---

* Аутор је доктор књижевности у пензији.

обећавао перспективу. Имајући на уму међуратни временски контекст васојевићког простора, Лалић у приповиједи *Отац и син* саопштава да је уједињењем „народ тога краја најзад доживио оно што је сматрао остварењем својих највећих жеља”,¹ а у роману *Гледајући доље на друмове* спомиње се као позитивна црта јунака то што се својевремено „борио за напредак, за уједињење Словена”.² Та мисао у тако експлицитном облику ријетко је касније понављана.

Веома интересантну забиљешку о уједињењу и ономе што се касније збивало оставио је Лалићев јунак Пејо Грујовић у роману *Заточници*, па погледајмо: „Присталице краља Николе”, каже се, „Секулови федералисти, сепаратисти, па и комунисти кад добију волујском жилом по табанима те се озлоједе - оно стање што је настало послје уједињења називају србијанском окупацијом Црне Горе. Не само они, но и газдице и ћифтице србијанске на сличан начин схватају ту ствар и дешавало се доста често да питају браћу Црногорце: „Је ли вам боље откад сте под нама, или док сте били под Николицом?” Ја, поред свега незадовољства у којем сам се киселио двадесет година између два рата, ипак не пристајем да је то била окупација. О томе ћу рећи више ако стигнем до тих догађаја, а овдје само да назначим: није била окупација, но је то јединство и уједињење с браћом Србима и осталим Југословенима хтио народ Црне Горе и за то се изјаснио великом већином гласова”. У пројекту своје исповијести Лалићев јунак се осврће и на прилике у новоствореној држави на ширем плану, па каже: „С друге стране, у тој заједници, под режимима што су се ређали гори од горега, ни Србија није била много слободнија, но су и њени комунисти и штрајкачи добијали по табанима таман ка наши, а посљедњих дана била је на владу озлијеђена и Србија ништа мање но несрећна Црне Гора или Хрватска”.³

У наведеном цитату ријечи Лалићева јунака није тешко препознати самога Лалића, па мисли ваља приписати колико Пеју Грујовићу толико и Лалићу. Потцртавамо мисао „ипак не пристајем да је то била окупација”.

Уједињење се ишчекивало и у другим породицама Лалићевих јунака. Ладо Тајовић, јунак близак Лалићевим схватањима, у „Злом прољећу” саопштава да му је отац „за вријеме црногорске државе био клубаш, и да су га затварали зато што је био за уједињење”.⁴ У конкретној секвенци нити Ладов отац, нити Ладо као причалац (приче) не оповрга-

¹ М. Лалић, *Изабрane приповијетке*, Народна књига, Цетиње 1950, стр. 221.

² М. Лалић, *Гледајући доље на друмове*, *Сабрана дјела*, Нолит - Побједа, Београд - Титоград 1985, стр. 59.

³ М. Лалић, *Заточници*, *Сабрана дјела*, о.ц. стр. 61.

⁴ М. Лалић, *Зло прољеће*, *Сабрана дјела*, о.ц. стр. 33.

вају мишљење супротне стране „да су се многи клубашаи покајали и разочарали”, што треба узети као оцјену стања у држави насталој послије уједињења.

Клуб црногорских студената који су се школовали у Београду почетком 20. вијека, у својој програмској оријентацији имао је идеју уједињења као кохезиону снагу која је надахњивала активност и мобилисала дух. Лалић о томе свједочи у роману *Ратна срећа*, али се односне мисли налазе расуте и другдје у прози тога ствараоца. Информације о томе пружају јунаци Лалићеве прозе. *Студенчићи, ускогађе, палилуци*, како су их у Црној Гори називали, проглашавани су галамцијама, уједињашима, идеалистима - ујединитељима. Том покољењу студената идеја уједињања била је једна од оних идеја која је означавана као „неисцрпан извор сањарија”. У *Ратној срећи* Пејо Грујовић биљежи: „И заиста: да смо донијели ишта више осим празне приче о „величанственој заједничкој српској згради” и о балканској конфедерацији, лакше бисмо се споразумјели са старим књазом...”⁵ Једна личност у роману *Заточници* у дијалогу са Пејом Грујовићем ословљава га са „мој клубашу и бјелашу огорчени, мој ватрени ујединитељу”,⁶ а на другом мјесту Пеју кажу да су одређену радњу вршили „они твоји ујединитељи”.⁷ У *Ратној срећи* Пејо Грујовић каже да је „наш покрет, црногорски, антиапсолутистички, уједињашки” у једном моменту „почео да стиче славу” па је, као такав, добио „подршку новинара”.⁸ Међу студентским првацима нема полемичких ставова у вези са темом уједињења.

Лалићеви јунаци, утисак је, сужавали су тему уједињења и помјерали је према односима Црне Горе и Србије. У том смислу карактеристичан је однос црногорских комита према идеји уједињења. У комитској резолуцији, са састанка комита у Забоју, речено је да су се комити „једногласно одлучили за уједињење са Србијом”.⁹ Истом резолуцијом детронизирани су и Петровићи у Црној Гори. Има трагова супротстављених ставова међу комитима, од којих наводимо онај о међусобном познавању народа који ће бити обухваћени уједињењем. Наиме, у роману *Гледајући доље на друмове* (163) један од комита каже: „Нећемо се ни упознати: споро то иде кад се сто брда и долина, неђе ријека, неђе бара, трњак, шума, и све се то испријечило међу нама. Ви неки што сте школе учили мишљасте да ће све то за тренутак. Деким посла, два - три говора с некаквог балкона, па све браћа

⁵ М. Лалић, *Ратна срећа*, *Сабрана дјела*, о. ц. стр. 280.

⁶ *Заточници*, о. ц. 72.

⁷ Ибид, 75.

⁸ *Ратна срећа*, о. ц. 103.

⁹ *Гледајући доље на друмове*, о. ц. 318.

на све стране!... На ваш темин, ви ујединисте Црногорце - не само са Србијанцима, но и с Босанцима, Личанима, Хрватима до иза Загреба. Нацртали ђаци мапе, па им све дошло равно, близу, нема бара ни преграда, све уједно, а заборавили да је то само на папиру... Буразеру, ја сам видио још кад смо били на Брегалници да дотле има да се роди мечка!... Ко год није то видио, нек сад погледа: довела нам Аустрија браћу нашу да покаже шта нам мисли Бошњо, шта Ликота, и како то они замишљају да нас уједине. Има, бре, до тога уједињења да ти очи побиле, да родиш Асана с опанцима и да опет не свршиш ствар како ваља. Не можеш да зближиш два адаља са два краја Црне Горе, да упознаш Васојевића с Паштровићем - никад се прије нијесу срели, никад чули ништа добро, но само зло један о другоме - а камоли кога издаље..."

У приповијечи *Отац и син*, Лалић констатује шта се збивало у новој држави послје уједињења, па каже: „Разочарења су убрзо дошла, јер су награде увијек испод очекивања”.¹⁰ Пејо Грујовић, у роману *Гледајућа доље на друмове*, у контексту комитског покрета, мало замагљено каже да ће „будућност поправити гдје је прошлост згријешила, па на Скупштини ујединитеља, у Подгорици новембра мјесеца 1918, више неће бити ни мене”.¹¹ Тешко је одгонетнути колико у тој изјави има пищевог накнадног присјећања. Чињеница је да су Лалићеви јунаци, доста рано, почели да се хладе како према уједињењу тако и у односу на нову државу. У роману *Ратна срећа* јунак констатује: „Рат се свршио, предадосмо Црну Гору без жаљења на милост и немилост Београду, црногорски закони се погазише и пресуде заборавише”.¹² И у роману *Докле гора зазелени* Пејо Грујовић саопштава да је „жалосна судбина (студентских првака) Божовића, Даковића, Прелевића, Ивановића, па и моја” те да је то „покољење идеалиста - ујединитеља похулило на свој идеал и завршило у разочарењу”.¹³ Вишеструки су чиниоци које спомињу Лалићеви јунаци а елеменат су разочарења у новој држави и под новом влашћу. Спомињући у *Прутом по води* Марка Даковића да „је био један од актера уједињења Црне Горе и Србије, без чега свакако не би било ни стварања Југославије”, Лалић констатује да у „несложној нашој земљи раздираној вјековима од три свађалачке религије” идеали уједињења нијесу могли ни дати очекиване плодове. Лалић даље наставља: „Све у свему, видио сам да му је (Даковићу - К.П.) тада било јасно да је његова, и његове генерације, ујединитељска

¹⁰ *Избране пржовијетке*, о. ц. 221.

¹¹ *Гледајући доље на друмове*, 318.

¹² *Ратна срећа*, о. ц. 28.

¹³ *Докле гора зазелени, Сабрана дјела*, 216.

авантура - „крвљу каљена и кована у три рата” -искоришћена од уског круга, изиграна и осрамоћена”.¹⁴

Лалићеви јунаци саопштавају да су од уједињења очекивали више, а особито од Србије. Пејо Грујовић, у роману *Гледајући доље на друмове* каже да је са својим другом, комитом Лазаром, расправљао „о Србији и њеној улози у будућим догађајима”, али садржај разговора не саопштава.¹⁵ Посматрајући уједињење са позиције Црне Горе у новој држави Лалићеви јунаци истичу да је Црна Гора мало добила, а да се ни Србија није много офајдила од Црне Горе. Јунак у роману *Заточници* каже да су „за ових двадесет година откад смо се утопили у југословенској заједници настала мијешања, мијењања” да су наши људи штошта и научили и у иронији каже „научили су, прије свега, да сопствени интерес ставе испред општег”.¹⁶ У роману *Ратна срећа* ликови расправљају шта је ко ћарио и офајдио од уједињења, па кажу: „Изгледа да од уједињења корист имаше само они што покрадоше ратну одштету, нико други. Нити нама од њих приону, осим што наши чиновнички прихватише екавицу; ни њима од нас, осим склоности да доколиче, у којој су и прије били довољно јаки. И још је коло србијанско код нас продрло без отпора, одмах послвије прошлог рата. Наше не успје у Србији, иако га наше оазе, насељеничке и печалбарске, упорно држе. Просто рођаци Србијанци немају чула за наше скокове праћене крицима - само се окупе да се чуде и да се подругну са сажалењем лудој браћи и сестрама: „Ала рипа!” Заиста је њихова игра тиша, финија, женственија, али зато не би требало да се толико уобразе...”¹⁷

Изневјеравања очекиваног од уједињења расута су Лалићевом прозом. Негдје се наглашава шта је изневјерено, негдје су опште констатације, попут Тајовићеве из романа *Зло прољеће*, у којој каже: „Нова држава, жељена и кована у звијезде, названа прољећем нашега народа - постепено, постајала је сплет кврга које неко грабежљив стеже издалека”.¹⁸ О свађама Шумадинца и Црногораца, Лалићеви јунаци информишу у *Злом прољећу*, а из те свађе, за ову прилику, издвајамо следеће: „Ми што смо се борили за ово, мислили смо ево среће: ослободили се, ујединили се, од Марибора до Ћевђелије, раса млада, држава млада, има све да цвјета ка прољеће. А сад погледај: боље нам је процвјетало черупање но шта друго. То нам прољеће не би с анђелом, но га ђаволи уграбише и отроваше. Више се не зна како ћемо се и кад ћемо се наго-

¹⁴ М. Лалић, *Прутом по води*, Дневник, Нови Сад 1992, стр. 259 и 260.

¹⁵ *Гледајући доље на друмове*, о. ц. 346.

¹⁶ *Заточници*, о. ц. 157.

¹⁷ *Ратна срећа*, о. ц. 183.

¹⁸ *Зло прољеће*, о. ц. 65.

дити, биће негдје о Кукову дану...¹⁹ О свађалицама црногорским и шумадијским ријеч иде и даље.

Већ је споменуто да Лалићеви јунаци уједињење, понекад, посматрају кроз призму шта је Црна Гора добила тим догађајем. Трагове тих мисли налазимо у *Хајци* и *Ратној срећи*, али и другдје. У *Хајци* јунак се сјећа да је био „бјелашки покушај укључења Црне Горе у привреду Југославије који је Црној Гори донио велику корист: четири километра асфалтног пута (од Будве до Милочера), а и поред тога неки посланици из Црне Горе примали су плате да сједе у Скупштини - дужност им је била да ћуте, а једном од њих још и да пуца из револвера у месо”.²⁰

Говорећи о сличностима дешавања у различитим тренуцима црногорске историје, те у контексту понављања историје, Лалић у роману *Ратна срећа* каже: „Није ни чудо што је иста пјесма - ни на другим правцима се код нас није промијенило за протеклих четврт вијека. Некадашња краљевина Црна Гора добила је за то вријеме четири километра асфалтног пута, од Будве до Милочера, и прикључак жељезнице до Никшића, али то није било довољно да нам пјесму промијени”.²¹ Лалићеви јунаци ту мисао понављају.

Релативно често истичући да његови јунаци говоре „о положају Црне Горе у Југославији”, Лалић њихову запитаност илуструје коментарима шире основе. „Питају се”, каже, „је ли се ту нешто промијенило, и шта се то побољшало, и гдје је то благостање процвјетало откад су нам се Турска и Аустрија, на супротне стране, откотрљале и удаљиле од граница, откад смо се курталисали династије Петровића и ујединили с браћом мање заосталом а богатом?... Јесте, кажу - добили смо ратну одштету, те су нам је други појели, и добили смо ускотрачну жељезничку пругу од Хума до Никшића. Све у свему, добили смо „економски потенцијал” с којим ћемо липсати од глади...”²² У ироничном тону, са пријекорном намјером, јунак романа *Докле гора зазелени* каже саговорнику „ваша ђедовина Црна Гора не помену се за двадес година као да је непоменица, као што се змија не помиње поред ватре или вучица поред стоке, као да је вук појео преко ноћи, а зна се већ који то вук: београдски!...”²³

Скоро је драматична атмосфера у једном моменту кад јунаци романа *Докле гора зазелени* воде дијалог, између осталог и о томе шта је Црна Гора добила уједињењем. Јунак, као наклан, обраћа се другима

¹⁹ *Зло прољеће*, 219.

²⁰ М. Лалић, *Хајка*, *Сабрана дела*, 101.

²¹ *Ратна срећа*, о. ц. 179.

²² *Гледајући доље на друмове*, о. ц. 48.

²³ *Докле гора зазелени*, 72.

како слиједи: „Надали сте се да вас Србија хљебом храни, а Србија ни своје не стиже да исхрани но су често црњи и гладнији но што сте ви - нема кад Србија од својијех изјелица што би Европу и Америку опустошили кад би им некако пала шака, и опет би им мало било!... Шта сте добили од Србије Мусичићи, кућевићи и ратници, ујединитељи, за двадес година дана?... Жандаре сте примали на квартир за попишаних пет банки мјесечно, па сте и ћерке удавали за жандаре и бјеше вам велико весеље кад их тако усрећите, с државом се ородите па шпијате један другог преко тих нових пријатеља. Главарство вам се уситнило у шумаре и путаре; да туцате шодер уз цаду, то је вама Србија дала и Краљевина Југославија потврдила (...) Дobili сте били обвезнице ратне штете: обрн' тамо, обрн' овамо искористише их Стојадиновићи и београдски шпекуланти. Имали сте учитељску школу, па вам и њу затворише - незгодни им учитељи из Црне Горе. Дaдоше вам плетарску школу, да научите како се плету котарице - е велики сте ћар имали и од те школе!...”²⁴

Понављајући мисао да је Црна Гора мало шта добила уједињењем, Лалићеви јунаци, често, расправљају о томе шта је Црна Гора својим комитовањем очекивала од Србије и како се нова власт, настала послје уједињења, односила према комитима. Пејо Грујовић је према свему резервисан. А и други. Саговорник Пеју Грујовићу каже: „Србији се ово наше шумовање не допада. Оно смета...” Пејо узвраћа: „Смета Пашићу и његовој династији”, али је саговорник упоран, па узвраћа: „И будућности, великој држави - да се све наше уједини...” Грујовићев коментар је карактеристичан, особито са становишта шта се послје збило. Пејо каже: „Иако немам пророчког духа, ту сам за тренутак наслутио шта ће бити: да се све наше уједини - треба једни да буду свргнути, они други разоружани, трећи преварени а четврти премлаћени и обешчашћени, и то онда неће бити велика држава, но велико - да ли да кажем разочарање?...”²⁵

Браћа Србијанци, као јачи, ћуд према црногорским комитима открили су још у завршним данима борбе за слободу од Аустрије. Информације о томе пружа Пејо Грујовић у роману *Гледајући доље на друмове*. Тако, на једном мјесту Пејо прича: „Група Тодора Дуловића, неуморног, неустрашивог, пошто је с групама Ћировића и Душана Бијелића ушла у Чајниче, продужила је да гони швапску војску до Горажда. Ваздан су се тукли код Горажда, нанијели непријатељу тешке губитке и нагнали га да одступи к Рогатици. Стигли су га и у Рогатици, те га послје шест часова борбе натјерали на предају. У ослобођеној вароши је успоставље-

²⁴ Ибид.

²⁵ *Гледајући доље на друмове*, о. ц. 135.

на мјесна власт и поредак. Мир је потрајао само до доласка србијанске војске којој је најпречи посао био да разоружа Црногорце. Настало је бречање и вика, черупање, истрзање и насиље. Послије тога је Тодор Дуловић, увријеђен, неповјерљив, са два брата, с пушком у руци, пошао у шуму и наставио комитовање још четири и по године, то јест све до погибије 1923. године”.²⁶

Драматичну ситуацију односа Србијанаца према црногорским комитима Пејо Грујовић је саопштио и на другом мјесту своје приче. Он наставља: „Војни одред Србијанаца стигао је дотле на Ускопље. Питали су железничаре има ли Швабе гдје наоколо, речено им је да је нема - све су комити црногорски разоружали и растјерали. На то се командант разбјеснио: „Какви комити! Какви пљачкаши и издајници!... Сад су узели оружје, кад смо их ми ослободили...”, и одмах је наредио поручнику да узме пола чете војника те да комите црногорске разоружа чим их стигне. Ако се буду противили, да их побије...

Поручник с војском стигао је у Требиње и наредио да комити положе оружје. Комити су на то заузели положаје да се бију. Настало је повуци - потегни и могло је доћи до крви. Најзад су се погодили да Грујо пође с поручником на Ускопље, да се објасни. Кад је пришао, србијански командант му није дао да говори док оружје не одложи. Пошто се тако осигурао, стао је да сипа ватру: да су Црногорци рођени пљачкаши, да су лењивци, разбојници, издајници, да им мајку, краља, краљицу и све по списку... (...) У Тивту, главно лице био је пуковник Милутиновић, командант трупа србијанских упућених да присаједине Црну Гору. Пуковнику је регент Александар рекао двије важне ствари: да при раду у Црној Гори не смије бити мека срца, и да му је последије тога осигуран чин ђенерала... (...) Пуковник Милутиновић унапријеђен је у чин генерала.”²⁷

Нова власт последије уједињења (Лалић често каже србијанска) односом према бившим комитима као да је намјерно хтјела вријеђати црногорско национално биће и подгријавати антагонизам уједињених народа. Видјећемо, у односима власти према црногорским комитима биће и жалосних поступака. Пејо Грујовић саопштава у роману *Гледајући доле на друмове*, „да су у новој краљевини комити кажњени, а њихови противници награђени”²⁸ и наводи: спасише Морачани шпијуна Р. Др., те га „Србијанци поставише за начелника среза у Шавнику”,²⁹ а вамајстора швапског Л. последије ослобођења „задржали су Србијанци као

²⁶ Исто, 355.

²⁷ Исто, 356, 357.

²⁸ Исто, 276.

²⁹ *Докле гора зазелени*, о. ц. 280.

жандара, као стручњака за Црногорце.”³⁰ Услед обрачуна нове власти с комитима дошло је по варошко-сеоским срединама до рехабилитације појединаца које су комити, својевремено, обиљежили као швапске шпијуне, па је Миро Дренковић добио пензију од министра Лабудовића, а Ман Вуколић стекао је углед у Пећи, па и он „поче да тражи пензију.” Па и чланови породица бивших швапских шпијуна под новом влашћу почеше да се зоре и кренишу, какав је случај са Мановом женом Јелком, која „ходаше гологлава и понаша се као варошка госпођа.”³¹

Једно поглавље романа *Гледајући доље на друмове* Лалић је започео констатацијом: „Што претече од Аустрије и епидемије, настрада послије од „слободе”, оствареног идеала и убојите жандарске пушке. Једне насилјем увриједише, друге интригом потказивача, треће псовкама, свађом, тучом изазваше да поново прихвате оружје и наставе комитовање.”³² Судбину старих, сада у новој власти, нових комита Лалић је даље сликао, па у роману о томе каже: „До године 1923. некако су се варакали и некој се бољој слободи надали, а те године послаше из Београда пуковника Стојана Поповића са митраљезима, паликућама и крвницима што не жале ни дјецу ни жене, те се поновише хајке и муке, зла која су запамћена из времена швапских и турских. Па кад ни то не сломи све, обећа краљевска влада амнестију. Ко се превари, те се предаде -отпремише га у Зеницу, на дуге године робијања. Ко се не предаде, уцијенише га и нађоше међу јатацима или у родбини ко ће му узети главу и паре.”³³

За поступање нове власти, послије уједињења, према комитима и њиховим породицама, јунаци једне секвенце *Прелазног периода* кажу да то шта се ради „ни Турци нијесу радили”. Турци су, наставља се, „били господа људи и јунаци - бијело перје према овоме.”³⁴ Према Лалићевом свједочењу и свједочењу његових јунака, најдрастичнији однос према новим комитима југословенске власти у Црној Гори примијењен је на породицу Звицер, у Цуцама, о чему је ријеч у *Прутом по води* и *Прелазном периоду*. На једном мјесту каже се о том догађају: „Те године, 1923, био је послан из Београда у Црну Гору пуковник Стојан Поповић са жандарима и митраљезима, да униште комите и сепаратисте. Имао је страшне помагаче. Један од њих, мајор Кеџмановић, надмашио је Милана Калабића, што се мислило да од њега отровније звијери нема. То су њему учитељи, ујединитељи, клубашаи, бјелашаи,

³⁰ Исто, 280, 289.

³¹ *Зло прољеће*, о. ц. 138.

³² *Гледајући доље на друмове*, о. ц. 363.

³³ Ибид.

³⁴ М. Лалић, *Прелазни период*, *Сабрана дела*, 77.

режимлије, псовали четири личанске мајке. Тај је мајор Кецмановић, с дванаест жандара, упао негдје у Цуцама у кућу комите Петра Звицера. Петрову мајку, стару преко шездесет година, испребијали су, па је везали за дрво пред кућом, да гледа, а Петрову жену с троје дјеце везали су унутра, у кући, па су кућу запалили. Гледајући, слушајући како цвиле, како вриште, како за милост моле - старица је полудјела.³⁵ Пишчев коментар те породичне драме је сљедећи: „Никакав суд није позвао извршиоца на одговорност. Остао је Кецмановић на Цетињу као побједник и на гробљима је држао говоре, кад погине неки жандар -пријетећи да он може и умије, и да му је дато пуномоћје, препорука да учини још и горе од онога у Цуцама...”³⁶

У оквиру теме на којој смо, а истражујемо је у Лалићевој прози, ваља нам завирити у осјећање Црногораца колико су и како „заслужили” однос нове власти, оличен у српском поступању и обрачуну. Сестрински односи до уједињења двију самосталних држава и њихових цркава - у новој држави поремећени су (како се види из односа према комитима), при чему је јачи испољавао надмоћ и злоћудност. Оном србијанском официру који је блувао псовке на Црногорце, кад се смирио, комита Грујо Новаковић је казао да су „Црногорци ратовали и гинули по Србији и бранили Карађорђевог шанац и спасавали србијанску војску при одступници, и како су Србијанци оставили црногорску на цједилу... Набројао му је комитске борбе што их је знао, поменуо и то да је он лично, с доста друштва, дошао из Америке да се бори за слободу, а не да пљачка...”³⁷ Иако мала у односу на Србију и просторно од ње, с обзиром на турски Санџак, удаљена - Црна Гора је пружала Србији војничку помоћ и ратовала против њеног непријетеља. У *Раскиду* један од јунака каже: „Оно кад су три стотине Васојевића под оружјем турски Санџак прегазили и с барјаком прешли у Србију.”³⁸ Лалићев књижевни јунак саопштава да то „није ни давно било - тај луди прелазак у Србију” и истовремено истиче да су наишли на „неславни дочек у њој - вријеме кнеза Михаила и генерала Алимпића.”³⁹

Вријеме балканских ратова и учешће Црногораца у њима у заједници са Србијанцима је посебно поглавље у односима Црногораца и Срба, а ми на овом мјесту, за ову прилику истичемо одлазак црногорске војске на Брегалницу. Циљ окупљања Црногораца у Загоричу крај Подгорице држан је у тајности све до доласка краља Николе пред њих, а он-

³⁵ Ибид.

³⁶ Исто, 78.

³⁷ *Гледајући доље на друмове*, о. ц. 356.

³⁸ М. Лалић, *Раскид, Сабрана дела*, Београд - Титоград 1979, стр. 92.

³⁹ Исто, 93.

да им је Краљ рекао: „Ви идете да помогнете браћи Србима и да казните Бугаре... Срећан вам пут, јунаци!”⁴⁰ На другом мјесту, у истом контексту изјава је друге личности: „Шта је увреда за Србијанце, и за нас је...”⁴¹ Лалићев јунак саопштава да је црногорска војска на Брегалници имала „три стотине својих мртвих”, а да је одатле за собом одвукла „седам стотина рањеника”.⁴² Лалићеви јунаци су особито критични у приказу односа Срба и Црногораца на Брегалници, па један каже како „браћа Срби гледају с брда како ми брат Бугарин ломи ребра...”⁴³ А француски новинар Анри Барбис замах Црногораца слика како слиједи: „(...) подиже се један глас из црногорске војске - од оних дванаест хиљада остатака испод Скадра, што су похитали браћи у помоћ, прешли пјешке Санџак и Стару Србију - па извади сабљу. Трубе засвираше јуриш. Црногорци полећеше. Брда, провалије - све то за њих није ништа...”⁴⁴ И комита Вуко Стојовић, из Мартинића, оставио је Америку и зараду и „стигао у Србију да се бори за њену слободу.”⁴⁵

Пејо Грујовић у контексту борби Црногораца током Првог свјетског рата каже за осјећање црногорске војске да се „сматрало за част погинути на србијанском земљишту, и као да ће тиме борац спомен имену задобити.”⁴⁶ Лалићева проза пунахна је примјера херојских борби Црногораца и њиховог достојанственог понашања, особито током Првог свјетског рата, када су се Црногорци, раме уз раме са Србијанцима, борили против Аустрије. Забилазећи приче на рачун Црногораца, Пејо Грујовић саопштава: „Без свега тога могу да кажем да је црногорска Санџачка војска, под командом Јанка Вукотића, њен Косовски одред под командом Луке Гојнића и ускоро затим формирана Јаворска војска под командом Петра Мартиновића, у борбама против шестоструко јачег непријатеља показала изванредну храброст и издржљивост, а официри храброст и вјештину у командовању.”⁴⁷ Лалић пише, уз навођење доста примјера, о јуначким борбама Црногораца на србијанској територији током Првог свјетског рата. Али, то је за историју.

У Лалићевој прози пада у очи однос српских власти и београдске средине према црногорским ђацима и студентима који су се школовали у Београду. И сам београдски студент (тридесетих година 20. вијека) познавао је услове школовања, што ће рећи и начин живота црногор-

⁴⁰ *Заточници*, о. ц. 341.

⁴¹ Исто, 347.

⁴² Исто, 350.

⁴³ Исто, 358.

⁴⁴ Исто, 350.

⁴⁵ *Гледајући доље на друмове*, о. ц. 207.

⁴⁶ *Докле гора зазелени*, о. ц. 381.

⁴⁷ Исто, 388.

ских школараца у Београду, па су његова казивања о тој средини и условима ђачког живота вјеродостојна. Сликао је и пут црногорске младежи до Београда, који је најчешће ишао преко турског Санџака или касније преко Пећи. Пуне су странице Лалићеве прозе, особито *Злог прољећа* и *Ратне среће*, црногорских ђака и студената у Београду, како из дана кад су Србија и Црна Гора биле самосталне, тако и из времена између два рата, дакле послје уједињења. Пејо Грујовић, Ладо Тајовић, Нико Доселић, јунаци Лалићеве прозе, а београдски студенти, пуни су утисака из студентских дана, особито прва двојица, и кад се читају њихове исповијести или саопштена сазнања човек се јежи како од услова тако и од односа. „Не примамо Црногорце, господине!”, тако су студенти дочекивани од београдских газдарица.⁴⁸ Да не би свједочење попримило призив генералне оптужбе (будући да су станодавци били и сјајни Јовићи или божанствени Ивковићи) студентских газда и газдарица, писац њихову психологију образлаже општијом климом односа према Црногорцима. „Нагомилало се много љаге на Црногорце”, прича Лалићев јунак, „још из времена Обреновића. На ту љагу надошла је послје и друга: наши претходници, безобзирна генерација бјегунаца од гладне године, стигли су били у Београд и расуло се до Марибора и Битоља и Суботице - без диплома и без знања, без навике да нешто раде, лагали и лупежали, за насиље употребљавани, картали се и задуживали, женили се и варали, те рђав глас оставили гдјегод су стигли. На крају је, ето, на нас пало да за њихове гријехе испаштамо. Из тих дворишта смо излазили блиједи и најезени, као да смо сплацинама поливени.”⁴⁹

Како је Београд персонификовао и југословенску и српску власт то је његов однос према црногорским културним питањима између два рата узиман као однос српских власти према тим питањима. Имајући на уму међуратно вријеме, Лалић у *Изабраним приповијеткама* каже: „Виша гимназија у Беранама укинута је јер се Београд уплашио од сувишка црногорске интелигенције.”⁵⁰ И у *Злом прољећу* је оптужба због односа међуратне власти према приликама у Црној Гори. Тамо стоји: „Ствари су се мијењале - наравно, нагоре. Власти су се биле забринуле од сувишка црногорских ђака и почеле да се довијају како да нас се отарасе. Удвостручише таксе а затим дође и један распис да се у школу примају само ђаци који имају ципеле. Опанак изгуби право да слуша науку.”⁵¹ У ширем контексту, о односу србијанских власти према Црногорцима пише и Пејо Грујовић у роману *Ратна срећа*. Његов запис заслужује да

⁴⁸ *Зло прољеће*, 269.

⁴⁹ Ибид.

⁵⁰ М. Лалић, *Изабране приповијетке*, о. ц. 234.

⁵¹ *Зло Прољеће*, 181.

се нађе на овом мјесту, па погледајмо: „(...) не пођох за Београд као што је било предвиђено. Није ме то нарочито ожалостило, изгубио сам вољу на Београд откад ми је Спасоје Пилетић, на Орловом кршу испричао како су га као ђака изагнали из Београда. Не воли власт србијанска ђаке, а не воли династија Обреновића Црногорце ђаке ни неђаке. Да би се што боље осигурали да им се не врати, Спасоја је спровео жандарм до станице у Земуну, на аустријску територију; псовао га свуд узгред и предао га аустријском цугсфиреру. Заstraшен строгошћу братске државе, Пилетић је од цугсфирера очекивао не само псовке но и затвор и ударце, а тај је једва погледао његову ђачку књижицу и рекао му: „Идите, младићу, куд вам је воља слободно”... Застидио се од тога *слободно*, каже Пилетић, и од сажаливог погледа који као да је говорио: „Ваши су тамо назидали државе, династије, жандармерије, чекеренде, да вам кобајаги слободу осигурају од туђина; а кад погледаш право стање - код туђина је и за ваше више слободе но у тим вашим државама. Ви слободу окусите тек кад код нас начепите...”⁵²

Међу Јаче који су га натјерали да тражи „спаса код Турака” поред својих, Пејо Грујовић убраја београдске Пашиће и Протиће. К томе и остали фактори Црногорцима у Београду нијесу били наклоњени, особито штампа. Пејо Грујовић у *Ратној срећи* саопштава да „Црногорци у Београду у то вријеме нијесу пружали привлачну слику”, а увијек су били спремни (на улици) да „притекну Србину брату у невољи.” У истом роману Грујовић каже да „београдска штампа пише о нама увијек с неким потцјењивањем и с намјером да насмије читаоце на наш рачун.”⁵³ И црногорски отпад потпомогао је београдску злонамјерност. Упечатљиву слику о писању штампе о односима према Црногорцима у Београду Пејо Грујовић предочава и на другим мјестима, од којих смо одабрали овај: „Штампа београдска из времена Обреновића навикла је била своју публику да сва грдила што их има у Србима и Југословенима прилијепи Црногорцима - свако хоће да има Црнца, а она није имала другог осим брата Црногорца. Једним дијелом то је била и освета за оцјене и оцрне које им је наш Никола пришивао у вријеме док је био бољи од њих и док је водио успјешне ратове, а они само низали поразе. Нешто од навике да товари Црногорце остало је београдском новинарству и до данас - ћуд се лако не мијења. И бјеше им уживање да унајме Црногорце да им буду измећари у тој работи те да не стрепе од освете и да им се не пребаци за навијање.”⁵⁴ Београд нас „дочекује серијама вицева”, тако гласи један запис Лалићевог јунака.

⁵² *Ратна срећа*, о. ц. 93.

⁵³ Исто, 116.

⁵⁴ Исто, 111.

Лалићеви јунаци доста често говоре и о менталном склопу српског националног бића. Ми то истичемо будући да се морални склоп реперкутује на односе међу људима и нацијама. У *Ратној срећи* каже се: „Ја знам само да су браћа Србијанци, за вријеме доста дугог робовања, накупили довољно лукавства, па да су га више пута показали чак и према нама које сматрају за најближе своје.”⁵⁵ Приговор менталном склопу српске стране саопштава и Радомир Вешовић у роману *Гледајући доље на друмове*, а у вези са својим смјењивањем под Скадром и постављањем за министра војске Црне Горе. „Тако, каже, то ради Србијанац: награди те кад му сметаш, унаприједи те да те заобиђе; докле схватиш шта је наумио, он је дотле свршио посао.”⁵⁶ Једну незгуду официра црногорског поријекла јунак романа *Прамен таме* приписао је Србијанцима, а посљедице су биле видне. „Један наш мајор црногорски топ је изгубио, и то прије рата - некако су га забројили Србијанци из магацина, па су га зато пензионисали прије времена.”⁵⁷

„Такав је човјек - кад му учиниш неко добро, он ти га вазда са злом враћа као нама наша браћа Србијанци”, тако гласи једно исказивање јунака *Прамена таме*.⁵⁸ Љутња на Србијанце, мада нијесу директно споменути, је и у роману *Ратна срећа*, гдје се каже: „Друкчије не може ни да буде, кад нас све одсвуд спомиње да смо опет остали сами као у децембру 1915. - оставили нас на цједилу савезници, заштитници и рођаци, а дошло вријеме да се растаје месо од кости...”⁵⁹ Невјерство Србијанаца према Црногорцима у основи је љутње Црногораца на свога савезника током балканских ратова и Првог свјетског рата. И према црногорском суверену, краљу Николи, Србијанци су, по свједочењу Лалићевих јунака, испољавали неврјерство и дволичност. Један јунак *Ратне среће*, истина сумњивог морала, настојао је да докаже како је „србијанска династија копала гроб црногорској”.⁶⁰ Из пакости су црногорског краља звали *Николицом*, а у роману *Гледајући доље на друмове* је запис: „Док размишљам о односу краљевине Србије према краљевини Црној Гори, то јест Николе Пашића према његовом имењаку са Цетиња, чини ми се да би се тај однос могао изразити стиховима из личке пјесме:

Вук магарца на плот нагонио
еда би му ногу саломио...⁶¹

Ауторов коментар пјесме је: И успио је у том настојању.

⁵⁵ Исто, 103.

⁵⁶ *Гледајући доље на друмове*, 78.

⁵⁷ М. Лалић, *Прамен таме*, *Сабрана дела*, 123.

⁵⁸ Исто, 296.

⁵⁹ *Ратна срећа*, 43.

⁶⁰ Исто, 328.

⁶¹ *Гледајући доље на друмове*, 386.

Лалићеви јунаци, особито из тетралогije, често размишљају о ставу Србије према постојању Црне Горе као самосталне државе и критички се односе према том ставу. У роману *Докле гора зазелени* изричито се каже: „Самосталност и слобода Црне Горе сметала је интересима србијанских великаша већ одавно. Ни кнез Милош је није трпио, ни његови наследници. Вукла их је куд им се неће и пружала романтичарским пјесницима инспирације какве горњим слојевима нијесу биле нимало угодне. За вријеме посљедњег Обреновића, кад се, по предлогу руског амбасадора Нелидова, нешто сновало и шапутало о савезу балканских народа против Турске, писао је војвода Гавро 1896: „Теже је Србији учинити уступке Црној Гори него Грцима или Бугарима, јер повишење Црне Горе - то је за њу био кошмар...” Мало даље, у истом спису он наставља: „Можемо унапријед закључити да се Србија неће погодити ни са једном балканском државом. Међутим, што је најгоре замислити: најтеже ће доћи до споразума с Црном Гором. Жалосна суревњивост вјечито ју је морила према Црној Гори, па неће ни овом приликом бити попустљива... Према томе, долазили смо до закључка да је предлог амбасадора Нелидова неостварљив...”⁶²

Посматрајући односе Србије и Црне Горе у континуитету, Лалићев јунак информише како су се ти односи развијали у историјској перспективи, па каже: „Осамнаест година касније, послје промјене династије и основне концепције у Србији, и пошто је предлог Нелидова, уочи првог балканског рата, ипак некако био прихваћен и остварен - она „жалосна суревњивост” није се смањила него повећала и у нешто горе прерасла. Није кошмар, као прије, повишење, него и само постојање Црне Горе: самим својим физичким присуством, и кад хоће и кад неће, она намеће двојство, диобу, погађање, плурализам, федерацију, а тиме се неминовно супротставља централистичкој концепцији уједињења.”⁶³

И у коментарима ратних збивања и односа током Првог свјетског рата Лалићеви јунаци са згражањем просуђују да Црна Гора Србији смета. У вези са једном опструкцијом око одашиљања савезничке помоћи изгладњелој Црној Гори, опструкцијом србијанских представника у Солуну -, један јунак саговорнику каже: „Бој се, момче, да од тога ни пола неће стићи гдје треба. И бојим се од горега: заћорили су, не виде ништа, води их вођа из Страдије, блијешти им пред очима фатоморгана: велико краљевство или царство србијанско на Балкану - биће ту посла за велику гомилу жандара!... Чини им се - све је равно, и побједа је питање дана!... Смета им само Црна Гора што се незгодно нацецила

⁶² *Докле гора зазелени*, 211.

⁶³ Исто, 212.

између Мораве и морске обале. Треба прво њу да свале, па ће лако за остале... ”⁶⁴

Цитат из мемоара војводе Гавра о српском кошмару поводом „повишења” Црне Горе - Лалићеви јунаци су и даље наводили. Ми смо их забиљежили са два мјеста у роману *Заточници*,⁶⁵ што потврђује констатацију о опседнутости јунака том мишљу. И мисао о историјским машинацијама србијанских власти према Црној Гори поновљена је, овога пута у роману *Гледајући доље на друмове*, гдје на једном мјесту читамо: „Његош је био незадовољан махинацијама кнеза Милоша; Његошеви насљедници опортунизмом кнеза Михаила; Млада Босна, Супило, клубаша незадовољни Пашићевом политиком.”⁶⁶ За такву политику Србије (новијег времена) према Црној Гори Лалићеви јунаци окривљују српске савезнике, особито Русију. У том смислу, за тему којом се бавимо, карактеристично је оно што је Лалић посредством свога јунака казао у роману *Гледајући доље на друмове*, а тамо читамо: „У замагљеном Петрограду, на залеђеној Неви, 3. фебруара 1914, на конференцији царских руских ђенерала, министара и државних савјетника, гдје се расправљало о судбини савезника на Балкану - скројена је црна капа Црној Гори, као што њеном имену приличи. Ту се савјетник кнез Трубецкој сложио с мишљењем шефа ђенералштаба Шилинског „да је једна јака црногорска војска за нас (Русе) непожељна”. Његово је мишљење било да би се јачина црногорске војске морала тако одмјерити да је Србија може искористити у случају нужде, али да сама буде сувише слаба да предузме ма какве самосталне операције.”⁶⁷ С ослонцем на политику Русије према Србији и Црној Гори је и однос србијанских власти према младежи из Клуба студената, о чему Пејо Грујовић у роману *Заточници* каже: „У ствари, добио Београд дозволу од Руса, вјероватно и препоруку, да се игра с Црном Гором као мачка с мишем. Кад му затреба да поправе односе с Цетињем, он нас „на лијеп начин” разјури на четири стране свијета, па кад му се опет прохтије...”⁶⁸ У *Ратној срећи* каже се: „... С Пашићевим доласком на власт, Црна Гора (је) све више губила, а Србија добијала милост руског двора и владе.”⁶⁹ Русија, царска и бољарска „тој Србији тој радикалској, чаршијској и шићарцијској, предаје нашу Црну Гору на немилост а не на милост”, тако каже јунак романа *Заточници*.⁷⁰

⁶⁴ Исто, 229.

⁶⁵ *Заточници*, 54, 145.

⁶⁶ *Гледајући доље на друмове*, 389.

⁶⁷ Исто, 50.

⁶⁸ *Заточници*, 33.

⁶⁹ *Ратна срећа*, 318.

⁷⁰ *Заточници*, 25

Крајње оптужујућу документацију о понашању Србије према Црној Гори, Лалић је посредством јунака Пеја Грујовића, предочио у роману *Докле гора зазелени*. У том документу су коријени понашања србијанских власти према Црној Гори током Првог свјетског рата. Али, и у другим, Лалић каже: „Већ у србијанском ратном програму Циркуларној ноти од 4. IX 1914, речено је: „1) да је на Балкану потребна једна јака *централна* држава ради очувања будућег мира на Балкану и у Европи, 2) да та држава треба да буде Србија са Босном, Херцеговином, Војводином, Далмацијом, Хрватском, Истријом и Словеначком...” Пишчев коментар документа је слjedeћи: „Црне Горе, као што се види, нема у том набрајању - није случајно заборављена, но намјерно осуђена да се избрише као непотребна и потопа заборавом. У томе су се сви слагали, прећутно или договорно - не само ондашњи великосрпски професори но и каснији историчари, Ћоровићеви ђаци...”⁷¹

Лалићеви јунаци истичу да је у складу са споменутом декларацијом било и понашање србијанских војних власти према војсци Црне Горе током Првог свјетског рата. На једном мјесту у роману *Заточници* каже се: „Војвода Путник чинио је колико се могло да Црну Гору лиши војске: на његов захтјев, а по диктату великих савезника, одређено је да двије трећине црногорске војске оперишу по Санцаку и по Босни те да бране Западну Србију а не Црну Гору.”⁷² Мисао се односи на период Првог свјетског рата, али је слична атмосфера владала и у претходном раздобљу.

Занимљива је ствар колико Лалићеви јунаци подвајају понашање србијанских великаша од осјећања масе, пука, народа. Попут Његоша и Лалић оптужује великаше за нефер понашање како Србије према Црној Гори тако и војних власти србијанских и према Црној Гори и према њеној војсци. У роману *Заточници* је поглавље *Браћа и небраћа* у коме иде ријеч о операцијама војске на подручју Дечана и Ђаковице, током Балканског рата и односима између србијанских и црногорских војника, с једне стране, и великаша, с друге. Лалићев јунак прича: „Ускоро смо угледали и браћу из Дринске дивизије с дугоухим шајкачама на главама. На обалама рјечице Крене наста велико упознавање, руковање и тапшање, галама, љубљење, чашћавање - као да смо се с браћом из Србије одувијек лично знали и надметали у љубави. Склопише се и трајнија пријатељства по несхватљивим законима привлачења - негдје се нађу по сличности или по сродној професији, на другој страни супротне природе стану да се диве једна другој...” Аутор даље прича како се војни врх србијански односио према сусрету војски и захваљују

⁷¹ *Докле гора зазелени*, 212.

⁷² Исто, 213.

односа и позадини таквог понашања. Он каже: „Та љубав дуго не потраја: покварише је „великаши”, као вазда, као свуда - јер они друго не умију. Највише је замутио командант Дринске дивизије, неки пуковник Пауновић, лажним извјештајем да је његова дивизија сама заузела Ђаковицу, а да су Црногорци тек касније дошли на свршен посао... Томе је долио и командант Ибарске војске, генерал Живковић - који се прво био погодио са сердаром Јанком Вукотићем да се варош подијели као што је ријека дијели, те да србијанска војска држи десну а црногорска лијеву обалу Крене, али се касније попишманио и у извјештају својој Врховној команди написао да Црногорци нијесу учествовали у освајању Ђаковице („ушли су без иједне пушке у варош и опљачкали је...”) и да их треба истиснути не само из Ђаковице но из читаве Метохије, зато што је Метохија „необично плодна, наводњена многим речицама које се с планина стачу у равницу...” Много му се била свидјела Метохија, рекао бих да је ту имао и неке своје личне планове, те је зато предлагао извјесну трампу: да се, ако друкчије не може, у накнаду за Пећ и Дечане Црногорцима уступи читава долина Лима и Увац са Сјеницом и Новом Вароши до Јавора!...”⁷³ Лалић наглашава да је тај рат почео да мијења лице и обичаје на тај начин што су се пробиле добицијски апетити, због којих су почели да се појављују неспоразуми међу савезницима с различитим интересима. Линија истискивања Црногораца из Метохије је настављена. Врхунац нетрпељивости достигнут је у односима између србијанског генерала и генерала црногорске војске (команданта на односном подручју). У роману се каже: „На то је командант србијанске Треће армије, генерал Божа Јанковић, послао из Призрена официрску патролу на коњима с писмом да Вешовић одмах повуче своје људство из реона предузете акције пошто припада територији Србије. Уколико се не поступи по захтјеву, у писму се пријетило употребом силе!... Пуцајући од бијеса, Вешовић је вратио своју експедицију у Ђаковицу, а онда срочио одговор на писмо: „... како не желим да се пролијева братска крв, вратио сам војску назад, а генерала позивам на двобој и да одреди мјесто двобоја...”⁷⁴

Настављајући критику односа србијанских војних власти према црногорској војсци током Балканског рата, Лалићев јунак предочава став српске врховне команде у борбама за Скадар. Војвода Путник је на удару критике Пеја Грујовића. Аутор каже: „Начелник српске Врховне команде, војвода Путник, не допусти нашем Источном одреду да к Скадру пође долином Дрима. У архиви је пронађено наређење које је издао командант Треће армије: „Понуду Јанка Вукотића да заједнички опери-

⁷³ *Заточници*, 143.

⁷⁴ Исто, 146.

шу наши делови у правцу Љеша и Драча одбите са изговором да за то немате никаквог налога..." Бијаху жедни мора - тако је гласио коментар Лалићева јунака.⁷⁵ Лалићев јунак поновио је ту мисао и при преласку црногорске војске преко Богићевице у ноћи 12. XI 1912. која је Црногорцима узела „осамдесет и два живота уз још четрдесет болесника." То је била и најтежа ноћ живота Пеја Грујовића. Наводећи Путникову горњу реченицу, Лалићев јунак закључује: „Можда славни ратник и војвода србијански Радомир Путник никад није ни дознао колико је Црногораца спаковао једном једином реченицом."⁷⁶ Тужна је и слика остатака црногорске војске послје преласка планине: „Другој би се војсци", каже Лалићев јунак, „дало барем чаја без шећера, или да се длан загрије врелом гуком качамака - нама ништа!... Мора да смо кажњена војска, поражена, омражена, јадна војска покуњена, која је своје коње и топове и товари муниције, двопека и сувог меса, посијала по планини, па су зато од ње дигли руке и народ и команданти."⁷⁷ Из пакости и љубо-море којекако су се понашали србијански великаши према црногорској војсци на Брегалници, о чему Лалићев јунак информише у роману *Заточници*. „Мало послје, каже се, другу бригаду упутише на Плавицу, трећу према Лесновском манастиру, а четврта је постављена на Црни врх. Сјутрадан је наша бригада упућена преко Светог Николе на Сари Хамзали, у Трећу армију. Отада се једно вријеме нијесмо виђали, па смо се тако зажељели једни других. Изгледало је, па ми се то и данас чини, да су се неки србијански ђенералштабни великаши прибојавали да се Црногорска дивизија може истаћи и њен командант прославити више од њих, па јој зато нијесу дали да остане у цјелини. Сердар Јанко се каткад тумачне, више га нема но што га има, те међу нашим пође прича: „Изгубио нас је на картама више се ништа не пита..."⁷⁸ По причању Лалићева јунака црногорска војска *остављена* је на одређеном положају да са „својих четрнаест батаљона и двије батерије издржи тродневну борбу против тридесет и девет бугарских батаљона с осам батерија." Причу о Црногорцима и односу Србијанаца према њима на Брегалници закључује: „Кад погледам те хартије, не могу се одбранити од помисли да је неком од тих великаша било стало да увуче Црногорску дивизију у шкрипац из којег се неће извући."⁷⁹

Лалић је, посредством Пеја Грујовића, с уочљивом горчином и даље приказивао однос србијанских великаша према Црној Гори и њеној

⁷⁵ Ибид.

⁷⁶ Исто, 245.

⁷⁷ Исто, 246.

⁷⁸ Исто, 348.

⁷⁹ Исто, 357.

војсци, не устручавајући се да истину саопштава у њеној киселости и опором укусу. Иако мрачан у сликању тих односа, он није злонамјеран, не измишља, предочава факта и доноси објективне закључке. Ратни услови какви су владали у другом десетљећу двадесетог вијека пружају Лалићу и његовим јунацима обиље грађе за анализу моралних начела и њихову практичну примјену у односима братских народа каквим су се сматрали Срби и Црногорци и њихове војске. Уопштавајући једну слику са терена, Пејо Грујовић каже: „За браћу нас нијесу сматрали, браће они нијесу имали, нити су знали шта управо значи тај фолклорни термин из хришћанске митологије, али бјеху већ примили циркуларно писмо из централе које је гласило отприлике овако: „Ако Црногорци нешто траже, наћи изговор да им се не да; кад нема погодног изговора - одлагати до Кукова дана чекајући одобрења од надлежних установа...” Како је у конкретной ситуацији ријеч о пошилици Црногорцима, Пејо наставља: „Замолили смо их да нам уступе дио неког од својих магацина у пространој слободној зони на Дудулару крај Солуна - да смјестимо, за кратко вријеме, намирнице из Русије, прије но их утоваримо на бродове. Имали су припремљен одговор: питаће за одобрење, али му се не треба надати - пуни су им магацини, мораће и сами да изнајме неке друге просторије... То нас је прво разочарало, па и наљутило, јер су и Грци носачи у луци знали да код Срба има празних шупа и барака.”⁸⁰ У наставку Лалићев јунак износи судбину друге групе црногорских људи, упућених у друго мјесто с истим циљем да се Црној Гори достави помоћ. Тамо је и запрепашћујућа оптужба саботаже србијанских власти онога што је требало учинити и чуђење црногорског записивача да се нешто тако могло догодити у односима Србије и Црне Горе. Пејо Грујовић записује: „Ипак - ми смо боље прошли него наши сапутници Петар Банашевић и Петар Никезић који су пошли за Прахово. О њиховом путовању сам ту скоро нашао забиљешку у дневнику Риста Поповића, ондашњег члана владе Црне Горе. Под датумом 11. VI 1915. тамо пише: „Дошао телеграм од Митра” (Мартиновића, који је онда био делегат Црне Горе у Петрограду) у којему се каже да је протест дошао из Прахова на руску команду: да онамо нијесу стигли наши делегати, нити има ко робу примити. Међутим, ми залуду делегате послали на вријеме, а Србија их задржала у Нишу - није им дала пропусницу за даље. Просто раде некако чудновато, да мора човјек посумњати у њихово братство и њихову искреност...”⁸¹ Најтежи су за „нас браћа из Ниш: стално нас код Руса пањкају и тужакају, а сигурно и код других савезника - само што нам други не казују, но гомилају” - тако гласи

⁸⁰ Докле гора зазелени, 203.

⁸¹ Исто, 204.

једна оптужба Лалићева јунака србијанских представника у контакту са Црногорцима.⁸²

У разговору двојице јунака о ратном савезништву Срба и Црногораца, један од њих каже да би Срби „данас више вољели да нијесмо (савезници). И платили би да се отарасе „савезништва.“⁸³ Чудећи се тој изјави, јунак пита „зар је такав народ тамо?“ на шта је добио одговор: „Народ има свога посла и увјерен је да све иде како се мора. Народ им је ка сваки народ, гомила једна свакојака - има да слуша шта му се каже и да ћути као мазга. Лако бисмо се нагодили са народом, но се тамо испријечио Шајлок с брадом, а има сложне сараднике - куд он оком, они скоком. Хтјели би све да подвласте и присвоје, да свака игра како он засвира... И себични су, безобзирни, лажави су, пакосни су - политика... Запели су да нас одгурну на супротну страну, а наши се ускопистили да се не дају. Ето тако, боримо се на два фронта, а немамо спреме ни за један... И јачи су...“⁸⁴ Дијалог који јунаци воде освјетљава како односе тако и аспирације. За једнога јунака записивач каже: „Помену сукобе око Ђаковице и подсмјехну се: стало им је до Ђаковице, јер докле нам њу не отму, не могу нам одузети ни Пећ, ни Дечане, ни Патријаршију, а наумили су да их одузму: треба им то, старине су и света мјеста и може штошта да се заради и ућари. Сад су велику цеву дигли око Скадра: криво им је што су наши поново Скадар заузели, а није им криво што су они у Тирани, ни што су Грци Епир заузели, ни што су се Талијани увалили у Валону. Иста логика влада и у Босни. Узели су нам Санџачку војску, ћилимају је и млате њоме како им кад треба, а при томе замишљају да та наша војска има стално да мости с брда на брдо и с планине на планину. Пустили би је и по облацима, само да не силази у долине. Ако сиђе гдје је равно, оптуже је да је непослушна, али ако успут ослободи варош неку, Горажде, Фочу, Рогатицу - за њих је то увреда Србије, па и злочин -ту почиње свађа с пријетњама јачом силом...“⁸⁵

Приказујући српско - црногорске односе у ратним условима Лалић се задржао и на пројекту изградње пута који би спајао Пећ с Андријевицом, по којем би била постављена дековиљска пруга. О томе он нашироко пише у роману *Докле гора зазелени*. Друм је био значајан с обзиром на достављање хране изгладњелој Црној Гори, а пристизала би из руских магацина. „Изградњом те пруге скренуло би се снабдијевање Црне Горе на безбједнији сувоземни и краћи правац: Параћин - Скопље - Косовска Митровица - Пећ - Андријевица. Тиме би отпала солунска ста-

⁸² Исто, 243.

⁸³ Исто, 226.

⁸⁴ Ибид.

⁸⁵ Исто, 227.

ница и цијене грчких бродовласника и засједе њемачких и аустријских подморница.”⁸⁶ Рачунало се да би пруга била готова за два мјесеца. У вези са пругом један од јунака каже: „Нема двјеста километара од Митровице до Андријевице, а ми правимо двије хиљаде и нешто више, све по скупим и ризичним путевима ће нам пола може отићи у сиње море.”⁸⁷ Изградњу друма (види се из Грујовићевих записа) припомогле би Русија и Италија. „Алат за раднике, рече Дикјари, припремљен је и чека у луци Ливорна.” Ратни заробљеници су били обећани за радну снагу. И баш кад је изгледало да ће ствар кренути с мртве тачке, јављено је с Цетиња да су преговори у Нишу пропали. Речено је да је српска страна умала с изјавом да међународно право забрањује употребу заробљеника за радове. Коментар тога је: „То је одбачено - не што је Пашићу толико стало до међународних конвенција, умио их је он изиграти кад год му је затребало, но што хоће да напакости Црној Гори и да изгладни ону несрећну њену војску.”⁸⁸ На напомену једнога јунака да Србија треба да помогне изградњу друма, други јунак се умијеша у дијалог и каже: „Знаш ли кад би Србија пристала да помогне?... Кад бисмо нашли вјештога човјека који би Пашића и краља Петра, и још неке од оних горе, на вјешт начин убиједио да ће тај пут урнисати Црну Гору. Сигурно би онда пристали, и не би питали шта ће да кошта. Али таквог вјештог нема. Ни у Србији се није родио ко би Бају упутио у том правцу, а не у малој Црној Гори...”⁸⁹

У сликању односа Србије према Црној Гори Лалићев јунак је на једном мјесту у роману *Докле гора зазелени* указао и на фалсификоване историјске истине еда би се постигли тражени ефекти. Примјер за то нашао је у српској званичној историографији, персонификованој у личности Владимира Ћоровића и његовом писању историје. Тај Лалићев јунак саопштава: „Као што су Турци у Солуну своју мучитељску и целатску Канли-кулу офарбали бијелом бојом и назвали је Беас-кула, Левкос - пиргос, тако су неки историчари - придворице и каријеристи, црном бојом премазали историју Црне Горе и такву је завјештали будућима. У том правцу је понајдаље забраздио Ћоровић Владимир у Народној енциклопедији Станојевића гдје је дао сљедећи резиме:

„Капитулација Ц.Г. понизила је Ц.Г. и излучила је из реда правих савезника. Да то окају Црногорци су чим су добили прилику 13. 11. 1918, последије слома Аустрије, свргли династију Петровића и краља Николу с власти и прогласили уједињење са Србијом и осталим суплеменицима.”

Коментар Лалићева јунака гласи: „Ето како је Ћоров потомак, затворивши оба ока да не погледа документе и да не види она гробља по

⁸⁶ Исто, 220.

⁸⁷ Исто, 193.

⁸⁸ Исто, 229.

⁸⁹ Исто, 193.

Црној Гори, швапска и наша, превидио сва страдања и бојишта и јунаштва која су се оглашавала до краја рата, искључио нас из реда „правих савезника” и све нас тако, читав народ, прогласио за неправу, то јест за лажне савезнике, за капитуланте и грешнике - покајнике...”⁹⁰

Лалић је са посебном ангажованошћу сликао однос српског политичко - војног врха, који су чинили Пашић - Путник - Пешић, према Црној Гори и посљедицама њихове политике у војсци и црногорској држави. Има сарказма у Лалићеву стилу при сликању Петра Пешића, Србијанца, што му у „лукавству ни сам књаз Никола није био ни до колена...” или при понављању надимка Шајлок, којим је именом један од јунака прозе назвао Николу Пашића. Налазећи за сходно да поријекло имена и паралелност објасни читаоцу, Лалићев јунак каже: „... моју пажњу привукло је то што је Пашића назвао Шајлоком. Доста је широк дијапазон незгодних људи које олако упоређујемо са јунаком Шекспирове драме, па сам помислио да је и ту сличан случај - дошло му с ноге да одскоке направи пакосно упоређење које у ствари не одговара. Шајлок је чељаде које хоће да се освети за понижења, те да том осветом излијечи своје осјећање мање вриједности - а наш Баја с дугом брадом нема за шта да се свети Црној Гори...”⁹¹

По Лалићевом просуђивању извјесна одјевеност црногорске војске током ратова у другом десетљећу двадесетог вијека („многo нам шарена бјеше војска око Ловћена, а ништа мање око Грахова”) посљедица је била колико домаћег (државног) сиромаштва толико и лошег савезништва са Србијом, чији је носилац био Пашић. Правећи алузију на шаренило одјеће црногорске војске, Лалићев јунак Пејо Грујовић каже: „Било би нас више у тим ватрогасним униформама: Французи су једном били наумили да сву црногорску војску обуку у половне, због нечега шкартиране униформе својих „rompiеr”а, али нам је и ту срећу покварио србијански војни аташе, пуковник Душан Стефановић. По упутству своје владе, пуковник је предузео и успио да увјери француску команду и министарства, па најзад и руског војног аташеа Игњатијева у Паризу, да Црна Гора има само 30.000 војника!... Љути на таквог савезника, који не само што је нејак, но још и даје криве податке, Французи су одмах прекинули даље давање одјеће и кабаница. Узалуд је послије тога Петар Пламенац протествовао код француског и руског посланства и код србијанског Гавриловића, витлајући подацима о бројном стању црногорске војске (око 50.000 са регрутима) - ни први пут, ни посљедњи, јача би лаж но истина, а славна војска црногорска оста боса и дроњава.”⁹²

⁹⁰ Исто, 209.

⁹¹ Исто, 230.

⁹² Исто, 198.

Лалићев јунак износи низ оптужби на рачун Пашићева морала, између осталих и да је био сарадник у служби руске тајне полиције. Његово животна дјело било је „краљевство Срба над осталим Југословенима”. Ми се задржавамо на његовим односима према Црној Гори и Црногорцима. „Да не заборавим на чему сам - почео сам о одјећи”, каже Лалићев јунак и наставља: „Пашић је тражио од савезника помоћ у новцу за Србију и Црну Гору - да издржавају војску. Добио је - не само помоћ, но и овлашћење да он новцем располаже и одређује колико ће коме дати. И одредио је „право као бог”: црногорском војнику - за храну и одијело и обућу - по један и по динар дневно, а србијанском војнику за исте потребе, по седам динара на дан. Од савезника је Пашић новац добио у злату, али Црној Гори злата није дао ни да види, само папир. Кад је влади Црне Горе затребало 500.000 динара у злату (да пошаље делегате у Америку да би довели неке од наших печалбара да нам фронтине појачају). Пашић је узајмио, али су зато морали да плате 750.000 у папиру... Пашић је себи дао право да задржи новац који су слали југословенски радници из Америке, преко конзула Михаила Пупина Црногорском црвеном крсту. Тај новац је тражила влада црногорска преко србијанског посланика на Цетињу Михаиловића, и никад га није добила... На први поглед рекло би се: шићарција, или оно нешто горе. Јесте и то горе, али с концепцијом: јер и Пашић је припадао широком племену јесенбеговића. О томе је Петар Пламенац у *Новој Европи* писао 1926: „Г. Пашић нам је 11. јула 1914. захвалио и увјеравао нас (владу Црне Горе тадашњу) да ће дијелити братски с Црном Гором све оно што Србија има. Међутим, његова је наклоност према нама трајала равно седам дана. Чим је Велика Британија ушла у рат против Аустро - Њемаца, те се предвиђала побједа на нашој страни. Г. Пашић нам је показао да не жели више нашу помоћ, ни наше друштво, јер није желио подјелу у двоје југословенских крајева аустријске царевине. *Од тога часа цјелокупан његов рад тежио је за уништењем Црне Горе...*”⁹³

По оцјени Лалићевих јунака „Пашићи и Протићи су искористили за своје тренутне интересе групицу (црногорских) ђака из ситијих породица која је послуже тога жртвована”,⁹⁴ при чему се, вјероватно, мисли на већ спомињани Клуб студената у Београду. А будући да је за србијанске великаше постојање Црне Горе било кошмар, руске побједи у Карпатима „надуле су Пашића с друштвом надањима да је побједа пред вратима, при томе им је зинула празница да ту побједу на Балкану сами они искористе, а не да дијеле с Николићем. У Паризу су против плана за ослобођење Боке придобили прије свега руског војног аташеа Игњати-

⁹³ Исто, 199.

⁹⁴ *Заточници*, о. ц. 24.

јева, плашећи га француским присуством и утицајем који би се из Боке ширио, а затим и Французе убиједили да је црногорска војска малена, те да им неће много помоћи.” У закључку те мисли је констатација: „И заиста је малена била, кад су јој узели двије трећине и одвели к Вишеграду.”⁹⁵ Пашић је био у игри при режирању састанка црногорског принца Петра с аустријским официром не би ли се Црна Гора оптужила за сепаратне контакте с Аустријом, заједничким непријатељем Црне Горе и Србије.⁹⁶ Лалићев јунак Пашићеву активност према Црној Гори свео је у закључак: „Не да Шајлок пут преко Чакора. Не да Шајлок да стигне жито Црној Гори, боји се да би окрилатила. Наумио је да нас глађу дави и натјера на предају... Ма нека га, нека, могло би му се окренути да се покаје шта учини...”⁹⁷ Посљедња мисао је тужно предвиђање жалосног одступања србијанске војске према југу током Првог свјетског рата.

Српско - црногорске односе у другој деценији 20. вијека репрезентовао је у Црној Гори пуковник Петар Пешић. Из забиљежака Лалићевих јунака види се да је он био истурена Пашићева рука, која је на челној позицији црногорске војске реализовала политику српске владе и њене врховне команде. Једна личност у роману *Ратна срећа* каже да нас је „фамозни Петар Пешић скупо коштао”⁹⁸ при чему има на уму његов рад и посљедице рада. По оцјени Лалићевих јунака „Петар Пешић је године 1914. био послан из Србије, с пуномоћством савезника са задатком да води војску Црне Горе, да је умори, ошамути и доведе у ћорсокак и у шкрипац у којем ће бити принуђена да моли за милост мумију из Беча и да пред њеним цуксфирима положи оружје.”⁹⁹ Исти јунак саопштава да је „Пешић тај задатак вјешто изводио и успјешно завршио те тиме чин генералски од краљевске српске владе задобио.”¹⁰⁰

Пешић је подваљивао црногорској војсци код српске Врховне команде. „Као наметнути помоћник начелника Штаба Врховне команде црногорске војске, јављао је својим шефовима у Нишу да је црногорска војска непоуздана, да не сарађује на најбољи начин са српском војском, да је допринијела српским губицима, да је босански народ прима неповољно, да је треба ставити под команду Ужичке војске или држати окружену поузданијим јединицама србијанске војске... Пешић је многе своје повјерљиве извјештаје током 1914. и 1915. састављао и темпирао према поруцбини и упутствима својих старјешина - не да им јавља право стање

⁹⁵ *Докле гора зазелени*, 218.

⁹⁶ Исто, 213.

⁹⁷ Исто, 391.

⁹⁸ *Ратна срећа*, 34.

⁹⁹ *Докле гора зазелени*, 210.

¹⁰⁰ Ибид.

ствари, које су они могли знати и без њега, него да Пашићеву дипломатску машинерију снабдијева сировином, то јест подацима и аргументима подешеним да код савезника створе црну слику о Црној Гори и још горе о њеној војсци. На том правцу се није жалило труда ни средстава, те ко буде имао прилике да прикупи и упореди директиве и расписе, извјештаје о извршитељима, реферате о разговорима и успјесима - имаће, богме, да се диви литератури којом је био пропраћен сваки покушај Црне Горе да се искобеља из невоље.”¹⁰¹ Пишући о сељењу црногорске војске с положаја на положај, обављаном „по наређењу Врховног штаба (то јест пуковника Петра Пешића из Србије)” Лалићев јунак каже да он не би те борбе спомињао да не изгледа да се хвалише, али да су једини разлог томе „извјештаји истог Пешића из тих дана, гдје он каже: „... не треба заборавити да црногорске трупе нису сигурне, те зато их не треба постављати саме на боку већ у центру нашег распореда, између наших трупа...” Лалићев јунак те извјештаје коментарише како слиједи: „Пишући то, он који је правио распоред, знао је тада да су србијанске трупе у повлачењу према Косову, те да на том правцу нема никаквих других трупа осим црногорских и да само од њих зависи одбрана Санџака, али му је било наређено од његове владе и команде из Србије да пише такве извјештаје, те да имају шта да покажу савезничким представницима - да оцрне Црну Гору, прије но јој име избришу...”¹⁰² Тако нас тада „ћилимаше и сјецкаше Петар Пешић”, каже Лалићев јунак, „да нас задржи што даље од Скадра док је још било могућности да се одступи.”¹⁰³

Из писања Лалићевих јунака види се да је пуковник Пешић био експонент српске политике у Црној Гори у раздобљу Првог свјетског рата. За ревност у реализацији те политике, видјели смо, награђен је. Стравична оптужба на рачун те личности дата је у једном предању црногорске војске, гдје се каже: „Свако о себи бригу води, само о војсци црногорској нико не мисли. Био је задужен да о нама мисли начелник наше врховне команде Србијанац Петар Пешић, а његов је једини циљ био да из нас уморних, мокрих, јадних, исциједи што више крви и да нас што јаче оклевета код Пашића и Путника, како смо незгодни и непоуздани, а они ће се већ постарати да те клевете што прије стигну савезничким командантима, те да нам се не упути ни оно хране и помоћи што би било упућено...”¹⁰⁴

Иза једног набрајања ко све од Југословена није био задовољан српском политиком и политиком српских великаша, према томе српским национализмом, а у жељи да српски народ одвоји од слијепих вођа

¹⁰¹ Исто, 211.

¹⁰² Исто, 387.

¹⁰³ Исто, 413.

¹⁰⁴ *Ратна срећа*, 162.

и Пашићеве политике према Црној Гори, Пејо Грујовић у роману *Гледајући доље на друмове* каже: „Али, поред свега тога, морали бисмо Србији захвалити: учинила је оно што ми други нијесмо могли; омогућила нам да се сусретнемо и изближе омиришемо у ширем кругу но што смо се могли надати. Можда ће нам то помоћи да се у сљедећих хиљаду година одрекнемо бар неких вишкова егоизма и неповјерења, апетита, рогова, отрова који ометају удруживању...

Али како наћи начин да се ода признање Србији, а да се тиме не узнесу њени шовинисти, и да те онда они с друге стране не прогласе за великосрпског хегемонисту или за нешто горе од тога?... Зато ја ништа не признајем онима горе, но само гегули с опанцима...”¹⁰⁵

Лалићеве мисли обухваћене овом темом, расуте по његовом књижевном пространству, нијесу превише упадљиве и не дјелују компромитантно као кад се нађу на гомили и посматрају као цјелина. Сакупљене на гомилу оне боду очи и изазивају мучнину. Скупљајући их Лалић је анализирао психологију времена и носилаца политике у времену и на простору. Наши знаци чуђења при Лалићевом откривању истине идентификују се за запрепашћеношћу оних његових јунака који у поступцима носилаца политике виде изокренутост поштења и моралну девијантност. Попут Његоша и Лалић се окомио на великаше који национализмом и националном супремацијом трују српско - црногорске односе и племениту идеју уједињења и њен чин. Издвајањем србијанског гегуле с надреалистичким опанцима, каквих „нема нигдје на свијету”, он је издвојио масу, народ, србијанског сељака, из великашке психологије и гегулу приближио структури своје психологије, посебно у односу на идеје којим се овај рад бавио. Ипак, остаје питање Лалићеве позиције, у којој је Лалић, чини се, противрјечан. Имамо на уму изјашњавање Лалићевог јунака Пеја Грујовића у вези са уједињењем, његово саглашавање са већ назначеном комитском резолуцијом и неучествовање на Подгоричкој скупштини. Његово хватање у тематику уједињења и српско - црногорских односа је нов прилог актуелној тематици која је заокупљала духовно биће наших простора не само у прва два десетљећа 20. вијека и сагледавању односа између Срба и Црногораца у ратовима које су водили из истих шанчева. Историчност Лалићева писања је неоспорива као што су неоспориви и умјетнички досези у транспоновању мисли и осјећања. Ангажованост Лалићевог умјетничког пера битан је елеменат у сагледавању тематике којом се бавила ова студија.

¹⁰⁵ *Гледајући доље на друмове*, 389.

Жељко БЈЕЛЕТИЋ*

ПЛАНИРАЊЕ И САМОУПРАВЉАЊЕ У ПРИВРЕДИ ЦРНЕ ГОРЕ ОД 1945. ДО 1958. ГОДИНЕ

Током 1945. и 1946. године на темељима новог друштвеног поретка у Југославији је успостављен привредни систем заснован на државном власништву над већином природних ресурса, фабрика, транспортних средстава и осталих привредних објеката. Извршена је национализација главних средстава за производњу, конфискована имовина сарадника са окупатором, спроведена аграрна реформа и извршена секвестрација страног капитала, имовине лица која су протјерана или избјегла у иностранство и имовине чији су власници погинули. Имовина која је стављена под секвестар није мијењала власника, али је држава имала контролу над том имовином, организовала производњу користећи секвестрирану имовину и узимала остварену акумулацију.

Комунистичка партија Југославије је спроводила политику изградње социјализма у Југославији користећи теорију и праксу Совјетског Савеза. Тако се совјетски модел организације привреде почео примјенивати у Југославији. Основно код овакве привредне организације је да су постојала три облика својине: државна, задружна и приватна. Државна својина је имала примат и њом је директно преко својих органа управљала власт. Задружна и приватна имовина су се налазиле под контролом власти а дјелимично и управљањем. Стварање државне својине односно државног сектора привреде у Југославији текао је спровођењем процеса национализације, конфискације, аграрне реформе и секвестрације. Масовна конфискација започела је у Југославији након одлуке Предсједништва АВНОЈ-а од 21. новембра 1944 године.¹ У Црној Гори

---

* Аутор је асистент-истраживач у Историјском институту Црне Горе.

¹ Службени лист ДФРЈ, бр 2/1945. На основу ове одлуке одузета је сва имовина Њемачке и њених држављана који су се налазили на територији Југославије, сва имовина лица њемачке народности, изузев Њемаца који су се борили у Народноослободилачкој војсци Југославије. Одузета је сва имовина лицима која су проглашена ратним злочи-

највећи дио државног сектора привреде настао је конфискацијом. Конфискација је присилно одузимање имовине без накнаде у корист државе. Могла је бити потпуна, када се одузима сва имовина неког лица или дјелимична, када се одузима дио имовине. Конфискацијом се имовина трајно, на бази одлуке суда одузима од власника. Секвестрација је спровођена над имовином не само власника који нијесу присутни или су погинули, већ и над имовином власника за коју се претпостављало да ће бити конфискована да је власник не би сакрио, продао или уништио. Власнику би на овај начин било одузето право управљања имовином али не и власништво. Одлуке која би имовина могла доћи под удар конфискације, па је привремено треба ставити под управу државних органа, доношене су субјективно. Број конфискованих предузећа и вриједност конфисковане имовине у Црној Гори били су мали због неразвијености привреде, посебно индустрије. Имовина која је конфискацијом постала државно власништво на територији Црне Горе стављена је под управу Земаљске управе народних добара Црне Горе. Ова институција је укинута 1946. године а управљање државном имовином преузели су влада и народни одбори срезова, пошто су при овим институцијама формирано одсјеци народне имовине.

Аграрна реформа у Црној Гори је спроведена на основу Закона о аграрној реформи и колективизацији² који је Предсједништво Црногорске народне скупштине донијело 29. новембра 1945. године. Под удар аграрне реформе дошли су слједећи посједи: велепосједи чија укупна површина прелази 45 хектара земље или 25 хектара ако се та земља даје у закуп, земљишни посједи банака, предузећа, акционарских друштава и других правних субјеката, земљишни посједи цркава, манастира, вјерских установа и задужбина преко максимума од 10 хектара и земљишни посједи лица којима пољопривреда није била главно занимање преко максимума од 3 до 5 хектара. Земља добијена аграрном реформом је додјеливана безземљашима, партизанским борцима који нијесу имали довољно земље, државним пољопривредним добрима и земљорадничким задругама, али је ови корисници нијесу могли продати у року од 20 година. Донесена је Уредба о спровођењу Закона о аграрној реформи³ и основана Земаљска пољопривредна комисија НР Црне Горе и среске комисије. У Црној Гори је у корист земљишног фонда аграрне реформе и колонизације одузето 21 850 хектара земље, од тога 2050 хектара обрадиве земље а остало су биле шуме и пашњаци.⁴ У Црној Гори није

нцима или њиховим помагачима као и имовина сваког лица које је пресудом грађанских или војних судова осуђено на губитак имовине у корист државе.

² Службени лист Црне Горе бр 7/1945.

³ Службени лист НР Црне Горе бр 3/1946.

⁴ Бранислав Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, стр. 111.

дошло до унутрашње колонизације јер није било земље која би се подијелила колонистима, зато је извршена спољна колонизација у Војводину. Земљишни фонд добијен аграрном реформом на триторији Црне Горе подијељен је индивидуалним пољопривредницима 7,25 %, пољопривредним добрима 18 %, сељачким радним задругама 4,45 %, здравственим, социјалним и просвјетним установама 2,5 % а преостала површина већином шуме, постала је државно власништво.⁵ Државном својином су проглашени рудно богатство и природни извори енергије, жељезница, ваздушни саобраћај, пошта и радио. Главнину привреде представљао је државни сектор привреде заснован на државној орносно општеној имовини. Управљање и руковођење државним сектором привреде вршено је преко одговарајућих државних органа, установа и предузећа. Да би се успјешно организовала привредна активност формирана је Планска комисија НР Црне Горе.⁶ Планска комисија је, по узору на Саверзну планску комисију, припремила планове привредног развоја Црне Горе и руководила извршењем тих планова пошто их одобре влада и скупштина. Формиране су и среске планске комисије које су своје привредне планове подносиле на сагласност републичкој комисији а ова је своје привредне планове подносила на сагласност савезној комисији. Планске комисије би испланирале читав процес производње за читаву привреду и за појединачно привредно предузеће. Привредни планови су имали законску снагу тако да их је морала спроводити свака привредна организација. Плановима је био предодређен обим производње у предузећу и асортиман производа. Одређене су биле цијене по којима су се производи продавали и корисници који имају предност код дистрибуције производа. Привредним планом је одређено колики доходак треба да оствари предузеће, затим колики имају да буду материјални трошкови, колика је стопа амортизације и колики је платни фонд предузећа. Планом је било предодређено евентуално проширење производње и финансијски извори за инвестиције. Предузеће није располагало значајнијим својим средствима и није могло битије утицати на свој материјални положај. Биле су прописане зараде за све запослене у привредној и ванпривредној дјелатности. Плата запосленог није пуно зависила од успјеха предузећа гдје ради. Диференцијација у зарадама се вршила према квалификацијама запослених и функцији коју су обављали.

У 1947. години у Црној Гори је повећан државни сектор привреде кроз процес национализације. Национализација је спроведена на основу Закона о национализацији приватних привредних предузећа, који је

⁵ Бранислав Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*, стр. 112 и 113.

⁶ Службени лист НР Црне Горе бр. 21/2946.

усвојила Народна скупштина ФНРЈ.⁷ Накнада за национализовану имовину је давана у државним обвезницама или у готовом новцу. Национализација у Црној Гори је обухватила 25 приватних предузећа са малим бројем запослених. Много већи значај имала је у Црној Гори национализација племенских, братственичких и сеоских шума које су чиниле 62,7 % свих шума.

Пољопривреда је такође била под снажном административном контролом. Одмах после рата уведен је обавезан откуп пољопривредних производа. Уведена је обавеза засијавања ораница а сваком пољопривреднику је прописано шта ће производити на својој земљи. Казне за неизмирење обавезног откупа и непоштовање сјетвених планова биле су оштре. Људи су масовно хапшени а кажњавани су затвором, новчаним казнама и конфискацијом имовине. Да би се прешло са краткорочног привредног планирања на дугорочно Народна скупштина ФНРЈ је усвојила 28. априла 1947. године Закон о петогодишњем плану развита народне привреде од 1947. до 1951. године.⁸ Убрзо је и Народна скупштина НР Црне Горе донијела Закон о петогодишњем плану развита народне привреде НР Црне Горе од 1947. до 1951. године.⁹ Основ привредног развоја Југославије требао је да буде изградња фабрика тешке индустрије и електрификација. У Црној Гори није предвиђена изградња великих фабрика и значајнија електрификација. Пошто је индустрија била потпуно неразвијена требало је изградити нове фабрике и почети израду производа који до тада нијесу произвођени у Црној Гори. На извршење плана негативно су утицали тежак спољно-политички положај Југославије, сушне године које су погодиле пољопривреду и велики пропусти који су направљени изградњом објеката који нијесу имали економску рачуницу. Ти фактори су довели до тога да петогодишњи план развита привреде буде само дјелимично остварен и поред тога што је његово извршење продужено за једну годину. Треба истаћи да је план био пренапрегнут и тешко остварљив и под повољнијим околностима. У годинама од 1947. до 1952. стопа привредног раста је била врло ниска. У другој години извршења петогодишњег плана извршена је национализација ситне привреде у Југославији. У Црној Гори су тада национализоване 64 предузећа, већином угоститељска од којих су 30 били хотели. Производња пољопривредних производа је такође била детаљно испланирана. Планирана је преорјентација са гајења житарица на гајење индустријских биљака.¹⁰

⁷ Службени лист ФНРЈ бр 98/1946.

⁸ Службени лист ФНРЈ бр. 36/1947.

⁹ Службени лист НР Црне Горе бр. 14/1947.

¹⁰ На Приморју је требало производити: дуван, маслине, смокве, поморанце и лимун. У

Ову прву посљератну развојну фазу привреде одликовало је административно-централистичко државно управљање и крајње ограничени домет дјеловања тржишта.

Административно-централистички економски систем у Југославији трајао је релативно кратко вријеме и успио је консолидовати привреду у годинама обнове и почети њено функционисање на планским основама. Остварен је процес убрзане индустријализације, са нагласком на развој тешке индустрије као стратешко опредељење.

У оквиру темељних промјена привредног система започетих 1950. године са увођењем радничког самоуправљања и постепеним осамостаљивањем економских јединица, од 1952. године напушта се обухватно централистичко планирање привредне дјелатности и прелази на планирање глобалних пропорција. Значајна централистичка регулација развоја одржала се још неко вријеме. Прописани су минимум обавезног коришћења капацитета предузећа у годишњим плановима. Већи дио акумулације привреде и даље се сливао у државне инвестиционе фондове (савезне, републичке и средске) и централистички распоређивао.

Нови систем планирања је означавао осјетно смањење обима друштвеног управљања привредом у корист саморегулације привреде. Савезни завод за друштвено планирање је изгубио управна овлашћења и постао стручна установа. Он саставља план привредног развоја Југославије у сарадњи са републичким заводима за друштвено планирање, савезним секретаријатима, привредним коморама те гранским удружењима и тај план обавезује само државне органе. Предузећа састављају своје планове развоја самостално или у сагласности са савезним или републичким органима.¹¹ Планове доносе такође и републике и ниже административне јединице, са обавезом да се држе основних циљева савезног плана. Умјесто детаљног програмирања економског развоја, са новим једногодишњим плановима, развој црногорске привреде се усмјеравао путем одржавања најважнијих пропорција.¹² Те основне пропорције су биле: прописани минимум коришћења капацитета, расподјела националног дохотка на акумулацију, личну и општу потрошњу, гранска и регионална структура инвестиција и главне величине из спољнотрговинског биланса. Од 1954. године изостављен је из планирања прописани минимум коришћења капацитета. За остваривање основних

Зети и Бјелопавлићима требало је производити памук и дуван, у долини Лима воће и жито а у планинским предјелима требало је гајити стоку.

¹¹ Записник са савјетовања о економско-привредним питањима одржаног 05. 11. 1955. године, Архив Црне Горе, Подгорица, Централни комитет Савеза комуниста Црне Горе, фасцикла 106.

¹² Друштвени план Народне републике Црне Горе за 1955 годину. Службени лист Народне Републике Црне Горе бр. 4/1955.

пропорција током планског периода, рачунало се са употребом бројних економских инструмената као што су контрола цијена, прописивање расподјеле дохотка, административна ограничења увоза и друго. Планиране пропорције у инвестирању оствариване су кроз регионално и гранско усмјеравање улагања. За регионално усмјеравање средстава коришћен је Фонд за развој неразвијених подручја а за планирано гранско улагање коришћен је Савезни инвестициони фонд и републички фондови. Пропорције у спољнотрговинској размјени оствариване су мјешавином економских и административних мјера.

При одређивању основних поставки привредног развоја за период 1957-1961. године за подручје Н. Р. Црне Горе морало се поћи од економско-политичких задатака за наредни период. Поставке привредног развоја је требало до највеће могуће мјере конкретизовати. Приликом те конкретизације морало се водити рачуна о степену привредног развоја овог подручја, о структури привреде и о израженим тенденцијама у до садашњем периоду. Основне поставке привредног развоја за подручје Црне Горе у периоду 1957-1961 године биле су: повећање производње електричне енергије, побољшање саобраћајних прилика и завршетак започетих објеката у индустрији које се финансирају из Општег инвестиционог фонда и Републичког инвестиционог фонда.¹³

У Југославији су после Другог свјетског рата привредна предузећа била подијелјена према своме значају на општедржавна, републичка, покрајинска, обласна и локална. У Црној Гори је било једно општедржавно предузеће и 39 републичких а остала су била локална.¹⁴ На челу предузећа, независно од тога како су рангирани, налазио се директор који је био одговоран надлежном државном органу за његов рад. Директор је имао према радницима широка овлашћења. Тако је имао право да прима, премјешта и отпушта раднике, да одређује њихове плате, проглашава раднике за ударнике и био је дисциплински старјешина у предузећу. Директор је, са друге стране, имао мала овлашћења у погледу пословања предузећа јер је првенствено морао пратити привредне планове које су доносили државни органи. Средства акумулације која су остваривала предузећа ишла су у буџет федерације, републике и срезова, тако да вишком средстава нијесу располагала предузећа. Да би радници могли остваривати своја права у предузећа је уведена институција радничких повјереника.¹⁵ Бирани су од радника у свим предузећима са више од пет запослених и мандат им је трајао годину дана. Нијесу

¹³ Друштвени план привредног развоја Народне Републике Црне Горе од 1957. до 1961. године. Службени лист Народне Републике Црне Горе бр. 29-30/1957.

¹⁴ Службени лист НР Црне Горе бр. 19/1946.

¹⁵ Закон о радничким повјереницима, Службени лист ФНРЈ бр. 54/1945.

за свој ангажман примали никакву надокнаду, само што за вријеме мандата нијесу могли бити отпуштени са посла. Ови повјереници су имали већи утицај у приватним предузећима, гдје су доста учинили на побољшању положаја радника. Национализацијом предузећа раднички повјереници су постали сметња административном управљању предузећима па је ова институција заштите радника и дјелимичног самоуправљања укинута.¹⁶ Умјесто повјереника бирани су раднички инспектори који су сарађивали са инспекцијом рада и дјеловали по њеним упуштвима. Имали су мања овлашћења него повјереници и углавном су сарађивали са синдикалном организацијом а на пословање предузећа нијесу имали утицај.

Радници су одмах послјерата добили право на удруживање, како би заштитили своја права. Уведено је осмочасовно радно вријеме, с тим што се на тешким и опасним пословима могло и скратити. Сви запослени су имали право на недељни одмор и годишњи одмор. Посебно је била заштићена омладина, ученици у привреди и жене. За исти рад жена је морала бити плаћена као и мушкарац, што није била пракса прије рата. Убрзо се видјело да многа права која су декларативно обећана радницима у рату и прије национализације не могу бити испоштована. Радници су морали дисциплиновано извршавати постављене задатке које је постављала управа предузећа, која је могла да радника казни усменим укором, писменом опоменом, одбијањем дијела зараде а директор је могао отпустити радника са посла. Радни статус је ипак давао значајне бенефиције запосленима у односу на остало становништво. Запослени су имали социјално и здравствено осигурање, првенство у снадбијевању основним намирницама, дјечији додатак.

У марту 1945. године формиран је Савез радника и намјештеника Црне Горе и већ крајем године је имао 13073 чланова.¹⁷ Постојало је 21 мјесно синдикално вијеће са великим бројем подружница. Задатак синдиката је био да побољша организацију производње, да води бригу о статусу радника, организује такмичења у извршавању радних задатака, спрема раднике на разне стручне курсеве, оснива библиотеке при предузећима и врши остале задатке које синдикатима повјери Народни фронт. У руководство синдикатских организација су бирани ударници, новатори, рационализатори и други бољи радници. Послјер Првог конгреса Југословенских синдиката Црне Горе, који је одржан 13. септембра 1947. године, дошло је до брзог повећања броја чланова у синдикатима. У 1950. години почињу први кораци у преношењу управљања у предузећима са државе на раднике. Требало је да радници постану осим

¹⁶ Службени лист ФНРЈ бр. 100/1946.

¹⁷ Бранислав Маровић, *Друштвено-економски развој Црне Горе 1945-1953*.

произвођача и управљачи. Донесен је 27. јуна 1950. године Основни закон о управљању државним привредним предузећима и вишим привредним удружењима од стране радних колектива.¹⁸

Одмах је требало у 215 југословенских предузећа основати радничке савјете. У наредним годинама у Југославији функционише економски систем у коме се преплићу државно регулисање привреде и самоуправљање радника. Процес увођења самоуправљања пратио је процес претварања државне имовине у друштвену. Комунистичка партија Југославије такође је требало да се трансформише од наредбодавца и руководиоца друштва у идејног предводника друштва. Декларативно залагање за одвајање партијских функција од функција власти биће спроведено само у нижим органима власти срезовима и општинама. На републичком и савезном нивоу власти и даље су остали партијски руководиоци. Процес самоуправљања је пратио и процес децентрализације у управљању привредом, то јест преношења у надлежност локалних органа власти индустријских предузећа и пољопривредних добара. Уставним законом су друштвена својина и радничко самоуправљање постали уставна категорија и потврђено је оно што је до 1953. било учињено у процесу преласка на самоуправљање. Први раднички савјети у Црној Гори су почели са радом у јануару 1950. године у девет предузећа из разних области привреде. Изборима радничких савјета и почетном организацијом њиховог рада руководио је Главни одбор Савеза синдиката Црне Горе.

У ове прве радничке савјете бирани су најбољи радници, ударници и руководиоци партије и синдиката. За предсједника савјета су најчешће бирани секретари партијских организација или секретари синдикалних организација. Избори за радничке савјете спровођени су уз помоћ средњих власти. Раднички савјети су били представничка тијела и састојали су се од 15 до 120 чланова, у зависности од величине предузећа. Мала предузећа која су имала до 30 радника нијесу бирала савјете, већ је читав колектив чинио раднички савјет. Раднички савјет је биран тајним гласањем са кандидатске листе, коју су могли поднијети синдикалне подружнице или група радника. Листа је била јединствена за цијело предузеће и на њој су били кандидати из свих организационих јединица у предузећу. На првој сједници раднички савјети су бирали управне одборе који су се састојали од 3 до 11 чланова, укључујући и директора. Савјети су дио својих овлашћења и послова преносили на управни одбор а савјети су требали одлучивати о расподјели акумулације у дијелу који је остајао предузећу. Савјет је требало да одобри привредне планове и завршни рачун предузећа које је предлагао управни

¹⁸ Службени лист ФНРЈ бр. 43/1950.

одбор. Управни одбор је био извршни орган предузећа и имао је функцију руковођења и управљања предузећем. Уређивао је унутрашњу организацију предузећа, систематизацију радних мјеста, одређивао радне норме и прогалашавао ударнике. Пошто је директор био члан управног одбора он је у одбору могао утицати на његове одлуке. Директор је имао право да не одобри одлуку управног одбора ако се са њом не слаже. Директора је постављао одговарајући државни орган у зависности од ранга предузећа. Он је пред државним органом био одговоран за спровођење привредних планова и задатака које су донесени од стране одговарајућег државног органа. Директор је имао иста овлашћења у радним односима као и раније, а раднике је могао премјештати и отпуштати без сагласности радничких савјета. Управни одбор је могао утицати на распоред радника по производним јединицама и у постављању руководећих кадрова у предузећу. Раднички савјети и управни одбори су бирани на једну годину. Касније су њихови мандати трајали двије године. Кратак мандат савјета и управног одбора такође је допринио да утицај директора и руководећих службеника у предузећу буде у одлучивању скоро потпун. Радници су имали практично само право да бирају и опозивају радничке савјете. Тако видимо да су радници имали декларативно право да управљају предузећима, по закону су дјелимично могли преко радничких савјета и управних одбора да управљају а у пракси су имали безначајан утицај на рад предузећа.

Рад синдикалних организација се углавном сводио на тумачење тарифне политике и прикупљању чланарине. Синдикалне подружнице су неактивне, па се чланство због остварења својих права обраћа вишим форумима. Неке синдикалне организације су се претварале у помоћне органе управљања. Синдикати у трговачким и угоститељским предузећима контролисали су услугу и вријеме отварања и затварања радњи и тиме преузимају улогу инспектора. Позитивно је што су синдикалне подружнице контролисале хигијену у предузећима. Синдикална организација се понегдје појављује не као друштвена организација у предузећу, него као највиши орган управљања у предузећу. Значај синдиката зависио је од тога да ли су утицајни људи изабрани у синдикате или у управне одборе предузећа.¹⁹

Пошто предузећа морају да се боре за тржиште а тиме имају и одређене пословне тајне, постављало се питање да ли треба скривати пословне тајне од радника и радничких савјета. Ако се пословне тајне чувају од радника они не могу управљати предузећем. Долазило је до мијешања надлежности директора, радничких савјета, управних одбора

¹⁹ Извјештај руководства Савеза синдиката Црне Горе о обиласку терена. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 38.

и синдиката. Радници су бирали посредно преко савјета управне одборе као органе управљања предузећа а бирали су и синдикате који су их требали штитити у могућем сукобу са органима управљања. Оваква организација предузећа је могла опстати само зато што је о свим значајнијим питањима у предузећу свој став доносила партијска организација и преко својих чланова у органима предузећа тај став наметала. Руководство Савеза синдиката Црне Горе је тражило од својих подружница у предузећима да настоје да се на чело радничких савјета у већим предузећима обавезно изаберу чланови СКЈ.²⁰ О питањима која нијесу била стратешка за рад предузећа и гдје није требало мишљење партијског комитета одлучивала су три човјека у предузећу: директор, руководилац партијске организације и руководилац синдикалне организације. На мали значај радничких савјета утицало је и то што већина радника није имала ни основно знање из економије. На сједницама савјета и управних одбора главну ријеч су водили директор, стручњаци и службеници. Расправе су често биле уско стручне и потпуно неразумљиве обичним радницима. Већу улогу раднички савјети добивају од 1953. године када је уведен и нови привредни систем. Организацију избора за нове савјете у то вријеме не врше синдикати већ стари раднички савјети. У савјет више није биран директор а управни одбор је добио овлашћење да дијели остварени платни фонд у предузећу, преко тарифних правилника. У предузећу су се знале минималне и максималне плате према тарифном правилнику. Свако предузеће је имало свој тарифни правилник који је доносио управни одбор.²¹ Предузеће ни у овом периоду без сагласности државног органа није могло промијенити своју основну дјелатност и требало је план рада да прилагоди друштвеним плану Републике. Крајем 1954. године у свим предузећима у Црној Гори постојали су раднич-

²⁰ Реферат о раду радничких савјета, Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 64.

²¹ Тарифним правилником се регулисало:

1. Тарифни ставови за сва радна мјеста у предузећу, утврђени табелом тарифних ставова који чини саставни дио правилника.
2. Правилна расподела фонда плата.
3. Утврђивање зараде радника и службеника предузећа.
4. Накнада плата за вријеме застоја у раду предузећа.
5. Обрачун плата и аконтација на плате.
6. Накнада за вријеме коришћења годишњег одмора.
7. Дневнице за службена путовања.
8. Дневнице за рад ван мјеста боравка.
9. Плаћање за вријеме државних празника.

Тарифни правилник се могао проширити ако је то, с обзиром на дјелатност и разгранатост предузећа, било потребно.

Одређивање тарифних правилника у предузећима, Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 66.

ки савјети и управни одбори. Од укупно 206 предузећа 118 је имало 30 или више запослених. У ових 118 предузећа радило је 19069 радника и службеника, који су изабрали 2275 чланова радничких савјета. У 88 предузећа која су имала мање од 30 запослених било је запослено 1651 радник који су истовремено чинили и радничке савјете. Раднички савјети у овим предузећима су изабрали управне одборе који су имали 1104 члана од тога броја 766 непосредних произвођача.²² Трећи конгрес Савеза синдиката Црне Горе који је одржан у децембру 1954. године поддржао је дотадашњи процес увођења самоуправљања и затражио да се у наредним периоду у пракси начело самоуправљања досљедно поштује. У раду Трећег конгреса Савеза синдиката Црне Горе учествовало је 154 делегата већином службеника и скоро сви су били чланови КПЈ. Само 11 делегата нијесу били чланови КПЈ, од тога су 8 били пензионери а 3 у радном односу.²³ Почетком 1955. године било је у Савезу синдиката Црне Горе 37500 чланова.²⁴

Систем радничког самоуправљања је стајао у супротности са привредним системом који је био под потпуним утицајем државе. Због тога као и због слабе економичности и рентабилности постојећег привредног система у 1952. години је уведен нови привредни систем, познат као систем стопа акумулације и фондова на платни фонд предузећа. Тако је била ријешена расподјела доходка коју оствари предузеће и оно је своје друштвене обавезе морало извршавати из властитих средстава реализацијом својих производа и услуга. Почетком пословања на економским основама, пратећи понуду и потражњу на тржишту, видјело се да у многим предузећима има вишка запослених. Дошло је до отпуштања дијела радника па је 1952. године у односу на 1951. годину било 1706 мање запослених.²⁵ Отпуштени радници су добијали одређену помоћ преко Завода за запошљавање. Радници су се сада почели жалити на поступке управних одбора које су посредно или непосредно изабрали. Управни одбори су одређивали колики је вишак радника у предузећима које треба отпустити да би се економски пословало. Тако су предузећа често отпуштала физички мање јаке и болесне раднике. Посебно у грађевинским предузећима је отпуштен велики број радника. Тако је у Иванградском срезу крајем 1955. и почетком 1956. године отпуштено 1431 радник и службеник.²⁶ Највише отпуштених је било у предузећима „Градитељ“ из Берана, „Радник“ из Бијелог Поља и „Рад“ из Пријепоља. Приликом

²² Статистички годишњак Црне Горе 1955, стр. 204.

²³ Извјештај са Трећег конгреса савеза синдиката Југославије за Црну Гору. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 51.

²⁴ Побједа, бр. 4, 1955 године.

²⁵ Статистички годишњак Црне Горе, 1955.

²⁶ Побједа, бр. 13, 1956.

одлучивања ко ће бити отпуштен слабо се водило рачуна о имовном стању радника ни да ли посједује пољопривредно имање, гдје би могао зарадити да издржава породицу. Дешавало се у неким предузећима да једне раднике отпуштају а друге примају на посао. Да би се ублажиле неправилности код отпуштања вишка радника, формирана су арбитражна вијећа, која су могла поништити отказ раднику. Арбитражна вијећа су сачињавали представници синдиката, службе за посредовање у раду и среских власти. Предузећа су враћала на посао раднике којима је арбитражно вијеће уважило жалбу, али су морали отпустити друге раднике да би предузеће могло економски опстати. Отпуштени радници су имали предност при запошљавању преко Бироа за посредовање рада. Донесена је Уредба о материјалном обезбеђењу²⁷ 4. јануара 1956. године по којој свако предузеће које не обавијести Биро за посредовање рада о слободним радним мјестима или запосли радника без сагласности бироа, казниће се новчано од 10 000 до 100 000 динара. Да би се спријечио неправилан рад предузећа основан је Завод за ревизију пословања привредних организација. Задатак Завода је био да врши дјелимичну или комплетну ревизију пословања предузећа, самосталних радњи, задруга и задружних организација.²⁸ Велики број незапослених је био један од главних проблема економског развоја Црне Горе. У 1956 години је посао тражило 15 320 лица а од тога је запослено 8 123 лица. Структура незапослених радника показује да је било: квалификованих 12,5 %, неквалификованих 79,6 %, службеника 6,6 %, помоћних службеника 1,2 % и омладине за изучавање заната 0,1 %.²⁹ Када нема сезонских радова број незапослених се још више повећавао.

У 1956 години било је 245 радничких савјета са 4454 члана од којих 1 638 чланова ЦКЈ, 840 жена и 574 омладинца. Примјетно је да опада број чланова радничких савјета из непосредне производње, са 70% и у 1954. на 51 % у 1956. години.³⁰

Избори радничких савјета и управних одбора 1957. године спровођени су у Црној Гори у 133 предузећа са 30 и више запослених радника и у 105 предузећа у којима је радило мање од 30 запослених радника. Било је укупно 4380 чланова радничких савјета и 1382 члана управних одбора у предузећима Црне Горе.³¹ Те године Савез синдиката Црне

²⁷ Службени лист НР Црне Горе бр. 1/1956.

²⁸ Рјешење о оснивању Завода за ревизију пословања привредних организација, Службени лист НР Црне Горе бр. 6/1955.

²⁹ Извјештај о кретању радне снаге у Црној Гори, Архив Црне Горе Подгорица, Фонд савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 58.

³⁰ Записник са Пленума Републичког вијећа Савеза синдиката Југославије за Црну Гору. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 64.

³¹ Статистички преглед Југославије 1946-1964. У Југославији је 1957. године било

Горе био је организован у Републичко вијеће синдиката, пет среских вијећа синдиката, 23 општинска вијећа и 497 синдикалних подружница са 35 676 организованих чланова. У 8 општина усљед малобројности чланства не постоје синдикална вијећа и предвиђало се да их неће требати ни формирати у блиској будућности. Пошто су 1957. године укинута срезова у Црној Гори и извршена административна подјела на 28 општина требало је томе прилагодити организацију синдиката.³² У 1958. години односи управних одбора са друштвеном заједницом су трајније регулисани на подручју расподеле доходака. Управни одбори су добили нове функције у области радних односа, изградње станова и коришћења годишњих одмора. Ипак постојала је и даље подјела на управљање и руковођење.

У овом периоду долази до појава да директор и управни одбор предузећа имају већу снагу у одлучивању од државних органа. Директори предузећа су већином били учесници НОБ-а и функционери у друштвеним и политичким организацијама, најчешће са недовољном школском спремом. Приликом постављања директора више се водило рачуна о моралним и политичким критеријумима а мање о стручним квалификацијама.³³ Предузећа су понекад водила више рачуна о своме интересу од општег интереса друштвене заједнице. Рачунајући да отпуштени радници на бироу рада имају право на материјално обезбјеђење, масовно су отпуштани слабији радници чије је издржавање падало на терет друштвене заједнице. Постојале су појаве да се отпусте радници који су се огријешили материјално или о дисциплинска правила а да се у рјешењу напише да су отпуштени као сувишна радна снага, да би имали право на материјално обезбјеђење. Биро има све мањи утицај на запошљавање, јер предузеће не мора да прими радника кога пошаље биро већ често управа предузећа саопшти да је престала потреба за радником и ако су били расписали конкурс за пријем у радни однос. У Титограду и Никшићу је 1957. године запослено 1077 радника и службеника без посредовања бироа рада.³⁴

Осамнаестог јануара 1958. године је изабран Раднички савјет од 51 члана у жељезари „Борис Кидрич“ у Никшићу, највећем црногорском

6 314 предузећа са више од 30 запослених и у њима је било изабрано 128 607 чланова радничких совјета и 42 380 чланова управних одбора. Предузећа са мање од 30 запослених је било 5 711 са 86 440 чланова радничких савјета и 24 121 чланом управних одбора.

³² Предлог реорганизације синдиката у Црној Гори. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 58.

³³ Извјештај Савеза синдиката Црне Горе о стању у предузећима. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 64.

³⁴ Побједа, бр. 4, 1958 године.

предузећу са 2 300 радника. По закону док траје изградња фабрике њом не управљају радници, али ако неки погон почне производњу и прије завршетка онда се у том погону бира раднички савјет. У Жељезари је почео рад у неколико погона и ријешено је да се због повезаности ових погона изабере раднички савјет за цијелу фабрику и прије њеног коначног завршетка.³⁵ У Црној Гори је изабрано 39 делегата за Конгрес радничких савјета Југославије, који је 25. јуна 1957. године одржан у Београду. Дио делегата је изабран појединачно у већим предузећима а остали на средњим конференцијама по појединим привредним гранама.³⁶

У архивској грађи може се наћи доста примјера гдје синдикати и раднички савјети не могу помоћи радницима у остваривању њихових права. Тако је надзорник пута Рисан-Грахово избачен са посла зато што је писао државним органима да шеф секције путева врши притисак на њега и прогони га.³⁷ Предузеће које је намјеравало да отпусти радника тражило је одобрење од средњег синдикалног вијећа за отпуштање. Синдикално вијеће из Никшића је дало сагласност да се откаже радни однос једном раднику Жељезаре „Борис Кидрич“ зато што је био против тога да конференција радника Жељезаре јавно осуди неке раднике који су починили двоструко убиство у Словенији, сматрајући да би се тиме мијешали у посао истражних органа. Синдикално вијеће је закључило да је оваквим ставом тај радник изазвао подјелу међу радницима.³⁸ Радник који би изнио јавно своје мишљење, могао је одговорати на суду ако је његово мишљење било супротно званичном ставу власти. По томе основу је један радник из Пљеваља осуђен на годину и шест мјесеци затвора у Окружном суду у Бијелом Пољу а Врховни суд му је по жалби тужиоца казну повећао за још пола године. Овоме раднику није помогла ни околност да је пет пута проглашен за ударника, да је у рату помагао партизанима и да раније није осуђиван.³⁹ Са друге стране судови су били често изузетно благи према радницима и службеницима који су направили проневјере у предузећу.

До 1957. године формирано је 10 републичких струковних одбора синдиката и то: синдикат грађевинара, државних службеника и здравствених радника, трговине и угоститељства, поштанских службеника,

³⁵ Побједа бр. 5, 1958. године.

³⁶ Записник са Пленума Републичког вијећа Савеза синдиката Југославије за Црну Гору. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 64.

³⁷ Списи о саслушању надзорника путева у Рисну. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза Синдиката Црне Горе, фасцикла 64.

³⁸ Извјештај Средњег синдикалног вијећа Никшић. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 58.

³⁹ Образложење пресуде Окружног суда у Бијелом Пољу. Архив Црне Горе, Цетиње, Фонд Извршног вијећа, фасцикла 13/53.

дрводјелаца и пољопривредних радника, металаца, металурга и рудара, саобраћајних радника, занатских и комуналних радника и удружење професора, учитеља и радника културних установа.⁴⁰ Током 1958. године успостављени су органи самоуправљања у земљорадничким задругама. У Црној Гори су била 83 задружна савјета са 3 644 чланова који су изабрали 116 чланова управних одбора. Те године се организују и органи самоуправљања у друштвеним службама: школама, културним установама, здравственим установама и социјалним установама.⁴¹

Пошто је управни одбор имао овлашћење да дијели остварени платни фонд у предузећу преко тарифног правилника, дошло је до значајних разлика у висини плате радника у профитабилним и јачим предузећима у односу на слабија предузећа. Да би се то ублажило основана је Републичка комисија за питања личних доходака у привреди и општинске тарифне комисије.⁴² Задатак ових комисија је био да извршавају закључке Савезне тарифне комисије, да прате кретање личних доходака и предлажу потребне мјере за њихово усклађивање. Чланови ових комисија били су: представници власти, неки директори предузеће, представници синдиката и представници привредних комора. Ове комисије су битно смањиле овлашћења управних одбора, то јест органа самоуправљања у предузећима.

⁴⁰ Структура Савеза синдиката Црне Горе. Архив Црне Горе, Подгорица, Фонд Савеза синдиката Црне Горе, фасцикла 58.

⁴¹ Статистички преглед Југославије 1945-1964, стр 32 и 33.

⁴² Уредба о оснивању Републичке комисије за питања личних доходака у привреди, Службени лист НР Црне Горе бр. 14/1958.

ПРИКАЗИ

Божидар Шекуларец, ЦРНА ГОРА У ДОБА ВОЈИСЛАВЉЕВИЋА,
Цетиње, 2007, 184 стр.

Раносредњовјековном прошлости Црне Горе бавили су се не само црногорски него и југословенски и страни историчари, али више успутно : у ширим историјским прегледима или у оквиру посебних темата.

Интересовања за тај дио црногорске прошлости, не случајно, често нијесу била поштеђена од бројних, агресивних, посвајања и присвајања од стране разних историчара па и цијелих историографија, особито српске, хрватске и албанске.

На жалост, ни у дијелу црногорске историографије, чак ни у вишетомној *Историји Црне Горе*, није сасвим направљен отклон од таквог односа према том и другим периодима црногорске повијести. Такође, ни поједини историјски прегледи или појединачне студије нијесу лишени те и такве посесивности.

У новије вријеме, у знатној мјери, уз нове научноистраживачке захвате и нова сазнања и ослобађање науке од идеолошко-политичке зависности, великодржавних и великонационалних задатака, пројектовања садашњости у прошлост – почело се критичкије и научније приступати и изучавању средњовјековног периода историје Црне Горе.

У том погледу посебан искорак су направиле поједини домаћи историо-

писци, нарочито аутори новијих лексикографских јединица.

Међутим, све до сада нико није прегледно и јасно за ширу читалачку популацију направио преглед историје Црне Горе у раном средњем вијеку, познатом као дукљански период у коме влада династија Војислављевића.

Велико прегнуће у познавању раносредњовјековног периода црногорске прошлости учинио је проф. др Божидар Шекуларец књигом *Црна Гора у доба Војислављевића*, коју је објавила штампарија „Обод“ са Цетиња.

Наведена књига је жанровски поливалентна : она је уједно и кратка историја дукљанског периода од кнеза Владимира (касније проглашеног за свеца), који је био у зависном односу према Византији, па цару македонских Словена Самуилу, преко његовог синовца кнеза Војислава, родоначелника династије, који је Дукљу ослободио од византијске власти и учврстио као државу, све до низа његових насљедника који су владали преко сто педесет година, али ово дјело је и хроника једног периода и користан приручник.

Војислављев син Михаило уздигао је државу на степен краљевине, самосталном и независном државом. У владарском низу дукљанских краљева и краљица само су посљедњи

владари Дукље, Михаило и његова удовица Десислава носили кнежевску титулу, када је држава Дукљанских Словена изгубила самосталност и ушла у састав Рашке 1189. године.

Проф. др Божидар Шекуларац је на основу разноврсних извора и литературе, својих и туђих радова на теме из раносредњовјековне прошлости Црне Горе, сачинио врло интересантно штиво. Због садржајне разурђености и још недовољне изучености тога периода тешко је било направити неку чврсту структуру. Можда би неки познаваоци овога периода могли ставити извјесне замјерке у погледу неурједначености текста и кохерентности цјелине, али се аутору мора одати признање за частан покушај да овај период црногорске прошлости осветли и приближи, не само хронолошки и тематски него и по владарима.

Нарочито је за похвалу покушај аутора да свакога дукљанског владара посебно издвоји, да истакне његову владалачку индивидуалност, прилике у којима долази на пријесто, карактеристике владања. Такође, др Шекуларац је успио да дукљански период сагледа са више аспеката, да представи драматичност династичких борби око пријестолоа али и трагичан положај државе окружене моћним непријатељима. Он посебно истиче погубност унутрашњих превирања негативну улогу "рашке струје" у судбини и слому државе.

Поред *Увода*, који представља стручну и методолошку пролегомену у цјелину, књига је састављена из пет структурних дјелова. У првом поглављу аутор настоји да непретенциозно, на основу резултата историјске науке, научних истраживања и археолошких сазнања, као и свога научног искуства

у бављењу тим периодом црногорске повјеснице, представи што ближе и подробније доба Војислављевића, истичући све оно што је битно, омеђујући је географски и историјски, указујући на релевантну грађу и изворе.

У другом дијелу књиге др Б. Шекуларац је појединачно обрадио свакога владара из династије Војислављевића – најважније непосредне претходнике, њеног родоначелника Војислава: *архонта Петра* (друга половина X вијека), *кнеза Владимира Дукљанског – Светог* (997-1016), те личност *кнеза Војислава* (1025 – 1050), затим његове велике насљеднике, његовог сина *краља Михаила* (1046 – 1081) и унука, *краља Бодина* (1081 – 1101), који су у почетку били савладари а потом самостални суверени.

Слиједи даље цијели низ владара из династије Војислављевића: *краљица Јаквинта*, Бодинова жена (владала са мањим прекидима од 1101. до 1114), те епизодни краљеви *Доброслав*, Бодинов полубрат (1101), *Кочопар*, Бодинов брат (1101 – 1102) и *Владимир II*, Бодинов синовац (1103 – 1114), а затим Бодинов син *краљ Борђе* (први пут 1114 – 1118 и други 1125 – 1131), *краљ Грубеша* (1118 – 1125), *краљ Градихна* (1131 – 1141). Он је посљедњи дукљански владар са титулом краља.

Због историјских неприлика држава се смањивала, као и њен значај. Посљедњи дукљански владари имали су само кнежевску титулу: *кнез Михаило* син краља Владимира II, *кнегиња Десислава*, жена Владимирова (до 1189). Српски велики жупан Стефан Немања осваја 1189 Дукљу, која се од првовјенчаног краља Михаила назива *Краљевство Словена*, и са тиме нестаје самосталне и независне ду-

кљанске државе Војислављевића. Уз ово поглавље аутор је дао родословну шему династије Војислављевића.

Треће поглавље је посвећено административно-територијалној подјели државе Војислављевића, систему власти и друштвеном уређењу, градителству и култури уопште.

Црногорску историју обиљежили су не само владари него и свеци. Зато аутор у оквиру истог поглавља нарочиту пажњу поклања Светом Владимиру Дукљанском, духовном родоначелнику и заштитнику династије, ослањајући се углавном на *Љетопис пона Дукљанина*.

У оквиру постојеће структуре, да би истакао богатство и значај дукљанског наслеђа, аутор је направио дијалог говорећи о *Мирослављевом јеванђељу* као продукту те баштине, једном од стубова црногорске писмености и средњовјековне књижевности, дукљанске провенијенције, као и о присуству глаголице и ћирилице на простору дукљанске државе.

Четврто, и те како важно, поглавље у књизи односи се на цркву и њен положај, статус и карактер у држави Во-

јислављевића – *Дукљи* или *Краљевству Словена*. Аутор се у монографији ослања не само на литературу него и на различите изворе, посебно на замашни корпус *Monumenta Montenegrina*. Уз текст је приложен списак дукљанских епископа и архиепископа, односно бискупа и надбискупа до краја 12. вијека.

У завршном петом поглављу проф. др Б. Шекуларец је, као додатак, уврстио грађу и изворе: повеље и друге исправе, папске буле и факсимиле, мада неки документи прелазе горњи хронолошки међаш књиге.

Књига је илустрована разним прилозима.

Све у свему, изузетно је вриједан и значајан покушај проф. др Божицара Шекуларца да државу Војислављевића представи посебно, цјеловито и прегледно и истакне њене владаре.

Треба зато цијенити прегнуће да се слободно и критички кореспондира са сопственом прошлошћу, да се успостави дијалог са раносредњовјековним периодом државног и националног црногорског постојања, али још увијек недовољно проученог.

Маријан Миљкић

Момчило Д. Пејовић, МОНОГРАФИЈА ЦЕТИЊСКЕ
ГИМНАЗИЈЕ 1880 – 1920, Обод, Цетиње, 2007.

Коначно је Цетињска гимназија, најстарија школа тога типа у Црној Гори, добила књигу о себи након 127 година постојања јер је недавно угледала свјетлост дана изузетно озбиљна студија др Момчила Д. Пејовића – „*Монографија Цетињске гимназије 1880 – 1920*“. Цетињска гимназија је својевремено била главни носилац образовања у Црној Гори. Наиме, основана је у јесен 1880. године одлуком књаза Николе. Та прва нижа гимназија настала је из тадашњих државних потреба за писменим и школованим људима након међународног признања 1878. године, као и потреба за све сложенијом и бројнијом државном администрацијом. Ријетко је која образовна установа у некој држави имала тако важну улогу и значај у развоју друштвеног, културног и политичког живота не само на тадашњем Цетињу него и у цијелој Црној Гори. Њеним оснивањем пружена је могућност да се средњошколско образовање, у првом периоду ниже а касније и више, стиче и у самој Црној Гори а не само у тадашњем иностранству. Школске 1902/1903. нижа Цетињска гимназија је прерасла у вишу. До тада је она, углавном, била припрема за Богословско-учитељску школу, а од тада је пружала могућност за за-

пошљавање у државној администрацији, али и за наставак даљег школовања.

Цетињска гимназија није била обична средњошколска установа, већ је по кадровима који су у њој држали наставу, по наставним плановима и програмима, ученицима – била сигурно на много вишем нивоу, што је између осталог представљало солидну основу за оснивање будућег факултета и универзитета. Др Момчило Д. Пејовић је сачинио капитално дјело обрадивши период од 1880. до 1920. године. У току четири деценије рада кроз Цетињску гимназију прошло је укупно 2502 ученика, као и на десетине стручних професора и педагошких радника који су током свога рада сваки појединачно и несребично образовали и васпитавали црногорску омладину, предајући јој знање које јој је било неопходно за живот и наставак даљег школовања на вишим и високим школама у иностранству. У наведеном периоду од четири деценије промијенило се девет управитеља-директора који су руководили Гимназијом, а у наставном процесу учествовало је укупно 128 професора и стручних сарадника, што представља импозантну цифру, која говори о великом интересовању „извањаци“ који су жељели да

ступе у тадашњу црногорску државну службу.

Књига коју је сачинио др Момчило Д. Пејовић представља вишеструки подвиг и несвакидашње научно-истраживачко и издавачко прегнуће на овим просторима а и шире. Он је био свјестан да се прхвата великог и тешког подухвата, јер написати више и боље од својих претходника је ипак, поред тога што је инспиративно и захтјевно, доста и обавезујуће. Аутор је са огромном упорношћу и залагањем, уз напоран аналитичко-синтетички истраживачки рад, остварио циљ – јавности представио капитално дјело високог научног и методолошког нивоа. Кроз ово дјело, које је без обзира на свој замашни обим, функционално и прегледно, али и занимљиво, огледа се озбиљан и зрео научно-истраживачки приступ и жеља самог аутора да укаже на све друштвено-економске и културно-просвјетне чиниоце оснивања Цетињске гимназије у епохи стварања и ширења тадашње Црне Горе као међународног субјекта. Довољно је само погледати изворе и грађу које је аутор користио, објављене и необјављене, домаће и стране, архиве и библиотеке које је обишао током истраживања и закључити колики су огроман труд, средства и вријеме утрошени током дводеценијског настајања монографије, врло промишљене, обимне и сложене композиције.

Поред предговора, ово дјело има увод о друштвено-политичком, економском и просвјетно-културном развоју тадашње Црне Горе у другој половини XIX и на почетку XX вијека, са веома исцрпним статистичким подацима о бројном стању школа, ученика, учитеља и финансирању црногорског школства у том периоду. У

првом, централном дијелу књиге врло исцрпно су обрађени историјат и рад Цетињске гимназије од оснивања 1880. до 1902. године, уз драгоцене статистичке податке и нормативна акта у области тадашње црногорске просвјете и школства. Оно што посебно привлачи пажњу јесте чињеница да је свака школска година обрађена посебно и документовано, а исти методолошки поступак је примијењен и у наредном истраживачком периоду од 1902. до 1913. односно 1916. године. У посебном дијелу аутор је навео директоре, професоре и ђаке у периоду од 1880. до 1920. године, са комплетним списковима ученика и кратким биографским подацима за већину њих, као и фотографијама значајног броја ученика колико је то у процесу истраживања било могуће прибавити.

Други дио монографије *Цетињска гимназија 1880. – 1920.* садржи бројне прилоге: документа, дописе, акта, свједочанства, факсимиле, завршно слово аутора, изворе и литературу, списак илустрација и табеле, као и резимеа, како на нашем тако и на француском и енглеском језику. На крају аутор је дао регистре – именски и географски који књизи дају додатни квалитет и више су него корисна помоћ у њеном лакшем коришћењу, нарочито ако се има у виду њен обим. Дакле, на формату А4, на 1104 странице, штампане ради економичности ситним фонтом, дати су бројни законски акти, расписи, упутства, записници са професорских зборована – сједница, на којима се говори о раду и животу Цетињске гимназије као значајној средњошколској образовно-васпитној установи. Поред већ набројане бројне и богате документације, ту су и прилози са копијама докумената, око 130

фотографија на којима су углавном портрети професора и ученика Цетињске гимназије, цртежи и илустрације, као и око 350 факсимила ученика и професора.

Са обзиром на обим и богатство чињеница, до којих се дошло муко-трпним, значајним и озбиљним истраживачким радом, ова импонзантна монографија представља и истиче значај Цетињске гимназије у црногорској историји. Слиједећи мисао да је сваки човјек, а нарочито озбиљан научник и интелектуалац највише дужан своме завичају, мишљења сам

да се др Момчило Д. Пејовић и као ученик и као професор на прави начин одужио Цетињској гимназији, (у којој је био и ђак и професор) и у свом дјелу је представио у пуном свијетлу, показујући јавности њен неоспоран и огроман значај за културну и образовну мисију у Црној Гори. На крају треба истаћи да је ова изузетно обимна и научно утемељена монографија написана по највишим стандардима историографије и представља велики допринос не само историји Црне Горе већ и њеној просвјети, образовању, култури уопште.

Мр Раденко Шћекић

Др Божидар Шекуларец - Вуксан Обрадовић: БЕРАНСКА
БЈЕЛАСИЦА. ГОРЊА СЕЛА. Беране 2007.

У издању “В.М.В” Company”-Беране изашла је из штампе нова књига *Беранска Бјеласица. Горња села*, Беране 2007. године. Колико је мени познато о подручју Горњих села до сада само је фрагментарно писано. Међутим, аутори ове књиге успјели су да направе квалитетну научну монографију географско-историјског карактера, што је за сваку похвалу. Основну структуру ове студије чине: Карта Горњих села; Предговор; Увод; Горња села и Горњосељани (I,II); Горњосељани су били велики јунаци и људи од ријечи; Историјска обиљежја; Црква Света Јања; Цупанова пећина; Удовиница; Споменик борцима и жртвама фашистичког терора из Другог свјетског рата; Спомен плоче на згради Основне школе; Спомен плоча на Зековој глави; Храм Свети Илија у Лубницама; Положај и границе Горњих села; површина Горњих села; Клима; Воде Горњих села; Језера; Горњоселски висови; Становништво; Станови и становање; Преивредне активности; Воћарство; Горњоселске шуме; Љековито биље; Гљиве; Сточарство; Туризам; Школство и образовање; Горњоселска гробља; Горњоселска села; Бастахе; Главаца и Вуча, Курикуће, Лубнице, Праћевац; Литература.

Анализирајући садржај ове публикације може се извести закључак да су аутори успјешно приказали природне, друштвене и привредне карактеристике свих Горњих села. Горња села имају велики значај не само за Беранску општину већ и шире за Црну Гору. На почетку ове књиге о простору Горњих села аутори наводе сљедеће: “На источним падинама Бјеласице горе, изнад Лимске долине, налазе се Горња села: Бастахе, Вуча, Главаца, Курикуће, Лубнице и Праћевац. Лубнице, некада општинско мјесто, најбројније је насеље и налази се на десетом километру од Берана са којима је повезано асфалтним путем. Асфалтни пут је изграђен до Јеловице, а даље је макадам до Колашина. Подручје Горњих села (130км²) заузима најљепши дио Бјеласице са ријетким природним љепотама и богатствима: Три највиша врха Бјеласице (Црна Глава-2139, Закова глава - 2117 и Троглава - 2072м); Три планинске ријеке (Јеловица, Суодо и Гуњара), које испод Лубница настављају ток као Бистрица (лијева притока Лима). Три шумска комплекса (Куцина гора, Кривуља, Десина гора са раритетом бора кривуља-Клек); Три позната катуна (Јеловица, Рупа Пешића и Суодо)”.

Посебно треба истаћи да су аутори врло успјешно приказали природна богатства овог краја као што су планине, ријеке, језера, воде, шуме, љековито биље итд. Горња села и њихове планине имају повољне услове (клима, објекти, извори, ријеке, терени за скијање, шуме) и за развој планинског, спортско рекреативног и здравственог туризма.

У књизи је приказан и развој школства и образовања Горњих села. Посебно треба издвојити школу у Лубницама која је у току сто десет година постојања и рада произвела бројне стручњаке и научне раднике. Међу њима су најистакнутији: др Божидар Шекуларец, др Предраг Обрадовић, др Вук Мењов Обрадовић, др Мијо Обрадовић, др Радомир Ј. Раичевић и др.

Становништво Горњих села (како наводе аутори) води порјекло од црногорских племена из црногорских нахија и брда: Божовићи - Кучи (Убли), Јовановићи - Васојевићи (Ћорци-Дапсићи), Кљајићи - Бјелопавлићи, Кораћи -Братоножићи (Кораћ до), Мердовићи - Ровца (Булатовићи), Обрадовићи -Његуши (Ераковићи),

Пешићи (Мерићи, Суковићи) - Бјелопавлићи, Раковићи - Кучи (Дрекаловићи), Сенићи - Бјелице, Шекуларци (Церовићи)- Дробњаци, Шћекићи (Ојданићи, Раичевићи) - Пипери. Према статистичком попису из 2003. године укупно је било 613 становника од чега највише имају Лубнице (244 ст.). Број становника осталих села опада. И сами аутори у предговору књиге истичу: "Највећа мана Горњих села је што постепено одумиру. Стари умиру, а млади се ријетко рађају... Управо је то био мотив аутора да напишу ову књигу."

Посебно треба истаћи бурну историјску прошлост овог краја. И сами аутори истичу "Горносељани су били велики јунаци и људи од ријечи".

Књига има 156 страница, 114 слика, 12 табела, 75 фус нота, 1 карту. Ова публикација рађена је у боји. На крају је дата и литература.

Књига ће добро послужити географима, историчарима, туризмомолозима, етнологима и свим другим стручњацима који се баве овом или сличном тематиком. А ауторима треба одати признање што су написали ову географско-историјску монографију Горњих села.

Проф. др Здравко Ивановић

Мр Иван Лаковић, ЗАПАДНА ВОЈНА ПОМОЋ ЈУГОСЛАВИЈИ 1951-1958¹

Ријетка је привилегија учествовати у промоцији књиге колеге који се својим првим монографским радом уврстио у ред озбиљних научних посленика и дао за право да се закључи да је, вјероватно, ријеч о једном од најдаровитијих и најобразованијих малдих историчара у Црној Гори. Управо због тога част која ми је припала носи у себи и одговорност, јер промовисање овакве књиге подразумева осим представљања њеног даровитог писца и казивање ослобођено субјективности и поједностављених оцјена о квалитету научног приступа и научној вриједности резултата до којих је аутор у свом раду дошао.

Сваки од ових елемената скопчан је са још једним, веома важним, који је садржан у запитаности о каквој теми је ријеч, каквог је она карактера, који је степен њене сложености и ниво досадашње научне обрађености, тј. да ли је у питању публикација локалног значаја или је пак ријеч о проблематици са којом аутор излази на просторе изван оквира националне историографије. При томе немамо у виду само црногорску историографију већ и значај ове књиге за историјску науку бивших југословенских република као и то да ли резултати

који су у њој саопштени могу бити корисни за све оне који се у било ком европском научном центру баве питањима послеријатне историје Европе и утицаја спољних фактора, посебно политике великих сила на политичку судбину земаља на њеном југоистоку. Тема, дакле, указује на много шири значај публикације него што се из њеног наслова може закључити, али истовремено много говори о научном профилу, степену озбиљности и научној преокупацији писца.

Управо, опирајући се на последњу од изречених тврдњи, кратко представљање књиге мр Ивана Лаковића, вишег истраживача у Историјском институту Црне Горе, под насловом: *Западна војна помоћ Југославији 1951-1958*, биће усмјерено не толико на њен садржај колико на покушај одговора на питање о њеном мјесту у савременој историографији. Главни разлог који упућује на такав приступ је у томе што ова књига представља сегмент крупног научног пројекта, чију реализацију је колега Лаковић започео, а који се тиче односа Југославије са западним зенљама, прија свега са САД, послерије Другог свјетског рата. Већ та чињеница сама по себи говори да је својим научним радом колега

¹ Излагање на Сајму књига у Подгорици, мај 2007, поводом промоције књиге мр Ивана Лаковића - *Западна војна помоћ Југославији 1951-1958*.

Лаковић закорачио на широко поље међународних односа и дипломатске историје друге половине XX вијека, у коме централно мјесто заузимају југословенско - амерички односи.

Од коликог је то значаја са становишта црногорске историографије говори чињеница да друга половина двадесетог вијека у Грној Гори, изван сфере публицистике, није наишла на адекватану научну обраду било о ком сегменту њене историје да је ријеч. То се може закључити и на основу садржаја научних пројеката који су токомм посљедње неколике деценије реализовани у Историјском институту Црне Горе и сродним црногорским установама. Осим што у наведеном смислу отвара нови истраживачки простор Лаковић својм дјелом прави копчу и са још једном крупном темом тренутно веома актуелном у савременој историјској науци. Ријеч је о хладноратовском сукобу и блоковскј подјели свијета која је обележила његову послеријатну историју. На тај начин већ самим одабиром теме аутор студије коју вечерас представљамо излази из окошталних тематских оквира и своје научно интересовање усмјерава према новим неистраженим темама. Пошто су заостајања у проучавању историје друге половине двадесетог вијека, појава карактеристична и за земље у окружењу, колега Лаковић својим научним рад се свртао у ред релативно малог броја истраживача који су се међу првима ухватили у коштац са темама сасвим другачијим од оних које су, дуги низ година, биле у видокругу пажње историјске науке.

Свакако да све ово што смо претходно казали даје посебну вриједност резултатима које нам је у свом раду саопштио Иван Лаковић. То, међу-

тим, истовремено говори и о тешкоћама са којима се, крећући се неутицаним стазама историске науке, морао сусретати.

То је, с једне стране недостатак литературе, како југословенске провенијенције тако и стране. Затим, оскудност архивских извора који су када су у питању домаћи архиви, на примјер архивски фондови Војноисториског института у Београду, тренутно недоступни истраживачима због стања у коме се налазе након пресељавања ради заштите од НАТО бомбардовања СР Југославије. Пишући књигу колега Лаковић је, ипак, успио да поред дијела те грађе прегледа документа која се чувају у Архиву Јосипа Броза Тита и Дипломатском архиву Министарства спољних послова Себије и Црне Горе. Рад је, дакле, написан на основу домаћих архивских извора, литературе и штампе, добрим дијелом и иностране. За обраду ове тему веома је важна била грађа која се чува у архивским установама у Великој Британији и Америци, посебно у државним архивима Лондону и Вашингтону. Колеги Лаковићу се, нажалост, није пружила прилика да истражује у тим архивима, што би дало нови квалитет овој књизи, али за његов будући научни рад, због свега што смо претходно казали, то је свакако неопходно обезбједити.

Враћајући се самој књизи можемо казати и то да је и поред тешкоћа са архивским изворима и малог броја радова који се цјеловито баве или фрагментарно дотичу питања западне војне помоћи Југославији 1951- 1958, који би могли послужити као концептуални узор, колега Лаковић је успио да изгради властити приступ и створи чврсто фундирано научно дјело. Не-

гова вриједност се посебно огледа у томе што и поред чињенице да је главни предмет његове научне пажње била војна помоћ западних земаља Југославији, како са становишта структуре, врсте и карактера војнотехничких средстава за поједине видове и родове војске, успио да објасни, посебну пажњу посветиши анализи политичких разлога који су њено давање условили, питање позадине материјалне помоћи западних земаља.

У структуралном погледу своје казивање аутор је осим *предговора* и *увода* у коме су објашњени југословенски односи са великим силама крајем 40-тих и почетком 50-тих година, кои представљају једну од детерминати која је утицала на њену спољнополитичку оријентацију, саопштио у *шест* посебних дијелова из којих је проистекла закључна оцјена.

Поглавља су су изложена у виду посебних проблемских цјелина које се међусобно надопуњују. Прво носи наслов: „Војна помоћ као компонента политичког приближавања Западу“. У њему су објашњена питања вођења преговора од стратешког значаја за спољнополитичку оријентацију Југославије која су и условила доношење одлуке о приступању програму војне помоћи. Ова разматрања имају посебну спољнополитичку и дипломатску димензију, ако се зна ко су били главни спољнополитички партнери југословенског политичког врха током Другог свјетског рата и у годинама послје њега. Књига мр Ивана Лаквића биће отуда значајна не само за разумјевање војних аспеката југословенске послјератне историје већ и за оне који се баве дипломатском историјом и историјом односа великих сила са балканским земљама, на шта

указују дјелови рада посвећени резултатима трипартитних конференција у Београду и Вашингтону.

У другом поглављу обрађено је питање тока и функционисања програма војне помоћи, који се тицао не само оперативне проблематике већ и начина школовања кадрова, допунских програма, учешћа осталих земаља НАТО у војној помоћи, све до гашења и обуставе програма у цјелини.

У наредна четири поглавља аутор је обрадио све што је везано за садржај и структуру примљеног материјала; наоружања и опреме копнене војске, ратног ваздухопловства и ратне морнарице. За сваки од наведених родова дати су подаци о врсти наоружања и степену опремљености борбеним средствима. То се односи како на наоружање копнене војске пјешадијским и артиљеријским оружјем и на наоружање оклопно - механизованих јединица, инжењерије и позадине, тако и на врсте војне помоћи у ратном ваздухопловству (у млазној и транспортној авијацији, хеликоптерима, радарској опреми) као и на наоружање ратне морнарице.

Након уводних разматрања о историјским и политичким разлозима који су довели до одлуке југословенског политичког враха да након раскида блиских веза са СССР прихвати војну помоћ САД аутор је у закључним разматрањима изнио једну наизглед противурјечну оцјену. Наиме, да је Југославија, свјесна своје војно-техничке инфериорности у односу на СССР и земље социјалистичког логора након сукоба са Коминформом и каснијег помирења, своју политику тражења ослонаца на Запад надоградилла ступањем у програм војне помоћи. Тим кораком, који није значајно и иде-

олошко сврставање, у времену већ заоштрене идеолошке, дипломатске и војне конфротације двају сучељених блокова Југославија је не само модернизовала своје оружане снаге већ и учврстила своју међународну позицију. Идеолошка непомирљивост, која је при томе и са једне и са друге стране стално наглашавана, била је праћена тражењем оправдања за сарадњу у контексту ширих међународних односа.

Мада не одражава принципе политике вођене у периоду Хладног рата, у коме је добитак једне стране истовремено представљао губитак за другу, због чега сфере утицаја нијесу лако напуштане, ипак је Југославија, вјешто лавирајући између два супротстављена блока, успјела да избјегне позицију припадности али и позицију земље преко које су се исцрпљивали

и ломили интереси два оштро супротстављена блока. Како је у томе успјела питање је за дипломатску историју и неке нове радове колеге Лаковића.

На крају свесрдно препоручујући вашој пажњи ово дјело, као што смо већ рекли јединствено у досадашњој црногорској историографији, желим да кажем и то да се оно, иако написано завидном научном лексиком и стилем, лако чита, што је уз занимљивост његовог садржаја довољан разлог да га сви који се занимају историјом прочитају.

Колеги Лаковићу искрено честитам на завидном научном успјеху који је остварио својом првом књигом и желим му успјех у писању нових, а свима вама да се захвалим на пажњи коју сте нам посветили, јер су то и аутор и његова књига вишеструко заслужили.

Радослав Распоновић

Томаш Ћоровић, ШАВНИК ИЗ ЗАБОРАВА, Самостално издање,
Шавник, Београд, 2007. године, 221 стр.

Недавно је из штампе изашла, а пријатно је истаћи, веома озбиљна монографија о Шавнику аутора Томаша Ћоровића, у којој су на минуциозан начин обрађене знаменитости ове вароши. Иако не долази из пера професионалног историчара, ова добро написана монографија вароши, односно области, има заиста вишеструки значај. На првом мјесту она свакоме ко жели да се упозна са историјом овога краја пружа могућност да стекне увид без одређеног предзнања. Оно што је, такође, веома значајно јесте то да ће ова монографија бити од велике користи људима из струке, јер је писана веома пажљиво, па је у њој могуће пронаћи податке који су у стручној литератури остали незапажени.

Уз то историјска расправа господина Ћоровића није написана само са претензијом да представља научну историјску публикацију. Она је добрим дијелом надахнута и књижевним мислима. Аутор проницљиво слика и црте менталитета људи овог краја, очигледно њему добро познатог. У свом раду као да је слиједио Андрићеву мисао да је сваки човјек највише дужан свом завичају. Овом књигом на најљепши испоштовао своју обавезу.

С обзиром на богатство чињеница и коректност обраде теме, до које се дошло значајним интелектуалним истраживачким радом, монографија још продубљеније читаоцу представља Дробњак и истиче његов значај у историји.

У раду се појављује много знаменитих људи, који су својим дјелом исписивали странице историје Дробњака. Ћоровић, очигледно, зна много чињеница из усмене традиције свог племена и занимљиво и литерарно о њима приповиједа. Видљиво је да он веома зналачки користи документа и сазнања и допуњава их са народном традицијом сачуваном у свијести самог народа. Тако смо добили занимљиво штиво и упечатљиву слику живота Шавника од његовог оснивања па до почетка Другог свјетског рата, испричану једноставно, живо и ненаметљиво, разумљиво и приступачно, стилски дотјерано, уз употребу богатог народног говора.

Више је него сликовит приказ страдања младог и школованог Владимира Томића, који онако хришћански због борбе за правду и истину настрада, би претучен и остаде у самици књаза Николе четири године без саслушања и без пресуде. А шта тек рећи о Исаилу Трипковом Томићу,

Дробњаку, љутом књажевом противнику, који је у затвору провео осам година, без суђења. Али и ова књига нас учи да борба за правду и истину није узалудна. Захваљујући и овој књизи, њихове судбине ће бити путоказ за све праводљубљиве људе чији је циљ да свијетла образа оду са овоземаљске позорнице.

Као још један доказ да сјајни интелектуалци, постојани и непоколебљиви људи нијесу имали шта да траже у приватној држави књаза Николе био је обрачун са Милошем Шаулићем, вршиоцем дужности министра правде. Са Господаром је дошао у жесток сукоб због Исаила и Владимира Томића, који су већ годинама чамили без пресуде у затвору, и то је платио главом. Било је то, у суштини, како је лијепо записао аутор ове књиге Томаш Торовић, размачунавање једног диктатора са слободоумним младим и школованим људима, који су хтјели демократизацију једног полуфеудалног друштва.

Значај овог рада и јесте у томе што говори о времену које као да је било негдје сакривено и замагљено. Аутор је у сваком случају био свјестан да се у овом времену бројних изазова културна баштина пред судом јавности најбоље брани оствареним научним резултатима. Стога је ишао трагом релевантних докумената и створио комплетан и аутентичан рад. За припрему и израду овог рада требало је уложити велики напор. Монографија је резултат вишегодишњег истраживања аутора, па је дуготрајна усредсређеност писца на проблем довела до уједначености у истраживачком методу и непристрасности при просуђивању и тумачењу догађаја. Торовић је проучио сву постојећу литературу, бројне

изворе, консултовао еминентне историчаре. Он није подлегао притиску данашњег времена, већ је своје знање ставио у службу искључиво историјске науке, приређујући монографију на крајње професионалан начин, без кривотворења и фалсифковања својственог времену у коме живимо. Стога је монографија о Шавнику још један доказ да су се Дробњаци у крвавим ратовима с почетка XX вијека борили за стварање, односно обнову заједничке српске државе. Користећи ову монографију читалац ће доћи до бројних нових сазнања. С обзиром на то да рад третира и неке мало познате догађаје и збивања, научна тежина му је самим тим већа. Уз то, текстуално излагање је праћено бројним фотографијама урађеним такође на високо професионалном нивоу. Зато се може констатовати да је, решавајући не баш једноставне методолошке и методске проблеме, аутор проналазио композициона рјешења која одговарају самом садржају и суштини обрађиване тематике.

Илустративни материјал, лијепе и драгоцене фотографије од непроцјенљиве вриједности, веома занимљиви факсимили докумената и литографије познатих аутора, књигу чине веома занимљивом и привлачном за читаоца. О томе колико илустрације обогаћују ово дјело рјечито говори и њихов број: 220 фотографија и 27 факсимила, која ће представљати драгоцен извор за нека каснија многострука истраживања. Оне помажу да се боље освијетле историјски процеси на простору Дробњака и дају нам праву слику тадашњег човјека, борца, откривајући нам његов морал, достојанство, горштакчу љепоту.

Поред предговора и увода, монографија се састоји из 12 поглавља и то:

Варош на три воде и са двије зоре, Настанак вароши Шавник, Занатство и трговина, Развој институција, Становништво и сеобе, Изван завичаја, Политички живот до Првог свјетског рата, У балканским ратовима, У Првом свјетском рату, Подгоричка скупштина и Божићна побуна, Укључивање у токове нове државе (1919-1929). У знаку политичких и друштвених превирања (1929-1941). Монографија садржи попис извора и литературе и снабђена је резимеима на енглеском и руском језику, што заокружује њену успјешно остварену цјеловитост.

За лијеп изглед књиге заслужна је штампарија “Алта Нова” из Земуна, која се побринула да књига буде богато опремљена.

Надамо се да ће монографија о Шавнику бити почетак нове едиције, са што више објављених наслова, који недостају и нама и генерацијама које долазе.

И на самом крају, треба истаћи да је ова научно изузетно утемељена монографија израђена по највишим стандардима историјске науке и представља велики допринос не само историографији већ уопште културној баштини.

Мр Жарко Лековић

Заим Аземовић, Зефир Лубодер, УРЕЗАНО У КАМЕНУ И
ПАМЋЕЊУ, Ел-Келимех, Нови Пазар, 2007.

Нишан је ријеч персијскога поријекла која значи знак, обиљежје. Нишан, уједно, значи орден, одликовање. У савременом турском језику, поред ова два значења, користи се и у значењу заруке, вјеридбе. У нас нишан има значење надгробнога споменика. У том значењу је и у најчешћој употреби.

Употреба нишана у традицији наших муслимана се везује за Османлије. Са прихватањем османске вјере (ислама) муслимани су примали и велики број њихових обичаја. Ти обичаји су разноврсни. Један од њих је и употреба нишана као надгробних споменика, управо онако како су их и Османлије употребљавале. Због тога нишани у нас најчешће имају турску форму, с неким локалним посебностима.

Нишани су састављени из два дијела или два камена. Један камен је изнад главе умрлога и добио је назив од турске ријечи башлук (тур. *başlık*), у значењу узглавље. А други је покрај ногу. Љепота нишана је у башлуку. Јер сваки натпис, *тарих*, је уписиван на башлуку.

Када се нишан (башлук) посматра уочавају се различити облици. На основу облика нишана може се знати о ком је нишану ријеч. Тако се може

знати да ли се ради о мушком или женском нишану. Затим, могуће је одредити сталеж који је имао покојник (*мерхум*). У зависности од тога којом се дјелатношћу покојник бавио могао је утицати на облик нишана. Тако су посебнога облика грађени нишани за учене људе (улему), а посебно за људе војнога поријекла или за трговце и еснафе. Облик и форма нишана су умногоме зависили и од имућности породице која га је подизала. Исто је то и са записом на нишану. Неки нишани обилују љепотом пјесничкога израза, а неки су једноставни, са именом покојника и годином његова пресељења на други свијет (умира).

Нишани су најчешће прављени од камена. Запис на њима је, такођер од камена. Вјероватно је камен употребљаван због своје дуготрајне постојаности. Захваљујући употреби камена дио нишана се очувао кроз вријеме. Иако је употреба нишана у старом облику с одласком Османлија ишчезла, видљиви су нови облици и нове форме. Нишани у муслиманској традицији и данас се најчешће употребљавају у бијелој боји. Бијела боја у означавању смрти и надгробних споменика је у најраширенијој употреби код свих муслиманских народа.

Рожаје данас не обилује старим нишанима. Разлози њихова нестајања су многоструки. Овдје није ријеч о њиховом нестанку, већ о њиховом очувању. Стога је вриједно помена дјело које су припремили и објавили знаменити књижевни радник Замим Аземовић и ликовни стваралац Зефир Лубодер „Урезано у камену и памћењу“. Њихова монографија о рожајским нишанима је настала након дуготрајних припрема и снимања на терену. Послије урађених детаљних припремних радњи требало је приступити одабиру најкарактеристичних употребљаваних облика нишана у Рожају и његовој околини. Уједно је требало одабрати и нишане јединствене по форми и облику, који нијесу били у честој употреби у рожајском крају. Некада је највећу потешкоћу чинило сазнање да многи од нишана, вриједних и по облику и садржини, нијесу могли бити уврштени у одабир због њихове недовољне очуваности. Оштећеност на нишанима представља потешкоћу у читању. Често се дешава да су то значајна оштећења која због немогућности читања су заувјек изгубила своју драгоцјену вриједност. Овдје ваља напоменути да су аутори имали обилату помоћ у читању и превођењу нишана како својих резезената тако и других знанствених радника које су консултовали. Захваљујући првјенствено магистрима Рецепу Шкријељу и Сеаду Ибрићу, исчитавањем и пријеводима очувани су записи на овим нишанима и отргнути из вјечи-тога сна.

Књига се састоји из два дијела. У првом дијелу књиге дат је општи опис нишана са посебним освртом на њихове карактеристике у рожајском крају, а у другом су појединачно при-

казивани нишани на територији Рожаја. На основу облика и форме уочава се да су нишани у рожајском крају најчешће грађени у седам различитих мушких и пет женских облика. Уједно је примјетно да постоје три различите форме у развоју нишана.

Прва, најранија, форма нишана је рађена у камену пјешчару (*бреча*) и потиче из друге половине 18. стољећа. На њима најчешће нема натписа, а извјесно је постојање великога броја нишана посвећених *шехидима* (погинутима), који су означавани сабљом или мачем. Градили су их домаћи клесари, тамо гдје су постојали рудници овога камена. У облику се истичу лијепо обликовани турбани.

Друга форма нишана припада мермерним нишанима из *скопске клесарске школе*. Овај вид нишана је најраспрострањенији и најчешће коришћен у рожајском крају, а по бројности најчешће се сусрећу у кучком гробљу (*мезарју*) у Рожају. У првој фази на овим нишанима није примјетна форма украса, већ је стилизација чистог облика изражена у бјелини мермера. Најљепши нишани из овога периода су настали у првој половини 19. стољећа. На нишанима из овога периода примјетна је форма украшавања, а доминирају печуркасти облици турбана у гужвама, вјешто клесаних превоја. Нишани имају издужени трапезоидни облик, са обогаћеним декором биљних и геометријских орнамената.

Трећу форму представљају нишани са фесом. Почетак употребе ових нишана везује се за вријеме након извршених реформи у османској војсци када је фес постао обиљежје муслиманскога пука. Отада се као завршни облик мушких нишана јавља фес.

Овај облик нишана је сличан са претходним формама.

У другом дијелу књиге појединачно се обрађују нишани са различитих локалитета, како у граду тако и у селима. У граду постоје три локалитета на којима су сахрањивани мјештани. Најмање очувано, али вјероватно мјесто најчешћег укопа најугледнијих људи у граду је било гробље код горње, Климентске џамије. Друга два локалитета су Климентско и кучко гробље. На сеоском подручју је, такођер, видљиво присуство нишана из османскога периода. У књигу су уврштени нишани из већег броја села Рожајске општине: Баћа, Балотића, Бесника, Буковице, Дацића, Доње и Горње Ловнице, Горњег Бишева, Црнокрпа, Синановића Лука, Грахова, Ибарца, Јабланице, Калача, Кољена, Бачевца, Паучине, Плунаца, Радети-

не, Сеошнице, Сређана, Вуће и Малиндубраве.

Садржина епитафа на нишанима рожајскога краја је скоро иста. Текст почиње натписом *Huwe-l Bâki*, што значи *Он (Бог) је вјечан*. Иза тога најчешће стоји *El Merhûm ve 'l Magfür*, *рахметли и помилован (од Бога)*. Након тога слиједи име покојника. Неки од нишана имају и садржину која указује на сталеж и дјелатност покојника. На крају текстова се даје покојникова година умира.

За разлику од ових постоје и нишани који имају пјеснички израз, што их сврстава у ред изузетно вриједних.

На крају ваља истаћи да захваљујући овој значајној студији вриједних прегалаца Аземовића и Лубодера очуван је велик дио нишана у рожајском крају да као знак прошлости свједоче о времену у ком су настали.

Мр Аднан Пенџ

Јаков Поповић, БРАТСТВО ПОПОВИЋА У ЦРКВИЧКОМ ПОЉУ И
РАСЕЉЕЊУ, Издавач: Сигнатуре - Београд, Штампарија: МВ принт-
Бар, 2006, стр. 334

Јаков Поповић, потпредсједник у пензији Компаније робних кућа “Београд” у Београду, од 1997. године пензионерске дане проводи у Београду и у Утјехи код Бара. Свој пензионерски мир подредио је истраживању родне Пиве, с посебним освртом на генеалогичку свога братства Поповићи у Црквичком Пољу, код Плужина. У томе успјешно истрајава, што је резултирало књигом “*Братство Поповића у Црквичком Пољу и расељењу*”.

То је, у ствари, хроника о ауторовом братству, коју су рецензирани и за штампу препоручили др Иван Ивић, професор Универзитета у Београду, и Јово Кнежевић, књижевник.

Са доста смисла и умјешности Поповић је у овом раду примијенио исправну методологију. Зналачки је књигу конципирао и саткао од десет прегледних поглавља, и то: Опште карактеристике услова живота; Живот братства Поповића; Карактеристике историјских кретања у развоју братства Поповића; Основне карактеристике братства; Ратне голготе војске и народа; Расељавање Поповића; Образовање, насељеност и топоними; Коријени братства Поповићи; Родослов и развој братства Поповића и Прилози.

Свако поглавље чини заокружену цјелину, са више подналова, што књигу чини квалитетнијом, а последње поглавље - *Прилози* садржи податке о првом сусрету братственика Поповића 2004. године у Црквичком Пољу. Књигу квалитетнијом чини и то што је илустрована обиљем фотографија, затим скицама и шемама, као и мапом Црквичког поља. На почетку књиге је слика Јеванђеља са златним крстом, што га је својевремено поп Лазо добио од Руске цркве и вјековима је чувано у братству Поповићи. Иза тога слиједи слика светог Ђорђија на коњу, који убија аждају, као симбол братственичке крсне славе.

Очито Поповић је у овом деликатном подухвату зналачки користио више извора. Наиме, консултовао је бројну литературу, која богзна није обилувала траженим подацима. Доста је користио провјерена предања, приче и усмена казивања појединаца, историјске тврдње, старе забиљешке из пера појединих ранијих зналаца, многа сјећања и друго.

Вишеструко је значајно појављивање ове монографије. Њом је аутор отргао од заборава многе релевантне податке из живота једне људске заједнице са подручја Пиве, како са

историјског тако и са језичког и другог аспекта. Ово штиво богатством свог садржаја може да послужи као добра литература у проучавању завичајне историје, географије, затим генеалогije, етнографије, а посебно у проучавању језика региона Пиве, па и шире. Јер дјело обилује мноштвом топонима са подручја о ком је ријеч, затим назива сточних производа, кућне радиности, кућних ствари, јеловника, одјевних предмета и још што-

шта другог што живот значи. Зато је рецензент др Иван Ивић у праву када каже: “Овај текст показује колико је богатство описане мале заједнице. Ту мислимо на називе предмета свакодневне употребе који доста говоре о народном осјећању за језик.”

Све у свему, ова корисна књига, која је писана лаким стилем и језиком и чита се у даху, завређује да се нађе у кућним, школским, народним и другим библиотекама.

Ђорђе Трифуновић

ДИПТИХ Е.Љ.НЕМИРОВСКОГ О ЈУЖНОСЛОВЕНСКОМ ШТАМПАРСТВУ

Евгеније Љвович Немировски је највећи живи експерт за јужнословенско штампарство. Поред шездесетак чланака које је објавио о овој проблематици у периодичним публикацијама на руском, украјинском, њемачком, енглеском и српском језику¹ и неколико монументалних монографија (ЦРНОГОРСКА БИБЛИОГРАФИЈА 1494-1994. Том I—књ.1. *Издања Ђурђа Црнојевића 1494-1496*. Цетиње 1989, 222 стр.

ЦРНОГОРСКА БИБЛИОГРАФИЈА. Том I— књ.2. *Издања Божидара и Вићенца Вуковића, Стефана Мариновића, Јакова од Камене Реке, Јеролима Загуровића, Јакова Крајкова, Ђованиа Антонија Рампацета, Марка и Бартоломеа Ђинамиа: 1519-1638*, Цетиње 1993, 220 стр. + 11 стр. с таблама; ПОЧЕЦИ ШТАМПАРСТВА У ЦРНОЈ ГОРИ, Цетиње 1996, 530 стр.), ево и његове двотомне књиге која се 2005. године појавила под насловом: *Начало книгопечатания у южних словян* из планиране серије "Историја словенског ћириличног штампарства XV-XVII вијека". Овај диптих о јужнословенском ћирилично-

ном штампарству аутор објављује у 80. години свог плодотворног живота, што свједочи о изузетној виталности, огромном научном потенцијалу, о дјелатнику-ерудити, који несмањеним интензитетом, иако лошег вида, ради невјероватном продуктивношћу. Довољно је рећи да је досад објавио 105 монографских публикација (књига и брошура) завидног научног нивоа, преко 2000 библиографских јединица у серијским публикацијама и научним зборницима, док је о њему написано око 2000 текстова у којима су научници разних библиолошких профила и нивоа високо вредновали његов стваралачки опус.

Књига *Почеци штампарства у Црној Гори* Е.Љ.Немировског обзнањена у издању Националне библиотеке Црне Горе поводом пола миленијума рада Црнојевића штампарије (Цетиње 1996). Са великим задовољством истичемо да смо иницирали рад на овој монументалној књизи, што са захвалношћу истиче и аутор у њеном предговору. Ова књига је у нашој науци примљена са великим похвалама. На међународном сајму књига у Београду 1996. године добила је двије награде – за издавачки подухват године и као естетски врло успјело издање – награду "Мних Макарије".

¹ Уп.: Д.Ј.Мартиневич: *Вклад Е.Л. Немировског в јужнословянскую библиологию.*- Федоровские чтения, Москва, 2005, стр. 29-41.

Аутор ових редака је имао задовољство да прати научно стваралаштво овог великог руског научника, да нашој научној јавности представи његов научни портрет и заслуге за јужнословенску библиологију. У ПОР-ТРЕТИМА (1990, 1998. и 2001) дали смо исцрпну његову био-библиографију, а 2001. године и његов животопис са библиографијом на руском језику (Москва, 2001). И поводом његове осамдесетогодишњице у зборнику "Федоровские чтения", њему у част приређеном (Руска академија наука) и објављеном у Москви 2005. године, писацу ових редова објављена је на руском језику исцрпна студија о његовом доприносу проучавању јужнословенске библиологије, са 60 библиографских јединица на више језика (стр.29-41).

У монографији *Почеци штампарства код Јужних Словена* цитирани су ранији радови овог плодног руског научника које је користио приликом конципирања и компоновања овог научног диптиха, при чему је аутор, по природи ствари, уносио резултате научних истраживања својих и других научних посленика.

Ова монографија је садржајно наслоњена на бројне раније ауторове расправе и чланке о словенском штампарству, објављене у разним монографским и периодичним издањима.

Диптих *Почеци штампарства код Јужних Словена* је волуминозно научно дјело, са преко хиљаду страница енциклопедијског формата. Материја у овим двијема монографијама је ситуирана у девет поглавља: **Извори и историографија, Исходиште црногорског штампарства, Почеци јужнословенског штампарства, Прва црногорска штампарија, Октоих**

првогласник из 1494. године, Октоих петогласник (1494), Псалтир с посљедовањем 1495. године, Требник око 1496. године, Несачувана и легендарна издања.

Компарирајући ове књиге са цетињским издањем из 1996. године ("Почеци штампарства у Црној Гори"), долази се до закључка да нема суштинских разлика, с тим што московско издање садржи допуне "новим свједочанствима која су се појавила посљедњих осам година."

Е.Љ.Немировски у свом научно заснованом, врло драгоцјеном раду посебно истиче фототипска и факсимилна издања цетињских инкунабула, истичући заслуге др Душана Мартиновића у њиховом приређивању као и друге заслуге у остваривању програма петстогодишњег јубилеја штампане књиге у Црној Гори (едиције четвортомне "Црногорске библиографије 1494-1994").

У завршном одјељку наводи *Тестамент Ђурђа Црнојевића*, преузимајући га из књиге др Милоша Милошевића (критичко издање).

Највећа разлика између цетињског и московског издања је у ликовној опремљености. Московско издање је ликовно знатно опремљеније – садржи преко 560 илустрација функционално повезаних са ауторовим текстом. На крају одјељка посвећеног културном животу прије оснивања типографије налазе се 24 двобојне илустрације, са текстовима из литургијских књига (манускрипата), фресака и др.

Рукописним књигама (**Барски летопис, Мирослављево јеванђеље, Манојлово јеванђеље, Горички зборник, Властарева синтагма** и др.) Немировски придаје велики значај за појаву штампарства и штампа-

не књиге. Посебно се осврће на **Барски летопис**, претпостављајући да је првобитно био написан глаголицом, на словенском а не на латинском језику.

Е.Љ.Немировски је дао систематизован хронолошки преглед докумената, записа и прилога о Црнојевића штампарии, представљајући све значајније личности, словенске и јужнословенске, које су дале значајан допринос изучавању јужнословенске библиологије и заслужују да се уведу у регистар научника-заслужника који су се бавили или се баве изучавањем ове значајне дјелатности. Навешћемо неке од њих хронолошким редом и у избору Е.Љ.Немировског: Иларион Руварац, Ватрослав Јагић, Јован Н.Томић, Љубомир Стојановић, Душан Д.Вуксан, Ђорђе Спасојев Радојичић, Дејан Медаковић, Александар Младеновић, Нико Симов Мартиновић и Душан Јованов Мартиновић. Затим је обухватио и: Владимира Алексеевича Мошина, Петра Атанасова, Младена Бошњака, Јосипа Бадалића, и низ других. О првој групи је детаљније говорио, износећи конкретно њихов удио у научном изучавању јужнословенског штампарства, дајући у прилогу њихове фотографије и факсимиле њихових важнијих дјела – монографских публикација.

Занимљиво је да Немировски, и поред резултата поменутих библиолога, апострофира да је потребна темељна монографија "у којој ће бити црногорско штампарство проучено у своме богатству веза и аспеката". Дакле, и поред високог степена изучености, он као најбољи живи експерт за наше старо штампарство, указује на потребу даљег, свестраног проучавања овог феномена.

У другом и трећем поглављу прве књиге **Исходишта црногорске штампарии и Почети јужнословенског штампарства** анализира културно-историјске, социјално-политичке и материјално-техничке претпоставке за појаву штампарии у Црној Гори, истичући велики значај цркве у формирању шампарии, дајући преглед западноевропског штампарског умијећа у 15. стољећу. Аутор зналачки анализира мјесто Црнојевића штампарии у културној историји Црне Горе и јужнословенске културе у "очувању националне самосвијести, и с њом тијесно повезане православне вјере у условима страног госоподства"..

Подробно је описао дјелатност штампарии Андрије Палташића-Которанина, а навео је и низ јужнословенских штампара који су радили у Италији и Француској (Никола Модрушки, Јаков Бунић, Јурај Шишгорић, Шимун Далматинац, Јурај Драгишић).

Е.Љ.Немировски посвећује посебну пажњу на којим су све писмима штампане јужнословенске књиге и ко су изучаваоци лингвистичких питања Црнојевића издања (академик Александар Младеновић, Вјера Јерковић, др Јасмина Грковић-Мејдор, др Војислав П.Никчевић). За овог потоњег иронично каже да је дао "критички осврт на све што је урађено у тој области" – та његова оцјена је остала без коментара, наглашава Немировски!

Доста је Евгеније Љвович у својој исцрпној двотомној студији посветио пажње отвореним, неријешеним питањима почевши од локације штампарии (Обод, Цетиње, Венеција). Обрадио је та питања под насловом **Штампарија Ђурђа Црнојевића, Измишљене штампарии, Несачувана и измишљена издања.**

Његови коментари и закључци су убједљиви. Сви они научници који се убудуће буду бавили овим питањима, nolens-volens, мораће се наслањати на овог великог ерудиту и познавао-

ца старог штампарства и старе књиге. Према ријечима проф. др Радивоја Шуковића убудуће ће се историја црногорског штампарства рачунати од ове књиге Е. Љ. Немировског.

Др Душан Ј. Мартиновић

Хенрик Ангел, СИНОВИ ЦРНИХ ПЛАНИНА,
Никшић 2007.

Књига Хенрика Ангела *Синови црних планина* написана је још далеке 1896. године, а захваљујући издавачу НВО Црногорски међународни институт за штампу недавно је објављена у Црној Гори у преводу Јелене Вићентић.

Синове црних планина написао је човјек задивљујуће биографије. Хенрик Ангел (1869-1922) био је војник, предавач, писац, картограф, полиглот, спортиста, авантуриста и, надамце, родољуб и патриота.

Своје вјештине ставио је у службу јачања националне свијести сународника, у циљу стварања независне државе Норвешке, тј. њеном изласку из уније са сусједном Шведском.

Немирног духа, Ангел је посјетио бројне европске земље, међу њима и Црну Гору. Био је први човјек који је на скијама прешао Хардангервиду; први је на велосипеду прешао пут од Кристијаније преко Шведске, Данске и Њемачке, преко Алпа, до Италије и Француске и назад. Први је на скијама прешао Црну Гору (1893). Отворио је тада прву школу скијања у Црној Гори. На позив француског министра рата 1902. отишао је у Француску да војнике обучи скијању и, такође, отвара прву школу скијања у Француској. Као врсни промотер спорта 1905. постао је

први норвешки члан Међународног олимпијског комитета. С обзиром на то да је Норвешка у Првом свјетском рату била неутрална, Ангел, у својој педесет седмој години, даје оставку на чин пуковника у норвешкој војсци и одлази у Француску гдје се пријављује као обичан регрут у чувену Легију странаца и учествује у борбама код Вердена. Након завршетка Првог свјетског рата 1918. одлази у Русију гдје као припадник Легије странаца учествује у борбама у грађанском рату. Немилосрдна руска зима донијела му је промрзLINE усљед којих је морао бити подвргнут ампутацији једног стопала и неколико прстију на обје руке. Након опоравка у Паризу, вратио се у Норвешку 1920, али му се здравствено стање погоршало у јесен 1921. и у јануару 1922. његов бурни живот се окончао. Иза себе је оставио бројне књиге: *Скијама кроз Црну Гору* (објављена 1895), *Синови црних планина* (1896. и још два издања 1898. и 1899), *Моћни народ. Приче из Црне Горе* (1903), *Када се мали народ бори за живот. Приче о српским војницима* (1914), *Седмогодишњи рат за 17. мај, 1807-1814.* (1914), *Српски војник* (1917), *Синови Француске у борби* (1918), *За слободу и част Француске. Са француског фронта* (1928) и друге.

Ангел је посјетио Црну Гору пред крај XIX вијека, вијека у коме је она исписала једне од најтежих, али и најславних страница своје богате прошлости. У *Синовима црних планина* Ангел је описао ослободилачки рат Црне Горе (1876-1878), али је дао и краћи приказ њене дотадашње вишевијековне борбе са Турском. Иако је највећи дио књиге посветио црногорским ратовима и борбама, успио је описати и тадашњи црногорски живот и обичаје. Ерудита, какав је био Ангел, запазио је да је Црна Гора материјално сиромашна, да сиве и голе планине и љути камен нијесу гостолубиви ни према коме, па ни према својим синовима. Ипак, Ангел је одмах схватио да богатство Црне Горе не чини број њених плодних поља и раскошно изграђених палата, којих се нагледао обилазећи бројне европске земље које у томе нијесу оскудјевале, већ да је њено богатство сам народ који је ова земља изњедрила. Доказани родољуб, који је дошао из тада далеке Норвешке, схватио је да од овог бројем малог али дјелима великог народа, многи европски народи могу научити да љубав према отаџбини и слободи нема цијену. Отаџбина је изнад свега и изнад свих, чак и изнад живота сваког Црногорца. Без отаџбине нема ни слободе, а тиме ни живот није живот ако се не одвија у слободи. Своју отаџбину и слободу „синови црних планина“ су вијековима стицали и зато су је љубоморно чували. Писац уочава да је читава историја Црне Горе крваво сурова, а показале се да је чекала и таква будућност. Већ на почетку своје приче Ангел у само једној реченици прецизно дефинише морални генетски код Црногораца, који је сваком појединцу судбински био утиснут у тре-

нутку доласка на свијет: „Овај народ би радије умро него дозволио да буде покорен... а такав је народ непокорив, не умире – и на крају побјеђује.“

Читава Ангелова књига, која је написана у маниру познатих романтичарских писаца XIX вијека, у ствари је величање вриједности које су и тада биле угрожене, а које су тада ти помало сурови горштаци брижљиво његовали знајући да од тога зависи њихов опстанак. Препознајући то Ангел егзалтирано упоређује вишевијековну борбу Црногораца против моћне Турске са борбом Грка против надмоћних Персијанаца, а саме Црногорце ставља у исту узвишену раван са Спартанцима. И био је у праву! Колико је у Црној Гори остало неописаних Термопила и колико је незнатних Леонид дало животе у њима заустављајући азијатску силу, знајући да њихова жртва, ипак, неће бити узалудна.

Тога је био свјестан и сам Ангел и прије него што је описао ослободилачки рат Црне Горе (1876-1878), којим је Црна Гора остварила вишевијековни сан – међународно признање своје независности. Он признаје да је немогуће у једној књизи испричати богату историју Црне Горе, и то оставља да уради „неко друго перо, перо које ће у руци држати човјек са дубљим и бољим познавањем необичне земље и народа Црне Горе.“

Пишући о „синовима црних планина“ Ангел није заборавио да, с правом, истакне значај и улогу коју су имале и „кћери црних планина.“ Цитирајући мисао да би „Црна Гора била матерински рај да није земља удовица,“ луцидно примјећује да су црногорске жене и у рату и у миру подносиле највећи терет, јер „другачије и није могло бити.“ Њен положај у па-

тријархалној Црној Гори се на први поглед чинио веома неповољним, али је у много чему био такав, закључује Ангел, да би им можда позавидјеле и жене из најцивилизованијих земаља.

Такође, Ангел са великим уважавањем прича о црногорском школству, не заборављајући на чињеницу да је у Црну Гору, свега четрдесетак година након Гутенберговог изума, стигла прва штампарија у Јужних Словена (Обод – 1493), и то у тренутку када је турско море као незадржива плина преплавило Балкан. Школски систем који је он затекао приликом боравка у Црној Гори оставио је веома дубок утисак на њега, а посебно одважни и паметни учитељи. Ти учитељи, који су се подједнако добро служили пушком као и словом, преносили су дјеци, не само знање из основних предмета,

већ су их учили патриотизму и родољубљу, са чиме су та дјеца већ била упозната кроз приче и васпитање које су добили у своме дому. Уосталом, Црна Гора се није бранила од освајача само мецима већ и словима, која су, некада и стварно, у борби претварана у пушчана зрна.

На крају, да закључим, о књизи *Синови црних планина* могло би се још доста тога рећи – наравно лијепог. Али, умјесто тога треба пустити да она сама о себи прича, и зато је препоручујем свима да се читајући је препусте једном занимљивом путовању у прошлост. Као таква, надам са, да ће пронаћи пут до ширег круга читалаца у Црној Гори. Такође, због осјећаја да се отргне од заборавља ово дјело и учини нам се доступним, све честитке заслужује издавач Ангелове књиге.

Ненад Перошевић

НАУЧНИ ОПУС АКАДЕМИКА МИОМИРА ДАШИЋА
(Поводом Биобиблиографије академика Миомира Дашића,
ОД, 2007, 176)

О научном опусу академика Миомира Дашића интересантно је и захвално говорити, како на нивоу броја и обима радова, тако и у равни разноврсности тематике или употребљивости и поузданости садржаја његових прилога и студија. Од јесени 1955. године, када се први пут огласио стручним чланком *Васојевићки уставак 1875. године. Поводом седамдесетогодишњице*, (*Побједа*, 12/1955, 52 (25.12), 6-7), Дашић је објавио преко 670 библиографских јединица разноврсне тематике, обима и нивоа научности, мада је број изворних текстова мањи, јер су поједини чланци објављени у више публикација. О томе свједочи *Библиографија академика Миомира Дашића*, коју је саставио наш најпознатији библиограф Добрило Аранитовић уз уводну студију.

Радознао духом, радан и амбициозан, надарен да процијени друштвена и научна кретања, током више од 50 година бављења науком направио је бројем, тематиком и садржајем ауторско дјело за уважавање.

Научни опус академика Миомира Дашића је обиман и тематски разноврстан. Окушао се у писању публицистичких текстова, од новинарских написа, осврта, информативних при-

каза, полемика, до пригодних излагања, што чини значајан дио његовог ауторског опуса. У историографски далеко важнијем и по садржају богастијем дијелу стваралаштва објавио је радове у распону од стручне критике, преко енциклопедијских јединица, синтетичких чланака, до обимних и оригиналних научних расправа, чију круну чине двије монографије о Васојевичима и најновја о Шекулару и Шекуларцима.

Вриједи истаћи значај два обимна тематска зборника његових историографских радова. Иако су већ раније разним поводима објављивани, тематски груписани радови добијају на значају и оправдавају објављивање у ауторским зборницима. Једно од мјерила домета научника је и то колико дуго се његови радови читају или цитирају. Да Дашићеве бројни радови не губе на вриједности показују зборници *Огледи из историје Црне Горе* и *Незаобилазно у историографији Црне Горе*, у којима су објављене његове највредније студије из црногорске историје.

Посебно мјесто у стручној и уџбеничкој литератури на српском говорном подручју заузима Дашићев универзитетски уџбеник из области

историјске методологије и помоћних историјских наука - *Увод у историју са основама помоћних историјских наука*, Титоград 1988, 328 стр.; 8°.

***

Може се закључити да је тематика Дашићевих радова наглашено повезана са наставничком праксом и обавезама у Црногорској академији наука и умјетности. Као професор и директор Беранске гимназије писао је о разним питањима школског рада; радећи у Заводу за међународну сарадњу огласио се са пар прилога о школовању наше дјеце у иностранству. Прилози из методике наставе историје, учешће у комисијама и на скуповима о настави историје повезани су са дугогодишњим предавањем тог предмета на факултету; радови из теорије и методологије историјске науке везани су са предавањем предмета *Увод у историју са помоћним историјским наукама*. Значајан дио радова условљен је учешћем у припреми и реализовању више научних скупова, на чему је био ангажован као предсједник Савеза историчара Југославије (1985-1989. и 1994-1999), или као члан, односно предсједник Одбора за припрему научних скупова у ЦАНУ. Један број синтетичких стручних радова из нововековне историје југословенских народа објављених у периодици или саопштаваних на скуповима резултат је уопштавања проблематика током дугогодишњег предавања тог предмета на факултету.

Текстови академика Дашића могу се тематски разврстати у више група, при чему се може запазити и временска одлика интересовања за одређене теме. Хронолошки би се радови могли груписати у следеће области:

- педагошко-методичка проблематика;
- историја НОБ у Црној Гори и Полимљу;
- ослободилачки покрет српског народа на простору Васојевића;
- историјска методологија;
- црногорска и српска историја.

Значајан број радова академик Дашић је посветио општим педагошким питањима, нарочито разним проблемима везаним за програмирање, извођење и унапређивање наставе историје. Такве чланке писао је као професор и директор гимназије, касније као наставник универзитета, у циљу рјешавања конкретних питања организације, програмирања и извођења наставе у средњој школи, уџбеничке литературе, стручног усавршавања наставника, извођења наставе историје и примјене књижевног текста као наставног средства.

Историјском проблематиком Дашић се почео бавити пишући о народном устанку у беранском крају, што му је као младом професору Беранске гимназије просторно и временски било најближе, а друштвено-политички актуелно и вредновано. Осим о устанку у беранском крају и Црној Гори 1941. године, писао је о организацији народне власти, просвјети и култури у току рата, о партизанској штампи, о ликовима револуционара и народних хероја. Пар прилога посветио је Лењину и Манифесту Комунистичке партије.

Централно мјесто у научном опусу академика Дашића, како по броју и обиму, тако и по научној актуелности и истраживачкој основи, представљају радови о разним проблемима друштвено-економског развоја, социјалног положаја становништва и видовима ослободилачке борбе на

подручју Васојевића у 19. и почетком 20. вијека. Очигледно је да је значајан дио ових студија настао у процесу припремања докторске дисертације, јер се ти садржаји налазе и у двијема Дашићевим књигама о Васојевићима до 1878. године. Та чињеница је резултирала тиме што је монографски обрађена разноврсна тематика и што су ови радови са највише изворне грађе и истраживачке актуелности.

О региону Васојевића Дашић је објавио више обимних студија. Синтезу дугогодишњих истраживања о овом региону чине монографије: *Васојевићи од помена до 1860. године* (1986); *Васојевићи у устанцима 1860-1878.* (1992) и *Шекуларци од помена до 1941. године* (2006).

Током времена аутор је проширио круг свог интересовања на црногорске теме и низ тема из историје српског народа, нарочито у области српско-црногорских односа у склопу националноослободилачке борбе српског народа. За ову групу радова се може рећи да представљају синтетичке прегледе на задату тему, претежно су рађени на основу афирмисане литературе. Повод за писање радова очигледно су били бројни научни скупови, јер већина радова из ове групе представљају објављена саопштења.

Предајући Методологију на Филозофском факултету у Никшићу, академик Дашић се морао бавити и низом тема из ове области. За потребе студената објавио је више појединачних чланака и уџбеник под насловом *Увод у историјске студије, са основама помоћних историјских наука* (1988), који се користи и на универзитетима у Србији и Републици Српској. Радећи на припреми и учествујући на научним скуповима Црногорске академије на-

ука и умјетности, обратио је пажњу и на општу проблематику методологије и теорије историјске науке. Аутор је већег броја радова о разним питањима развоја и усмјерења историјске науке. Поред приказа научних скупова и значајних публикација, огледао се и у оцјени научног рада истакнутих историчара, попут Бранислава Ђурђева, Димитрија Дима Вујовића, Бранка Петрановића, Новице Ракочевића, Милана Васића и др. Мањи број чланака односи се на бављење југословенским питањем.

***

Оно по чему је академик Дашић оригиналан и препознатљив у црногорској историографији јесте да се више од четрдесет година упорно бави историјом сјевероисточне Црне Горе и региона Васојевића у 19. и 20. вијеку. Међу професионалним историчарима упорни је заговорник значаја обраде завичајне историје; заступа став да се национална историја не може ваљано обрадити без претходне обраде историје појединих области, региона, односно племена. У више текстова критиковао је праксу да се историја старе - катунске или подловћенске Црне Горе пројектује као државна историја на све регионе данашње Црне Горе. По броју, разноврсности тематике и дубини истраживања Дашићеве радови из историје сјевероисточне Црне Горе у 19. и почетком 20. вијека предњаче међу историографским и етнографским радовима аутора разних профила који су писали о овом простору. Без Дашићевих радова историја тога региона у назначеном периоду била би обрађена само у неким сегментима, прије свега у вези са црногорском ратном историјом.

Академик Миомир Дашић је регионалну историју одабрао као поље свог истраживања и својим радовима показао неколико значајних ствари. Прво, очигледно је да се становништво сјевероисточне Црне Горе, правилно је рећи и региона Васојевићи јер је то у доба самосталне црногорске државе био службени назив, у 19. и 20. вијеку упорно и свим силама борило за своје социјално и национално ослобођење, при чему је очигледно највише постизало самоорганизовањем и ослањањем на своје снаге. Са нивоа државе овом региону се помагало у форми инструкција, одлучивања и контроле, али људски и материјални ресурси увијек су били доминантно аутохтони. Црногорски владари су новцем подмићивали главаре, а војску је увијек попуњавао, хранио и наоружавао од своје сиротиње народ овог краја.

Друго, јасно је доказао да је становништво овог региона, предвођено свештеницима, учитељима и народним главарима, увијек своје акције везивало са судбином Црне Горе и Србије, а од 1918. године и Југославије.

Треће, и без Дашићевих радова нико не би могао оспорити државотворни значај ослободилачке борбе становништва региона Васојевића, али би се о тој борби знало много мање и једностране. Његови радови без дилеме показују да је становништво овог региона у 19. и 20. вијеку учествовало у свим ослободилачким и ујединитељским напорима црногорске, али и србијанске власти. Без обзира на то да ли су резултати извојевани самостално или у склопу ширих устанничких акција, нове територије и други резултати устанака већинском вољом народа прикључивани су Цр-

ној Гори. Поред тога, може се на више примјера показати и да су из Васојевића одлазили појединци, групе и читаве јединице народне војске да се укључе у ослободилачке активности црногорске војске на бојиштима далеко од матице (у Херцеговини, ослобођењу Бара, у одбрани Цетиња). Укратко, Дашићев закључак је да без ослободилачке борбе и ујединитељске политике Васојевића не би било ни снажења, ни модерне црногорске државе, бар не у данашњим границама.

У цјелини гледано, може се запазити да је Дашић пажљиво пратио друштвено-политичка кретања, развој друштвене свијести и концепцијских основа историјске науке у протеклих педесетак година. Његови први текстови, без обзира да ли се ради о педагошким или историјским темама, у складу су са тада владајућим погледима на третирану проблематику; писао је у духу уздицања и унапређивања марксистичких и самоуправних гледања на оно о чему пише. Али увијек је у тим радовима провијавао дух критичности. То је уочљиво нарочито од осамдесетих година 20. вијека. Од почетка деведесетих година, као и већина југословенских историчара, још наглашеније се критички односио према дотадашњем развоју науке и њеном наслеђу. При томе се није одлучио на прераду раније објављених радова о радничком покрету и револуцији, већ је престао да се тиме бави и да истиче тај дио својих радова.

Општа одлика текстова Миомира Дашића је њихова историјска утемељеност, информативност и јасноћа израза. Обдарени је говорник, има лијеп приповједачки стил, богат и разновстан рјечник, истовремено је разумљив за професионалца колико и за

читаоца којему историја није струка или му није позната. Његови радови могу се читати и као лијепа књижевност, што историјски рад у суштини и треба да буде, али и као извор података и закључака откривених из извора или преузетих из афирмисане литературе. При томе се запажа утицај вишедеценијске наставничке активности, што се види у поступности излагања, детаљности објашњења, информативности, па и поучности приче. Истини за вољу, обавијештеном историчару не сметају опширност и детаљно излагање, који су одлика Дашићевих текстова. Опширно излагање понекад није нужно, јер овај жели кратку информацију, чињеницу и јасан закључак. На другој страни, шира публика Дашићеве радове радо чита управо због детаљног излагања, јасног објашњења и занимљивог приповиједања.

Стиче се утисак да, поред замашног броја библиографских јединица, Дашић држи и до обимности текстова. Ако бисмо тражили нешто што би се у његовом научном методу могло назвати и сувишним, чини се то би могла бити његова склоност да радо прави дигресије; у готово сваком тексту могу се наћи проширивања теме и осврт на разне занимљивости које се не морају наћи под дефинисаним насловом. Осим тога, у његовим радовима често наилазимо на понављања и враћања на нешто што је у неком облику већ било речено, а што повећава обим радова и тражи од читаоца додатни напор за праћење излагања.

Још једна је одлика Дашићевог научног опуса: о истом проблему радо пише у више варијанти. Некад су то исти текстови у разним публикацијама, а чешће допуњени текстови под сличним насловима. Очигледно је да

аутор свој рад не посматра као завршен, већ му се током времена враћа, допуњава претходни текст, при чему се може запазити да не мијења раније изнијете ставове и закључке, већ да излагање проширује новим промишљањима истог проблема. То свједочи о истрајности на обради појединих проблема, а све то прати научно сазријевање и еволуцију ставова аутора.

Из методолошких радова академика Дашића може се видјети какав значај придаје употреби архивске грађе у историјским истраживањима; за потребе једног научног скупа о томе је написао уводно излагање на готово 70 страна. Из напомена у монографијама и једном броју појединачних радова види се да је истраживао грађу у Подгорици, Цетињу, Београду, Русији и Паризу. Осим тога, његови радови показују и да добро познаје објављену грађу и да се њоме стваралачки служи. Из напомена и спискова литературе види се да веома добро познаје историографску литературу и да исту мајсторски користи. Значајан број његових радова, нарочито оних из републичке и југословенске тематике, настао је на основу проучавања афирмисане литературе и уопштавања истраживачких резултата југословенских историчара. Такви радови су обично рађени за потребе научних скупова, а неки пут се чини и да су то ауторизована универзитетска предавања. Дашићев таленат да у грађи и литератури уочи важна или корисна мјеста и да их умјешно укомпонује у своје приповиједање, као и његове способности да ефектно формира синтетичке судове и закључке, дали су значајан број синтетичких радова из црногорске и српске историје, који се лако читају и прикладни су за

уознавање наше новије прошлости, веома су информативни и садржајни за потребе студената и шире читалачке публике.

У вези са укупним научним ангажовањем и дјелом академика Дашића вриједи истаћи и да је дао значајан допринос у школовању и стручном уздизању бројних младих историчара. Значајан допринос дао је својим учешћем у организацији бројних републичких и савезних стручних скупова за усавршавање наставника историје или научних скупова општег или тематског карактера. Уз то, значајан допринос науци академик Дашић дао је као вишегодишњи уредник часописа

Токови (Иванград) и као члан редакције више стручних часописа (*Настава историје*, *Историјски записи*, *Југословенски историјски часопис*). Био је рецензент бројних историографских радова. На крају, уредио је или приредио за штампу више од 15 посебних издања.

Да је дјело академика Дашића запажено и признато у стручној и научној јавности широм Југославије, поред тога што је на универзитету добио највише звање и постао академик, говори и чињеница да је о његовим радовима објављено око сто осврта и приказа разне тематике и нивоа стручности.

Проф. др Здравко Делетић

Др Владимир Јовићевић, САБЉА И ДРЖАВА, Подгорица 2007.

Када се ради о Црној Гори немогуће је наћи двије адекватније ријечи којима је симболично обиљежена њена историја као што су у наслову ове књиге.

Нема примјера у свијету гдје је сабља толико срасла са свим компонентама живота, рада и опстанка једног народа, каков је случај био код старих Црногораца, јер, како рече Ровински, сва прошлост Црне Горе „сва њена историја састоји се од вјечног ратовања које уопште није имало карактер случајне појаве, ничег ненормалног, већ је била свакодневница човјекова, које је било занимање као свако друго”. Ову његову тврдњу увелико потврђује и веома аргументовнано доказује књига др Владимира Јовићевића *Сабља и држава*. Сабља је, иначе, у старој Црној Гори имала привилегован значај у односу на сава остала оружја, јер су је носили Црногорци, који су у свему били прави витезови, не само по ненадмашном јунаштву, него и по поступцима према заробљеним непријатељима, а особито према њиховим породицама. Но, сабља је сабља само када је у рукама јунака какви су били стари Црногорци („На ти гвожђе господару, / а сабља је сердар Јоле”). А краљ Никола у свечаној бесједи поводом проглашења Краљевине каже: „И напредак моје земље

и углед споља могао је бити постигнут само врлинама мога народа. Он је дао руке које су сабљом сјекле (..); он је најзад рађао синове, који нијесу потамњели јуначкију славу својих предака”. Зато је и поменута књига др Јовићевића, како стоји у предговору: „прилог познавању непоновљиве прошлости Црне Горе. Писана је љубављу и оданошћу према Црној Гори и истини о њој”.

Књиге писане овако сјајним стилем и језиком немогуће је препричавати без ризика да се тиме умањи њихова љепота, зато ћемо се највећим дијелом служити цитатима.

Књига почиње казивањем о првим нашим штампарима. „Када су се 1492. године и деценијама касније многи европски народи отискивали да открију и поробе Нови свијет, ми смо се спремали да на бијелој хартији отиснемо стари и нови непролазни свијет, а себе и друге ослободимо мрака и страха”. Јер су књиге Црнојевића штампарије „отворена васиона, која твори физичку и духовну обнову”.

У раду о Бају Пивљанину аутор веома успјешно полемише са онима који покушавају да овог „хајдука што гони хајдуке”, као и остале бескомпромисне борце за слободу Црне Горе, међу њима чак и Његоша, оптуже за геноцид. При томе се, између осталог,

аутор поново позива на Његоша (а на кога би другог) - „зло чинити, од зла се бранећи, ту злочина нема никаквога”. И подсјећа да је 180 посјечених глава храбрих бранитеља Вртијељке послато у Цариград.

И након што су црногорски витезови својим сабљама одбранили слободу, првенствено сјаним побједама на Мартинићима и Крусима 1796. године, на Лучиндан 18. октобра 1798. године Петар I Петровић сазвао је Општеземалску скупштину у манастиру Стањевићи на којој је донесен *Законик опшчи црногорски и бртски*. Аутор сматра да је тим чином „Црна Гора ушла у поредак државотворних народа Европе”, а „Законик је ушао у баштину највиших културних вриједности црногорске заједнице (...) Значајан је данас и сјутра, за науку, политику, културу, државу и народ”, те би, по мишљењу аутора ове интересантне књиге, тај датум, упркос неспорној чињеници да Црна Гора у својој бурној историји има више значајних датума, треба узети за Дан државности Црне Горе.

У нашој историјографији, иначе, мало је писано о правним аспектима црногорске историје. На срећу др Јовићевић је не само истакнути историчар, већ и врсни правник, па је веома занимљиво и његово казивање о поменутом закону као и о *Даниловом Законику* из 1855. године, у чијем писању је коришћено и страно законодавство, што је значајно „нарочито за судску праксу, (...), правну теорију и историју државе и права, јер показују зрелост црногорске државе, која прихвата и у Закону прерађује све оне стране правне утицаје који подстичу прогрес црногорске заједнице”.

У осврту на Јовићевићев текст о *Даниловом законику* академик Бран-

ко Павићевић каже: „Можда би неко могао направити и други распоред научне материје, изградити друкчију хронолошку и тематску схему, али оно што писац овог приказа жели да нагласи јесте увјерење да би мало ко са више осјећања за историјско - правну, политичко - социолошку, и правно - социолошку проблематику изрекао потпуније и прецизније судове од Јовићевића, и то са таквим осјећањем мјере, финоћом исказа и културом писања”. Без сумње ово је карактеристика и свих осталих текстова садржаних у овој, веома занимљивој, књизи др Јовићевића.

Аутор се храбро и зналачки упустио да укаже и на лоше стране, без сумње, великог Ослободилачког рата народа Југославије. Када се, дакле, ради о борби против поробљивача, тешко да има народа у свијету који се не би поносио херојством, које су Црногорци и овог пута испољили у борби против окупатора. Али, на несрећу, у том времену долази и до тешко објашњивог братоубилачког рата. Међутим, велики број наших историчара, до предкрај осамдесетих година прошлог вијека, углавном, писао је са претјераним хвалом о НОБ, да би, често исти ти људи, касније отишли у другу крајност, јер, како рече др Јовићевић, „политика и даље држи кључеве од браве, која се зове историјска наука”, па неки „заборављају” да је „истина свјетлост свијету”.

Несрећа је, дакле, била у томе што је све више ослободилачки прерастао у грађански рат, за што су неки комунистички руководиоци посебно одговорни. Као илустрацију др Јовићевић цитира Ђиласа, који је говорио: „Убијање је у функцији рата и релолуције”, јер ко хоће рат и револуцију

мора „бити ријешен на убијање људи, на погубљење својих сународника, па и пријатеља и браственика”. Партија (односно дио њеног вођства) је, како наводи аутор, тражила од бораца: „проширите убиства против народних првака. Почните их убијати јавно гдје год се сретну”.

У големе грешке руководста НОБ аутор посебно помиње Сремски фронт. Узалуд је Арсо Јовановић упозоравао да се то не чини, говорећи: „Мобилисали смо и дјечаке до 16 година. Послали смо их на Сремски фронт необучене, неспремне и без праве опреме”. Иначе, једна од големих грешака значајног дијела руководства НОР-а била је недовољна брига о људским животима. Те жртве су највећим дијелом поднијеле Црна Гора и Србија, који су „чинили 80% укупног броја партизана”.

На крају расправе о братоубилаштву у Црној Гори овај аутор закључује: “Партизани и четници су синови мајке Црне Горе, која их зове да се помире јер су браћа. Братоубилаштво да се никада не понови. Веће и светије обавезе нема у Црној Гори од братског и грађанског помирења. Љубав и истина су најбољи лијек”.

Др Јовићевићу, као и многим другима, смета што се за нашу државу, умјесто њеног дивног имена - Црна Гора - све чешће употребљава туђи назив - Монтенегро. Шта нам се стварно дешава те се почесмо стидјети имена наше славне Црне Горе? Који би то још народ због тобожње „европеизације”, или било којих других разлога, замијенио име своје државе туђим? Пјесник би рекао: „Туђ туђину, теби твој доличи / Туђи поштуј а својим се

дичи”. Због оваквог става, као и неких других текстова у којима он с љубављу говори о Црној Гори и њеној прошлости, на основу прворазредних извора, неки желе да га, малте не, оптуже за велеиздају. Зар голема љубав према Црној Гори којом су прожети сви текстови које садржи ова интересантна књига може било коме сметати?

Полемишући са онима који произвољно оспоравају неке његове радове, међу којима су и горе поменути, др Јовићевић им смирено одговара: „Нијесам оплакивач српства, нијесам негативиста нашег црногорства и држављанства. У радовима црногорску државу потврђујем, браним, и износим”. Али, „научник не смије мимо истине садржане у најачим изворима, чињеницама и доказима”, па затим умјесто продубљивања свађе, топло, људски наставља: „Без обзира на разлике у мишљењима, сви смо ми у љубави и оданости према Црној Гори, јединој и непоновљивој”. Но, „у овом тегобном времену одговорни смо за сваку написану ријеч, пред историјом и народом”. Јер научник „није навијач или забављач већ озбиљан посленик утврђивања научне истине”.

Зато рецензенти академик Зоран Лакић и др Радослав Распоповић кажу да др Јовићевић „брани историјску истину - од лаицизма, политичких фикција, од преправљача историје и њене „модернизације” - како се, савим без разлога, квалификује свака иновација (...), а није”.

Књига је, без сумње, писана веома лијепим стилем и језиком, што је, поред интересантне и научно солидно обрађене историјске грађе, чини још привлачнијом за читаоца.

Милош М. Старовлах

Маријан Машо Миљић, ЦРНОГОРЦИ У ПЕРОЈУ 1657-2007, Центар
за исељенике Црне Горе, Подгорица 2007, 995 стр.

Књига која заврјеђује пажњу јавности појавила се захваљујући Центру за исељенике Црне Горе и приређивачу Маријану Машу Миљићу. Она је таква каква је, свеобухватна и значајки осмишљена.

Сам приређивач у предговору каже да је књига *Црногорци у Пероју 1657-2007* нарочито припремљен спомен – зборник већ публикованих научних радова, историјских извора и других текстова о овом мјесту и његовим црногорским исељеницима. Књига је, дакле, синтеза досадашњих сазнања о Пероју и Перојцима. У њој је садржан највећи дио онога што је о њима у науци већ казано и објављено, изучимајући текстове на италијанском језику. Овај избор који је извршио приређивач није било какав механички или споменичарски зборник радова, већ пажљиво припремљено научно-стручно дјело, одговорно конципирано и тематски структурирано. У књизи се налазе сви релевантни одговори на питања разлога некадашњег црногорског исељавања, историјског трајања Перојаца, услова њиховог етничког очувања, народног стваралаштва које они баштине, духовног живота у Пероју, фолклора итд.

С обзиром на то да се књига појавила у част јубилеја 350 година жи-

вота Црногораца у Пероју она треба да буде подстицајна и примјер за цјелокупну црногорску дијаспору, која треба да се повезује значајним датумима и јача везе са матицом.

Текстови и други прилози који су уврштени у ову књигу различитог су карактера и вриједности. Неки су драгоцјени због времена у коме су настали и због своје документарности а други су резултат озбиљног научно-истраживачког рада, и прошли су сву научну критику. Књига *Црногорци у Пероју 1657-2007* саздана је у 14 поглавља: 1. Перојска повеља (ћирилица, латиница, и италијански препис), 2. "Између историје и предања", занимљивом наслову у којем су садржани радови историографског карактера, док 3. поглавље обухвата текстове етнографског карактера; у 4. дијелу књиге сложено је народно изворно стваралаштво Црногораца у Пероју (приче, пјесме, мелодије и остало); 5. поглавље садржи текстове који се односе на школу и образовање у Пероју. Перојском говору посвећено је 6. поглавље књиге у коме се, као посебан прилог, налази *Рјечник перојског говора* који је сачинио Јосип Рибарић. У 7. дијелу књиге говори се о духовном животу Перојских Црногораца, цркви и свештенству. У 8. сегменту

ове структуре дате су три популарно-научне приче, сложене у три *повјеснице* – мале историје, као покушаји синтезе укупне перојске прошлости и друштвеног живота Црногораца у Истри за три и по вијека. То су радови Франа Барбалића, Мирка Барјактаревића и Ђура Батрићевића. 9. поглавље приређивач је насловио »Шум времена«, а ради се о текстовима о Пероју кроз вријеме, углавном о путописима. Десети дио књиге обухвата текстове који говоре о три и по вијека идентитета Црногораца у Пероју. Овом питању Машо Миљић је посветио дужну пажњу, уз своја два одлична текста са којима књига почиње и завршава, предговору и поговору. Изузетно вриједан дио је 11. чији је наслов »Перој у архивској грађи и историјским изворима«. Дванаести корпус у структури књиге носи наслов »Перојска прича« а чине га неколико текстова које су написали сами Перојци или су настали у неким пригодним и свечаним приликама. Ту доминирају текстови Николе Шкоко: »Перој 1657-2007« и »Генеалогичка перојских аутохтоних православних породица« Овај други је од посебног значаја и користи. Посљедње, 14. поглавље представља научну афирмацију Пероја кроз одржавање скупова и симпозијума и друге видове колективне или појединачне

промоције Пероја и Перојаца. Приређивач је, с правом истакао допринос проф. др Милорада Никчевића научној афирмацију Пероја. На крају књиге је, као прилог, дата Никчевићева »Библиографија о Пероју«. Она је досезала до 1997. године а надопуну библиографије за посљедњих 10 година урадио је приређивач Маријан Машо Миљић. Такође, његове ауторске текстове на почетку и на крају књиге већ сам похвалио.

Ова, иначе богата и садржајна књига додатно је обogaћена бројним и веома вриједним илустрацијама и фотографијама. Неке од њих имају изузетну естетску а друге документарну вриједност и чине да читаоцу бављење овом публикацијом буде пријатно.

Све у свему, сматрам да је појављивање књиге *Црногорци у Пероју 1657-2007* значајан културни и научни догађај и за Перој и за Црну Гору. Али, посебне наде и очекивања учесника у овом вриједном пројекту су биле, прије свега, усмјерене ка томе да ли ће ова књига бити прихваћена и радо примљена од самих перојских Црногораца, да ли ће је они доживјети као своју и радо читати?! Задовољство је зато потпуно јер су они исказали такав однос према овој књизи као према својој *малој енциклопедији*, што она уистину и јесте.

Доц. др Саша Кнежевић

САДРЖАЈ

80 ГОДИНА ЗАПИСА – ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА

ЛУБИЛЕЈ

- Миомир ДАШИЋ, *Од Записа до Историјских записа и од
Цетињског историјског друштва до Друштва
историчара Црне Горе* 9
- Ђорђе БОРОЗАН, *Осамдесет година Историјских записа* 37
- Божидар ШЕКУЛАРАЦ, *Црногорско средњовјековље у “Записима”* ... 43
- Момчило ПЕЈОВИЋ, *Кроз Записе – Историјске записе о
просвјети и образовању у Црној Гори и школовању
црногорске омладине у земљи и иностранству* 51
- Драгана КУЈОВИЋ, *Оријентално-исламски сегмент културне
историје Црне Горе на страницама Записа
(Историјских записа)* 65
- Душан МАРТИНОВИЋ, *Обрада библиологије на страницама
Записа – Историјских записа* 73

ЧЛАНЦИ

- Валентина ЖИВКОВИЋ, *Олтари которских братовитина и
породица у свјетлу позносредњовјековне религиозности* 85
- Ловорка ЧОРАЛИЋ, *Трагом опоруга Бокељских и Паштровских
трговаца у Млецима (од краја XV до краја XVI вијека)* 97
- Ненад ПЕРОШЕВИЋ, *Изградња и почетак рада Жељезаре у
Никишићу (1951-1956)* 119
- Оливера ИЊАЦ, *Историјски аспекти савременог тероризма* 133
- Раденко ШЋЕКИЋ, *Политички маркетинг у времену
глобализације – примјери земаља Западне Европе и САД* 149

ОГЛЕДИ, ПРИЛОЗИ

- Магдалена РАДУНОВИЋ, *Валоризација три сакрална објекта* 175
- Стево ВУЧИНИЋ, *Ара посвећена Нептуну и неколико налаза са
античког локалитета на Лазама Радевића* 197

Предраг ЛУТОВАЦ, <i>Стара црква у Будимљи код Берана</i>	205
Максут ХАЦИБРАХИМОВИЋ, <i>Утврђено гусарско-пиратско насеље св. Маура код Улциња</i>	221
Аднан ПЕПИЋ, <i>Подгоричка тврђава у другој половини 16. вијека</i>	227
Жарко ЛЕКОВИЋ, <i>Бајо Пивљанин – прилози за биографију</i>	247
Милован-Мушо ШЋЕПАНОВИЋ, <i>Двојност топонима за планину Сињајевину</i>	257
Јелисавета БЛАГОЈЕВИЋ, <i>Бечки конгрес – осврт на оквир дипломатских дешавања и последице одлука</i>	267
Цветко ПАВЛОВИЋ, <i>Знаменити Хрвати у Црној Гори – Валтазар Божишић</i>	287
Крсто ПИЖУРИЦА, <i>Лалићево виђење бившег уједињења и српско-црногорских односа</i>	291
Жељко БЈЕЛЕТИЋ, <i>Планирање и самоуправљање у привреди Црне Горе од 1945 до 1958 године</i>	319
ПРИКАЗИ	
Маријан МИЉИЋ, <i>Божидар Шекуларац, Црна Гора у доба Војислављевића</i>	335
Раденко ШЋЕКИЋ, <i>Момчило Д. Пејовић, Монографија Цетињске Гимназије 1880 – 1920</i>	339
Здравко ИВАНОВИЋ, <i>Б. Шекуларац, В. Обрадовић, Беранска Бјеласица, Горња села</i>	343
Радослав РАСПОПОВИЋ, <i>Иван Лаковић, Западна војна помоћ Југославији</i>	345
Жарко ЛЕКОВИЋ, <i>Томаш Ђоровић, Шавник из заборав</i>	349
Аднан ПЕПИЋ, <i>Заим Аземовић, Зећир Лубодер, Урезано у камену и памћењу</i>	353
Ђорђије ТРИФУНОВИЋ, <i>Јаков Поповић, Братство Поповића у Црквичком пољу и расељењу</i>	357
Душан МАРТИНОВИЋ, <i>Диптих Е.Љ. Немировског о јужнословенском штампарству</i>	359
Ненад ПЕРОШЕВИЋ, <i>Хенрик Ангел, Синови црних планина, Никшић, 2007</i>	363
Здравко ДЕЛЕТИЋ, <i>Научни опус академика Миомира Дашића, поводом Библиографије академика Миомира Дашића</i>	367
Милош М. СТАРОВЛАХ, <i>Др Владимир Јовићевић, Сабља и држава, Подгорица, 2007</i>	373
Саша КНЕЖЕВИЋ, <i>Црногорци у Пероју, приредио Марјан Миљић</i>	377

СОДЕРЖАНИЕ

80 ЛЕТ ЗАПИСОК – ИСТОРИЧЕСКИХ ЗАПИСОК 1927-2007 ГГ.

ЮБИЛЕЙ

Миомир ДАШИЧ, <i>От Записок до Исторических записок и от Цетиньского исторического общества до Общества историков Черногории</i>	9
Джордже БОРОЗАН, <i>80 лет Исторических записок</i>	37
Божидар ШЕКУЛАРАЦ, <i>Черногорское средневековье в «Записях»</i>	43
Момчило ПЕЙОВИЧ, <i>Через Записки – Исторические записки о просвещении и образовании в Черногории и учёбы черногорской молодёжи в стране и за границей</i>	51
Драгана КУЙОВИЧ, <i>Ориентально-исламский сегмент культурной истории Черногории на страницах Записок (Исторических записок)</i>	65
Душан МАРТИНОВИЧ, <i>Обработка библиографии на страницах Записок – Исторических записок</i>	73

СТАТЬИ

Валентина ЖИВКОВИЧ, <i>Алтари которских братовщин и семей в свете позднесредневековой религиозности</i>	85
Ловорка ЧОРАЛИЧ, <i>Следом завещаний Бокельских и Паптуровических купцов в Венеции (с конца XV по конец XVI вв)</i>	97
Ненад ПЕРОШЕВИЧ, <i>Строительство и начало работы Металлургического завода в г. Никшиче (1951-1956)</i>	119
Оливера ИНЯЦ, <i>Исторические аспекты современного терроризма</i> ..	133
Раденко ШЧЕКИЧ, <i>Политический маркетинг во время глобализации – примеры стран Западной Европы и США</i>	149

ОПЫТЫ, ПРИЛОЖЕНИЯ

Магдалена РАДУНОВИЧ, <i>Валоризация трёх сахраљных объектов</i> ..	175
--	-----

Стево ВУЧНИЧ, <i>Ара посващѣнная Нептуне и несколько находок с антического нахождения на Лазах Радевича</i>	197
Предраг ЛУТОВАЦ, <i>Древняя церковь в Будимле у Беранах</i>	205
Максут ХАДЖИБРАХИМОВИЧ, <i>Укреплѣнное пиратское поселение св. Маура у Улциня</i>	221
Аднан ПЕПИЧ, <i>Подгорическая крепость во второй половине 16 века</i>	227
Жарко ЛЕКОВИЧ, <i>Байо Пивлянин – приложения для биографии</i>	247
Милован-Мишо ШЧЕПАНОВИЧ, <i>Двойность топонимов для горы Синяевины</i>	257
Елисавета БЛАГОЕВИЧ, <i>Венский конгресс – упоминание на рамку дипломатических происшествий и последствия решений</i>	267
Цветко ПАВЛОВИЧ, <i>Известные хорваты в Черногории – Валтазар Божишич</i>	287
Крсто ПИЖУРИЦА, <i>Видение Лалича бывшего объединения и сербско-черногорских отношений</i>	291
Желько БЪЕЛЕТИЧ, <i>Планирование и самоуправление в хозяйстве Черногории с 1945 по 1958 г.</i>	319
ОБЗОРЫ	
Мариан МИЛИЧ, <i>Божидар Шекуларац, Черно Гории во время Воиславлевичей</i>	335
Раденко ШЧЕКИЧ, <i>Момчило Д. Пейович, Цетиньская Гимназия 1880 – 1920 г.</i>	339
Здравко ИВАНОВИЧ, <i>Б. Шекуларац, В. Обрадович – Беранская Беласица, Горные села</i>	343
Радослав РАСПОПОВИЧ, <i>Иван Лакович, Западная военная помощь Югославии 1951-1958 г.</i>	345
Жарко ЛЕКОВИЧ, <i>Томаш Чорович, Шавник из забвения</i>	349
Аднан ПЕПИЧ, <i>Заим Аземович, Зечир Лубодер, Врезанное в камне и памяти</i>	353
Джорджие ТРИФУНОВИЧ, <i>Яков Попович, Братство Поповичей в Црквицком поле и расселении</i>	357
Душан МАРТИНОВИЧ, <i>Диптих Е.Л. Немировского о южнославянской типографии</i>	359
Ненад ПЕРОШЕВИЧ, <i>Генрих Ангел, Сыны чѣрных гор</i>	363
Здравко ДЕЛЕТИЧ, <i>Научный труд академика Миомира Дашича, в связи с Библиографией академика Миомира Дашича</i>	367
Милош СТАРОВЛАХ, <i>Владимир Йовичевич, Сабля и государство</i> ..	373
Саша КНЕЖЕВИЧ, <i>Черногорцы в Перое, подготовил Мариан Милич</i>	377

CONTENTS

80 YEARS OF WRITINGS – HISTORICAL WRITINGS FROM 1927-2007

JUBILEE

Miomir DASIC, <i>From Writings to Historical Writings and the Historical Society from Cetinje to the Society of Historians of Montenegro</i>	9
Djordje BOROZAN, <i>Eighty Years of Historical Writings</i>	37
Bozidar SEKULARAC, <i>Montenegrin Middle Ages in "Writings"</i>	43
Momcilo PEJOVIC, <i>Through Writings- Historical Writings about Education in Montenegro and Schooling of Young People from Montenegro in the country and abroad</i>	51
Dragana KUJOVIC, <i>Oriental Historical Segment of Montenegrin History of Culture on the Pages of the Writings (Historical Writings)</i>	65
Dusan MARTINOVIC, <i>Bibliographical Processing on the pages of Writings-Historical Writings</i>	73

ARTICLES

Valentina ZIVKOVIC, <i>The Shrines of the Brotherhoods from Kotor and Families in the Light of Post Middle Ages Religion</i>	85
Lovorka CORALIC, <i>Tracing the Testaments of the Venetian Traders from Boka and Pastorvici</i>	97
Nenad PEROSEVIC, <i>Construction and the Beginning of Work of the Iron Works in Niksic (1951-1956)</i>	119
Olivera INJAC, <i>Historical Aspects of Modern Terrorism</i>	133
Radenko SCEKIC, <i>Political Marketing in the Time of Globalization-examples of the Western Countries and the USA</i>	149

EXPERIMENTING AND ATTACHMENTS

Magdalena RADUNOVIC, <i>The Evaluation of Three Sacral Facilities</i> ...	175
---	-----

Stevo VUCINIC, <i>Ara Devoted to Neptune and Several Findings from an Antique Locality in Lazi Radevica</i>	197
Predrag LUTOVAC, <i>An Old Church in Budimlje near Berane</i>	205
Maksut HAZIBRAHIMOVIC, <i>A Pirate Settlement of St. Maur near Ulcinj</i>	221
Adnan PEPIC, <i>The Fortress of Podgorica in the Second Half of the 16th Century</i>	227
Zarko LEKOVIC, <i>Bajo Pivljanin - Attachments for Biography</i>	247
Milovan Muso SCEPANOVIC, <i>Duality of Toponymes for the Mountain of Sinjajevina</i>	257
Jelisaveta BLAGOJEVIC, <i>Viennese Congress - an Account of the Framework of Diplomatic Happenings and Consequences of Decisions</i>	267
Cvetko PAVLOVIC, <i>Renowned Croats in Montenegro – Valtazar Bogisic</i>	287
Krsto PIZURICA, <i>Lalic's View of Former Union and Serbian and Montenegrin Relations</i>	291
Zeljko BJELETIC, <i>Planning and Self-governance in Montenegrin Economy from 1945-1958</i>	319
REVIEW	
Marijan MILJIC, <i>Bozidar Sekularac, Montenegro in the Time of Vojisavljevici</i>	335
Radenko SCEKIC, <i>Momcilo D. Pejovic, Cetinje Grammar School, 1880-1920</i>	339
Zdravko IVANOVIC, <i>B. Sekularac, V. Obradovic, Bjelasica in Berane, Gornja sela</i>	343
Radoslav RASPOPOVIC, <i>Ivan Lakovic, West Military Assistance to Yugoslavia 1951-1958</i>	345
Zarko LEKOVIC, <i>Tomas Corovic, Remembering Savnik</i>	345
Adnan PEPIC, <i>Zaim Azemovic, Zecir Lubode, Carved into the Stone and Memory</i>	353
Djordjije TRIFUNOVIC, <i>Jakov Popovic, The Brotherhood of Popovici in Crkvicko valley and the surroundings</i>	357
Dusan MARTINOVIC, <i>Diptih E.LJ. Nemirovski on South Slavic Printing</i>	359
Nenad PEROSEVIC, <i>Henrik Angel, the Sons of Black Mountains</i>	363
Zdravko DELETIC, <i>Scientific work of Academic Miomir Dasic, in relation to Bibliography of the Academic Miomir Dasic</i>	367
Milos STAROVLAH, <i>Vladimir Jovicevic, The Swords and the Country</i> ..	373
Sasa KNEZEVICI, <i>Montenegrin in Peroi, by Marijan Miljic</i>	377

И С Т О Р И Ј С К И   З А П И С И

Година LXXX

Бр. 1-4/2007.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ
Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Ђорђе Борозан, директор

Припрема

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектор

Маријан Миљић

Коректор

Милан Дамјановић

Садржај превели

Милорад Ралевић, руски
Школа страних језика Double L, енглески

Тираж:

500

Штампа

Штампарија "Обод" Цетиње

